

ચલો દિલ્હી

અથવા

નેતાજીનું જીવન અને કાર્ય

લેખક અને સંપાદક

મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, કાલ્યાણદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

: મુબઈના એજન્ટ :

જય હિંદ બુક ડેપો

ગા. પી. ૨૦૩ મુંબઈ ૪.

પ્રથમ આવૃત્તિ : મે ૧૯૪૬

બીજી આવૃત્તિ : મે ૧૯૪૬

મૂલ્ય

૫-૪-૦

[દપાલખર્ચ આઠ આના સુધે]

: પ્રકાશક :

કાન્તિલાલ હ. પરીખ
જીવન સાહિત્ય મંદિર
રાવપુરા : વ ડો ૬ રા.

: મુદ્રક :

હિંમતલાલ ભુખણદાસ પટેલ
શ્રી. ગંગાનંદ પ્રેસ
રાવપુરા : વ ડો ૬ રા.

પંડિત જવાહરલાલ,

‘આઝાદ દિ’દ ફોજ’ના પરાજિત છતાં યે આઝાદીની લાવનાના આતશથી સજગી રહેતા વીર સૈનિકોને સૌથી પ્રથમ આપે જ બિરહાંચા અને આપે જ એમના બચાવ માટે ખુલ્લું અવાજ બોલાવ્યો. દિ’દની વર્તમાન ભવિષ્ય અને ક્રાંતિ-લાવનાના ચયના અધિભારી આપ જ છો. ‘જયદિ’દને દિ’દમાં ખુલ્લું કરવાનું જ્ઞાન તો આપને જ ધટે છે.

શ્રી. ભુલાભાઈ દેશાઈ,

પ્રખર બુદ્ધિ, કમળાકૃત અદ્ભુત જ્ઞાન, અને રાષ્ટ્રના યૌવવધી ગર્વ અનુભવતા દેખા સાથે લોક કિશોરી અદાલતમાં ગુલામ પ્રભના જન્મસિદ્ધ અધિકારનો ખવિત સિદ્ધાંત આપે જ સ્વપ્રપિત કર્યો અને જાતના લોકમત પાસે દિ’દનું ગુપ્ત ઉજ્જાવળ બતાવ્યું.

શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ,

આસામ અને આરાધનના પદારો કરતાંયે વધુ ગાઢ, ઘેરા ને લાંબા અંતરાયો આઝાદ દિ’દ ફોજની સ્વપ્રશ્ન સ્વપ્રભૂતિ અને આપણા દેશની વચ્ચે ઉભાં હતાં. આપે, એ ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો અને એ પદારો અને કંદરાઓની પાસે પહોંચી એનું સાચું જ્ઞાન-દસ્તાવેજ પુરાવાઓ સાથે અમ દેશમાં પહોંચાડ્યું.

આ કારણે

મારા વાચન, મનન અને પરિશ્રમના ફળરૂપ આ સાહુ પુસ્તક આપ ત્રણેય મહાનુભાવોને વિનમ્ર ભાવે, અંતરના પ્રણામ સાથે અર્પણ કરું છું.

સો પા ન

અગ્નિતણખા

“ પહેલે-એ ક્ષિતિજમાં, નદીને પેલે પાર, પેલી વનરાઈની પાછળ, પેલી ઝિરિમાળથી છૂપાયેલ આપણી જન્મભૂમિ પડી છે. જેના રજકણમાંથી હું અને તમે જન્મ્યા છીએ એ ભૂમિ હવેર આપણે પુનઃ પગલાં માંડવાં છે. સાંભળો, સાંભળો આપણે! ભારત આપણને સાદું કહે છે. આપણું માનનજર દિલ્હી આપણને બાલાવે છે. લોહી લોહીને-પોકારે છે. તૈયાર થક બગો. સમય ના ગુમાવો. તમારાં આયુધો સજ્જ હોયો.....”

દિલ્હીનો માગ એટલે સ્વાધીનતાનો માગ! ચલો દિલ્હી!”

સુભાષચંદ્ર બોઝ

●

“ જન્મભૂમિથી ચિરકાલને માટે દેશવટો ભોગવવો તેના કરતાં જલમાં મૃત્યુને આલિંગનું વધારે મેયરકર છે. આ શુભ સંવિધનો વિચાર કરવા છતાં હું નિરુત્સાહી થતો નથી, કેમકે કવિની દક્ષિમાં મને વિશ્વાસ છે :

“ જોરવનો પંથ કેવળ મૃત્યુને પંથે જ લક્ષ બંધ છે. ”

૪ એપ્રિલ, ૧૯૨૭.

સુભાષચંદ્ર બોઝ

●

“ બ્રિટિશ સાહીવાદે દિલ્હીમાં શું સમ્યું છે? નૈતિક અધઃપાત, અર્થિક ક્રોધાલિપ્ત અને રાજકીય પરાધીનતા....આઝાદીની કિંમત અમારા શીક્ષિતથી સુકાવી દેવાનો અમારો ધર્મ છે....આઝાદી જેમને ખરેખર બેહતી હોય તેમને તેને માટે લડવું પડશે...અને પોતાના રૂઢિચઢી તેની કિંમત ચૂકવવી પડશે.”

જૂન ૨૨, ૧૯૪૩.

સુભાષચંદ્ર બોઝ

●

“ કર્તવ્યપાલન કરતાં કરતાં મૃત્યુ આવે તો તેને પણ વધાવી લેવાની ચક્કિ મારામાં છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરતાં મને તથુ મહિના લાગ્યા. તથુ મહિના એ પ્રાયના અને કથાનમાં જ વિતાવ્યા...મારું અંદર મને પોકારી પોકારીને કહેવું હતું કે છતિહાસ પુરુષે તારા માટે એક ખાસ કાર્ય નિર્માણ કરી રાખ્યું છે.”

જુલાઈ ૨૯, ૧૯૪૩.

સુભાષચંદ્ર બોઝ

●

“ તેઓ મને સ્વપ્નદેશ કહે છે, ખરું ને! હું પણ ક્યારેક કહું છું કે હું સ્વપ્નદેશ છું...બાહ્યાવસ્થાથી જ સ્વપ્નદેશ રહ્યો છું...અને મારું સૌથી વડાહું સ્વપ્ન એ મારી માતૃભૂમિની આઝાદી છે, તેઓને લાગે છે કે સ્વપ્નદેશ હોવું એ કોઈ યશમની વાત છે, પણ મને તો એ બાબતનું અભિમાન છે....”

સપ્ટેમ્બર ૨૭, ૧૯૪૩.

સુભાષચંદ્ર બોઝ

નિવેદન

સુભાષણાણુની જીવનકથા એટલે અદ્યુત વીરતાની ગાથા, છેક જન્મથી આજની ઘડી સુધીનો મુરખાનીનો ઇતિહાસ.

આ પુસ્તકનું નામ છે ‘ચલો દિલ્હી’ કારણકે સુભાષણાણુના જીવનનો એ હતો ધ્યાનમંત્ર. હિંદમાં હતા ત્યારે પણ એમની દષ્ટિ દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર ઠરેલી હતી. તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જોતા હતા કે દિલ્હીના રાજતખત ઉપર જે માનવી બેઠો છે તે પરદેશી છે, દિલ્હી ઉપર જે બેઠો લહેરાય છે તે પરદેશી છે, દિલ્હીમાં જે હવા ફેલાયેલી છે તે પણ પરદેશી છે. સુભાષણાણુ બેઈ શકતા હતા કે આપણી ભારતમાતા ત્યાં ધૂળમાં રગદોળાય છે. એનો બેઠો બીચો આવવા મથી રહ્યો છે પરંતુ હજી ઉત્તત થઈ શક્યો નથી. કુતુખમિનાર એમને સાક્ષી આપતો હતો—પુરાણા મુદ્દોની. સુભાષની દષ્ટિ દૂર દૂર મુઘી ત્યારે પહોંચી જતી હતી.

એક દિવસ એમણે વહાલા વતનનો ત્યાગ કર્યો. વતનમાં હતા ત્યારે એમનું સ્થાન તો પરદેશીઓએ ઊભા કરેલા કારાવારોમાં જ હતું. એમનાથી હવે શુભામી સહન થતી નહોતી. તેઓ ગયા, સૌ કોઈને છોડીને આલ્યા ગયા. ઉદ્દેશ એક જ હતો, માતૃભૂમિને મુક્ત કરવાનો અને જગતના ચોક્કમાં એને પ્રતિષ્ઠાભર્યું સ્થાન આપવાનો. સ્વાર્થની તો કોઈ કલ્પનાયે એમને સ્પર્શી શકતી નહોતી.

આ પુસ્તક એવા વીર પુરુષના જીવન અને કાર્યની આછી તવારીખ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આજ મુઘીમાં એ તવારીખનાં જેટલાં પાનાં જગત સમક્ષ ઊઘડ્યાં છે તે કરતાં કંઈક વિશેષ પાનાં આ પુસ્તકમાં

પહેલી જ વાર ખુટાં થાય છે. વધુમાં, આ પુસ્તક સુધ્ધી હકીકતોનો સંશ્લેષ ન રહે, પરંતુ જીવન-ઇતિહાસની, પ્રાણ ધનકતી પ્રવૃત્તિઓની સીલસીલાગંધ કથા બને એવો પ્રયાસ મેં કર્યો છે. આનું વાંચન પ્રત્યેક હિંદીને પ્રેરક નીવડશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

આ પુસ્તકમાં એકઠી કરાયેલી હકીકતો કયાંથી પ્રાપ્ત થઈ એવો સવાલ સહજ રીતે ઊઠશે. એ વિષે એટલું જ જણાવું છું કે ‘આઝાદ હિંદ ફોજ’ અને સુભાષભાણુનાં જીવનકાર્ય અંગે જે સાહિત્ય મારા હાથમાં આવ્યું તે હું વાંચી ગયો છું. આવાં પુસ્તકોની સંખ્યા પચાસેક જેટલી તો થાય જ છે. આ ઉપરાંત, કલકત્તા, દિલ્હી અને મુંબઈના વૃત્તપત્રોમાં વેરાયેલી સામગ્રી પણ મેં જોઈ લીધી છે, પરંતુ એટલેથી જ આવું લખી શકાત નહિ. મારા વડીલ શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ, શ્રી. કતારસૌગ, ખીજા ચારેક આઝાદ ફોજના સૈનિકો અને છેલ્લે છેલ્લે ‘બાંસીની રાણી સેતા’ની સૈનિકાઓએ મને આ સામગ્રી આપવામાં ને એકઠી કરવામાં ઘણી સહાય કરી છે. એમની પાસેથી જ હું ત્યાંની પરિસ્થિતિનું સાચું અવગાહન મેળવી શક્યો છું. આ સૌએ એટલા પ્રેમથી મને મદદ કરી છે કે આભાર માનવાની હિંમત ચાલતી નથી.

આ પુસ્તક લખવાનું સાવ અચાનક થયું. સુભાષભાણુના મૃત્યુના સમાચાર આવેલા ત્યારે એક નાનું જીવનચરિત્ર લખી નાખવાની ઇચ્છાથી થોડીક સામગ્રી એકઠી કરેલી, પરંતુ તે પછી તો કામના જોગવાઈમાં કશું બની શક્યું નહિ. મહિનાઓ પછી એકવાર મારા મિત્ર શ્રી. રમણલાલ શેઠે આવું પુસ્તક લખવા માટે મારા ઉપર લગભગ ‘જીવન’ શુભર્યો. ‘જીવન સાહિત્ય મંદિર’ના સંચાલક શ્રી. કાન્તિલાલ પરીખ પણ એમની સાથે જાળ્યા અને હું લખવા માટે તત્પર થયો.

આવું પુસ્તક આજની પરિસ્થિતિમાં શક્ય તેટલું વહેલું પ્રગટ થવું જોઈએ એટલું તો હું સમજતો હતો. બીજાં બધાં કાર્યો પડતાં મૂકી મેં આ અંગે તૈયારી કરવા માંડી. મારી પાસે એટલી સામગ્રી એકઠી થઈ ગઈ કે ભે એ બધી સામગ્રીને ન્યાય આપું તો આવાં એક હજાર

પાનાંનો ગ્રંથ તૈયાર થાય અને એ બધું પ્રસિદ્ધ થતાં એક વર્ષ તો અવશ્ય પસાર થઈ જાય.

કેટલીક વિચારણા પછી આ બાબતમાં મેં જે સમાધાન કર્યું તેવું ક્ષણ આ પુસ્તક છે. શ્રી. લાલુભેન મહેતા, શ્રી. મનુભાઈ મહેતા, શ્રી. મગનલાલ સતિકુમાર, શ્રી. હિંમતલાલ પારેખ, શ્રી. પ્રશાંત વગેરેની સહાય મને ન મળી હોત તો આ પુસ્તક આવું અને આટલું જલદી પ્રસિદ્ધ ન થઈ શક્યું હોત—એ સૌનો આભાર માનું !

મારા મિત્ર શ્રી. કરસનદાસ માણેકે આ પુસ્તકમાં એમનું કાવ્ય મૂકવા માટે રજા આપી છે તે માટે તેમનો આભારી છું. આ પુસ્તકમાં મૂકાયેલી તસ્વીરોમાંથી થોડીક જુદે જુદે સ્થળે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તે સૌના ઋણનો અહીં સ્વીકાર કરું છું.

આ પુસ્તક લખતાં મેં શું મેળવ્યું તેની નોંધ તો છેલ્લા ખંડમાંથી વાચકોને મળી રહેશે એટલે અહીં બેવડાવતો નથી.

મુખ્ય

૭ : ૫ : ૪૬

સો પા ન

બીજી આવૃત્તિનું નિવેદન

‘ચલો દિલ્હી’ની પ્રથમ આવૃત્તિ બ્યારે છપાતી હતી ત્યારે જેમણે એ વાંચવાનો લઠાવો મળ્યો હતો તે માનતા હતા કે પહેલી આવૃત્તિ ‘પત્રકાર’માં હપડી જશે. સાચે જ, એવું જન્યું.

આજે આ બીજી આવૃત્તિ ફક્ત સાત જ દિવસના ટૂંકા ગાળામાં સાદર કરનાં એક હાર્થોગી, પ્રેરક અને વિક્રમશાળી ગ્રંથ આપવાનો ઊંડો સતોષ અનુભવીએ છીએ.

પ્રકાશક.

ગુલામીએ દીકું

એક સપનું ગુલામી

(૧)

પડી ખૂમ પૂરવથી અગ્નિની જાળો
ઉછાળન્ત આવે છે જાપાનવાળો,
અને કારાગારોનાં તોતિંગ દારો
તણ, નાકા નિર્લજ્જ સો દારવાળો

લઈ સંગ ખીડેલ તાળાની ચાવીઃ
ગુલામીએ દીકું એક સપનું ગુલામી !

(૨)

નવા માલિકો કેરો ચાલ્યો સપાટોઃ
થયો જૂનો અન્ધાર જિલ્ડાનો ઘાટો !
હતી બધ પહેલેથી સુદ્ધિની વાટો,
નવા જુલમગારોનો જાગ્યો ઝપાટો :

હિસો એડીઓથી દબાયેલને દાખીઃ
ગુલામીએ દીકું એક સપનું ગુલામી !

(૩)

હઝારો નિરાશાઓમાં એક છેલ્લી
હતી આશ જે ઉર-અટૂલી, અકેલી,
નિહાળી આ આપત્તિ નૂતન હિગેલી
રહી લોહીનાં શેષ આંસુને રેલી.

નિરાધાર કન્દન રહ્યું વિશ્વગ્યાપીઃ
ગુલામીએ દીકું એક સપનું ગુલામી !

(૪)

શુભાભોનો નિષ્કુર રૂઢ્યો વિધાતાઃ
 નથી દેવાવાળો કે આતમને ચાતાઃ
 ભિચે બે-હતાં આલ ને ધરતી માતા
 નીચે હીબકે: “દેવ ભેભે કે ત્રાતા !”

કદી, કેાપે, કયાં ત્રાટકી વેળ આવીઃ
 શુભાભીએ દીકું એક સપનું શુભાભી !

(૫)

એ વસમે સમે જાણે ગેબે જ સજયો
 મહાવીર એક આવીને ગર્વે ગજયો
 ‘ભિઠો, જાગો, ચાલો, જાની સિંહ ગર્જેઃ
 જગત-શુભગારોનો સંહાર સર્જેઃ’

ભિલો આંગણે આવીને ઇન્કિલાબી !
 શુભાભીએ દીકું એક સપનું શુભાભી !

(૬)

અને કેાણ જાણે એ પ્રેરન્ત વાણી
 મહોં શી ચે જજરંગી શક્તિસિંચાણી,
 ફગાવીને જંજીર સદીઓ પૂરાણી
 શુભાભો ભિક્યા ગર્જ ચે ખડગપાણિઃ

વરી વીરને કેા અજબ કામચાખીઃ
 શુભાભીએ દીકું એક સપનું શુભાભી !

(૭)

હતા કાલ કંગાલ કદ્યાન્ત કરતા
 સુવા જીવતે, રહોય મરવાથી ડરતા,
 નવી કેા અસર કેરા સ્પર્શે અબકતા,
 ને ‘જય હિંદ’ નાદેથી ધ્રુવાંડ ભરતા,

ભિલા આજ ફીલ ખનીને રૂવાખીઃ
શુલાખીએ દીકું એક સપનું શુલાખી !

(૮)

ભિલા બાળવૃદ્ધો, અમીરોફીરોઃ
ધનુષથી છૂટયાં બાણે મુક્તિનાં તીરો,
ચઢાદતની સર્જન્ત લાખો લકીરો
ખડા જેઁચી ચમશીર સો ચૂરવીરો !

જીવે ચાહીવાદી આ ખાનાખરાખી !
શુલાખીએ દીકું એક સપનું શુલાખી !

(૯)

ન બેમ્યાન છરી કદી ઝાલી બાણી
ખની એવી અબળાઓ અંબા લગાનીઃ
અધૂરી રહી મુક્તિ કેરી ભિલાણી
ફરી માણવા આવી ઝાંસીની રાણી !

ખલકને દિસે વીરકહાણી આ ખવાખી !
શુલાખીએ દીકું એક સપનું શુલાખી !

(૧૦)

‘ચલો દિલ્લી !’ એ વીરકહાલ પડી છેઃ
કતારો ચહીદો તણી બિપડી છેઃ
નિશાને જનેતાની મુક્તિ જડી છેઃ
મરીને અમર થાવા કેરી ઘડી છેઃ

જીઓ ગૈરની આથમે છે નવાખી !
શુલાખીએ દીકું એક સપનું શુલાખી !

(૧૧)

ધૂમે આસમાંને જો જંડો ત્રિરંગી
જતન કાળે જેના ધૂમે મહા જંગી,
વહે લાખ ધારે રૂધિર સુકિત-રંગી
નથી આજ મૈયાના ખમ્પરમાં તંગી,

ખિયાળાં બન્યું આજ બિરયાર-આખી !
શુભામીએ દીઠું એક સપત્તું શુભાખી !

(૧૨)

એ યાદી ના દિલથી કદી ચે ભૂંસાયેઃ
કથા એ સમર્પણ તણી ના ભુલાયેઃ
અરે એ શહીદીને પાવક પ્રકારે
જળહુળતો સુકિતનો ઇતિહાસ થાયે-

જે ગાયે સદા શાયરો ઇન્કિલાબી !
શુભામીએ દીઠું એક સપત્તું શુભાખી !

(૧૩)

એ નેતા, એ વાણી, એ વીરો અટકી,
એ આઝાદીખ્યાસી જવાંમદી જંગી,
એ મૃત્યુની મહેફિલ જીવનરક્તરંગી-
મયા સૌ સદાના પ્રજાપ્રાણસંગી...

ઉરે ઉર જોડાઈ ગઈ એની ખાંભી !
શુભામીએ દીઠું એક સપત્તું શુભાખી !

પ્રેમ-ભક્તિની અંજલિ

“આત્માદી પ્રાપ્ત કરવાની એમની રીત અગે મારે એમની સાથે મદભેદ હોવા છતાં હું એમની દિ'મન અને બહાદુરીની સહાયે પ્રશંસા કરું છું.”

—મહાત્મા ગાંધીજી

“એમણે નાનપણથી જ દિ'દની આત્માદી માટે નિ'જી ન્યાયજીવર કરી દીધી હતી અને પોતાનું ધ્યેય પાર પાડવા માટે અસાધારણ ઉત્સાહ સાથે એકલે હાથે પ્રયત્ન હતા. દિ'દના આવા અમર યોદ્ધા આજળ સૌ કોઈનું ચિર નમી પડે છે. સુભાષબાણુ એટલે દિ'દનું ગૌરવ.”

—માલતી આત્માદ

“સુભાષબાણુ માત્ર બહાદુર જ ન હતા પરંતુ એમને આત્માદી માટે અધ્યાત્મ પ્રેમ હતો. અને એ માનતા હતા કે ખરૂં ખોટું પણ હું જે કંઈ કરું છું તે દિ'દની આત્માદી માટે કરું છું...એ એમના આખા જીવન દર્શિયાન પોતાની રીતે દિ'દની આત્માદી હાસલ કરવા માટે લડ્યા હતા. એમની સફલિતતા માટે ચંકા ઉઠાવી શકાય જ નહિ.”

—વંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ

“આત્માદીના જન્મમાં એમણે સર્વસ્વ હોમી લીધું હતું. નંપાન સાથે મળવા પાછળ પણ એમની રાષ્ટ્રપ્રેમની ભાવના જ રહેલી હતી.”

—સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

“એમણે જે ધ્યેય રચીધાનું હતું તે માટે એમણે આત્મભોગનું જીવન બ્યવિત કર્યું. એમનું એક જ ધ્યેય હતું. એ ધ્યેય હેઠળી આત્માદી મેળવવાનું હતું. એમની પ્રવૃત્તિ આ હેતુની આસપાસ ગૂંથાઈ હતી.”

—શ્રી. રશી અલમદ ટીકવાઈ

“જેને માટે પોતે જીવનને બેખમમા મૂક્યું એ સાહસિક ખમારની એમની ભાવનાએ એમને આ દેશના વીર બતાવ્યા છે. એમનું અપૂર્વ રહેણું જીવનકાર્ય સંપૂર્ણ કરવાની જવાબદારી આપણાં સૌને ચિરે છે.”

—શ્રી. કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય

“એમની શક્તિ, આત્મભોજ, રાષ્ટ્રની આત્માદીની ધીખની તમન્ના અને એમની અવસ્થાશક્તિ દિ'દના જીવનને સહાયે આદર્શરૂપે રહેશે.”

—શ્રી. હરિદ્વંજી મહેતાજી

“સુભાષબાણુ દિ'દના સૌથી મહાન દેશભક્ત છે. દેશની આત્માદી માટે એમણે નિર્બંધપણે સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે. એમની જીવનકારકિર્દી દિ'દની ભાવિ પ્રબને માટે કોમ, ધર્મ અને જ્ઞાતિભેદ સિવાય કોઈની પ્રેરણારૂપ બનશે.”

ડૉ. રથામપ્રસાદ જીરજી

અનુક્રમ :

	પૃષ્ઠ
અપંથુ	૫
અગ્રિતથા	૬
નિવેન	૭
સપત્તું શુભાખી	૧૦
ત્રિમુખકિતની અંજલિ	૧૪

ખંડ પહેલો : જન્મથી વતનત્યાગ	૧૭ થી ૭૪
૧. મુખાપમાણુ ધણું જીવે	૧૯
૨. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય	૨૨
૩. પરદેશગમન	૨૭
૪. ધડતર	૩૨
૫. કારાગારની યાતના	૩૭
૬. પૂણું સ્વરાજ્ય	૪૧
૭. રાષ્ટ્રપતિનું પદ	૪૬
૮. દુઃખ પ્રકરણ	૫૨
૯. આમરણીત ઉપવાસ	૬૩
૧૦. વતનત્યાગ	૬૭

ખંડ બીજો : પૂર્વભૂમિકાને સંઘર્ષ :	૭૫ થી ૧૫૬
૧. હિંદીઓની આકાંક્ષા	૭૭
૨. પહેલો પ્રયત્ન	૮૫
૩. એકતાનો આરંભ	૯૦
૪. મુખાપમાણુનો સંપર્ક	૯૬
૫. આઝાદ સંઘની રચાપના	૧૦૫
૬. રાષ્ટ્રીય સેનાની રચના	૧૧૧
૭. જાપાન સાથે અયડામણ	૧૧૭
૮. આંતરિક ધર્મલો	૧૨૨
૯. અયડામણનો અંત	૧૩૫

૧૦. વાદળ વિખરાયાં	...	...	...	...	૧૪૨
૧૧. મુદ્દાળનું બંધારણ	...	...	...	...	૧૪૮
૧૨. પ્રાણનો સંચાર	...	...	...	...	૧૫૨

ખંડ ત્રીજો : નૂતનસૃષ્ટિનું નિર્માણ

૧૫૭ થી ૨૨૦

૧. મુરોપની રણભૂમિ ઉપર	...	...	...	...	૧૬૦
૨. એશિયાનું સમરાંગણ	...	...	...	...	૧૭૦
૩. હૈયું ખોલી નાખ્યું	...	...	...	...	૧૮૩
૪. ચલો દિલ્હી ! ચલો દિલ્હી !	...	...	...	...	૧૯૨
૫. નવનગરિનાં દર્શન	...	...	...	...	૧૯૮
૬. જગતિનાં પૂર	...	...	...	...	૨૦૭
૭. અશક્તિ જગે છે.	...	...	...	...	૨૧૫

ખંડ ચોથો : અગ્નિપથની યાત્રા

૨૨૧ થી ૨૮૬

૧. ફોજની નવરચના	...	...	...	...	૨૨૩
૨. "ઝાંસીની રાણી" સેના	...	...	...	...	૨૨૬
૩. આરમી-હૂમત-એ-હિંદ	...	...	...	...	૨૩૭
૪. પરિસ્થિતિનો મમ	...	...	...	...	૨૪૩
૫. મુદ્દનો મુદ્દોરચો	...	...	...	...	૨૫૪
૬. માની ચરણધુલિ	...	...	...	...	૨૬૪
૭. રાષ્ટ્રપિતાને વંદના	...	...	...	...	૨૭૦
૮. પરાજયનો વીર	...	...	...	...	૨૭૬

ખંડ પાંચમો : જય હિન્દ ! જય મુઘલ !

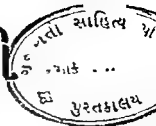
૨૮૭ થી ૩૨૦

૧. સ્વમસૃષ્ટિનાં દર્શન	...	...	...	...	૨૮૬
૨. લાલ કિલ્લો	...	...	...	...	૨૯૩
૩. જીવનની જંજાળ	...	...	...	...	૩૦૦
૪. છુટાં ફૂલ	...	...	...	...	૩૦૩
૫. તવારીખને પાને	...	...	...	...	૩૧૦
૬. સ્વપ્ન અને જગતિ	...	...	...	...	૩૧૭

ચલો દિલ્હી

અથવા

નેતાજીનું જીવન અને કાર્ય

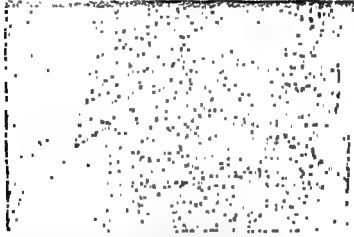
ચિત્ર-કથા

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, દાદગાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

માતા : રાસબાણી

પિતા : શ્રીયુત બાબીનાથબાણી

માતા : શ્રીમતી પ્રભાવતીદેવી

હરિપુરામાં : સૌના પ્રેમ અને માનના અધિકારી

ત્રિપુરીમાં : માદગીને ઓછાને સારવાર લેતા

2.0 re fire engine image inverted

आजाद हिंद फौजना संस्थानापति सुभाषचंद्र

નાગરિકો અને સેનિકા ઝાઢ સાથે જ
 રણભારત્યા તરફ ધસના તત્પર થયા

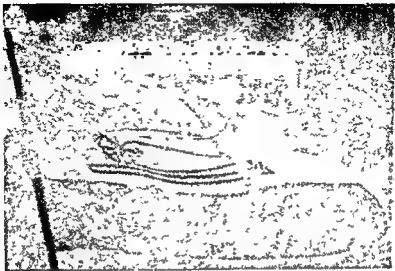

અને કેપ્ટન મોહનસીંગને આઝાદ હિંદ
ફોજ રચવાની મંજૂરી મળી

અને જુહદ એશિયાની ધરતી હિંદી સિપાઈઓના કદમથી ધમધમી ઊઠી

-આકાશમાં વિરંમી બડો ફરફરવા લાગ્યો-

અને ધરતી ઉપર દેહો ગાછ લીડી

YOUNG INDIA

THE MAGAZINE

OF THE YOUNG INDIA SOCIETY

10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

‘યંગ ઇન્ડિયા’નું ત્રીજું સુખપત્ર એકતા,
શ્રદ્ધા અને બલિદાનનો મર્મ સમજાવે છે

૧૮૫૭ ના વિદ્રોહની આંસીની રાણીએ જાણે
નવો અવતાર ધારણ કર્યો

Azad Hind Fauj Manzum Ho Chuki Hai
IS FAUJ KA HAR EK ADAMI MAR MITNE KE LIE TAIYAR HAI

Zindagi Ya Maut
Iska Motto, Delhi Ko
Iska Jang, Tarina Hai

Hindustan Ki Azadi
Is Fauj Ka Wahad
Asl Maqsad Ha

11 Apr 2007 06:00 UTC
11L 24 E 125.5 N 125.5 N

Handke Azad-Homa Forman Tazaki K. Lankar
A IARE AFTA K VASI ATEX

[illegible][illegible]

Find an Independence League HQ
I.L.W.
Parade A-1011 East on the Independence Hwy. at
the State Capitol in Ind. In only 10 min. AT
MINNAPA 201 YOUNG NATIONAL LEAGUE

[The page contains extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

[illegible]

1. The first part of the report is a general statement of the purpose and scope of the study. It states that the purpose of the study is to determine the effect of the new tax law on the income of the individual taxpayer. The scope of the study is limited to the income of the individual taxpayer who is subject to the new tax law.

2. The second part of the report is a description of the method used in the study. It states that the method used is a comparison of the income of the individual taxpayer before and after the new tax law. The data is obtained from the tax returns of the individual taxpayer.

3. The third part of the report is a presentation of the results of the study. It states that the results of the study show that the new tax law has a significant effect on the income of the individual taxpayer. The income of the individual taxpayer is reduced by the new tax law.

4. The fourth part of the report is a conclusion. It states that the conclusion of the study is that the new tax law has a significant effect on the income of the individual taxpayer. The income of the individual taxpayer is reduced by the new tax law.

Maidan Men Ao'Delhi Par Dhawa Boldol Fathi Hasil Karo; Azad Hind Fauj Jang I-Azadi Ke Lie Beqarar Hai

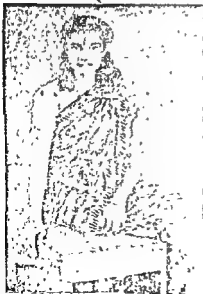
આજ કાલે તે પાંચ સોળસ હા. ૨૨૭૫૭૫૭ ૫ ૨૨૭૫૭૫૭

મૈદાનમે આવો, દિલ્હી પર ધાવ બોલ દો, ફત્તેહ હાસીલ કરો

કૂલોગે જ્યારે વજોનું ૩૫ લીધું હતું

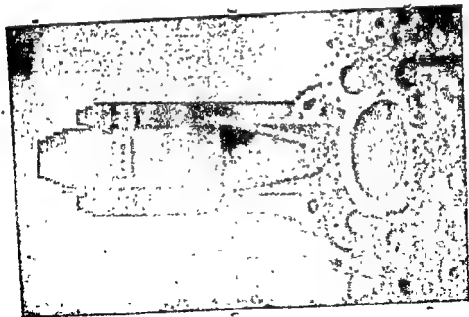
જેમમ દલીમા જ્યારે કુમારિકા હતાં ત્યારે રંગૂનમાં
રહેતાં અને 'ઝાસીની શણી' સેમાના એક માનવતા
સિવાહી હતા. આજે તેઓ દિલ્હીમાં છે.

કુમારી રમા મહેતા

જુજરાતી કન્યાનું પરિવર્તન : પાશ્વરમણીના સ્વર્ણ જેમણે કન્યાનૃપ પાસે કહ્યું

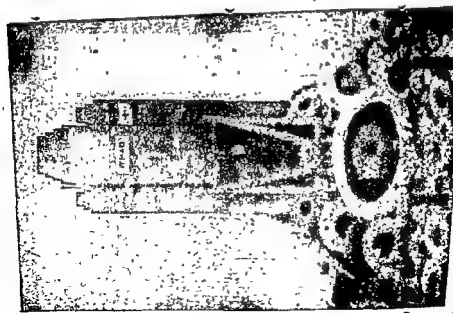
દિશ પ્રત્યે પ્રમ અત્રે સજિનાં પેલાણ
એત્રે :પરંપ એત્રે ક્રમન પ્રાપ્ત.

[illegible]

કિંમત પ્રમાણે પ્રેમ અને શક્તિમાં રહેલા
એવું ભાવનું અને કમળ રાખ્યું.

કિંમતમાં સ્વામી અને શ્રી. શક્તિમાં આ રમણનું કિંમતે જાણીએલું છે.

T.

Th. Tama Shun Paper.

T. you paper you do credit of having
 brought to light the story of the ^{Indian} ~~Indians~~
 movement in East Asia under the dynamic
 leadership of Pt. E. Netaji Subhas Chandra
 Bose Head of State Netaji Hukumat Azad Hind
 & Empress Commander of the Indian Army
 It is long - Having brought to light the
 most significant incident in the history of
 the Indian struggle I trust you will
 continue to ever keep alive the inspiring
 spirit of Netaji which inspired these
 millions Indians in East Asia irrespective
 of caste creed or sex to be death or to
 Victory.

Jas Hind.

Subhas Chandra Bose
 Lt. Col.
 Azad Hind Force

जन्मभूमि पत्राने आभिनंदन

ખાંડ પહેલો
જન્મથી વતનત્યાગ

५६७ प्रेरणागीत

वन्दे मातरम् ॥

गुह्यां सुहृदा मलयजशोतलां रास्यस्यामला मातरम् ।
शुभ्रज्योत्स्नापुलकितयामिनीं पुष्पमुमितामृमदनशोभिनम् ।
सुशोभितां सुमधुरभाषिणीं सुखदां वरदां मातरम्—वन्दे०

त्रिंशत्कोटि-हृते-हस्तयुत-विनाद-करासे ।

होनिशत्कोटिभुजैर्भुज-स्पर्श करानासे ।

के मोले मा तुमि भवसे ?

बहुफलधारिणीं नमामि तारिणीं विपुलधारिणीं मातरम्—वन्दे०

तुमि विद्या, तुमि धर्म, तुमि हृदि, तुमि गर्भे
स्वं हि प्राणा शरीरे ।

बाहुते तुमि मा शक्ति, हृदये तुमि मा मति ।

तोभारं प्रदिया गद्दी मन्दिरे मन्दिरे— वन्दे०

स्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी कमला कमलदलविहारिणी ।

बाणो विद्यादायिनी नमामि त्वाम् ।

नमामि कपलां जमखां भुजलां सुखलां सुहृतां मातरम्—वन्दे०

ज्यामला सरला मुष्मिता भूषितां धरणीं सरणीं मातरम्—

वन्दे मातरम्

[૧]

સુભાષબાબુ ઘણું જીવે

સુભાષબાબુને રથૂળ દેહ આ ૫૨વી ઉપર આજે હશે કે નહિ તે વિશે બિન્ન બિન્ન પ્રકારના સમાચારો આવે છે. તેઓ જીવિત છે એવું કહેનાર અને તેઓ મૃત્યુ પામ્યા છે એવી ખાતરી હથ્થારનાર એક સરખા જ વિશ્વાસપાત્ર લાગે છે. આમ છતાં એ તમામ બહેવાલોની તારવણી કાઢતાં શેષ જે વધે છે તે એમના જીવિત હોવાની આપણી અ.શા અને આપણી હિંમતમાં બળ પૂરે છે.

આ યદ્ય એમના રથૂળ દેહની વાત. એમના સૂક્ષ્મ દેહની-આત્માની ની વાત કરીએ તો, એવું મૃત્યુ યથું જ નથી. એને મારવાની ત્રણે લોકમાં કોઈની શક્તિ નથી, એ આત્મા આજે આ વિશાળ રાષ્ટ્રના અણુઅણુમાં વિસરી રહ્યો છે. એ આત્માના તેજે આખો દેશ આજે પ્રકાશે છે. એ આત્માને નાદ જળ્ય હિંદમાં મૂર્તિમંત થયો છે. એ આત્માની ચતિ 'અલો દિત્તી'માં રૂપદેખાય છે. એ આત્માના અસ્તિત્વની સાક્ષી પૂરતાં હજારો આગ્રાહ હિંદ ફોજના ફોજ સિપાહીઓ આ દેશમાં આગ્રાહીતું મત લખેને ધૂંધી રહ્યા છે. સુભાષબાબુ જીવે છે, આપણા સોના કરતાં વિશેષ પ્રાણ ભરીને જીવે છે તેની પ્રતીતિ પણે પણે આપણુ સૌને યર્ષ રહી છે.

સુભાષબાબુ પ્રત્યે આ દેશમાં માન અને આદરની લાગણી તો સદાયે હતી જ. એમના ત્યાગ અને સ્વાર્પણ કોઈથી અજાણ્ય નહોતા. એમની જીવાની જેલની ભઠ્ઠીમાં પસાર થઈ હતી તે આણું જગત જાણતું હતું. હિંદુસ્તાને એક નહિ, બે વાર એમને રાષ્ટ્રના પ્રમુખતું સિંહાસન અર્પણ કર્યું હતું તે શ્રેમ અને આદરનો પુરાવો હતો.

એમણે મા-બોમને મુક્ત કરવા મા-બોમનો ખોળો છોડ્યો અને જુન મુદ્દોમાં લઈ પરદેશમાં પહોંચ્યા ત્યારે થોડો સમય તો એ રહસ્ય કોઈ ઉઠવું નહિ. પેટલાકે માન્યું ને મનાવ્યું કે તેઓ સન્ન્યાસી ધર્મને દિમાસવ ચાલ્યા ગયા. સન્ન્યાસી તો તેઓ હતા જ. મુક્તિમંદિરમાં બિરાંગતા પરઃ સિવાય ખીજ કશાની આરાધના તેઓ કરતા નહોતા. વિશાળ કુટુંબ-વડા નીજે તેઓ બેઠા હતા, પરંતુ સંસારસુખ તરફથી એમણે મુખ દેરવી લે હતું. ઉલ્લા દિવસો ધ્યાન અને ચિંતનમાં પસાર કરતા હતા એટલે તે સંન્યાસી ધર્મ ગયા હશે એ માન્યતાને થોડી પ્રુટિ પણ મળતી હતી.

પરંતુ એ સન્ન્યાસ લુહો જ નીકળ્યો. માત્ર પોતાના આત્માની મુક્તિ નહિ, પરંતુ ચાલીસ કરોડ જાનવોની મુક્તિ માટે એ સન્ન્યાસ એમણે ગ્રહ કર્યો. કુટુંબ અને દેશનો ત્યાગ કરી તેઓ જે માર્ગ ગયા તે માર્ગ આજે પ્રકાશવ તો બની ગયો છે. એક દિવસ એવી જમણા આ દેશમાં સેવાઈ કે તેઓ જાપાન અને જર્મનીના હથિયાર બની ગયા છે અને આ દેશમાં ખ્રિસ્તને હાંકી કાઢી તેની જગ્યાએ જાપાનને સ્થાપવાના પ્રયાસમાં પડ્યા. આવા દિવસોમાં પણ એમની દેશભક્તિ માટે સંઘા ધરાવનાર તો આ દેશ બહુ થોડા જ માણસો હતા. જે માણસો એમને જાપાનના પાદા માનતા કે તેઓ રષ્ટ્ર કે અરષ્ટ રીતે ખ્રિસ્તિય શાહીવાદના પાદા બન્યા હતા. જેને એમને જાપાનના હથિયાર તરીકે જોળખાવવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. તેઓ દિવસોમાં ખ્રિસ્તના કાનિસ હથિયારો બનીને દેશની આઝાદીના આદોલન ઉપા કરી રહ્યા હતા.

પરંતુ એ જમણાના દિવસો આખરે ચાલ્યા ગયા. એક દિવસ એમના જીવન સાગી રિયતિ જગત મમક્ષા જાહેર થઈ ગઈ. દેશના દુશ્મનોએ રચેલા વદળોએ એક ક્ષણમાં વિખરાઈ ગયાં અને સુભાગજાણુને કાર્તિસુષ્ જગતના આકાશ મગધળી ઊઠ્યો. મુખાપજાણુ જાપાન અને જર્મનીના હથિયાર નહોતા, આ નહોતા, તેઓ ખોલાવા સુખ, સશ્ચામતી કે સપા માટે એમના 'મિત્ર' નહોતા બન્યા. મા-બોમનો ખોળો છોડ્યા પાછળ એક જ પ્રેરણા હતી-મા-બોમ ગૌરવ જાળવવાની, ખ્રિસ્તિય પંજામાંથી એને મુક્ત કરવાની, જગતની રંગબેરંગી હિપર એને મહત્વરું સ્થાન આપવાની.

આ હેતુને સિદ્ધ કરવા એમણે અદ્ભુત શક્તિનો પરિચય આપ્યો. મુઠ્ઠાઓ પ્રાણ સિંચ્યા, જેમણે હથિયારો જોયા નહોતાં એમને યુદ્ધનાં વીર સૈનિ બનાવ્યા. મુસ્લિમોનો પાર નહોતો અને મિત્ર બનેલા જાપાનમાં વિશ્વાસ નહોતો.

રેતુ એમના નિશ્ચય અને પુરુષાર્થની આડે કાંઈ ન આવી શકયું. એમણે
 "સજન કયું" તે જગતનો ઇતિહાસકાર કદી જૂની શકશે નહિ. હિંદની
 ઇતિહાસના ઇતિહાસમાં તો એ અપૂર્વ સિદ્ધિ એક દિવસ મહાકાવ્ય રચારો.

આવા સુભાષમાણુનો જન્મ આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પૂર્વે, ૧૮૯૭ના
 નવમીઆરીની રકમી તારીખની સપ્તાએ, કાંતિનું પારણું જ્યાં જૂલુ હતું
 તેવા બંગાળમાં નહિ, પરંતુ હિંદના દરિદ્રનારાયણના વતન ઓરિસાની
 જાનકીના કટકમાં થયો હશે. સુભાષમાણુના પિતા જનકીનાથનું વતન કટક
 હોતું. તેઓ ત્યાં કેટલાક વર્ષોથી વકીનાત કરતા હતા. તેઓ ઓરિસામાં
 હિંદના હતા હતા બંગાળી જ હતા. એમની પ્રખર જુદિ અને કાવલના
 વશાળ માને કટકમાં એમને અને એમના કુટુંબને ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું હતું.
 જનકીમાણુ સરકારી વકીલ હતા, કટકના વકીલમંડળના અગ્રણી હતા અને
 કટક-સુધરાઈના પ્રમુખ હતા.

સુભાષમાણુના માતૃથી થીમની પ્રભાવની ધર્મપરાયણ આર્થનારીના
 નમૂનારૂપ હતા. એમના જીવનની સુરાદ ઈશ્વરનું સ્મરણ, જાળખાનું પાલન
 અને ગરીબોનું વધારાકી-મતિ જલું કરવા ત્રિવાળ ખીળી હતું નહિ. ખૂબ
 સાદાઈ અને સંયમથી તેઓ રહેતા હતા.

સુભાષમાણુના ભાઈ-ભાડુઓનો વિસ્તાર બહોળો હતો. પાંચ બહેનો અને
 છ ભાઈઓ. સુભાષ એમની વચ્ચે સૌનો આર ઝીનતાં ઉઠરના હતા. કહે છે
 કે શરદમાણુનો આર બાળપણમાં પણ મૌથી વિશેષ હતો.

અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય

સુભાષઆણુનો જન્મ કટકમાં થયો અને એમણે પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ પણ ત્યાં જ લીધું છતાં એમનું માનસ પહેલેથી જ બંગાળી સંસ્કારો ઝીલતું, એ જ રીતે ઘડાતું જતું હતું. ઓરિસાની પરિસ્થિતિ એમના એ સંસ્કારોને દૃઢ કરવામાં કારણભૂત થતી હતી. પિતા ક્રાંતિકારી નહોતા, પરંતુ પ્રખર બુદ્ધિનો વારસો એમના તરફથી મળ્યો હતો. માતા ધાર્મિક હતાં એટલે ધર્મભાવના સાથે સ્વમાનપ્રિયતા એ દ્વારા ખીસતી હતી.

અભ્યાસનો આરંભ 'પ્રિટેસ્ટન યુરોપીયન સ્કૂલ'માં થયો હતો. શિક્ષણ અને સંસ્કાર પરદેશી હતાં છતાં તેની અસર સુભાષઆણુ ઉપર થઈ નહોતી તેનો પુરાવો બાળપણના જ એક પ્રસંગ ઉપરથી મળી રહે છે. એક દિવસ ડાઈ બંગાળી છોકરાને અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીઓ પગવી રહ્યા હતા. બોલતા હતા: 'બંગાળી ? એ તો ચીલડા ! બંગાળીઓ બહુ લુચ્ચા, બંગાળીઓને જોઈને તો તમારો મારવાનું જન્મન થાય' અને એક છોકરાના ગાલ ઉપર તમારો પડ્યો પણ ખરો. સુભાષ નજીકમાં જ હતા. એણે આ જોયું ને સાંભળ્યું. સ્વમાન ઉપર ફટકો પડ્યો. દોડીને પેલા અંગ્રેજ છોકરાઓ સામે ગળા રહ્યા, ત્રાડ પાડીને કહ્યું: 'હું બંગાળી છું.' સુભાષની આંખ અને અવાજથી જ એ લોકો ડાકાઈ ગયા. સુભાષે વેરવિખેર થયેલા બંગાળી છોકરાઓને એકત્ર કર્યા ત્યાં પેલા અંગ્રેજ છોકરાઓ સ્તો માપવા લાગ્યા, સુભાષે એમને શોધ્યા ને કહ્યું: 'હું બંગાળી છું, ચીલડું છું, લુચ્ચો છું, મને તમારો મારવો છે ?' અને એનો તમારો અંગ્રેજ છોકરાના ગાલ ઉપર ચોટી ગયો. છોકરાઓ ભાગ્યા. શાળામાં સનસનાદી ફેલાઈ ગઈ. એ દિવસ પછી બંગાળીની મજાક કરવાની દિશામાં ડાઈ અંગ્રેજ છોકરાએ કરી નહોતી.

સુભાષયાણુને એક શિક્ષાગુરુ મળી ગયા. એમનું નામ બેનીયાણુ. ભારે દેશભક્ત અને ક્રાંતિકારી, સુભાષયાણુમાં ક્રાંતિના બીજ રોપવામાં સૌથી મોટા દિરંગો એમનો જ. સુભાષયા સુકુમાર હોવામાં કંપની સરકારના અધ્યાપારોની કચા ભરી દીધી. એમણે જ દાકાના વણકરોની દંડકચા સંભળાવી, એમણે મહારાજ નંદકુમારની ફોતીની કચા કહી. એમણે કંપની સરકારની દગાખાણ અને હત્યાઓની વાતો કરી. તે દિવસથી જ સુભાષ આ સમ્પત્તિના શત્રુ બની ગયા. ખીણ બાણુ મહાકાળી શક્તિની ઉપાસિકા મા પ્રભાવતી એમને ધર્મકથાઓ સંભળાવતી. મહાકાળીએ અસુરોનો વિનાશ થી રીતે ક્યો તે સાંભળતાં સુભાષના રોમ ખડા ચર્ચ જતાં. શક્તિની પૂજારિણી મા અને વિદોહના પૂજારી ગુરુ-સુભાષના અંતરના તાર એમના હારા છૂવનના સંસ્કાર ઉપર બંધાતા હતા.

આ ઉપરાંત હેમંતકુમાર નામના એક ઉત્તમ કિત્ર મળ્યા. આ મિત્ર સુભાષના બાળપણમાં અને યુવાનીમાં સદાયે એમનું પ્રેરણારથાન રહ્યા.

મેટ્રીકની પરીક્ષા સુભાષે કટકમાં જ પૂરી કરી તે યુનિવર્સિટીમાં ખીજે નંબર મેળવ્યો. ત્યારે કુટુંબમાં આનંદનું વાતાવરણ વ્યાપી ગયું. ૧૯૧૩માં કલકત્તાની પ્રિન્સિપાલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા એમણે કટક છોડ્યું અને તે દિવસથી છવનપરિવર્તનમાં વેગ આવ્યો. કલકત્તાના વાતાવરણમાં પણ એમણે માતાના ધર્મસંસ્કારો છોડ્યા નહિ. ગુરુએ જે વાતો એનાં હોવામાં ભરી હતી તે થોડીવાર દબાઈ ગઈ અને એ દિવસોમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદ જે નવું બંધાણ સરજી રહ્યા હતા તેની અસરમાં સુભાષયાણુ આવ્યા.

કટકમાં હતા ત્યારે એક અદ્ભુત પ્રસંગ બની ગયો હતો. બાલુના એક ગામમાં કોલેસરો ઉપદ્રવ ચરૂ થયો હતો. કૂલ જેવા માણસો અકાળે કરમાઈ જતા હતા. ડેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ એમની સેવા માટે ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની ગણ્ય સુભાષને ચાઈ મહ. ધરમાં ડાઈને કલા વિના એ એમની સાથે જોડાઈ ગયા. ડાઈને ખજાર ન પડી. માતાપિતા અને કુટુંબીઓની ચિંતાનો પાર ન રહ્યો. ત્રણેક દિવસ પછી અચાનક એ પાછા આવ્યા. બહુ રમૂજ દરમિયાન ગયું. માતા પ્રભાવતી એ વખતે ધરકામમાં રોકાયેલાં હતાં. ૧૨-૧૩ વર્ષના સુભાષે ડેટીને પોતાની સુકુમાર હથેલીએથી માની આંખ દાખી દીધી. મા એકદમ બોલી ઊઠી: ‘કાણુ? મોનીસા? મૂકી દે. મને આજે સાંઈ નથી લાગતું.’ સુભાષના હાસ્યથી જોરડો ચૂંછ ઊઠ્યો. અને મા

‘સુભાષ મારા લાલ ! મારા બેટા !’ કરતાં સુભાષને વળગી પડ્યાં. આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. સુભાષને જમ્મીઓથી નવરાવી નાખ્યા.

કલકત્તામાં એવો જ ફાલેરા એકવાર બધાથી ગયો. હવે નાસવાની જરૂર નહોતી. સુભાષે મરીઓ ને કંગાલોની પથારીઓ પાસે પોતાનું સ્થાન માન્યું. રાતદિવસ એમણે સેવા કરી. ખાસ કરીને મજૂર લત્તાઓમાં એ ફરતા હતા. એમણે ધીમે ધીમે મરીબ લત્તાઓમાં કામ કરવા માંડ્યું. માંદાંઓની સારવાર ઉપરાંત રાત્રીશાળા, મરીઓને મદદ, નાગાં, જૂખ્યાં બાળકોની મૈત્રી વગેરેએ એમના વિશે આનંદ અને આશ્વસનું વાતાવરણ ફેલાવ્યું.

આ દિવસોમાં માત્ર કલકત્તામાં નહિ, પણ સમસ્ત બંગાળમાં સ્વામી વિવેકાનંદ જીવનની પ્રેરણામૂર્તિ બન્યા હતા. રામકૃષ્ણ પરમહંસને લોકો પૂજતા. વિવેકાનંદને પ્રેમ કરતા ને એમની પ્રેરણા ગ્રીહતા, સુભાષબાપુ એમના મથોનું વાચન કરવા લાગ્યા, જેમ જેમ એ ઉપદેશામૃત તેઓ ગ્રીહવા લાગ્યા તેમ તેમ એમની પ્રવૃત્તિમાં ફેર પડવા લાગ્યો. મરીઓના લત્તામાં ઘૂમવાનું ઓછું થઈ ગયું અસ્વાસ્થ ઉપરથી મન ઉઠવા લાગ્યું. હજી વય તો માત્ર ૧૭ વર્ષની હતી. જિમીશ્વર ઉપર સ્વામી વિવેકાનંદની અસર પ્રબળ બનતાં જ સુભાષને ગૃહત્યાગની પ્રેરણા થઈ. ભગવાન સિદ્ધાર્થનાં સ્વપ્ન જોવા લાગ્યા. સ્વામી વિવેકાનંદના રબ્દો રાતદિવસ એમના કાનમાં ગૂંજવા લાગ્યા: ‘કેણ ? કેણ મારા ભારનહેશને પકકર સાંભળશે ?... ઉછરતા કુમારો ને કિશોરો ! તમને હિમાલયની શુક્ષ્મોને હિમાલયના સિખરો જીવન સાધના માટે બોલાવી રહ્યા છે !’

ત્રીસ-મત્રીસ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. એ વખતે ગાંધીજીની અસર હતી નહિ. એ દિવસે દિલ્હી કુમારો ને કિશોરો જીવનની ધરડમાંથી મુક્ત થવા નહોતા. સુભાષ એ વખતે રામકૃષ્ણ મિશનમાં અધ્યયન કરતા હતા. જીવનની પરમ શાંતિ શોધવા માટે ચિંતનમાં કલાકો પસાર કરતા હતા. અચાનક એમને હિમાલય જવાની પ્રેરણા થઈ, સ્વામી વિવેકાનંદના શબ્દોએ રામે રામ અસર કરી. કયાઓમાં વાંચ્યું હતું કે હિમાલયમાં સદૃશ મળી આવે છે, હિમાલયમાં ચિંતશાંતિ મળે છે. એમણે ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઝાડોઓએ પાડેલી પગદંડી ઉપર ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક મધરાતે ધરને ત્યાગ કરી દૂર દૂર ચાલી નીકળ્યા. અંતરમાં આતશ જલતો હતો તેને શાંત કરવા હિમાલયની ગોદમાં જવા એમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો, આતાપિતા અને કુટુંબીઓ બળભળી ગયા. એમનો આરામ છુટાઈ ગયો. ચારે દિશામાં તપાસ કરતા માંડી

પશુ સુભાષ તો શિયાળાની એ ઠંડી શતોમાં પૂરાં વચ્ચે વિના, પૂરા મોજન વિના દિમાલ્યની દિશામાં કદમ ઉઠાવી રહ્યા હતા.

દિવસો, વીતી ગયા. ધનચોર કાળી સાતમાં જ્યારે આખું જગત સૂઈ જતું અને વનના પશુઓ પોતાનો શિકાર શોધવા માટે જંગલોમાં ધૂમતા હતા, જ્યારે નદીઓનો કલશ મહાભીષણ લાગતો હતો અને જ્યારે વૃક્ષોના પાંદડાઓનો ખડખડાટ અનેક ભૂતપિશાચોના હારય સમો ભયાનક બનતો હતો ત્યારે સુકુમાર સુભાષ કશાંયે ભય કે આશંકા વિના દિમાલ્યના જંગલમાં ધૂમતા હતા.

સુભાષે આ રીતે પૂરા છ મહિના વીતાવ્યા. પરમ ભક્તની પેઠે તીર્થસ્થળોમાં ફર્યા વૃંદાવન, કાશી, ગયા વગેરે સ્થળોએ જઈને સંતમહંતોને મળ્યા, પરંતુ જેમ જેમ એ ફરતા ગયા તેમ તેમ એમનો વૈરાગ્ય ઓછો થતો ગયો. સાધુ સન્યાસીઓના પરિચયે એમને લાગવા માંડ્યું કે તેઓ જે શોધવા માટે નીકળ્યા છે તે એમની પાસે નથી જ. મનેતમંથનને કાર્ષ્ણ્ય પાર નહોતો. દિમાલ્ય ગયા, પશુ એનું આકર્ષણ ઓછું થઈ ગયું. એક દિવસ સાધુએ એને ઘેર જવાની અને અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપી. સુભાષે વિચાર્યું, દિવસો સુધી વિચાર્યું, એની આંખ આગળ માતાપિતા ને કુટુંબીઓ આત્મા. પેદા કંઠાળોની કૃતારો આવી. કોસીજની-કિતાબો આવી. અંતરમાંથી જ કાર્ષ્ણ્ય આગા કરતું હોય એમ એ પાછા ફર્યા.

એ ઘેર આવ્યા ત્યારે મા સિવાય સૌ દિવાનખાનામાં બેઠા હતા. સુભાષ અંદર દાખલ થયા કે પહેલાં મા જ મળ્યાં. સુભાષે તરત જ નમી પડી માની ચરણધૂસિ લીધી, માની આંખો લિજરાઈ ગઈ, છાતી ધડકવા લાગી. પ્રેમ અને રા્ય બકાર ધમી આત્મા. મા બોલ્યાં : 'સુભાષ ! તું તો મને મારી નાખવા જ આવ્યો છે.' દિવાનખાનામાં અરાજ પહોંચ્યો ને સૌ હોડ્યાં.

સુભાષમાણુ એક મિત્ર ઉપરના પત્રમાં લખે છે : 'દ્રામમાંથી કેતરી ધરમાં દાખલ થયો ત્યારે હવ્ય ધડકતું હતું. મા રડી પડ્યાં ને બોલ્યાં 'મને મારી નાખવા જ તું જ આવ્યો છે.' પિનાણને પ્રણામ કર્યો, અને આસિંગન દઈ તેઓ જૂના ખંડમાં લઈ ગયા. હું ક્રેકે ક્રેકે રડી પડ્યો, પિનાણની ધીરતા પાશુ તૂટી પડી. એમણે મને બાથમાં લઈ રડવા માંડ્યું.....'

સુશાપ્ત્યાપ્તના પિતાશ્રીએ એમનું સાચું સ્વરૂપ તે દિવસે ઓળખ્યું. સુભાષે
હતું: ‘મારો બાદશાહ વિવેકાનંદ છે.’ પિતાએ વચન આપ્યું કે ‘એટલી પ્રગતિ
તું કરીશ ત્યારે હું બાડે નહિ આવું.’

સુશાપ્તના ગૃહત્યાગમાં કંઈ ભાવના પ્રબળ હતી તેનો ખરો ખ્યાલ ૧૯૧૫માં
એમણે એક મિત્રને લખેલા પત્રમાંથી મળે છે. એમણે લખ્યું હતું: ‘જેમ
દિવસ જાય છે તેમ મને ખાતરી થતી જાય છે કે મારા જીવનમાં કોઈ ચોક્કસ
હેતુ રહેલો છે. કોઈ મિશન માટે હું જીવી રહ્યો છું...એટલા ખાતર જ આ
દેહ મેં ધારણ કર્યો છે એમ માનું છું...ચાલુ પ્રવાહમાં મારે તણાવું ન જોઈએ.
બોહો તો સાફ માફ બોલશે જ, જગતની એ રીત છે. પણ માટે એનાથી
ચલિત ન થવું જોઈએ.’

પરદેશગમન

છ મહિનાનો 'વનવાસ' સુભાષનાથના શરીરને બારે પડ્યો. મતથી તો તેઓ મજબૂત થઈને આવ્યા હતા. પરંતુ તન તૂટી ગયું. ઘેર આવતાંની સાથે પથારીમાં પડતું પડ્યું. એ પછી ટાકફેડનો એક દુમલો થયો.

૧૯૧૫માં ફરીને કોલેજમાં દાખલ થયા અને થોડા સમયમાં જ પહેલું વર્ષ 'પૂર્ણ' કર્યું. અભ્યાસનો રસ વધવા લાગ્યો. સન્યાસી થવાની ભાવના હવે મોળી પડતી જતી હતી અને વિદ્રોહી થવાની પેલી ભાવના જોર ઉપર આવતી હતી. અધ્યાત્મ એ ભાવનાને મૂલ કરનારો એક પ્રસંગ બની ગયો. કોલેજના એક યુરોપીઅન પ્રોફેસર મી. ચોલ્ન એમના જાતબાલિમાન માટે બહુ પ્રખ્યાત હતા. તેઓ યુરોપીઅન હોવાથી સાચે જ રાજકર્તા હોય એવું વર્તન રાખતા હતા. હિંદી વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેનું એમનું વર્તન સદાયે અપમાનજનક રહેતું હતું. બીજા બાળુ સુભાષનાથ હવે માત્ર સ્વમાનસીક જ નહોતા રહ્યા, દેશના માનપ્રતિષ્ઠાભંગનો પણ એમને આધાર લાગતો હતો. એટલી સમજણ અને ખુમારી એમનામાં પ્રગટી ગયાં હતાં. કટકની શાળામાં જે દેશભિમન હતું તે હવે પ્રજાળ બન્યું હતું.

એક દિવસ એ પ્રોફેસર પોતાના હંમેશના ધર્મક પ્રમાણે બી. એ. ના એક હિંદી વિદ્યાર્થીને તમારો ચોડી કાઢ્યો. સુભાષને આ પ્રોફેસર પ્રત્યે પહેલેથી જ નફરત હતી. એના વર્તન પ્રત્યે રોષ તો હતો જ, તેમાં આ બનાવે બળતામાં થી હોયું. સુભાષનાથએ તરત જ પોકાર ઉઠાવ્યો : 'આ પ્રોફેસરને ખરતરક કરવો જોઈએ, આજે જ ઇચ્છાંક મોકલી આપવો જોઈએ.' એમણે વિદ્યાર્થીઓની એક ખાનગી સભા બોલાવી અને તમામ વિદ્યાર્થીઓને હડતાળ તથા વિરોધ માટે અનુરોધ કર્યો. માદ રાખીએ કે એ દિવસો ૧૯૧૬ના હતા. આજના જેવી સ્થિતિ ત્યારે હતી નહિ. સુભાષ સિવાય

સુભાષચાણુના પિતાશ્રીએ એમનું સાચું સ્વરૂપ તે દિવસે ઓળખ્યું. સુભાષે કહ્યું: 'મારો આદર્શ વિવેકાનંદ છે.' પિતાએ વચન આપ્યું કે 'એટલી પ્રગતિ તું કરીશ ત્યારે હું આડે નહિ આવું.'

સુભાષના ગૃહયાત્રમાં કંઈ ભાવના પ્રબળ હતી તેનો ખરો ખ્યાલ ૧૯૧૫માં એમણે એક મિત્રને લખેલા પત્રમાંથી મળે છે. એમણે લખ્યું હતું: 'જેમ દિવસ જળ છે તેમ મને ખાતરી થતી જાય છે કે મારા જીવનમાં કોઈ ચોક્કસ હેતુ રહેલો છે. કોઈ મિશન માટે હું જીવી રહ્યો છું...એટલા ખાતર જ આ દેશ મેં ધારણ કર્યો ને એમ માનું છું....ચાલુ પ્રવાહમાં મારે તણાવું ન જોઈએ. લોકો તો સાફ માફ બોલશે જ, જગનની એ રીત છે. પણ માટે એનાથી ચાલત ન થવું જોઈએ.'

[૩]

પરદેશગમન

૬૭ મહિનાનો 'વતવાસ' સુખાપગામુના શરીરને ભારે પડ્યો. મનથી તો તેઓ મગ્નપૂત ચર્ચાને આગ્રહ કરતા. પરંતુ તન તૂટી ગયું. ઘેર આવતાંની સાથે પથારીમાં પડતું પડ્યું. એ પછી ટાઈફોઇડનો એક દુમલો ચલ્યો.

૧૯૧૫માં ફરીને કોલેજમાં હાજર થયા અને થોડા સમયમાં જ પહેલું વર્ષ 'પૂરું' કર્યું. અભ્યાસનો રસ વધવા લાગ્યો. સંન્યાસી યવાની ભાવના હવે મોળી પડતી જતી હતી અને વિદ્રોહી યવાની પેઢી ભાવના જેર ઉપર આવતી હતી. અચાનક એ ભાવનાને મૂલ કરનારો એક પ્રસંગ બની ગયો. કોલેજના એક યુરોપીઅન પ્રોફેસર મી. ચોટન એમના જાત્યાભિમાન માટે બહુ પ્રખ્યાત હતા. તેઓ યુરોપીઅન હોવાથી સાચે જ રાજકર્તા હોય એવું વર્તન રાખતા હતા. હિંદી વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેનું એમનું વર્તન સદાયે અપમાનજનક રહેતું હતું. ખીજા બાણ સુખાપગામ હવે માત્ર રંગમાનથી જ નહોતા રહ્યા, દેશનાં માનપ્રતિષ્ઠાભંગતો પણ એમને આધાર લાગતો હતો. એટલી સમજણ અને ખુમારી એમનામાં પ્રગટી ગયાં હતાં. કટકતી શાળામાં જે દેશાભિમાન હતું તે હવે પ્રબળ બન્યું હતું.

એક દિવસ એ પ્રોફેસર પોતાના હાથેના ધર્મક પ્રમાણે ખી. એ. ના એક હિંદી વિદ્યાર્થીને તમાચો ચોટી કાઢ્યો. સુખાપને આ પ્રોફેસર પ્રત્યે પહેલેથી જ નફરત હતી. એના વર્તન પ્રત્યે રાગ તો હતો જ, તેમાં આ બનાવે અણતમાં ઘી હોયું. સુખાપગામુએ તરત જ પોતેના ઉદ્ઘોષ : 'આ પ્રોફેસરને બરતરફ કરવો. જોઈએ, આજે જ ઇંગ્લેન્ડ મોકલી આપવો. જોઈએ.' એમણે વિદ્યાર્થીઓની એક ખાનગી સભા બોલાવી અને તમામ વિદ્યાર્થીઓને હક્કાળ તથા વિરોધ માટે અનુરોધ કર્યો. યાદ રાખીએ કે એ દિવસો ૧૯૧૬ના હતા. આજના જેવી સ્થિતિ ત્યારે હતી નહિ. સુખાપ સિવાય

કરોડ બાંધવો પ્રત્યેનું મારું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ છે, મારા જેવા અનેકની આહુતિઓ
જ્યારે અપારો ત્યારે જ દેશ સ્વતંત્ર થશે.’

કેવું વિચિત્ર છે ? ‘હું ઇંગ્લાંડ જાઉં છું. આઈ. સી. એસ. થવા સરકારી
નોકર બનવા અને મારે કરવી છે દેશસેવા !’ આ બંને એક સાથે કેમ થઈ
શકે ? પરીક્ષા પછી મારે કરીને નિર્ણય કરવો પડશે.

અત્યારે તો એક જ અગિયારમા અંતરમાં છે, યુરોપમાં જઈને નવા જગતનું
રાત્રિ મેળાવવાની. પિતાએ મને તક આપી છે તો તેનો હું પૂરો લાભ ઉઠાવીશ.’

અને એ ઇંગ્લાંડ પહોંચ્યા. અભ્યાસનો તરત જ આરંભ કર્યો.
સનંદો નોકરી માટેના અભ્યાસમાં વપની મર્યાદા હોય છે, સુભાષ
જો થોડા મહિનામાં જ પરીક્ષા પસાર ન કરી શકે તો પછી પરીક્ષા આપી
શકે નહિ. કેડ બાંધીને એમણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એમના જેવા સ્વમાન-
શીલ જીવન નાપાસ થવાનું તો સહન જ કેમ કરી શકે ?

ત્યાં પણ એક અઘડામણ તો આવી ગઈ. અભ્યાસના એક પુસ્તકમાં
‘દિંદો’ઓ માટે કંઈક અરમાનજનક લખાયેલું હતું. સુભાષે એ સામે વિરોધ
નોંધાવ્યો. ‘દિંદો ક્યેરી તરફથી જવાબ મળ્યો : ‘બધા એ જ ભણે છે. અભ્યાસમાં
ધ્યાન આપો, બીજી વાત છોડો.’ લીધી વાન છોડે તો સુભાષ શાના ? એણે
કન્કાર કર્યો ને વિરોધ ચાલુ રાખ્યો. આખરે એ સમજાવે પુસ્તકમાંથી રદ થયા.
સુભાષે ૧૯૨૦ના આગસ્ટમાં પરીક્ષા પાસ કરી ત્યારે એમના મનની સ્થિતિ
ભારે વિચિત્ર હતી. એક બાજુ તેઓ આવેલા પરિણામને ‘દુર્ભાગ્ય’ માનતા
હતા અને બીજી બાજુ નાપાસ થવાનું સહન ન થાય એમ સ્વીકારતા હતા.

ઇંગ્લાંડમાં તેઓ પહેલી જ વાર આવેલા. શરૂઆતમાં તો નાનપણના
સંસ્કારો અંતુસાર તેઓ અંગ્રેજો પ્રત્યે વિરોધીની નજરે જોતા, એક મિત્ર
ઉપરના પત્રમાં એમણે લખેલું. ‘...અદો કાંઈ અંગ્રેજને મારા બુદ્ધ સાક્ષ કરના
હું જોઉં છું ત્યારે મને ભારે આનંદ અને ગર્વ થાય છે.’ પરંતુ આ સ્થિતિ વધુ વખત
રહી નહોતી. અંગ્રેજ પ્રજાના સહવાસમાં આવતા તેની મહત્તાનો ખ્યાલ
સુભાષને આવ્યો હતો. એક સપ્તામાં સરોજની નાથકુનું પ્રવચન સાંભળતાં
તેઓ મુગ્ધ બન્યા હતા. મિત્ર હેમંતકુમારને એમણે લખ્યું હતું : ‘સરોજની
દેવીનું પ્રવચન સાંભળતાં મારું હૃદય ગર્વથી ઊલરાઈ ગયું. પશ્ચિમની પ્રજા પાસે
એક દિંદો નારીને આવા સુશિક્ષિત અને સંસ્કારીરૂપમાં જોતાં મને અતિ
આનંદ થયો....એમ થયું કે જે દેશ અત્યંત નારીસ્ત્ર નિપજ્ઞવી શકે તેનું
ભાવિ ઉજ્જવળ હોય એમાં શંકા નથી.’

અંગ્રેજ પ્રમળની મહત્તાનો એમનો ખ્યાલ ખીજ કટલાક પત્રો ઉપરથી મળી આવે છે. એમણે લખ્યું હતું: ‘...અહીંની પ્રજાને જોઈને ખૂબ આનંદ થાય છે. સમયનું સૌ કામને જાન હોય છે અને બધું જ પદ્ધતિપૂર્વક થાય છે..માનવ માનવ વચ્ચેનો વ્યવહાર બહોળો જ જોયો. લિખારીઓ તો ક્યાંય જોવા મળતા જ નથી...’ ખીજ એક પત્રમાં લખે છે: ‘...આપણા દેશના વાતાવરણમાં એક દોષ એ છે કે જેઓ કામ કરે છે તેમના બેભાનને કંઈ પાર નથી અને જેઓ નથી કરતા તેઓ કશું જ નથી કરતા....આ દેશના લોકોમાં કટલાક એવા યુવો છે જે એમને મહાન બનાવે છે. લોકો ભારે આશાવાદી છે. આપણે ત્યાં દુઃખ રડવાનો સ્વભાવ વધુ પ્રમાણમાં છે. બહોળા માણસ સુખ અને પ્રકાશની જ વિશેષ વાત કરે છે.’

સુભાષચાંદુ અંગ્રેજોના આ યુવોનું અવલોકન કરતાં કરતાં જગતનું જ્ઞાન મેળવતા હતા. એમના દિલમાં આદર્શનો દાવો તો એવા જ પ્રકાર સાથે જગદગતો હતો. દેશની યુવામી એટલી જ વેદના ઉપગમવતી હતી. એમણે બ્રિટિશ શાહીવાદી નાંજનું શક્ય એટલું જ્ઞાન મેળવ્યું. ‘આઈ. મી. એસ.’ અવાની સાથે યુનિવર્સિટીની ખીજ પદવીઓ પણ એમણે મેળવી.

પરંતુ આ બધું મેળવ્યા પછી શું? આદર્શોની અથકામણ શરૂ થઈ. મિત્રો ઉપરના પત્રોમાં ફરી ફરીને મનોમંથન વ્યક્ત કર્યું, આખરે એ ન રહી શક્યા. એક શરે નિશ્ચય કરી નાખ્યો: ‘સરકારી નોકરી નહિ થઈ શકે, રાજનામું જ આપી દઉં’ ખીજ જ સવારે હિંદી વહરની કચેરીએ રૂબરૂમાં રાજનામું આપવા માટે તેઓ ગયા. મેટિંગ્સ હિંદી વહર હતા. એણે આ જુવાનનું નેજ જોયું. સમજાવવા ખૂબ પ્રયાસ કર્યા, આ ચાજે દેશસેવા થઈ શકે છે એમ પણ સમજાવ્યું. પરંતુ સુભાષની બુદ્ધિનું બંડ ચમ્પું નહિ, હૃદયની વ્યસાતિ દૂર વર્ધ નહિ. એણે છેવટે રાજનામું આપી દાધુ સુભાષ એક સ્થળે કહે છે: ‘..છંડીઅન સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં હું ૧૯૨૦માં ઉત્તીર્ણ થયો. પરંતુ મને ખાતરી થઈ કે એક સાથે બે માલિક-બ્રિટિશ સરકાર અને મારો દેશ-ની મેવા હું કરી શકીશ નહિ. એ અસંભવ છે, મારા હોદ્દાનું રાજનામું મેં ૧૯૨૧ના મેમાં આપી દાધુ અને મારા મુલકની સેના માટે આઝાદીની લડતના સિપાહી બનવા હું હિંદ આગળ ચાલી નીકળ્યો.

[૪]

ધડતર

૧૯૨૧ના જુલાઈની ૧૬મી તારીખે સુભાષબાબુ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે હિંદુસ્તાનનું વાતાવરણ, તેઓ ગયા હતા તે સમય કરતાં, વિશેષ ઉગ્ર બની ગયું હતું. જલિયાંવાલા બાગ અને ખિલાફતના સવાલે આખા દેશમાં પ્રચંડ વિરોધ જગાડ્યો હતો. ગાંધીજી હિંદુસ્તાનની આદર્શ ભૂમિ બની ગયા હતા. જેલ, લાઠી, ગોળીબાર વાતાવરણમાં ગાજતા હતા. બંગલોગ વખતે હિંદુસ્તાને જે જાગૃતિનો અનુભવ કર્યો હતો તેના કરતાં અનેકગણી વિરોધ જાગૃતિ આ વખતે દેખાતી હતી. હિંદુસ્તાનના એકથી બીજા છેડા સુધી બ્રિટિશ સત્તાતંત્રને ફેંકી દેવાની અને 'એક વર્ષમાં સ્વરાજ'ની ઘોષણા ગાજતી હતી. સુભાષબાબુ અનેક સ્થળોએ લઈને હિંદુસ્તાનના કિનારે ઉતર્યા ત્યારે તેમનું સ્થાન એક જાગૃત અને સ્વમાનશીલ યુવક કરતાં વિશેષ નહોતું. તેઓ મુંબઈ આવીને સીધા મહાત્માજીને મળવા માટે ગયા. એટલે ખ્યાલ તો સુભાષબાબુને હતો જ કે ૧૯૨૦-૨૧ના અસહકારના આદોલનના કણ્ઠધાર ગાંધીજી હતા. સુભાષબાબુ એમની પાસે માર્ગદર્શન માટે ગયા ત્યારે એમનું મન નિર્મળ હતું. ગાંધીજી વિશે કોઈ પ્રકારનો ભાવ હોય તો તે ભક્તિનો જ હતો. પરંતુ ગાંધીજી સાથેની પહેલી જ મુલાકાતમાં સુભાષબાબુએ ભારે નિરાશા અનુભવી. ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થતું ગયું. તેમાનસ ત્યારે પૂરું ઓળખાઈ નહોતું. સુભાષબાબુ ગાંધીજી કરતાં માત્ર જુદી પ્રકૃતિના જ નહોતા પરંતુ સ્વભાવનો અને વિચારની દૃષ્ટીક બાબતોમાં તો સાવ જિલ્દી સ્થિતિ પણ હતી. સુભાષબાબુ કહે છે કે ગાંધીજી મને દરેક બાબતમાં સાત અસ્પષ્ટ લાગ્યા. એમણે ગાંધીજીને ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. ગાંધીજીની યોજના જાણવા અને લક્ષ્યનો કાર્યક્રમ સમજવા એમણે પ્રયાસ કર્યો હતો. એક વર્ષમાં

સ્વરાજ સી રીતે બાવી શકશે તે સલાહ પણ પૂછ્યો હતો. ગાંધીજીએ એમને સમજાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં બાધી નહોતી રાખી. પરંતુ સુભાષબાબુને એમ જ લાગ્યું કે ગાંધીજી માત્ર 'આજ'ની વાત સમજે છે, 'આવતી કાલ'ની તેમની પાસે કોઈ યોજના નથી. નિરાશા અને આઘાત અનુભવી તેઓ ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા અને બંગાળમાં આવી દેશબંધુ દાસને મળ્યા.

૧૯૨૦-૨૧ ના હિંદના મહાન નેતાઓમાં દેશબંધુ દાસનું મહત્વનું સ્થાન હતું. બંગાળમાં તેઓ સર્વમાન્ય નેતા હતા. ધીકતી વકીલાતને ડોકર મારી એમણે ફફારી લીધી હતી. એમની પ્રખર જુદિ સૌ કોઈના આશ્ચર્યને વિષય બની મર્ષ હતી. ગાંધીજીને એમના પર અદ્ભુત પ્રભાવ હતો, પરંતુ દેશબંધુની ખસર પણ ગાંધીજી પર ઓછી નહોતી. દેશબંધુ સંપૂર્ણ રીતે બંગાળી હતા. એમનું હૃદય એક સાથે જ કવિનું અને ક્રાંતિકારનું હતું. બંગાળ એમના નામની પાછળ પાગલ હતું. એમની જીવનચરિત્રની અનેક કંતકથાઓ પ્રચલિત થઈ હતી. એમના સુચીલ પત્ની વાસંતીદેવી હજી મર્ષ કાલ સુધી જમીન પર પગ મૂકતાં નહોતાં. તેઓ ખજા ઉપર ખાદીનાં તાકાઓ મૂકી કલકત્તાની શેરીઓમાં ફરતા હતા અને સુતેલા બંગાળના સિંહને જગાડતા હતા.

સુભાષબાબુએ કલકત્તામાં પગ મૂકતાં જ દેશબંધુનાં ત્યાગ બંધિદાન અને શક્તિ વિષે અનેક વાતો સાંભળી. એમનું આકર્ષણ વધવા લાગ્યું. દેશબંધુ સાથેની પહેલી જ મુલાકાતે તેઓ તેમના સિખ્ય બની ગયા. સુભાષબાબુ કહે છે કે જોને હું જાંખતો હતો તે મને પ્રાપ્ત થયું. દેશબંધુએ એમની સર્વ શકાઓનું સમાધાન કર્યું. અને અસહકારની લડતને જુદિયુક્ત મર્મ સમજાવ્યો. સુભાષબાબુ ક્ષણનાય વિજંબ વિના દેશબંધુના સાથીદાર બની ગયા અને ત્રિરંગી ધ્વજની છાયા નીચે દેશબંધુના આદેશનું પાલન કરવા કટિબદ્ધ થયા.

દેશબંધુએ થોડા દિવસમાં જ આ જુવાનની શક્તિને પારખી લીધી. એક પછી એક જવાબદારી ભર્યાં કામ સુભાષબાબુને સોંપાયાં. અસહકારનો મુખ્ય કાર્યક્રમ ત્રણ પ્રકારનો હતો. શાળા કોલેજોને બંદિબાર, વકીલાત અને સરકારી નોકરીઓને બંદિબાર, અને પરદેશી કાપડને ત્યાગ તથા સ્વદેશીનો પ્રચાર. સ્વદેશીની વ્યાખ્યા ત્યારે જ લાઈ ગઈ હતી, હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં રેંદિયાએ મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું, બહી અને ખરબચડી ખાદી પ્રતિશબ્દો પોષાક બની ગઈ હતી. સુભાષબાબુ પણ એ રંગે રંગાયા. દેશભરમાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓની સ્થાપના થતી હતી.

પંજાબના નરકેતરી લાલા લજપતરાયે પંજાબમાં વિદ્યાર્થી ધ્યાપી હતી. બંગાળમાં ચિત્તરંજનસ એજ કાર્ય ઉપાયુ હતું. ચેલ્ડા દિવસમાં જ સુભાષભાઈની સ્થિતિનો પરિચય થતા વિદ્યાર્થીનો ભાર એમના ખભા ઉપર નાખવામાં આવ્યો. સુભાષભાઈ આઈ. સી. એમ. થયા હતા. એમનું જ્ઞાન વિશાળ હતું. માદિત્યનો ગોખ પણ મારી પેટે દતો વફૂત ખાસ નહોતું પરંતુ ઊંડી લગણીયાં બોલતા એટલે એની અમર શ્રોતાઓના કિંચ ઉપર થવા વિના રહેતી નહિ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ કરતા કરતાં સુભાષભાઈએ વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોનો એક સમૂહ રચાવ્યો. વિદ્યાર્થી અસ્થામાં જે રાષ્ટ્રનો અર્ધૂન હતો તે પૂર્ન કરવાનો એમણે પ્રયામ કર્યો. થોડા મહિનામાં જ તેઓ જંગલોના યુવકનેતા બની ગયા.

મગજર આ કિસ્સોમાં જ શહેનશાહના વડા પુત્ર 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ' હિંદુસ્તાનમાં આવે છે એવી જાહેરાત થઈ. અવસાનો ઉદ્દેશ એવો દર્શાવાયો હતો કે હિંદુ યુદ્ધમાં અપેના હિસ્સા માટે 'તેઓ અભિનંદન આપવા છડે છે.' હિંદુસ્તાનને પોતાના યુદ્ધપ્રયાસોનો જાણે તો જલસાવાલા આગની લતનથી મળી ગયા હતા. એના પરિણામે જ હિંદુસ્તાનમાં ક્રોધ ક્રોધ વચ્ચે એકતા સ્થાપાઈ હતી અને આઝાદી હાસલ કરવાના એણે નિર્ધાર કર્યા હતા. શાહજહાન આવનાના સમાધાર રળતા જ ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે હિંદુસ્તાન એમનું ગ્રામ્યન હતો નહિ પરંતુ જાહેર રીતે એમના આગમનનો વિરોધ કરશે. હિંદુસ્તાનના જખમ ઉપર મીઠું ભજાવવાનો આ પ્રયામ હિંદુસ્તાનને મજબૂત નહોતો.

આખા દેશમાં વિરોધનો વટોળ પ્રસરી ગયો. સુભાષભાઈની જુવાની સતોષ પામે તેનું દામ તેમને પ્રાપ્ત થયું. ગાંધીજીનો અદેશ આવતા જ દેનબરમાં પ્રવેશ લડતા પડી. તેમાં કલકત્તાનું સ્થાન મોખરે હતું.

અરકારે દમનની તનવા દઈ માન અંદાર કાઢી નહોતી શાહજહાન નવે મંત્રી રામી તારીખે મુખ્યમાં ઉતર્યા. ત્યારે ત્યાં ભાગે તોફાનો થયા. તેના પડખા આવી તેઓ ચક્રા પરતુ તેના કરતાં જ અરો રમ તો તારીખ રમી હિંદુ મંત્રી રાખ્યો નક્કી વચેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે શાહજહાનએ ત્યારે કલકત્તામાં આવવાનું હતું. યુનિવર્સિટીના ધ્વજ કલકત્તામાં ફરકાના હતા તેને બંધે કરે કે કાગા વારતાઓ ચડી ગયા. સુભાષભાઈએ સ્થાપેલું 'સ્વયમેવકલ' દળ તત્કાળ ગેરકાયદે જાહેર થયું અને આખા કલકત્તામાં આગ પ્રસરી મઠ સરકારે પરિસ્થિતિની ઉમતા પિંચતી લઈ તરત જ દેશમંદુ દામ, શ્રીમંત્રી વાનતારી દેશમંદુ દામના પુત્ર ચિત્તરંજન દામ, મૌલાના અબુલકાસમ આઝાદ, અને

સુભાષભાણુને ગીરફતાર કર્યા. દેશમધ્યે એ વખતે જગાળતે સદેગો આપ્યો કે 'આ વખતે મારા હાથમાં જ છોરો પડી છે અને મારા દેહ ઉપર પણ ગુનામીની જ છોરોનો ભાર હું અનુભવુ છું. કનકતામા પે! થયેનો અગ્નિ એ જ છોરોમાંથી પ્રગટેલો છે આખુ બંદીદુસ્તાન જ્યાં કારાગાર છે ત્યાં જ એવમાં હું કે બહાર એ મદરતન રહેલું જ નથી કોણેસનું કાપું અવિરત ચાલુ ગાળતે અને વિચારતે જ નહિ કે હું મુક્ત છું કે બંદીતાન, છૂટો છું કે મૃત્યુ પામ્યો છું' સુભાષભાણુનો કેમ ચાલ્યો અને એમને છ મહિનાની મળ અર્ધ ત્યારે તેઓ એકજુ જ બોધા 'જમ છ જ મહિના ? આટલા પરિશ્રમની આટની જ બક્ષીસ !'

સુભાષભાણુની એ પદલી જ જેલયાત્રા મતાપિતાના મન ઉપર એની રી અસર થઈ હશે ! દોઢ વર્ષ પહેલા નાડીના પુત્રને જ્યારે ધંગનાડ મોકલે ત્યારે તો મૃતપના કરી હતી કે એ પાટો અવીને મોટો અમનદાર બનશે, લમ વરશે મૃદસુખ ભોગવશે અને આખુથે કુટબ આનદમાં ગરકાવ બની જશે

પણ પિતાએ આશુ માના નહિ નેમ લાગરગ હોવા છતા પુત્રને ઊંડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા નહિ પુત્રને ઉવનપવટો કેકે હુખ સથે અને નેમ આશ્વય સાથે પિતા જોઈ રહ્યા

૧૯૨૨ના સપ્ટેમ્બરમાં સુભાષભાણુ જેલમાંથી છૂટ્યા ગયા હતા તે કરતાં વધુ બગવાબેર ચક્રને તે બહાર આવ્યા કારાગારે એમની ક્ષિમને તોડી નહિ પણ વધુ મજબૂત કરી, બહાર આવતા જ એમની મમક્ષ એક લાભિન્ય કાપું આવી પડ્યું સુભાષભાણુને આજ સુધી જે તારીમ મળી હતી તે ના જુના જ પ્રકારનું આ કાપું હતું, જગાળમાં મદાલસાકર રેલ આવી હતી અનેક ગામે તથાઈ મયા હતા. હજારો માણસો નિગધાગ બન્યા હતા સુભાષભાણુએ ધડીનાથે વિજય નિના એ કાવનો ભાગ ઉઠાવી લીધો અને અજબ વ્યવસ્થાદશિના આખા જગાળને દશન મંગા આ રીતે સુભાષભાણુને ઘડતર થતું જ ગયું

દેશની પરિસ્થિતિ બહાલી જતી હતી ગાંધીજી જેલમાં હતા આતેતનમો મતા આવી ગઈ હતી નવા સુરાગએનો અમન શરુ થયો હતો કોંગ્રેસમાં નવી વિચારગરા દખાવા વાગી હતી ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયીઓ અમદમરને વગગી રહ્યા હતા જ્યારે દેશમધ્યે દામ અને મોતીનાતજ જેવા ધાત્ર મહાને કાપુંકમ અનાવના છજ્જના હતા આ વિષયે મા ગયામાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન લગાયુ દેશમધ્યે દામ રાજપતિ થયા રાજ્યજીની અગેવાની નીચે અમદકારીઓનો પમ મજમૂન બનીને આ હાજર રહ્યો હતો સાગી બાલુ સ્વરાજપક્ષ રચાયેલ

સારી પેટે અથડામાળો થઈ. કેંગ્રેસમાં ભાગલા પડશે એવો ભય પણ પેદા થયો, પરંતુ બધું સારી રીતે પાર ઉતરી ગયું. સુભાષચાલુએ કેંગ્રેસના રાજદારણમાં આ વખતે પહેલી જ વાર પ્રવેશ કર્યો. જે કે મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનું તો હજી બાકી જ હતું. તે સ્થાન દેશજંદુએ સુભાષચાલુને ‘ફેડરલ’ના તંત્રી બનાવીને આપ્યું. એ દ્વારા નવી વિચારધારાનો પ્રચાર કરવાની જવાબદારી સુભાષચાલુને શિરે આવી. એમણે અખૂર કુશળતાથી એ જવાબદારી અદા કરી. સુભાષચાલુ આ વખતે ૨૫ વર્ષના જુવાન હતા.

૧૯૨૪માં કલકત્તા કારપોરેશનની ચૂંટણીમાં કેંગ્રેસે ભૂકાવ્યું. દેશજંદુ દાસ આગેવાન હતા. પહેલે જ ધડાકે એમણે વિજય મેળવ્યો. દેશજંદુ દિઠ્ઠી પ્રથમ નગરીના મેયર બન્યા એમણે સુભાષચાલુને એક્ઝીક્યુટીવ ઓફિસરનું સ્થાન આપ્યું. આ વખતે સુભાષચાલુની ઉંમર માત્ર ૨૭ વર્ષની હતી. કલકત્તામાં બાને અંગે ઠીક ઠીક વિશેષ થયો. એન્ગ્લોઇન્ડિયન પત્રોએ દેશજંદુ ઉપર પક્ષપાતનું આરોપણ કર્યું. પરંતુ થોડા મહિનામાં જ વિરોધીઓને પોતાના વિચારો બાલવા પડ્યા. આ જગ્યા ત્રણહજારના પગારદારની હતી. સુભાષચાલુએ માત્ર ૫૬૨૦ જ લેવાનું સ્વીકાર્યું. આ ત્યાગની પણ સારી અસર થઈ હતી. એમણે કલકત્તાને સુંદર અને સ્વચ્છ બનાવવાનું ખીડું ઝડપ્યું. લોકહિતનાં ખીળાં પણ અનેક કાર્યો કર્યાં. કલકત્તાની સુધરાઈમાં મોટા પલટો આવી ગયો. કલકત્તાના રસ્તાઓ પરનાં નામનાં પાટીયાં બદલાયાં. કંપની સરકારના ‘બહાદુરો’ની જગ્યાએ દેશભક્તોનાં નામ ત્યાં શોભવા લાગ્યાં.

[૫]

કારાગારની યાતના

ગુલા પ્રકરણમાં આપણે જે જોયું તે તે બંગાળની ધરતીની સપાટી ઉપર જે દેખાતું હતું તે હતું. ધરતીના પેટાણમાં કાંઈ જુદા જ પ્રવાહો આ વર્ષે દરમિયાન ચાલી રહ્યા હતા. ૧૯૨૪ના ઓક્ટોબરની ૨૫મી તારીખની વહેલી સવારે જ્યારે આખું કલકત્તા નિદ્રાધીન હતું અને કોઈને શંકા સરખી પણ નહોતી ત્યારે સુભાષચાંદુલા ધરના દરવાજા કલકત્તાના પોલિસ કમિશ્નર ખમ્મડાવી રહ્યા હતા. સુભાષચાંદુલા કુટુંબીઓ જગ્યા પોલિસ કમિશ્નરને જોતાં સૌએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. સુભાષચાંદુ પછી દોડી આવ્યા. તરત જ એમની સામે ધરપકડતું વોરંટ ધરવામાં આવ્યું. આ ધરપકડ બંગાળ ઓર્ડિનન્સ અનુસાર કરવામાં આવી હતી. આ ઓર્ડિનન્સનો જન્મ થોડા કલાકો પહેલાં જ થયો હતો. ના. વાઈસરોયે હિંદમાંના ક્રાંતિકારીઓને ઝખ્ખે કરવા માટે આ કાયદો કાઢ્યો હતો. આ હુકમ અનુસાર આરોપ મૂકવા જેવું કે કેસ ચલાવવા જેવું કંઈ હતું જ નહિ. સુભાષચાંદુને ગીરફતાર કરીને તરત જ કારાગારના સળિયા પાછળ ધકેલી દેવામાં આવ્યા.

આ દિવસોમાં બંગાળના ક્રાંતિકારીઓ ફરીને જાગી ઊઠ્યા હતા. હિંદુસ્તાનની ઝૂંટવાઈ ગયેલી આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાનો એક મહાપ્રયાસ ૧૮૫૭માં થયો હતો. તે પછી અધિકારના થોડાં વર્ષો આવ્યાં હતાં. ત્યારબાદ કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ હતી. અને વિનંતીપત્રો દ્વારા આઝાદી હાંસલ કરવાના અખનરાઓ થયેલા. એમાં મળેલી નિષ્ફળતાએ આઝાદીના આશોકોને બસિદાનના માર્ગ તરફ પ્રેર્યા હતા. આ માર્ગમાં સૌથી મોખરે બંગાળ હતું. બંગાળના ભાવનાશીલ યુવકો અને યુવતીઓ મોતને મુઠ્ઠીમાં લઈ બોંબમાજી ખેલતા હતા. હિંદના તખ્તા ઉપર ગાંધીજી આવતાં નવી આશા પેદા થયેલી અને તેના

પરિણામે આ ક્રાંતિકારીઓ પોતાનો માગ જાહેર કરવા તૈયાર થયા હતા, પરંતુ અસહકારનો પ્રયોગ સંપૂર્ણ સિદ્ધ થયો નહિ સરકારે નમતું આપ્યું નહિ. માધીજી કારાનાસમા ગયા દિલ્હીસ્તાનમાં નિરાશાનું મોજી ફેરવાઈ ગયું અને ક્રાંતિકારે ફરીને જાગી ઊઠ્યા. જગાળના આધુનિક ઇતિહાસનું અવલોકન કરતા એમ લાગે છે કે ફના થઈ જવાની વૃત્તિ ત્યા પ્રબળ છે અને એવો કોઈ પણ માગ મળતા ત્યાના યુવાનોનાં હૈયા નાચી ઊઠે. તેઓ લાખી ગણતરી કરવા માટે કોઈ દિવસ તૈયાર દેખાતા નથી તેઓ એવું જ બોલે છે કે—

“મુખ ન જાય ઠઠીં યે પાંધા આઝાદીકા
હમે ઇસ લીયે અપને ખુનમે તર કરતે હું”

આ લાવનામા જગાળના જુનાનો જ્યારે રાચતા હતા ત્યારે જગાળની પ્રેરણામૂર્તિ દેશમધુદાસ અને નરવીર સુભાષચંદ્ર હના દેશમધુનું રથાન ભેતા સરકાર તેમના ઉપર આક્રમણ કરવાની હિમ્મત કરી શકી નહિ, પરંતુ સુભાષ ઉપર તો છાપો માર્યો જ. તે દિવસોમાં કલકત્તામાં રોટ્સમેન અને બીજા અર્ધસરકારી પત્રોએ ચોખ્ખું લખ્યું કે જગાળની ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિની પાછળ સુભાષનું મેજી કામ કરી શું છે આ આક્ષેપોનો ભારે વિરોધ થયો. દેશમધુદાસ ખજાણી ઊઠ્યા તેમણે સરકારને પડકાર કર્યો કે શું ની અદાલતમાં સુભાષ મામે કેસ ચલાવો અને આ આક્ષેપ પૂરવાર કરો. સરકાર આવું કરી શકવા માટે તૈયાર હોત તો તેને નવો ફત્તવા ફાટવાની જરૂર પડત નહિ. આખરે ‘રોટ્સમેન’ સામે બ નક્કીતો કેસ મડાયો અને સુભાષ દિ મકપ્રવૃત્તિની પાછળ છે તે પૂરવાર કરનારું અદાલત અપાયું રોટ્સમેનના સચાવકોએ યુનાઈટેડ રોધના માટે આકાશપાતળ એક કથું મરકારનું છપીપોલિમખાતું તેમની રહે આજ્યુ દિલી વજરની કચેરી સુધી વાત પહોંચી ગઈ પરંતુ કોઈ યુગવાઓ રજૂ થઈ શક્યા નહિ બીજી બાજુ કેસ લખાતો ગયો અને બદનક્ષી પણ પૂરવાર ન થઈ શકી છ મહિનાને અંતે બધું સકેલાર્થ ગયું.

સુભાષચંદ્ર કલકત્તાની જેલમાં હોવાને કારણે વાતાવરણ ઉમ્મ રહે છે એમ માનીને સરકારે એમને અનીપુરની જેલમાં બદલ્યા અને ત્રણેક મહિના પછી એક મથરાતે જ્યારે આખું જગાળ વિશ્વામયી સત્તુ હતું ત્યારે તેમને જગાળમાંથી ઉપાડી જઈ આંદામાનના માગે રવાના કર્યા સુભાષચંદ્રની સાથે બીજા સાત ગિરાદો હતા સુભાષચંદ્રને જ્યારે અગર પડી કે પોતાને આંદામાન લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે તેમના ચિત્તમાં જરાયે ખજાણાટ થયો નહિ, બપોનો એક અંતર પણ પ્રગટ્યો નહિ ઉવટુ એમનું અંતર મસ્ત બન્યું અને ગર્વભર મસ્તક ધોતું કરીને તેઓ પોતાના સાથીઓ પાસે બોલ્યા કે “હવે આપણે ત્યા જઈએ

છીએ જ્યાં દિ દુરતાનમાં હજારો લોકોમાં તિનક છ વડે સુધી બિરાજ્યા હતા અને પગળ કેસરી લાગ્યા લજપતરાયના પુનિત પગલાંથી જે વરતી પાવન થઈ હતી”

આશ્ચર્ય જેવું કે પણ સાચું છે સુભાષનાથના પિતા પાસે જ્યારે આ સમાચાર લાંબે જો- મિત્ર ગયા ત્યારે તેમની જાતી મામતી હતી એમજો માન્ય હતું કે પિતા માયુ કૂશો અને આપાત મહન નહિ કરી થકે પગતુ પિતાએ આ સમાચાર અચત રવચ્ચતાથી માનવ્યા ઓ રાતિ છવાઈ ગઈ ત્યારે જોયા કે ‘સુભાષ માટે માતું હૈયુ આજે ગર્વ અનુભવે છે’ સુભાષના ભાઈએ ઓ જનો ઉપર, કુટુંબીઓ અને મિત્રો ઉપર આ પંચનાનની ભારે અસર થઈ

સુભાષ જોલમાં ગયા પછી શુ થયું તેની કોઈ મિત્રો મળી શકતી નથી એટલું જાણના મળે છે કે ૧૯૨૬ના ફેબ્રુઆરીમાં પોતાના માર્ગોમાં માથે તેમજો ઉપનામ ઉપર ઉતર્પા હતા જગાળમાં દુર્ગાપૂજનું ભારે રહસ્ય કે આત્માન અને બર્માના જગળી કેદીઓએ દુર્ગાપૂજ માટે મગરો ગાળી હતી તેને સરકાર તરફથી ધનિકાર કરવામાં આવેનો તેને મારવો આ વિરા ને ઉપનાસ સુધી જવું પડ્યું હતું સરકારના ધણુક પ્રયત્નો છતાં આ મગરો દૂરી ગયા અને આખા જગાળમાં ખજખજાટ મચી ગઈરો આખરે મગરોને મમાપાન કરવું પડ્યું એ પછી જગમગ દોઢ વર્ષ સુધી પ્રજાને પોતાની લાગણી દર્શાવા કરી પરંતુ સરકારે મૌન તોડ્યું જ નહિ પ્રજાની કોઈ માગણી સરકારે માન ન આપ્યું ત્યારે પ્રજાએ એક નવો જ રસ્તો શોધ્યો ૧૯૨૬ના નવેમ્બરમાં જગાળ ધારામલાની ચુટણી આવતી હતી જગાળ પ્રાંતિ સમિતિએ સુભાષનાથ અને તેમના એક સાથી શ્રી. મિત્રને કોંગ્રેસ ઉમેદવાર તરીકે જોમાં રાખવાનો નિર્ણય કર્યો આ સમાચારે કનકતામાં ઉત્સાહનું મોલુ ફલાવી દીધું સરકાર ચિતાતુર બની અને સામા પક્ષે જીએલા હરદેને મફત બનાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નો શરૂ થયા પરંતુ પ્રજામતના પૂર સામે કોઈ દરજી શક્ય નહિ અને પ્રચક બદ્ધમતિથી સુભાષનાથ અને શ્રી મિત્ર ચૂટાઈ આવ્યા

પણ સરકારે મચક ન આપી ધારામલામાં અને ધારાસભા મદાર પ્રજાએ માગણી કરના માડી કે સુભાષનાથને છોડો અગર તો જુલ્લી અલલતમાં કેસ ચલાવો. આ દિવસોમાં માંગણેથી સમાચાર આયા કે સુભાષનાથની તર્જિયત લયડી ગઈ છે, એમણે ૪૦ ન્તન વગ્નન ગુમાવ્યું છે ૧૯૨૭ના એપ્રિલમાં ખજર આવ્યા કે હવે તેઓ પચારીમાંથી છોડી શકતા નથી અને જો આ રિથતિ

લાંબો સમય ચાલુ રહેશે તો તેમની જિંદગી જોખમમાં મૂકાઈ જશે. સુભાષચાણુના છવનની ચિંતાથી આખા દેશનું માનસ ત્યારે ઘેરાઈ ગયું. રથે રથે સરકાર સામે પોકારો ઊઠ્યા અનિચ્છાએ સરકારને દાકતરી અભિપ્રાય મેળવવો પડ્યો. ત્રણ મુખસિદ્ધ દાકતરોએ મત આપ્યો કે સુભાષચાણુને હવે માંડલેમાં રાખી શકાય જ નહિ. આમ છતાં સરકારે સુભાષચાણુને છોડવાનું તો મુનાસજ ન ધાધું પરંતુ તેમને માંડલેથી બદલાવીને રંગુનની જેલમાં ખસેડ્યા.

રંગુનમાં પણ સુભાષચાણુની તબિયત સારી ન થઈ. ઉત્તરોત્તર ખરાબી વધતી ગઈ. આખરે કલકત્તાથી એક દાકતરીમંડળ એમની તપાસ માટે રવાના થયું. એમણે જે અહેવાલ આપ્યો એને અનુસરીને સરકારે નિષ્ક્રિય કર્યો કે જે સુભાષચાણુ પોતાની તબિયત સુધારવા સ્વિત્ઝરલેંડ જવા છ્વે તો સરકાર તેને તેમ કરવાની છૂટ આપશે. શરત એટલી જ કે સુભાષચાણુએ રંગુનથી રીલા સ્વિત્ઝરલેંડ જવું અને વચ્ચે કોઈને મળવું નહિ, તેમ કોઈ રથે ઉતરવું નહિ. આ અપમાનજનક શરતનો સુભાષચાણુએ તત્કાળ ઇન્કાર કર્યો અને જવાબ મોકલ્યો કે સ્વમાનને જોગે જિંદગી બચાવવાની છ્વ્છા હું સેવતો નથી.

આખરે સરકારને નમવું પડ્યું. ૧૯૨૭ના મેની પંદરમી તારીખે સરકાર એમને રંગુન જેલમાંથી કલકત્તાની જેલમાં લાવી. ત્યાં ફરીને દાકતરી તપાસ થઈ અને સરકારને પાકી ખાતરી થઈ કે હવે સુભાષચાણુને રાખવામાં એમની જિંદગીનું અને સરકાર સામેના બળવાનું જોખમ છે, એટલે બીજે દિવસે સુભાષચાણુને ખીનશરતે છોડી મૂકવામાં આવ્યા. સુભાષચાણુ ૧૯૨૪માં ન્યારે ગયેલા ત્યારે જીવાનીથી થનગનતા અને પ્રચંડ દેહ ધરાવતા જીવાન હતા. એ પાછા આવ્યા ત્યારે શરીર લાંબી ગયું હતું, પથારીમાંથી ઊઠવાની શક્તિ નહોતી, આંખો ઊંડી ગઈ હતી, માન એક જ તત્વમાં ક્રોશ મટાડે થયો નહોતો અને તે હતી દેશ પ્રત્યેની પરમભક્તિ.

[૬]

પૂર્ણ સ્વરાજ

સુભાષભાણુ જેલમાંથી મુક્ત થયા અને હજી પચારીમા જ હતા ત્યાં એક વજ્રાઘાતનો અનુભવ કર્યો પડ્યો. ખરી રીતે તો એ વજ્રાઘાત આખા દેશ ઉપર થયો હતો. દેશના લાડીના દેશમધુ ચિત્તરજનદામ ઘોડી માદગી ભોગવી અસાન પામ્યા હતા આખો દેશ રડી બેઠ્યો હતો. ગાંધીજીના હૃદયનું કુદન મોંથી વિરોધ હતું સુભાષભાણુએ દેશમધુ જતાં જાણે પિતા ગુમાવ્યા. જીનનના પ્રખર તાપને રોકતું જણે જન ગુમાવ્યું. મરુત્તિનો યાદ ઉતારતી જાણે પ્રેમના ગુમાવી. પરંતુ તેઓ દુ ખમા પાગન ન બન્યા. એમણે પોતાની જવાબદારી મમજી લીધી. દેશમધુએ એમના ઉપર જ વિશ્વાસ મૂક્યો હતો તેને વફાદાર રહેવાનો અને યોગ્ય નિવડવાનો એમણે તત્કાળ સંકલ્પ કર્યો. સુભાષભાણુએ બ માળને નિરાધાર ન બનવા દીધું. પચારીએ રહ્યા રહ્યા જ દેશમધુનું સ્થાન સંભાળી લેવાનો એમણે નિશ્ચય કરી લીધો. આ નિશ્ચયે રથૂળદેહ ઉપર પાણુ અમર કરી અને તનિષ્ઠ કષ્ટ સુધરવા લાગી ફરીફરી થકે એવી સ્થિતિ થતા જ એમણે બંગાળ પ્રાતિક સમિતિના પ્રમુખપદની ઓફરનો સ્વીકાર કર્યો. અને ફરીને મરુત્તિના ઝઝાવાતમાં તેઓ ભેડાઈ ગયા.

પ્રાચેમ હવે નિરુત્તિનો યાદ અનુભવી રહી હતી ગાંધીજી જેનમુક્ત થયા પછી રચનાત્મક કાર્યમાં લાગેના હતા. સત્યાગ્રહ, મનિપ્રમગ કે સીધા સામનાની વાત હતામાં સંભળાતી નહોતી. સુભાષભાણુ જેનાથી આ સ્થિતિ સહેવાતી નહિ માટેના કારણસે એમનું સ્થાન આ ના દેશમાં બેસુ બનાવ્યું હતું દેશના ઉદ્ધામ મો એમની આસપાસ એકઠા થતા હતા. ખીજ બાણુ પડિત જવાદરવાનજી હિંદની નવજગતિનું સુકાન હાથમાં લેવા તૈયાર થતા હોય એમ આગળ આવી રહ્યા હતા, મદ્રાસમાં શ્રી અમર જુવાનોને

નીન પ્રેમના પાતા હતા જગાળ નો મલાવતી જ અધીરું હતું સુભાષનાણુ
કંક હતા માટે હવે અંધી રહ્યા હતા. જ્યારે અધીજ સજ્જારણુમાંથી લગભગ
રોજમન્યામ વર્તિને જોવી ગયા હતા.

ત્યા મહામમા કોઈમનું અધિવેશન ભરાયું. દિંદુત્તાન જેને કાંઈ નહિ
જૂની રાકે એમ પાક મુગ્ધિમ ડા. અન્નારી પ્રમુખપ્રધાને હતા આ બેકમાં
ઉદામનજો આગળ આગ્યા પડિન જવાદરવાય સુભાષનાણુ અને ન્વેજ કુરેજી
કોએમ કારોમારીના મ ની તરફિ નિયુક્ત રયા કોએસના આતરિન મજ્જાનાં મુમા
આ વખતે જ સુભાષનાણુએ પ્રવેશ કર્યો

હવે મેશનુ વાતાવરણ બદલવાની નિશનીઓ દખાવા લાગી હતી દેશના
નનજવન આપતી માંનીજીન કયમમાયી ફીને તણુખા મગના હોય એવું
દેખાનુ હતું દિંદુત્તાનના ભાવિ બધાંખુ અજેની ભયામજો હતા છગતંથી
સામિન મિનન દિંદુતાના આવી રહ્યું હતું. આ કમિનનમા એક પણ
દિંદોને ધ્યાન આપવામા આજુ નહતું.

દિંદમા પેના થયેની જગતિને જુદે માને વાળી જવાને આ મિટિન પ્રવત્ન
હતો માધીક્રમે સાયમન નમિશનતા અદિનાનો આટ્ટેન આગે. કોએમે એવો
કરાન કર્યો અને આખા દેશમા જાને નરી હતા વટેના લાગી સુભાષનું રીધુ
ઉત્માદવી ઉગાવા લાગ્યું. અંગ્રજોનેના પડાર જીની તે વખતે જ કોએમે
બધાંજી પ્રવા માટે એક મમિનિતી રચના કરી પ્રખર ધારનાઓ પડિત
મોતીવલ નહેડુ તેના પ્રમુખ જન્યા અને જે સમિતિ રમઈ તેમા સુભાષનાણુને
પણુ ધ્યાન મળતુ આ મમિતિએ અત્યંત પન્થિમપૂરંદ નહેડુ અહેવાલ
તેમા કર્યો.

આ અહેવાલમાં દિંદુત્તાનના ધ્યેય તરીકે સંસ્થાનિક સ્વરાજનો સ્વીકાર
કરનામા આગ્યો હતો. સુભાષનાણુ એ સાથે મંમત થઈ શક્યા નહિ અને
તેમજો પોતાનો મતભેદ જાહેર કરી દીધો આમ સુભાષનાણુ પુદની રીતે ખીજ
દિશામા ચલવા લાગ્યા.

આ બાણુ સાયમન કમિશનનો બંદિષ્કાર ધાર્યા કરતાયે વધુ જ્નેયથી આખા
દેશમા ફેલાયો. જ્યા જ્યાં કમિશન મયુ ત્યાં ત્યા હજારો અને લાખો લોકોએ
'સાયમન પ હો જા'ના પોકારો કર્યા અને કાળા વાવટાઓ ફરકાવ્યા. પંજાબમાં
લાલા લગપતરાયની જાતી ઉપર પોલિસે ધા કર્યો. યુક્ત પ્રાતમા જવાદરવાયને
ઈર્મ પહોચાડી. કન્યાકુમારીથી કાસ્મિર સુધી આખો દેશ અજભળી ઊઠ્યો.
સુભાષનાણુ આ દિવસોમાં પૂણે જ્નેયથી પ્રજ્ઞિમા ધૂમી રહ્યા હતા.

એ પછી બારડોલીની ઐતિહાસિક હાલત આવી. દેશે એક નવી જ શક્તિનાં દર્શન કર્યાં. સરદાર વલ્લભભાઈને દેશમાં લાગ્યે જ કાર્મ ઓળખતું હતું. આ હાલતે આખા દેશનું ધ્યાન ખેંચ્યું. સરદારની શક્તિનો દેશને પરિચય થયો. સુભાષભાણુ જેવા આ પ્રયોગથી વધુ ઉદ્ધામ જન્યા અને દેશહરમાં બારડોલી બિહુ કરવાના પોકારો ઉઠવા લાગ્યા. સુભાષથી ન રહેવાયું એટલે એ ગાંધીજીની પાસે દોડ્યા. પરંતુ ગાંધીજી રાષ્ટ્રવ્યાપી હાલત માટે તૈયાર ન થયા. સુભાષ નિરાશ થઈને પાછા ફર્યા. તે પછી અનેક પરિપક્વ ભરાર્ષ. અને તેમાં હાલત અંગેના ઠરાવો થવા લાગ્યા. સુભાષભાણુના દિલ્લેનો અજખો પરિપક્વ અને પ્રચાર દ્વારા વ્યક્ત થતો ગયો.

કલકત્તાની કોંગ્રેસના દિવસો આગ્યા. રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પંડિત મોતીલાલજીની પસંદગી થઈ. દેશમાં હવે ચોખ્ખા બે વિચારપ્રવાહો દેખાતા હતા. એક પક્ષે મોતીલાલજી, રાજાજી વગેરે હતા અને બીજે પક્ષે મોતીલાલજીના મુખ્ય જવાહરલાલ અને બંગાળના તેજસ્વી તારક સુભાષભાણુ હતા. અજખ પ્રકારનું મુદ્દ બિહુ થવાનો સંભવ હતો. ગાંધીજીએ હજી નિવૃત્તિ છોડી નહોતી. સૌની માન્યતા હતી કે તેઓ જો કોંગ્રેસમાં હાજરી નહિ આપે તો કોંગ્રેસ ભાંગી પડશે. મોતીલાલજીએ ગાંધીજીને આમ્રદ કર્યો અને હવે ગાંધીજી સંમત થયા. વિરોધ પક્ષના નેતા આ વખતે શ્રી આયંગર હતા. જવાહરલાલ અને સુભાષ તેમની સાથે હતા.

સુભાષભાણુને માથે કલકત્તામાં સૌના સ્વાગતનો ભાર હતો. તેઓ સ્વયંસેવક દળના વડા જન્યા હતા. એમના લશ્કરી પોપાકે સૌનું ધ્યાન ત્યારે ખેંચ્યું હતું. જ્યાં અને ત્યાં વાતો થતી હતી કે સુભાષ કોઈ લશ્કરી સેનાપતિ જેવા લાગે છે. કોણ જાણતું હતું કે એક દિવસ એ વાતો સત્ય બનવાની છે અને સુભાષ દિંદુરતાનની પ્રથમ પહેલી આઝાદ ફોજના સરસેનાપતિ બનવાના છે?

કલકત્તામાં વિચારોની અચકામણી યુગ થતાં જ ગાંધીજીએ સુકાન સંભાળી લીધું. સૌથી પહેલાં એમણે આયંગરને સમજાવી લીધા. સુભાષભાણુ કહે છે કે કલકત્તામાં ઉદ્ધામતત્વનું જળ થઈ વધારે હતું પરંતુ ગાંધીજીના પોતાના પ્રભાવથી અને જો તેમની વાત સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો તેઓ કોંગ્રેસમાંથી ખસી જશે એવા ભયથી રાખી પાંખ દારી ગઈ અને જમણી પાંખ ત્યાં વિજયી બની. સુભાષભાણુ વિરોધપક્ષે જ રહ્યા. એવો ઠરાવ થયો કે બ્રિટિશ સરકાર જો એક વર્ષમાં સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યને મંજૂર કરે તો હીક છે, નહિતો

કોંગ્રેસ પોતાના ધ્યેય તરીકે પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર કરે એટલે કે બ્રિટન માથેના સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરે.

એક વર્ષ જોગજોગમાં પચાસ થઈ ગયું. દેશમાં વ્યવસ્થાના પૂર ચડવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ બુધ અવાજે જાહેર કર્યું કે '૩૧મી ડિસેમ્બરની મધરાત નુધી નું આશા રાખીશ અને રાહ જોઈશ. બારના દેશના થશે અને બ્રિટન મધ્યાનિક સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર નહિ કરે તો કોંગ્રેસ પૂર્ણ સ્વરાજ્યની જાહેરાત કરશે અને તે પ્રાપ્ત કરવા ગમે તેવા ભારે બલિદાનો આપતા પણ અચકારો નહિ' વાતા વરણમાં લાહોર કોંગ્રેસના પડખાએ મળવાના લાગ્યા કોંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકેની ચૂંટણીમાં ગાંધીજીનું નામ પ્રથમ આવ્યું હતું. બીજું નામ બારડોલીના વીર મરદાર વસંતભાઈનું હતું અને ત્રીજું પંડિત જવાહરલાલનું હતું ગાંધીજીએ પ્રમુખ થવાની ના પાડી અને સરદારે પણ એમની મનાઈ અનુસાર જવાહરલાલની તરફથી પોતાનું નામ ખેંચી લીધું. સુભાષચાંદ્રનું કહ્યું કે ગાંધીજીનું આ પગલું મુસ્લિમોની એક આવ દત્તી ઉદામગોને છતી લેવાની એક યોજના હતી, જવાહરને પ્રમુખ મનાવી ઉદામગો નેતા વિનાના બની જાય

૧૯૨૯ની ૩૧મી તારીખમાં લાહોરનું અધિવેશન મળવાનું હતું. વડી ધાગમખાના પ્રમુખ નિનસજી ગાંધુડે પી. વિંદનભાઈ પટેલ, ગાંધીજી અને તે વખતના વાલ્મીકીય નોડ અરવીન વચ્ચે મુલાકાત ગોઠવવામાં મદદ થયા લાહોરની ખેડક પદેના વાર્ધમદાય માથે ગાંધીજી, મોતીલાલજી અને પ્રમુખ પટેલની મુલાકાત ગોઠવાઈ, પરંતુ કોંગ્રેસની આગળીનો યોગ જવાબ મળ્યો નહિ અને મર્યાદા સ્વરાજ્યનું સ્વપ્ન ગડી ગયું. આ દિનમે સુભાષચાંદ્ર જોડેલો આનંદ લાગ્યો જ બીજા કોઈને થયો હતો.

આ મમાયારે આખા દેશમાં જાણે વીજળીનો સંચાર કર્યો. ૧૯૨૮માં બારડોલીની મદદ લડત થયા પછી આઝાદીના આખરી સંગ્રામ માટે આખો દેશ થનગતો ગયો હતો, દેશના જુવાનો કોઈના કાજમાં રહેવા દેવે ધમ્મતા નહોતા. હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણેથી કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓ લાહોરના સીમાડે ગવી નદીના તટ ઉપર એઠા થતા હતા. પંજાબનો હિસેબ મહિનો એટલે હડીતુ તો પૂછતું જ રહ્યું આવી કડકડતી ટાક હલ્કની ગરમી વિના મદન થઈ રહે નહિ હજારો ને લાખો માણસો આવી ગરમી સાથે કોંગ્રેસના મંડપમાં એઠા થતા હતા ગાંધીજી દેવે નિષ્ઠા નહોતા. નવી પેઢીના હાથમાં સુકાન સોપાનાનું હોય તેમ રાષ્ટ્રપતિની આદી ઉપર પં. જવાહરલાલ મિરાજવાના હતા. નરવીર સુભાષચાંદ્ર બ્રિટિશ સરકારને છેવટનો પરાજય આપવાની યોજનાઓ ધડી રચ્યા હતા વાતાવરણ ઉમળકું જતું હતું.

૧૯૨૬ના ડિસેમ્બરની મધરાત સુધી, બધું પતી ગયું હતું છતાં, ગાંધીજી, આપેલા વચન પ્રમાણે સત્યાગ્રહના છેલ્લા નિવેદનની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. બારનેા ટકારો પડ્યો અને પરિસ્થિતિએ પવટો લીધો. મહાકાય કોંગ્રેસ જાણે ખડી ચર્મ ગઈ પં. જવાહરલાલ નહેરુ એ વખતે મન ઉપરથી ફૂદોને નીચે આપ્યા અને હળવે માણસો ઝડપીએ તરફ જઈ રહ્યા હતા તેમાં સામેવ થયા. અગત્ય મધરાતે પૂર્ણ સ્વરાજનો ઝંડો એમણે ફરકાવ્યો અને ઈન્ડિયાન જિન્દાબાદના નાદથી આકાશ ઘેરાઈ ગયું યુદ્ધનાદના તળાકાઓને જોઈએ તો આ ખીજે તળાકો હતો અંગભંગે વહેતાતરંગ આપ્યું લાહોરે ઈન્ડિયાન જિન્દાબાદનો નાદ મળ્યો. ૧૯૪૨ માં 'હિંદ છોડો'નો નાદ બુલંદ થયો અને એશિયાની ધરતી ઉપરથી સુભાષભાણુએ 'જય હિંદ' અને 'ચલો દિલ્હી નો લયકાર કર્યો

પૂર્ણ સ્વરાજનો ઠરાવ ગાંધીજીએ ધડ્યો હતો, એ ઠરાવ એમણે જ રજૂ કર્યો. પુરૂષ સુધાગરો આપ્યા. પરંતુ સૌથી ધ્વાન જેએ તેવો સુધારો સુભાષભાણુને હતો સુભાષભાણુ હવે અધીરા બન્યા હતા. એમણે સમાંતર મરકાર સ્થાપનાનું સૂચન કર્યું. ગાંધીજીએ આ સૂચનનો સ્વીકાર ન કર્યો અને ઠીક ઠીક ટપાટપી પછી એમનો સુધારો ઉડી ગયો. ગાંધીજી સુભાષભાણુને જ્યારે જવાબ આપતા હતા ત્યારે તેઓ સુભાષભાણુની દેશભક્તિ અને વીરતાને બિરદાવતા હતા.

સુભાષભાણુ પોતાનો ઠરાવ પસાર કરાવવા માટે કામલાન ન થયા, પરંતુ લાહોર પછી આખા દેશમાં જે વાતાવરણ પેદા થયું તેણે, તેમને ઘણો સતોષ આપ્યો. ૨૬મી જાન્યુઆરીએ આખા દેશમાં, પ્રથમ પહેલો સ્વાતંત્ર્યદિન જાહેર થયો એ દિવસે હિંદની જાગૃતિનું માપ નીકળી આવ્યું. ગાંધીજીએ આખરી લડત લડવાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને ઇતિહાસમાં અબૂનપૂર એવી ઠાંડી ફૂલેનો 'ખાદશી માએ' પ્રારભ થયો. સરકાર તત્કાળ તો માર્ગ ન બની, પરંતુ બની કે તત્ત જ હિંદના લોકનેતાઓને એણે પકડી દીધા સુભાષભાણુનું સ્થાન એમાં હોય તેમાં નવાઈ શી! જેલનું પખી ફરીને કારાગારના પિજરમાં પૂરાઈ ગયું

[૭]

રાષ્ટ્રપતિનું પદ

મુલ્લીપુર જેલમાં ૨૧મી એપ્રિલે એક દુ ખદ બતાવ બની ગયો. સુભાષભાણુ અને તેમના માથી અથીપુરમાં પૂરાયા હતા તે દરમિયાન દેટલાક ક્રાંતિકારી કેદીઓને ત્યાં લાવવામાં આવ્યા. એમની સામે ચાલના વર્તનના નિરોધરૂપે તેઓ જેલમાં પુરાવાની ના પાડતા હતા. સુભાષભાણુ, સેન ગુપ્તા વગેરે દાડીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એમને જોતાં જ ક્રાંતિકારીઓમાં જોશ આવ્યું. જેલ અમલદારે આ લોકોને તરત જ વિખરાઈ જવાની સૂચના કરી, પરંતુ તેમણે એ સૂચના મની નહિ, પછાણુ અમલદારે તરત જ એમના ઉપર હુમલો કર્યો અને સુભાષભાણુ બેશુદ્ધ થઈ જઈને તેટલો માર માર્યો. તેઓ પથારીમાં અન્યા અને ઘણા દિવસ સુધી એ જખમોએ એમને પીડા ઉપજાવી.

દેશનું વાતાવરણ દિવસે દિવસે ઉગ્ર બનતું જતું હતું. સુભાષભાણુ રાચતા હતા જો કે ગાંધીનાદી પદ્ધતિએ ચાલતી લડાઈથી એમને સંતોષ તો થતો નહોતો પરંતુ લોકમનરૂતિ આનંદ આપતી હતી. સુભાષભાણુ જેલમાં હતા તે દર્મશાન કલકત્તાની કારપારેશનની ચૂંટણી આવી પ્રશ્ન એ પોતાના નેત્રને એવર તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા. સપ્ટેમ્બરમાં સુભાષભાણુ મુક્ત થયા, પણ ત્રણ જ મહિનામાં કરી પાછા એમને પકડવામાં આવ્યા.

હવે અમે છે ગાંધી-અરનીન કરારના દિવસો. મહામાનની વાતો મામળતા મામળતા સુભાષભાણુ બેચેન બનતા જતા હતા. તેઓ માનના હતા કે આ સમાવાનથી દેશનો જીવસો મરી જશે જેલમાંથી છૂટનાં જ એમણે પેતાની આ લાગણી વ્યક્ત કરી. સમાધાન થઈ ચૂક્યું હતું અને ગોળમેજી પરિષદની તૈયારીઓ ચાલતી હતી બીજી માણુ કરચીમાં 'કાગ્રેમનું' અધિવેશન ભરવાની જાહેરાત થઈ ચૂકી હતી મરદાર વલ્લભભાઈ એ બેઠકના પ્રમુખ થવાના હતા.

આ વખતે આખા દિંદુસ્તાનને એક વસ્તુ મંબીર વિંતા ઉપજવી રહી હતી. સરકાર ભગતસિંહ અને તેના સાથીઓને ફાંસીને માંચડે ચડાવવાનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો હતો. બ્રિટિશ શાહીવાદનો એક દાથ સમાધાનના કરાર વિપર સહી કરતો હતો અને બીજો દાથ ફાંસીનું દોરકું ખેંચતો હતો. સુભાષચાંદ્ર અને દેશના હિંદુઓ ગાયથી સળગી ઊઠ્યા હતા. ગાંધીજીના દુઃખનો રો કેઈ પાર નહોતો. એમણે આખા દેશને ખાતરી આપી હતી કે ભગતસિંહને ફાંસીએથી છોડાવવા માટે પોતે કશુંયે કરવામાં જાણી નહિ રાખે. સરકારે ફાંસી આપવા માટે દિવસ પછી એ જ શોધ્યો. દનો, જે દિવસે દરંગીની કાંચેમનો પ્રારંભ થતો હતો. ગાંધીજીની વિનતીને સરકારે કે કરે મારી હતી. દેશ આખો ઊઠી ઊઠી ઊઠી હતો.

પછી આ મુદ્દા ઉપર ગાંધીજી સમાધાન તોડવા કમળતા નહોતા. કારણ કે થયેલા સમાધાનમાં આ મુદ્દાને કશું સ્થાન નહોતું. કરાંચી કાંચેમમાં ગાંધી-અરવીન કરારો અંગે કાંચેમ સભ્યોની મંજૂરી લેવાની હતી સુભાષચાંદ્ર દ્વિરોધ પદમાં હતા તેઓ હવે ખુલ્લેખુલ્લા ગાંધીજીના પગલાંઓની અને રાજકીય હડાપણની ટીકા કરતા હતા. ગાંધીજીએ દિવસો સુધી તેમને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ કશી એકતા રચાવી શકાઈ નહોતી.

ગાંધીજી ગોળમેજીમાં ગયા અને ત્યાંથી ખલી હાથે પાછા આવ્યા. ત્યારે દેશની પરિસ્થિતિ નફસાઈ ગઈ હતી. સરકારે હિંમતમંત્રી તૈવારીઓ કરી રાખી હતી. પ્રજાપક્ષે ગાંધી-અરવીન કરારની એક પણ શરતનો ભંગ થયો નહોતો ત્યારે સરકારે પક્ષે એ કરારની હતી જ ન હોય તેવું વર્તન ચાલતું હતું. સુભાષચાંદ્ર ગાંધીજીને મળવા માટે ૧૯૩૨ના પ્રારંભમાં મુંબઈ આવવા માટે નીકળ્યા હતા ત્યાં જ તેમને પકડવામાં આવ્યા. સુભાષચાંદ્રને આ વખતની જોડ બહુ બારે પડી. એમના હૃદયની તાકાત તોડનારી તો આ પૃથ્વી ઉપર કેઈ શક્તિ હતી જ નહિ, પરંતુ તેમનું શરીર જોડમાં ભાંગી ગયું. દિવસો જતા ગયા તેમ તમિયન વધારે બગાડી ગઈ. આખરે અરકારી સૂચન અનુસાર એમણે પરદેશ જવાનો સ્વીકાર કર્યો. આ વખતે તેઓ પોતાના મતાપિતાને પણ ન મળી શક્યા.

પરદેશમાં તેઓ મુક્ત માનવી તરીકે ફરી શક્તા નહોતા. વિયેનામાં રહેવાનું મુકરર થયું હતું. ઇંગ્લંડની સરકાર એમના પર દેખરેખ રાખતી હતી. સુભાષચાંદ્રએ યુરોપના રાજકારણમાં ચતાં પરિવર્તનો ખૂબ નજીકથી જોયાં અને તે ઉપર પોતાનાં વિચારો બોધ્યા. હિંદના મંદામુસદ્દી થી વિદ્વત્તા

પટેલ પણ આ વખતે વિચેનામાં સાંવાળ સર્જવા હતા. સુભાષચાણુ અને એમની વચ્ચેનો મેળ વધતો ગયો. થોડા દિવસમાં તેઓ ગાઢ મિત્રો બની ગયા હતા અને દુનિયાના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા એમને જણાયું કે બંને વચ્ચે મારા પ્રમાણમાં વિચારોની એકતા છે.

આ બાબત દેશની પરિસ્થિતિમાં પડેલી આવી રહી હતી. ૧૯૩૨ની લડત ભાંગતી જતી હતી અગર ફાળી ચુકાદો જાહેર થયો હતો. હરીજન પ્રશ્ન અને ગાંધીજીએ આમરણાત ઉપનાસ શરૂ કર્યા હતા ચુકાદાના ફેરફાર પછી ગાંધીજીનું ધ્યાન હરિજન પ્રશ્ન ઉપર કે દિન થયું હતું એમણે આત્મશુદ્ધિ અને ૨૧ દિવસના ઉપનામ કર્યા અને સંસ્કારે એમને ડાડ્યા ત્યારે મહાત્માદેવે મોકલેલા રાખનામાં આવ્યો. આ મુદત ફરીને લખાવવામાં આવી એ પછી સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સામુદાયિક ને બંધ વ્યક્તિગત રાખવાનું ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું. આ બધા સમાચારોએ સુભાષચાણુના વિષય આગળ ઉપજાવ્યો એમણે અને શ્રી વિદ્યુતભાઈએ વિચેનાથી નિવેદન કર્યું કે અસહકાર અને સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ નિષ્ફળ નિવડ્યો છે દેશનું સુકાન હવે બીજાના હાથમાં મોપાયું જોઈએ.

આ બનાવ પછી વિચેનામાં જ શ્રી ચિત્રવર્મા પટેલનું મૃત્યુ થયું હતું. ધડીએ સુભાષચાણુ એમની સારવારમાં હતા ચિત્રવર્માના મૃત્યુ પછી વિચેનામાં રહેતું એમને અકારુ લાગ્યું અને એમણે સરનારની મજૂરી મેળવી ધીમે ધીમે ફ્રાન્સ, જર્મની, અને દરેકમાં ફરવા માડ્યું તેઓ બાલકનના દેશમાં પણ ધૂમી વળ્યા આ દેશનું અન્યેકન સુભાષચાણુએ પોતાની કલમથી આલેખ્યું છે. પગલું તે કરતાયે વડુ સ્પષ્ટ અને વિશિષ્ટ રૂપમાં તો તેમણે આઝાદ-સરકારની સ્થાપના પછી જે પ્રવચનો કર્યા તેમાં આપ્યું છે આ પુસ્તકના બીજા ખંડમાં તે આપણને જોના મળશે.

સુભાષચાણુ યુરોપમાં ધૂમતા હતા ત્યાં જ એમના ચિત્તને ખજલજાવી મૂકે એના ચિંતાજનક સમાચાર આવી પહોંચ્યા એમના પિતા ગભીર માંગીમાં પટકાઈ પડ્યા હતા સુભાષચાણુ બધા કાર્યક્રમો પડના મુકી દિલ્હીમાં આવવા દોડી નીળ્યા દિલ્હીના નાના કિનારા ઉપર એમણે જે દિવસે પગ મૂક્યો તે જ દિવસે વહાના પિતાનું અવસાન થયું સુભાષચાણુ હેલ્થી ધડીએ એમને મળી ચક્રવા નહિ ૧૯૩૨ના આરંભમાં જોવા ગયેના પુત્રનું મો પણ પિતા જોઈ ચક્રવા નહિ.

સરકાર સુભાષચાણુની લાગણીને કે આધાનનો શા માટે વિચાર કરે ? સુભાષચાણુએ દિલ્હીમાં રહેવા માટે ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, કારણે આપ્યા-

કુટુંબીઓ સાથે રહેવું છે, પિતાના મૃત્યુ પાછળની ક્રિયાઓ કરવી છે; છતાં સરકારે તો ‘બંગાળ ક્રિમીનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ’ પ્રમાણે એમના હાથમાં નીચેનો હુકમ મૂકી દીધો.

૧. ૩૮/૨ એક્ટનરોડવાળા મકાન પર જ એકદમ ચાલ્યા જવું અને વધુ હુકમ મળતાં સુધી ત્યાં જ રહેવું.
૨. સદરહુ મકાનના વિસ્તારમાં ગેરદાજર રહેવું નહિ, તેમ જ કોઈ પણ વખતે કોઈની યે મુશ્કાકાત સ્વીકારવી નહિ.
૩. એક્ટનરોડ પર આવેલા ૩૮/૨ વાળા મકાનમાં જ વસતા ખાસ કુટુંબીજનો વિના ત્રાદિત કોઈની સાથે વાતચીત કરવી નહિ, પત્રવ્યવહાર કરવો નહિ, આપણે કરવી નહિ, તેમ જ કોઈપણ જાતના સંબંધમાં આવવું નહિ.
૪. રવાના જમે ત્યાંથી હોય, જમે તેનું સરનામું હોય, પછી તે લેવા માટે તમે, તમારો પ્રતિનિધિ યા નોકર જાવે તો પણ સર્વ પુસ્તકો, તાર, પત્રો, પોસ્ટના પારસલો અગર તો આપણેના વ્યવહાર સંબંધી એવી બીજી કોઈ પણ ચીજ, હથોડી વિના જ, કલકત્તાના, વિરિટ્ટ વિસાગના કેપ્યુટી પોલિસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ યા તેણે મોકલેલા ખાસ અમલદારને, સુપરત કરવી.
૫. રહો છો તે મકાનના વિસ્તારમાં, કાપડેસરના દરકોઈ કામકાજ મટે, વિસિટ્ટ વિલાગના કેપ્યુટી કમિશનર યા મેજિસ્ટ્રેટના કોર્ટ પણ પ્રકારના આગમન માટે, પૂરતી સરજતા કરી આપવી.
૬. અમની કોર્ટ પણ સચનાનો, જાણીબૂજને, જાંગ થશે તો સાત વર્ષ સુધીની કેદ યા દંડની સજા ફરમાવવામાં આવશે.

જરા આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે પણ પિતાના મૃત્યુથી આઘાત પામેલા મુલાયમજીએ આ હુકમનો સ્વીકાર કર્યો અને થોડા દિવસ કુટુંબની સાથે રહ્યા. ૧૯૩૪ના દશમી જન્મુબારીએ ફરીને તેઓ પરદેશ જવા માટે ઉપડી ગયા કારણ કે એમની પોતાની તગિયત હજી સારી નહોતી. લુદે રથજે પ્રમટ થયેલી એમની વિધેનાની તરવીર એમની તગિયતને પૂરો ખ્યાલ આપી ગય છે.

આ વખતે મુલાયમજી પ્રમાણમાં મુક્ત હતા. એમણે “ઈન્ડિયન રટ્ગસ ૧૯૨૦-૩૪.” આ વખતે લખ્યું. એ પુસ્તકમાં હિંદના અને જગતના રાજકારણ અંગે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા. ગાંધીજી, જવાહરલાલ વગેરે અંગેની પોતાની માન્યતા સ્પષ્ટ રૂપમાં જાહેર કરી, તેઓ રામ મથા ત્યારે ભારે માન મળ્યું. અમાનુસ્તાખાનને પણ તેઓ ત્યારે જ મળ્યા. આ દિવસોમાં

દુઃખદ પ્રકરણ

હુંવે એક દુઃખદ પ્રકરણનું વાંચન આપણે કરવાનું છે. સુભાષચાણુના પ્રમુખપદનું એક વર્ષ સુખપૂર્વક વીત્યું હતું. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા હતા ત્યાં ત્યાં તેમનું ભવ્ય સન્માન થયું હતું. કોંગ્રેસ કાંગ્રેસારી સમિતિના સાથીઓ સાથે પણ પ્રમાણમાં ઠીક ચાલતું હતું, પરંતુ બીજા વર્ષના પ્રમુખપદનો સવાસ આવતાં જ મહાગંભીર અથડામણ ઊભી થઈ હતી. નવા બંધારણ અનુસાર દિંદના ૭ પ્રાંતો ઉપર કોંગ્રેસનું શાસન સ્થપાતા દેશના રાજકારણમાં નવો રંગ આવ્યો હતો. અનેક નવા સવાલો ઉપસ્થિત થયા હતા. બ્રિટને સ્વેચ્છી જાળ જેવું સમવાયતંત્ર દિંદના માથા પર તોળાઈ રહ્યું હતું. સુભાષચાણુ સાચી કે ખોટી રીતે એમ માનતા હતા કે કોંગ્રેસના બન્ય નેનાઓ સમવાયતંત્રને સ્વીકાર કરી લેશે. આવી કાંઈ માન્યતા સાથે એમણે ફરીને કોંગ્રેસના પ્રમુખપદ મટે પોતાની ઉમેદવારી જાહેર કરી. બીજા ઉમેદવાર મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ હતા અને ત્રીજા ડૉ. પટ્ટાભી હતા. મૌલાના સાહેબે ડૉ. પટ્ટાભીની વચ્ચેમાં પોતાની ઉમેદવારી ખેંચી લીધી હતી એટલે સુભાષચાણુએ દરીકાઈ કરવાને નિર્ણય જાહેર કર્યો.

આ અંગે પણ કમનશીબ નિવેદનો જાહેર થયેલાં ચૂંટણીમાં સુભાષચાણુ હાર્યા; પરંતુ ચૂંટણી પૂરી થતાં ગાંધીજીએ નિવેદન કયું કે ડૉ. પટ્ટાભીનો પરાજય એ મારે જ પરાજય છે કારણ કે તેમને દરીકાદમાંથી ખસી જતાં મેં જ એમને રાક્ષસ હતા. વધુમાં ગાંધીજીએ એમ માન્યું કે એમના વિચારો અને આદર્શોના પણ આ પરાજય છે.

આની અસર તત્કાળ થઈ. કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓને પોતાની બૂલનું લાન યતું હોય તે રીતે સ્થળે સ્થળે જાહેર સભાઓ અને વ્યક્તિગત નિવેદનો દ્વારા

ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં અને એમની કાર્યનીતિમા નિશ્ચય જાહેર કરવામા આવ્યો. સુભાષભાણુ જરા ચિંતાતુર થયા. પરંતુ તેમણે પોતાની માન્યતા પકડી રાખી. એમણે જાહેર નિવેદન દ્વારા ગાંધીજી પ્રત્યે આદર અને હકિતજ્ઞાન પ્રકટ કર્યાં. પોતે કોંગ્રેસની નીતિમાથી વિચલિત થશે નહિ એવી પણ જાહેરાત કરી, પરંતુ આંતરિક પ્રવાહો એવા આવતા હતા કે કોઈ કોઈના ઉપર નિશ્ચય મૂકી શકે નહિ.

તેઓ ગાંધીજીને મળ્યા, મત્રણાઓ થઈ પરંતુ તેનું કંઈ પરિણામ અબળું નહિ. સુભાષભાણુ અને તેમના સાથીદારોએ માન્યું કે ગાંધીજી પોતાનું સ્થાન ભયમા જોઈ રહ્યા છે માટે જ આ પ્રદાનના વિચારો તેઓ જાહેર કરે છે. અયગમશો વધતી મળે. અને ઉત્તરે કોંગ્રેસ કારોબારીના બાર સભ્યોએ ગાંધીજીની સલાહ અનુમાર સુભાષભાણુની કારોબારી સમિતિમાંથી રાજીનામું આપી દીધું.

ત્રિપુરીમા કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભગવાનું હતું. કારોબારી સમિતિ રાજીનામું આપી ચૂકી હતી પાર્લામેન્ટરી બોર્ડનું રાજીનામું પણ એમાં આપોઆપ આવી જતું હતું. ત્રિપુરીમા અવિશ્વાસની દરખાસ્ત આપશે એમ જાહેર રીતે બોલાયું હતું. આ વખતે સુભાષભાણુ માદગીમા પટકાઈ પડ્યા હતા. ઝંકટરો સનાહ આપતા હતા કે એમણે પધાગીમા જ રહેતું જોઈએ પરંતુ તેમણે તો ત્રિપુરી જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. ત્રિપુરીમા જાહેર અને ખાનગી રીતે ઘણું બની ગયું. એ બધું બહોં નોંધવાનો કંઈ અથ નથી. ઉત્તરે મુક્તપ્રાપ્તતા વડાપ્રધાન ગોવિંદ વલ્લભ પટેલ નીચેનો ઠરાવ રજૂ કર્યો.

“મહાત્મા ગાંધીના આગેદર્શન નીચે, કેન્દ્ર વર્ગોમા, મહામત્તાએ જે કાર્યક્રમો અખત્યાર કર્યા છે તેની મુજબન કાર્ય પદ્ધતિને, અખિવ હિંદ મહાસમિતિ ભારપૂર્વક વળગી રહે છે. અને અને આ સમિતિ ચોક્કસ રીતે માને કે આ કાર્યપદ્ધતિ અનુકૂળ જોઈએ નહિ અને હાનિબંધક પણ મહાસમાનો કાર્યક્રમ આ રીતે જ અવરિત ચાલુ રહેવો જોઈએ. વળી મયા વધતી કારોબારી અમિતિના કોઈપણ સભ્ય તરફ કોઈક ઉરાજાના બનાવ પ્રત્યે દિવમીરી બ્રક્ત કરે છે. કોટકદીના આનના વર્ષને નજર સમક્ષ ગમતાં, અને સક્રાંતિકાળના આના સમયે મહામત્તા તેમજ રાષ્ટ્રને દારવણી એક માન મહાત્મા ગાંધી જ આપી શકે એમ છે એ જોતા, કોંગ્રેસી કાર્યવાહક સૂત્રધારોએ એમનો પુરેપુરો વિશ્વાસ મેળવવો જોઈએ એમ આ મહાસમિતિ ભારપૂર્વક માને છે. અને વધુમા ગાંધીજીની ઇચ્છા અનુમાર જ, આવતા નર્ષની કારોબારી અમિતિના સભ્યોની નિમજૂ દરવાની પ્રમુખ સાહેબને વિનવતી રે છે.”

મહાસમિતિમાં તથા દલશમી માર્ચની ખુલ્લી બેઠકમાં, પ્રચંડ અહમતિથી કિપરનો ઠરાવ પસાર થયો,

આ ઠરાવના 'ભાવાચ' પ્રમાણે તો સુભાષચાણુએ રાજનામું આપી દેવું જોઈએ. પરંતુ તેમણે તેમ ન કરતાં ઠરાવ અનુસાર ગાંધીજીની દોરવણી સ્વીકારવાનું કબૂલ્યું. આ કારણે ગાંધીજી અને એમની વચ્ચે લાંબો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. એ પત્રોમાં જે મહત્વના મુદ્દાઓ હતા તેની નોંધ અહીં લેવી જ જોઈએ.

સુભાષચાણુ અને ગાંધીજી, બંનેએ એટલું તો સ્વીકાર્યું છે કે કોંગ્રેસમાં ચોક્કસ રીતે જે વર્ગ પડી ગયા છે, સુભાષચાણુ એમ હજી છે કે એ બંનેએ એકત્ર થઈને કામ કરવું જોઈએ, ગાંધીજી કહે છે કે એ વસ્તુ શક્ય નથી કારણ કે જે વિરોધ છે તે વ્યક્તિગત નથી, પરંતુ સૈદ્ધાંતિક છે, આ સ્થિતિમાં કાર્ક પછી એક વર્ગ જ કોંગ્રેસને પોતાની રીતે દોરે એ જ હિંદુ છે,

પત્રો તો પરસ્પર બહુ લખાયા છે પરંતુ એ બધામાંથી જે અમત્યના છે તે જ અને તેમાંથી જે મહત્વના મુદ્દાઓ જ અહીં રજૂ કર્યા છે.

બહાલા મહારાજ,

...મારાં વલણ અને લાગણીનો પડથો પાડનારી કેટલીક વસ્તુ આ પત્રમાં લખી રહ્યો છું. પણ એતો જુદી વાત. મારા મત પ્રમાણે મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે બંને પક્ષો જૂનકાળ બૂઝીને સાથે કામ કરવા તૈયાર છે કે નહિ. એ સર્વ આધાર તમારા પર જ છે, ખરેખરું બીનપક્ષી વલણ અખતમાર કરી તમે જો બંને પક્ષોને વિશ્વાસમાં લઈ શકો તો, તમે કોંગ્રેસને બચાવી શકો અને રાષ્ટ્રીય એકતા ફરી સ્થાપી શકો.

બીજું, આટલા બધા પ્રતિનિધિત્વનું મને પીઠજળ છે તથાપિ, કોંગ્રેસે પસાર કરેલા પત્રના ઠરાવને હું વળગી રહ્યો છું, એને અમલી બનાવવા આપણે પૂરતું કરવાનું રહ્યું. ઠરાવમાં રહેલ છેલ્લો ફકરો કાપદા બહાર હોવા છતાં ય મેં એ ઠરાવની ચર્ચા થવા દીધી અને એ પસાર પણ થવા દીધો. એનું પુનરુચ્ચારણ શા માટે કરું ?

ત્રીજું, તમારી સમક્ષ બે મુદ્દા છે: (૧) નવી કારોબારી સમિતિના અધારણમાં જમાના વિચારોને મેળ ખવડાવો અથવા (૨) તો તમારા વિચારોને જ સંપૂર્ણતઃ વળગી રહેવું. આમાંના બીજો માર્ગ જો ગ્રહણ કરવામાં આવે તો આપણા ન્તા જુલ પડે છે.

ચોથું, નવી કારોબારીની રચનામાં તેમ જ કારોબારી અને અખિલ હિંદ કાંગ્રેસની મહાસમિતિ બોલાવવામાં એક માણસ તરીકે શક્ય હોય તે સર્વ કંઈ કરી છૂટવા હું તૈયાર છું. પણ દિલ્હીર હું કે હવે દિલ્હી આવી શકું એમ નથી (આ વારતે ડૉ. સુનીલે આજ સવારે જ આપને તાર કરી જણાવ્યું છે મને તમારો તાર ગઈ કાલે મળ્યો હતો.).....

સદાચી સુભાષના
પ્રજ્ઞામ

નવી દિલ્હી, ૩૦-૩-૨૬

વહાલા સુભાષ,

મારા કરેલા તારનો તમારા તરફથી જવાબ મળી શકે માટે તમારા રફમીના પત્રનો જવાબ વાળતાં મેં દીલ કરી છે ગઈરાત્રે મને ડૉ. સુનીલનો તાર મળ્યો. તમને જવાબ આપવા માટે સવારની પ્રાર્થનાના મધ્ય પહેલાં હું બિઠ્યો છું.

પડિત પંતનો ઠરાવ ગેરકાયદે હતો અને કારોબારી સમિતિને લગતો ફકરો સાચેસાચ અબધારણીય અને કાનૂનબહાર હતો એવું જ જ્યારે તમને લાગે છે ત્યારે તો આ વિશેનો તમારો માર્ગ મોકળો છે. કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની નિમણૂકની તમારી પસંદગી આડે કાંઈએ આવવું જોઈએ નહિ.

તેથી તમે પૂછલા કેટલાક સવાલોના જવાબ આપવાના હવે રહેતા નથી. ફેબ્રુઆરીમાં આપણે મળ્યા ત્યારથી મારો મત નિશ્ચિત થતો ગયો છે કે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો જુદા પડના હોય—આપણે બંને સહમત થયા હતા કે પરિસ્થિતિ એવી જ હતી—તો સર્વપક્ષી કારોબારી અદિતકર છે. એથી અખિલ હિંદ કાંગ્રેસ મહાસમિતિની બહુમતિનું તમારી કાર્યપદ્ધતિને પીઠબળ છે એમ માર્ગ ને, તમારા પોતાના સિદ્ધાંતોને જ અનુસરનારાઓની એક કારોબારી તમારે રચવી રહી.

હા, જે માન્યતા ફેબ્રુઆરીમાં મેં સેમાંવમાં વ્યક્ત કરી હતી તેને તો હું વળગી જ રહું છું. સ્વેચ્છાએ આત્મવિલોપન કરવું એ જુદી વસ્તુ છે, પરંતુ તમારી માન્યતાને તમે દબાવી દે તેમાં ભાગીદાર બનવાનો યુનો હું ન જ કરું. તમે દહતાપૂવક જે અભિપ્રાયમાં દેશનું સર્વોત્કૃષ્ટ હિત જોતા હો તેને ગૌણ રચાવ આપવું એ પોતાની જાતને દબાવવા બરાબર છે. એટલે કે તમારે જે પ્રમુખ તરીકે કાર્ય કરવાનું હોય તો તમારા હાથ છૂટા રહેવા જોઈએ. દેશની સામે જે પરિસ્થિતિ છે, તેમાં મધ્યમ માર્ગને કાંઈ અવકાશ નથી.

જ્યાં સુધી ગાંધીજીઓ (આ ખોટું ઉચ્ચારણ છે) ને સંબંધ છે ત્યાં સુધી એ તમારા માર્ગમાં અતરાય નાખશે નહિ, જ્યાં શક્ય હશે ત્યાં તે તમને મદદરૂપ બનશે અને જ્યાં એ શક્ય નહિ હોય ત્યાં તેઓ અગમ્ય રહેશે. તેઓ લઘુમતિમાં હશે તો તો કોઈ મુશ્કેલી જામી થશે જ નહિ, પરંતુ તેઓ મેજાખી બહુમતિમાં હોય તો તેઓ પોતાને કચડી નાખી શકે નહિ.

પણ મને જે દુઃખ કરે છે તે તો એ છે કે કોંગ્રેસ મતાધિકાર એક વાદિપાત વસ્તુ છે, એટલે બહુમતિ અને લઘુમતિનો ઝાઝો અર્થ રહેતો નથી. છતાં જ્યાં કોંગ્રેસમાં આફસરી થઈ રહી છે ત્યારે, તત્કાળ તો આપણી પાસે જે હથિયાર છે તેનાથી જ આપણે ચલાવી લેવાનું રહે છે. મને પરેશાન કરનારી બીજી બીજ છે આપણામાં જદર અંદર રહેલી લયપંક્તિ અવિશ્વાસ કાર્યકરો જ જ્યાં એકમેકને અવિશ્વામની નજરથી જોતા હોય ત્યાં બેગા મગી કામ કરતું અસંભવિત છે.

માનું છું કે તમારા પત્રનો બીજો કોઈ મુદ્દો જવાબ માટે હવે રહેતો નથી.

જે કંઈ કરો તેમાં ઈશ્વરનો હાથ હો. દાકતરોની સલાહ પ્રમાણે ચાલી તુરંત સાળ થઈ જાઓ સપ્રેમ,

બાપુ

મને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી તો આપણો પત્રવ્યવહાર મહાર પાડવાની જરૂર નથી, પણ તમને લાગે છે કે તે બહાર પાડવો જ છે તો મારી મંજૂરી છે.

છલગેરા, ૪૧મી માર્ચ ૧૯૩૯

વહાલા મહાત્માજી,

...પતના ઠરાવ પરના તમારા પ્રત્યાધાતો જણાવશે તો અત્યંત આભારી થઈશ અનન્ત જે તમને ત્રિપુરીની આખી વાત જણાવ્યા મળે તો, તમે એવી લાભદાયક પરિસ્થિતિમાં છો કે વસ્તુનો ખીનપક્ષપાતી તાગ કાઢી શકો. અખબારોમાંથી જોતા, અત્યાર સુધી જેમણે તમારી મુલાકાતો લીધી છે તેમાંના ધણાખરા લોકો તો એક વાકાના એટલે કે પતના ઠરાવને ટેકા આપનારા લોકો છે. પણ એનો કંઈ વાંધો નહિ તમે તો પરિસ્થિતિની ચોગ્ય કિંમત સહેલાઈથી આનું શકો એમ છો.

પતના ઠરાવ પ્રત્યેનું માનુ વલણ તો તમે સહેલાઈથી કંપી શકો એમ છે પણ મારી અંગત લાગણીનું બહુ મહત્ત્વ ન ગણાય. જાહેરજીવનમાં લોકવાગણી માનમાં લઈ લઈ વખત આપણે વ્યક્તિગત લાગણીને ગોણું

બનાવવી પડે છે. મેં આગતા પત્રમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે, બંધારણીય દૃષ્ટિએ પંતના ઠરાવ વિશે હું કંઈ પણ માનતો હોઈ છતાં કોંગ્રેસે એ પસાર કરેલો હોવાથી, મારે ને પ્રમાણે વતંતુ જોઈએ. તો હવે તમને એમ લાગે છે કે એ ઠરાવ દ્વારા મારામાં અવિશ્વાસ પસાર કરવામાં આવ્યો છે ને તમને લાગે છે કે એને પરિણામે મારે રાજીનામું આપવું જોઈએ? આ વિશે તમારું અંતઃમ મારી ઉપર ભારે અસર કરનારું નીવડશે.

...આ મુદ્દા પર મને એટલું જાણું લાગે છે કે આને માટે હું કોઈપણ બોગ આપવા તૈયાર છું. લડત જો તમે ઉપાડી લો તો મારી તમામ શક્તિ સાથે ધણી જ રાજીખુશીથી હું તમને મદદ કરીશ. તમને જો લાગે કે બીજા પ્રમુખના નેતૃત્વ નીચે કોંગ્રેસ વધુ સારી લડત આપી શકશે તો ખુશીથી હું માર્ગમાંથી ખસી જઈશ. તમને જો લાગે કે તમારી પસંદગીની કારોબારી વડે કોંગ્રેસ વધુ અસરકારી યુદ્ધ આપી શકે તો તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું વતંતો થઈ જઈશ. તો જે કંઈ માથું છું, તે એટલું જ છે કે આવી કટોકટીની પજો તમે અને કોંગ્રેસ ઊભા રહો અને સ્વરાજની લડત પાછી ચાલુ કરો. આત્મઅભિમાન દ્વારા જો રાષ્ટ્રતંત્ર ધ્યેય સંપાદન હોય તો હું ભારપૂર્વક અને ગંભીરપણે આપને જણાવું છું કે આત્મવિલોપન માટે હું તૈયાર છું, હું મરું છું કે આટલું કરી શકવા પૂરતો હું મારા દેશને ચાહું છું.

.....અંતમાં મારા જેવા બીજા ધણાયે રાજકોટ કરારની કલમે પ્રત્યે બહુ ખુશી થયા નથી. આપણે અને રાષ્ટ્રવાદી અખબરોએ એને મોટો વિજય ગણ્યો છે. પરંતુ આપણે લાભ કેટલો મેળવ્યો છે? સર મોરિસ નથી આપણા માથુસ કે નથી સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિ. એ તો છે સરકારી આદમી. એને ન્યાયાધીશ બનાવામાં શું વજૂદ છે? અમને આશા છે કે એમને સુકાદો આપણી તરફેણમાં આવશે. પણ મારો કે આપણી વિરુદ્ધ એમણે સુકાદો આપ્યો તો આપણી શી સ્થિતિ?

.....મારો પત્ર અતિ લાંબો થવાથી અહીં જ હુંકાવું. તમને જૂલમરહું લાગે એવું કંઈ કહેવાયું હોય તો ક્ષમા કરશો એમ અચ્છા રાખું છું. હું જાણું છું કે સાચેસાચું ને ખુલ્લું કહી દેનારા લોકો તમને ગમે છે. ને એટલે જ આવો, નિખાલસદિલથી ને લાંબો પત્ર લખનાની વિનંતી બીડી છે.

હાર્દિક પ્રણામ.

સદાશી,
મુખાપ.

નવી દિલ્હી, ૨-૪-૧૯૩૯

વહાલા સુબાષ,

તમે ખરેખર નિષાલમ દિવવાળા છો અને ચોખ્ખી રીતે તમારા મત બતાવનારા તમારા પત્રો મને ગમે છે.

જે વિચારો તમે દર્શાવ્યા છે તે બીજાથી અને મારાથી એટલા બધા જુના પડે છે કે તેમાં એવતા સ્થાપી શકાય એવું મને લાગતું નથી. માત્ર તો માનવું છે કે દરેક વિચારમરણીમાં માનનાર નિર્ભેજ રીતે પોતાનો મત રાષ્ટ્ર આગળ મૂકે અને પ્રમાણિકપણે જ જો આમ થાય તો આતરવિગ્રહમાં પરિણમે એવી કટુતા આપણામાં ગાંઠાટિ જીલી થાય તે મને મમગતું નથી.

આમાં જે જૂઠું છે તે આપણી વચ્ચેનો વિરોધ નવી પથ્થુ એકમેક પ્રત્યે માન અને વિશ્વાસની દિશુપ છે તે છે. સમય જ માત્ર આને ઉદય આણુશે. આપણામાં જો ખરેખરી અદિસા હશે તો આતરવિગ્રહ થવાનો જ નથી પછી કડવાશ તો રહેતો જ ક્યાંથી ?

આ બંધી વાત ધ્યાનમાં લેતા મારો એવો મત છે કે તમારી જ વિચારપદ્ધતિની પ્રતિનિધિ 'પ' એક કારોબારી સમિતિ એકદમ જીલી કરો, તમારો એક્સ કાર્પક્ટમ ધડી કાઢો અને અખિલ હિંદ મહાસમિતિની આવતી બેઠક સમક્ષ ૮ મૂકો. સમિતિ જો એ કાર્પક્ટમ સ્વીકારે તો પછી પ્રેરણા વાદળ વીખરાઈ જવાના છે અને લઘુમતિના વિશેષ વિના તે કાર્પક્ટમને અમલમાં મૂકી શકારાનો છે. બીજો પક્ષ જો તમારો કાર્પક્ટમ મંજૂર ન થાય તો તમારે રાજીનામું આપવું ને સમિતિને પોતાનો પ્રમુખ પસંદ કરવા દેવો. આમ થતાં તમારી કાર્પક્ટમની પ્રમાણે દેશને દોરવાને તમે છૂટા થશો. પંડિત પંતને દેશવ છતાં આ સલાહ હું આપું છું.

.....મારી પ્રતિજ્ઞાનો તો સવાલ જ રહેતો નથી. એને તો એની પોતાની સ્વતંત્ર કિંમત છે માગ લેવું પરત્વે શકા છીએ કે દેશ મારી પદ્ધતિ કે કાર્પક્ટમ નામજૂર કરે તો એ પ્રતિજ્ઞા જવી જ જોઈએ. દેશના કરોડોની સમગ્ર લાયકાતથી લાનતવયું ચડશે કે પડશે, ગમે તેવી મોટી વ્યક્તિઓ હોય પણ કરોડોનું પ્રતિનિધિત્વ ન મળાળી શકે તો એમની કશી કિંમત નથી. એટલે એ વાતને તો આપણે બહુનમમાં જ લેવી જોઈએ નહિ.

દેશ અમારે કે તેટલો અદિસક પહેલા કદી નહોતો એ તમારી માન્યતાથી હું સાવ જુદો પાં છું. શ્રામ લઉં છું ને દવામાં મને હિંમતી ગયે આવે છે.

પણ આ હિંસાએ એક સદમ રૂપ ધારણ કર્યું છે. અન્યોન્મ માટેના આપણા અવિશ્વાસ હિંસાનું એક ભૂંડું સ્વરૂપ છે. હિંદુ અને મુસલમાનને જુદા પાડનારી ખીણ પણ આ જ બનાવે છે. આવા ઘણાંયે દાખલા હું આપી શકું એમ છું.

પણ મેં તમને કહ્યું તેમ હું તો વૃદ્ધ થયો છું. કદાચ ખીડણ અને વધારે પડતો સાવધાન રહેતો હર્દય. પરંતુ તમારી સામે તો જીવાની ને જીવાનીમાંથી જન્મતો બેકામ આશાવાદ પડ્યાં છે. હૃદયું કે તમે સાચા હો, હું ખોટો હતુ. હું તો ચોક્કસ માનું છું કે આજે જે રિયલિટીમાં કોંગ્રેસ છે તે પ્રમાણે કોંગ્રેસ કોઈપણ પગલું ભરી શકે નહિ ને સવિનયભંગ નામે ઓળખાતી કોઈ લડત પણ આપી શકે નહિ. તેથી તમારી ભવિષ્યવાણી સાચી પડે એમ હોય તો હું તો હરણમાં પાછળ પડી ગયો છું ને સત્યાગ્રહના સરમેનાપતિ તરીકે તો મારો ખેત પૂરા કરી ચૂક્યો છું.

રાજકોટના નાના પ્રસંગનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો એથી રાજ થયો છું. જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી આપણે પ્રસંગને કેવી રીતે નિહાળીએ છીએ એવાન આથી બદલ તરી આવે છે. એના સંબંધી મારે ભગીરે શોક કરવાનો રહેતો નથી. મને તો લાગે છે કે આ પ્રસંગનું રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ ધણું જ મોટું છે. રાજકોટને કારણે કંઈ મેં બીજા રાજ્યોમાંના સવિનયભંગને પાછો ખેંચી લીધો નથી પણ રાજકોટ મારી આખ ઉધાડી, એણે મને રસતો બતાવ્યો. સ્વાસ્થ્યને કારણે હું કંઈ દિલ્લીમાં પડી રહ્યો નથી. વડા ન્યાયાધીશના સુકાદની રાહ જોતો મરજી-વિરુદ્ધ હું અહીં પડી રહ્યો છું. હેતુના મારા પરના તારમાં વાઈસરોયે દરેલી જાહેરાત પાળવા માટે કંઈ પણ પગલાં ભરાય ત્યાં સુધી દિલ્લીમાં રહેવાની હું મારી ફરજ સમજું છું. કોઈ પણ જાતનું હું જોખમ ખેડવાનો નથી. સાર્વભૌમ સત્તાને પોતાની ફરજ બજાવવાનું જો મેં આમંત્રણ આપ્યું હોય તો આ ફરજ પૂરેપૂરી બજાવાય ત્યાંસુધી મારે દિલ્લીમાં રહેવું જ પડે. કોરાર સાહેબે જેના અર્થ વિષે શંકા પ્રસારિત કરી તે દસ્તાવેજને તપાસવા માટે વડા ન્યાયાધીશની નિમણૂક થવાથી કશું ખોટું થયું હોય એમ મને લાગતું નથી. તેમાં વળી વડાન્યાયાધીશ તરીકે મોરિસ જ્વાયર દસ્તાવેજ જોનાર નથી પરંતુ વાઈસરોયે વિશ્વાસ મૂકેલા એક અનુભવી ન્યાયાધીશ તરીકે એ જોશે. વાઈસરોયે નિગેલી વ્યક્તિને ન્યાયાધીશ તરીકે મંજૂર કરવામાં મને લાગે છે કે મેં હતાપણુ અને ઉદારતા તો બતાવ્યાં જ છે ઉપરાંત વધુ અગત્યનું તો એ છે કે આમ કરવામાં વાઈસરોયના જવાબદારી મેં વધારી દીધી છે.

આપણા બંને વચ્ચેના અતિ તીવ્ર મતવિરોધની આપણે ચર્ચા કરી છે છતાં હું ચોક્કસ માનું છું કે આથી આપણા અંગત સંબંધમાં લેશમાત્ર પણ બાધ આવનાર નથી. જો એ સંબંધ હાદિક હો-ને હું માનું છું કે એ પ્રમાણે છે જ-નો આ ઉગ્રવિરોધનો ભાર તે મહન કરશે જ. મગ્રેમ,
બાપુ.

નવી દિલ્હી, ૧ છ એપ્રિલ ૧૯૪૬.

પત્રોનો સંપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર ટપાલદ્વારા વાળ્યો. પંડિત ચંતનો દરાવ છતાં પ મારી એ સલાહ છે અને વિચારની એ શાખાઓના અતિઉચ્ચ સામસામા વિરોધને ધ્યાનમાં લેતાં, હવે પછી તમારે તમારી કાર્યપદ્ધતિના સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વવાળી કાર્યવાહક સમિતિ રચવી. તમારી કાર્યપદ્ધતિ અને તમારો કાર્યક્રમ ધડી કાઢી તેને જાહેર કરો ને તે અખિલ હિંદ મહામંડળ સમિતિને પહોંચાડો. બહુમતિ તમારી તરફથી હોય તો કોઈ પણ જાતના વિશેષ વિના તમારું કાર્ય અમલમાં મૂકી શકે. બહુમતિની સંમતિ ન મળે તો રાજીનામું આપો અને અખિલ હિંદ મહામંડળ સમિતિને એના નવા પ્રમુખને ચૂંટી કાઢવા દો. પ્રમાણિકતા અને નેકદિલી હશે તો આતરવિરોધની ધારતી નથી.

અગ્રેમ,
બાપુ.

છલગોરા-૧૬ એપ્રિલ ૧૯૪૬.

‘વહાલા મહાત્માજી,

.....કારોમારીની રચના માટે તમે આપેલી સલાહને બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક વિચારી રહ્યો છું. મને લાગે છે કે તમારી સૂચના એ નિરાશાની સૂચના છે એકતાની બધી આશા પર એ પાણી ફેરવે છે. કોંગ્રેસને લાગણીમાંથી એ નીતિ નહિ બચાવે-જીમટુ એવા ભાગવા સામે રસ્તો ચોખ્ખો થઈ જશે. અત્માત્મની પરિસ્થિતિમાં એક જ વિચારસરણીવાળી કારોમારી રાખવી એટલે બીજા બંધા પડે તેને જાકારો આપવો, આ શું ભયંકર જવાબદારી નથી? તમને શું ચોક્કસ લાગે છે કે સાથે રહી એકરાગી કામ નહીં જ થઈ શકે? અમારી વાત કરીએ તો અમને તો એટલું કંઈ જ લાગતું નથી. એક એવની સાધના અર્થે હાથ મિલાવના અને ‘જૂની જગ્યા ને માફ કરો’ની પદ્ધતિ અખત્યાર કરવા અમે સંપૂર્ણ તૈયાર છીએ. માનવચું સમાધાન આણવા અમારી દૃષ્ટિ તમારી પર જ ફરે છે. મેં તો ક્યારેય લખી દીધું છે, તમને વાત પણ કરી દીધી છે, કે કોંગ્રેસની આજની રચના જોતા, અને નજીકના ભવિષ્યમાં એમાં મદદરતો ફેરફાર

ચવાની શક્યતા ન હોવાને લીધે, મુવણ્ ભામ' તો એક જ છે કે એક સર્વપક્ષી કારોબારી રચાય. બને તેટલા બધા જ પક્ષોનું તેમાં પ્રતિનિધિત્વ સચવાય.

...તમારા પત્રોમાં બને પક્ષોના 'અતિ તીવ્ર મતવિરોધ'નો ઉલ્લેખ છે. તમે મુદ્દો વિશદ કર્યો નથી ને તમે ઉલ્લેખ કરે છે તે સ્થિતિ કાર્યક્રમના પાયા પર રચાઈ છે કે વ્યક્તિગત સંબંધો પર તે પણ એમાંથી ચોખ્ખું થતું નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તો વ્યક્તિગત સંબંધો પસાર થતાં દૃશ્ય જેવાં છે, ક્ષણજીવી છે. આપણે લડીએ જગડીએ પણ વિરોધ બૂઝી જઈ એક પણ બની શકીએ. દાખલા તરીકે હમણાંના મહાસભાના દતિહાસમાંથી સ્વરાજ પક્ષનો બનાવ થયો. અને અગર છે ત્યાંસુધી, વિરોધના યોગ્ય સમય પછી, તમારી સાથેના દેશબંધુના ને પં. મોતીલાલજીના સંબંધો મીઠા બન્યા હતા.

.....હવે પંડિત પંતના ઠરાવ પર આવું. એ ઠરાવના અગ-વના ભાગમાં-ઉદ્દેશ ભાગમાં-એ મુદ્દા છે. પ્રથમ તો કારોબારીએ તમારો વિશ્વાસ-અનુભવ વિશ્વાસ-મેળવવો જોઈએ. બીજું, એની રચના તમારી ઇચ્છા પ્રમ જે થવી જોઈએ. અર્થાત્ જો તમે એકરાગી કારોબારીની સલાહ આપો ને એ પ્રમાણે કારોબારી રચાય તો જ કોઈએમ કહી શકે કે કારોબારી 'તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે રચાઈ' શકી છે. પણ એથી એમ કહી શકાય કે એ તમારો વિશ્વાસ ધરાવે છે? અનુભવ હિંદ મહાસમિતિની બેઠક વખતે જિનો યહને શું હું સૂચ્યોને કહી શકીશ કે હમે એકરાગી કારોબારી રચવાની સૂચના કરી છે અને નવી કારોબારી તમારો વિશ્વાસ ધરાવે છે? બીજો પક્ષે, તમારો વિશ્વાસ ન ધરાવતી હોય એવી કારોબારીની રચનાની તમે સૂચના આપો તો પંતના ઠરાવને અમલમાં મૂક્યો કહી શકાય? તમારી પોતાની જ દૃષ્ટિએ તમે એ સાચું કરી રહ્યા છો? પ્રશ્નની આ બાજુ વિચારવાની હું આપને વિનંતી કરું છું. પંતના ઠરાવનો મુખ્ય તમે ગ્રહણ કરો તો નવી કારોબારીના સંબંધમાં તમારી ઇચ્છા જ માત્ર જાણાવવા ઉપરાંત, સાથે સાથે, તમારો વિશ્વાસ પણ ધરાવતી હોય એવી કારોબારીની રચના માટે તમારે સલાહ આપવી રહી.

સહ:થી
સુભાષ.

રાજકોટ ૧૦ મી એપ્રિલ

વહાલા સુભાષ,

.....જુદાઈની ખીણ એટલી બધી પહોળા છે, શંકા એટલી બધી જડી છે કે મેળ જમાવાય એવું કશું હું જોતો નથી. અને એક જ રસ્તો જડે છે. મતભેદ માન્ય કરવો અને દરેક પક્ષને પોતાની રીતે કામ કરવા દેવું.

પણ પંતના ઠરાવનો અર્થ હું નથી કરી શકતો. જેમ જેમ એનો અભ્યાસ કરતો જાઉં છું તેમ તેમ મને એ પ્રત્યે વધુને વધુ અચૂકતા થતો જાય છે. એ ઠરાવના નિધાવકોનો ઉદ્દેશ જગત્તર હતો, પણ તેમાં આજની મુશ્કેલીનો જવાબ નથી. એટલે તમે તમારા પોતાના અર્થ ધરાવો અને લગીરે અચકાયા વિના એ પ્રમાણે કરવા માડો.

તમાગ પર કારોબારી ઠોડી જેમાંડી શકુ નહિ એમ કરીશ પણ નહિ જેમ તમારે માથે હું કાઈને ઠોડી જેમાંડું નહિ તેમ તમારી મારોબારી અને તમારી કાર્યપદ્ધતિને અખિય દિંદ મહામમિતિ મજૂરી આપશે જ એવી ખાતરી પણ આપી શકું નહિ એનો અર્થ દલાણુ થાય મહામમિતિના નજરો જ પોતાની નિયેકબુદ્ધિ ભવે વાપરે તમને જો મન ન મગે તો જાનુમનિના મતને બદલી નાખવા સુધી નિરોધપક્ષના નેતા મની પ્રયાસ કરજો.

તમે નથી જોતા કે આપણે બને આ એક જ વસ્તુને પ્રમાણિકપણે જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ અને નિરોધી ફનિતારો કાઢીએ છીએ ? રાજકારણના મત્ત ઉપર આપણે કેવી રીતે એક થઈ શકીએ ? આપણે સંમતિપૂર્વક અર્થો જુદા પડીએ. ને સામાજિક, નૈતિક અને સુધરાઈના મત્ત ઉપર આપણે ભેગા મળીએ. અધિક ને આમાં હું ઉમેરતો નથી કારણ, આપણે જોયું છે કે એ મત્ત ઉપર પણ આપણે વિચારોમાં એકમત થઈ શકતા નથી.

મારું તો મત્ત-મ એવું છે કે આપણી પોતપોતાની રીતે જ જો કાર્ય કરીશું તો અસંગત તત્ત્વો ઉપર લાદી જેમાંડવામાં આવેના, સમાન કાર્યક્રમ અને સમાન કાર્યપદ્ધતિ પર કામ કરનાર વિલિન પક્ષો કરતા, દેશની વિશેષ સેના સાધી શકીશું.

એક વાત દહેનાની જૂની જાહે છું. તમારા વિરોધમાં મને કોઈએ ખડો કરી દીધો નથી. સેનાવામાં મે તમને જે કાઈ કહ્યું તે માત્ર મારા બક્તિગત નિરીક્ષણ પરથી જ હતું. પુરાણા કાર્યકરોમાં કોઈ પણ બક્તિ અગત દુસ્મનના રૂપમાં તમારી સામે છે એવું જો તમે માનના હો તો એ તમારી જૂન છે.

સપ્રેમ,
આયુ.

આમરણાંત ઉપવાસ

લીંબા પત્રવ્યવહારનું કશું પરિણામ આપ્યું નહિ. સુભાષબાબુ એકતા ઇચ્છતા હતા. એમની દરખાસ એવી હતી કે એકના રથાપીને જેમ અને તેમ જમદી ખિટિય સંતનત ઉપર પ્રદાર કરવા માટે કેંગ્રેસે તત્પર થઈ જવું. તેઓ પ્રમુખપદનો શોખ ધરાવતા હતા એમ તો એમના દુરમનો પશુ માની શકે એમ નથી. ગાંધીજી સાથેના મનમેનના મુખ્ય મુદ્દો જ, પરિસ્થિતિની તુલાનો સંબંધી હતો. ગાંધીજી માનતા હતા કે દેશ લડવા તૈયાર નથી, સુભાષબાબુ એમ માનતા નહોતા. તેઓ ખિટનને આખરીનામું આપી છેલ્લી લડાઈ લડી લેવા ઇચ્છતા હતા.

એ વખતે દિલ્હી પરિસ્થિતિ એવી હતી—અને આજે પણ એ પરિસ્થિતિમાં કશો ફેર પડ્યો હોય એમ જણાતું નથી—કે ગાંધીજી નેતૃત્વ લે તો જ સવિનયભંગ અને સત્યાગ્રહની લડત લડી શકાય. જનતા એમના નામ ઉપર ભ્રમ બહિષ્કારનો આપવા તત્પર થાય. સુભાષબાબુનો પ્રભાવ એ વખતે એટલો નહોતો જ કે તેઓ પોતાની જવાબદારી ઉપર લડત શરૂ કરી શકે. સુભાષબાબુ આ જાણતા હતા એટલે જ તેઓ ગાંધીજીનો સાથ ઇચ્છતા હતા. ગાંધીજી અને એમની વચ્ચે મેળ ન બેડો અને પરિસ્થિતિએ પક્ષો લીધો. તા. ૨૮મીએ કલકત્તામાં મહાસમિતિની બેઠક મળી અને અતિ હિંમતવાન વચ્ચે સુભાષબાબુએ પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું.

એ પછીનો કાળ કેંગ્રેસ અને એમની વચ્ચેનું અંતર વધવામાં પસાર થયો. સુભાષબાબુએ ફોરવર્ડ બ્લોકની રથાપના કરી અને પોતાની યોજનાઓ એ દ્વારા અમલમાં મૂકી. સમય જતાં કેંગ્રેસને એમની પ્રવૃત્તિ ચિરતભંગ રૂપ લાગી. આનું બહુ જ બહુ, પરંતુ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાની તેમની તમન્ના તો ઉત્તરોત્તર ઉગ્ર બનતી જ ગઈ. કલકત્તામાંથી હોલવેલનું પત્રનું ખમંડવાનું આદેશન શરૂ

થયું. ફરવડ બેઠે કના મુખપત્રમાં છપાવતા એક લેખના બદાના નીચે સરકારે એમને પકડ્યા ને ફરીને એમને જેલમાં ગોંધી દીધા.

આ જેલ એમને ભારે અન્યાયકારી લાગી. થોડા સમય પછી એટલે કે ૧૯૪૮ના નવેમ્બરમાં એમણે આમરણાંત ઉપવાસ ઉપર જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બંગાળના ગવર્નર, વડાપ્રધાન અને બીજા પ્રધાનોને પોતાનો એ નિશ્ચય એક ઐતિહાસિક પત્રદ્વારા જણાવ્યો. એ પત્રનો મહત્વનો ભાગ નીચે આપ્યો છે.

“યાદ કરીને મારા પોતાના કેસ માટે આજે હું બધું કહી દેવાનો છું. ને મારા જીવનમાં અતિ મહત્વનું નિર્ણાયક પગલું ભરવા માટે ઊંડા અંતરમાંથી મને જે દબાણ થયા કરતું હતું તે પણ ચોખ્ખા રુબરોમાં કહી દેવા માયું છું.

તમારા હાથે મને ન્યાય મળે એવી આશા હવે લગીરે રહી નથી. ને એટલે જ માટે આપને માત્ર બે જ વિનંતીઓ કરવાની રહે છે-બીજી આ પત્રને અંતે આવશે.

મારી પ્રથમ વિનંતી એ છે કે મારા આ પત્ર સરકારી દફતરખાનામાં સચવાઈ રહે, જેથી કરીને ભવિષ્યમાં તમારા પછી હોદ્દા પર આવનાર મારા દેશબાંધવોને એ ઉપયોગી થઈ પડે. એમાં તો છે મારા દેશબાંધવો કાળે સંદેશો ને એટલે જ એ એક રાજકીય દસ્તાવેજ બની રહે છે...

અત્યાર સુધી ખુલ્લી રીતે અન્યાયી અને બહીષ્કારકારક ધણું થયું છે. મારા દિલને તો આ વિચિત્ર વર્તાવ માટે એક જ ખુલાસો નજર પડે છે : ન સમજાય તેવા કારણોને લીધે મારા પ્રત્યે સરકારે અખત્યાર કરેલી દુષ્ક્રિયા વેરવૃત્તિ જ આના કારણરૂપ છે. આવી પડેલી આવી કટોકટીની પળે મારે કંઈ પગલું ભરતું તે માટેનો છેલ્લા બે કરતાં વધુ માસથી સતત રીતે, મારા આત્માની ઐરણ્ય પર એક જ પ્રશ્ન અથડાયા કર્યો છે.

મારી સામે જે આવે છે તેનો સ્વીકાર કરી હું વાતાવરણના દબાણને તાબે થાઉં કે મને જે ગેરકાયદે, અન્યાયી ને અયોગ્ય લાગ્યા કયું છે તેનો સખળ સામનો કરું ?

બહુ જ ગંભીરપણે વિચાર્યા પછી હું એવા નિશ્ચય પર આવ્યો છું કે વાતાવરણને તાબે થવાનો મારો વિચારવા જેવો જ નથી. અન્યાય કરતાં અન્યાયને તાબે થવા જેટલો વધુ હાથકર ગુનો બીજો નહિ હોય, હવે બાકી રહે છે પડારનો મારો !

હા, આમ તો અત્યાર સુધી સામનો કરતો જ આવ્યો છું અને પડકારવાના બધા જ રાહ હું લઈ ચૂક્યો છું.

સભામંચ પરથી ને પત્રોમાં આદેશનો જગાવવાં, સરકાર પર પ્રતિનિધિમંડળે મોકલવાં, ધારાસભામાં માંગણી કરવી, કાયદેમર ઔપચારિક માર્ગે જ બહુ કરવું: શું આ બધા પ્રયત્નો નથી કરવામાં આવ્યા? હવે રહે છે એક કેદીના હાથના હેલા રાજ્ય જેવી એક જ પદ્ધતિ—આમરણાંત ઉપવાસ.

આ પગલાની તરફથી ને વિરુદ્ધની બને રિયતિને મે તર્કસાક્ષના કપરા તાપે તાવી જોઈ છે. આમાથી પરિણમના લાભ ને હાનિને મે પૂનો વિચાર કર્યો છે. આ નક્કર વાતમા માયામળ જેવું કશું હવે રહ્યું નથી. હું સંપૂર્ણ રીતે મહાન છું કે આનું તરતનું પરિણામ તો ગદ્યમાં જ આવવાનું છે—કારણ આવી વિકટ પળે સરકાર તેમ જ સત્તાધારીઓના—વચણથી હું પૂરો વાકેફગાર છું, ટ્રેન્સ મેક્ટરવીની અને જતીન્દ્રદાસના અમર નિસ્સાઓ અત્યારની ઘડીએ મારી આંખ સામે તરે છે. પલટો કરાવી રાકાય એવું હૃદયતત્ત્વ જ સરકારને હોતું નથી. પ્રતિષ્ઠાનો ખોટો ખર્ચ એ તંત્ર રાખે છે.

આજના આવા સંજોગોમા જીવન મારે માટે શક્ય નથી. ગેરક પદે વર્તણૂક ને અન્યાય સાથે સમાધાન સાધી જત વેચરાનું માન સ્વમાવમા નથી આવી કિંમત આપવા કરતા તો ભલે આ નિંદગીનો અંત આવે. અને જ્યેષ્ઠા જ રાખવાનો જ્યારે સરકારે નિશ્ચય કર્યો છે ત્યારે મારો જવાબ આ છે: મુક્તિ અથવા મૃત્યુ. હા, આથી તાત્કાલિક લાભ નહિ મળે પરંતુ બલિદાન કેદી જે બપોર જતું નથી જીનદુ બલિદાન તેમ જ ચાતના દારા જ કોપ પછુ ધ્યેય પોપાય છે અને તેનો જબ્બારો થાય છે. ચાહીના રક્તપિંદુમા જ ધર્મના ખીજ રહેલાં છે એ અમરદિશાન તો પ્રત્યેક જમાનામા ને પરિચિતમા મ થયું છે.

આ ફાની દુનિયામા દરેકનો નાશ થાય એ ને યશો માત્ર વિચાર ધ્યેય અને સ્વપ્નો જ અમર રહેશે. કોઈ પણ એક નિર્દિષ્ટ અર્થે ભયે એક ૦ ક્લિન મરે પણ એ ધ્યેય, એના મરણ બાદ હજારો પ્રાણુમા પ્રગટ થશે એક જમાના વિચાર ને સ્વપ્નો ખીજને વારસામા મળે છે ચાતના અને બલિદાનના દેવી તરવ વડે જ કોઈ પણ ધ્યેયની નિર્દિષ્ટ ચર્ચ શકે છે.

એક ધ્યેય આત્મ કોઈ બ્યક્તિ જીવે અને અંતે પ્રાપ્તિપણ કરે તો તેને માટે આથી વિશેષ ખીજે કયો જ્ઞાનદનો વિષય હોઈ શકે? અન્યથા રહેના પોતાના ધ્યેયમાથી એનો પ્રાણુ ખીજ નવા પ્રાણુ સર્જશે એના બધી પદ્ધતિ કયો આત્મસંતોષ સંભવી શકે? ગિરિશૃંગો ને કંદરાઓ અને બુદ્ધ સંપાદી

ઝોળંગીને રાષ્ટ્રના ખૂણે ખૂણે તેમ જ જળસીમા વીંધીને દૂર દૂરના દરિયાપારના દેશો સુધી પોતાનો સંદેશ અચૂક પહોંચશે એવી આનંદીવાળો આત્મા વિશેષ ગી કૃપાપ્રાપ્તિ વાંછી શકે? પોતાના ધોપની વેદી પર પ્રસાંત પ્રાણાપલ્લવી વધારે આ ખવાતી જતી જિંદગી શું સિદ્ધ કરી શકવાની હતી?

અમ ઝોખખું જ છે કે માતના અને જીવદાનથી કોઈને ગુમાવવાપણું રહેતું નથી. પંચમહાભૂતના અનેકા શરીરને ગુમાવવાનો વ્યક્તિને મોટામાં મોટો બદલો મળવાનો છે. અમર જિવનનો એ અધિકારી બને છે. ને આ છે આત્માનું સંક્રમણ. સારાચે રાષ્ટ્રને છવાડવા કાળે વ્યક્તિએ મરવું જ પડે. ભારતી છવે, સ્વતંત્ર બને ને એનો ધ્વજ ફરકતો યાવ એ માટે આજે હું બલે મૃત્યુ પામું.

મારા દેશબંધુઓને તો એક જ સંદેશ છે-‘જૂનો નહિ કે ગુલામ રહેતું એ માનવી માટે મોટામાં મોટો શાપ છે. જૂનો નહિ કે અન્યાય અને ગેરવર્તણૂક સાથેનું સમાધાન એ અતિ બપકર ગુનો છે. દુનિયાનો કાયદો યાદ કરા-ત્યક્તેન મુઝિયા: ‘ત્યાગ કરીને બોગવ,’ યાદ રાખો કે અન્યાય સામેનું યુદ્ધ એ મોટામાં મોટો સદગુણ છે.

આજની સરકારને તો હું એટલું જ કહીશ: અન્યાય અને ક્રામીવાદને રસ્તે પળેખા, બાળવિનાના તમારા તંત્રોને રોકો. પાછા ફરવાનો દલ સમય છે. તમે કેકેલુ શસ્ત્ર તમારા પર જ હુમલો ન કરે તે ભોળે.

કહેવાનું મેં કહી દીધું છે. મારી બીજી અને છેલ્લી વિનંતી: શાંતિથી આવના મારા મૃત્યુમાં બળજબરીથી અંતરાય લાવશો નહિ ટેરે-સ મેકરવીની, જતીન્-દ્રદાસ કે મદાત્મા ગાંધી કે ૧૯૨૬ના એવાજ અમારા પોતાના પ્રસંગે, સરકારે ઉપવાસમાં વિશ્લેષ નાખ્યા નહોતા. હમ્મું છું કે આ વેળા પછી સરકાર એમ જ કરે...નહિ તો...બળાતકારે મને ખવડાવવામાં આવશે તો ગમે તેવું વિશ્વશકારી અને બપગ્રેરક પરિણામ આવે છતાં ય મારામાં રહેલા બધા બળથી હું એનો પ્રતિકાર કરીશ.

૧૯૪૦ના નવેંબરની વીસમી તારીખથી હું આમરજીવન ઉપવાસ પર ઉતરું છું.”

સુશાપમાણુના આ પત્રે સરકારની સ્થિરતા ડોહાવી દીધી. આ સ્થિતિનો ભાર કીકવાની એ શક્તિ ધરાવતી નહોતી, એ છતાં થોડા દિવસ સુધી તો બેપરવાઈ મળતી. પરંતુ ઉપવાસનો ખરેખર આરંભ થયો ત્યારે સરકાર એ હરવી શકી નહિ અને એમને બેલમુખા કર્યા.

આગળના ખંડોમાં આ સમયનું સુશાપમાણુનું માન્ય આપણે વધુ સારી રીતે એમના પોતાના જ શબ્દોમાં જાણી શકીશું

વતનત્યાગ

જે સમુક્તિની માથે સુભાષનાથુના જીવનનો એક તમકો પૂરો થયો અને તે પછી અતિ રોમાચક અને જીવ્ય તમકો ચડુ થયો. સુભાષનાથુએ આજે ચાલીશ કરોડ દિંદીઓના હંપામાં જે ઉચ્ચગ્ધાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની પાછળ એમના જીવનના ખીમ તમકાની અસર જગવાન છે. પરંતુ સુભાષનાથુને માત્રી રીતે મમજવા માટે એમના ઘડતરનો કાળ અને એમનું માનમ મમજતું બહુ આનંદક છે. પાઠતા પ્રકરણોમાં એ માનમઘડતર ઉપર આપણે દ્રષ્ટિ દેડી ગયા.

જેલમાયી છૂટ્યા પછી સુભાષનાથુ ખાસ કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા નહિ. કોએમપ્રમુખ મોલાના અણુલકલામ આગદ સાથે થોડી ચર્ચામાં તેઓ ઉતર્યા: પણ સીધા ગજકારણમાં આવ્યા નહિ. થોડા દિવસ વીટ્યા પછી તેઓએ મૌન અને એકાંતરાસ રચીકારી લીધાં. એમનો ધણોખરો સમય ધ્યાન અને ચિંતનમાં જવા લાગ્યો. કુંડુંખીજનો, મિત્રો, અને કાર્ષસાધીઓને એમના આ પરિવર્તનમા મહેજ આનંદ થતું હતું, પરંતુ મહુ કોઈને ખબર હતી કે સુભાષનાથુનું અંતર આંધાત્મિક સાવે રંગાયતું છે. સુભાષનાથુ મહાન ક્રાંતિકારી હોવા છતાં સદાયે એક આગ્તિકની પેઠે ધર્મિય પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખનાર ગયા છે. માતાએ મિત્રેના ધાર્મિક ચંદ્રકરો જીવનની કોઈ પણ પળે ભૂસાયા નથી. મૌએ માન્ય કે સુભાષનાથુ હવે ધર્મ તરફ ફરીને દળના જાય છે. અંગાળના ક્રાંતિકારોએ એવો માર્ગ અગાડે એકયો પણ હતો. અન્વિદ્યોપ એ માર્ગના નેતા હતા.

પરંતુ એક દિવસ, આખું જગત એંડી હાથે એવા સમાચાર ચરકારી ચાલી દ્વારા પ્રગટ થયા. સુભાષનાથુ એમના ઓરડામાં હતા નહિ ! પ્રમિદ થયેલા સમાચારો અનુમાર હેડવા કેટલાક દિવસથી તેઓ ચોતાના ઓરડામાં કોઈને આવવા દેતા નહોતા, કોઈને સુવાકાત આપતા નહોતા, કુંડુંખીઓ

મહાં તેમનો સંસર્ગ શોધી શકતા નહોતા. સુભાષચાણુના અદૃશ્ય થવાના સમાચાર પ્રગટ થયા તે દિવસે દિલ્હીવાસીઓ—તા. ૨૬મી જાન્યુઆરીના—સ્વાતંત્ર્યદિન હતો.

ફેટલાકે એમ માન્યું છે કે સુભાષચાણુ તા. ૨૬મીએ ધર છોડી ગયા. પરંતુ એમના મયા પછી જે હકીકતો પ્રગટ થઈ છે તે બતાવે છે કે તેઓએ તા. ૨૬મીએ નહિ પરંતુ તે પહેલાં ધણી દિવસે ધરનો ત્યાગ કર્યો હતો. જાનો અર્થ એ થયો કે તેઓ કોઈ નિશ્ચિત સ્થળે પહોંચી ગયા તે પછી જ તેમના અદૃશ્ય થવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા પાયા હતા.

સુભાષચાણુ ક્યાં ગયા હશે એ વિશે પાર વિનાનાં અનુમાનો થતાં લાગ્યાં. એમના કુટુંબીઓ ઉપર આત્માસનના સેંકડો સંદેશાઓ છૂટ્યા. આ વખતે પ્રજાજોશમાં મુશીબીમ યુદ્ધ ચાલતું હતું. ‘દુશ્મનો’ અને ‘મિત્રો’ના રેડિયો પરથી પણ આ સમાચારને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મળી. અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ થયા લાગી. મોટા લાગના લોકોએ પહેલે આંચકે તો એમ માન્યું કે તેઓ હિમાલયમાં ચાલ્યા ગયા હશે અને બાળપણમાં, લઈને ઝાડા દીધેલા સન્યાસ ફરિને ગ્રહણ કર્યો હશે. જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ આ માન્યતામાં ફેર પડવા લાગ્યો. હવે એમ મનાવા લાગ્યું કે જાપાની સબમરીન મારફત તેઓ ટાઈપો પહોંચ્યા હશે. ધણી મહિના પછી જર્મનના રેડિયો ઉપરથી એમનું વર્ણનવચન દિલ્હીવાસીઓમાં સાંભળ્યું ત્યારે પણ તે વાત સાચી મનાઈ નહિ. પરંતુ છત્તે સરકારી તંત્ર દ્વારા જ એવી જાહેરાત થઈ કે સુભાષચાણુ ધરીરાજ્યોને મળી ગયા છે, ત્યારે સદુ કોઈને ખાતરી થઈ ગઈ કે કોઈ ને કોઈ માગે સુભાષચાણુ છિટનના જની દુશ્મનો પાસે પહોંચી ગયા છે. અચાનક ૧૯૪૨ના માર્ચની ૨૮મી તારીખે રાષ્ટ્રદેરે એવા સમાચાર પ્રગટ કર્યા કે જાપાનના કિનારા ઉપર એક હવાઈ જવાજ તૂટી પડનાં તેમાં મુસાફરી કરી રહેલા સુભાષચાણુનું મૃત્યુ થયું છે. આ સમાચારે આખા દેશમાં દુઃખનું મોલુ ફેલાવી દીધું હતું. પરંતુ તરત જ એ સમાચાર ખોટા હોવાની જાહેરાત થઈ ગઈ હતી તે પછી જો સરકારને અને પ્રજાને પાછી ખાતરી થઈ ગઈ કે સુભાષચાણુ બીજે કોઈ સ્થળે નહિ પણ જર્મનમાં જ છે.

પણ એ જર્મન ગયા શી રીતે ને રહ્યા તો લાંબા કાળ સુધી ઉઠવી શકાયું નહિ સુભાષચાણુની પ્રતિર વિશે પણ દિલ્હીવાસીઓમાં ચોર અજ્ઞાનનું પ્રવર્તન હતું. એ અજ્ઞાન તો ઘડક લાગ્યું જ દર થયું. ‘ક્યાં’, ‘ક્યે’, ‘માગે’, શી રીતે નાસી ગયા તે વિશે ૧૯૪૫ના અંતમાં કેન્દ્રિક અનુમાનો પ્રસિદ્ધ થયા લાગ્યાં સહુથી.

પહેલા પબ્લિકના શીખ નેતા માસ્તર તારાસિંગે એ રહસ્ય હિંદુવાનો પ્રયાસ કર્યો. સુભાષચાન્દ્રે હિંદુસ્તાનની ગદાર મોકલવામાં પબ્લિકના કેષ પ્રધાનનો હાથ હતો એવી વાત બહાર આવી એ પછી તુરં છૂટ નિવે નો આવતા જ રહ્યા આ વિવેકનોનો એક બીજા સાથે મેળ મળતો નહોતો જતાં એટલું તો કહીત ચલુ હતું કે સુભાષચાન્દ્રે કોઈ મનમરીન કે કોઈ હવાઈ જહાજ દ્વારા નદિ પરતુ હિંદુસ્તાનની હિતર પશિમ સરહદ વીધીને નકાલ આપ્યા ગયા છે. ૧૯૪૬ ના જાન્યુઆરીના આરંભમાં આ વિશે વધુ જાણતો પ્રકાશમાં આવી કલમ્બાના 'હિંદુસ્તાન રગન્ડ' પત્રના એક મવાલતાએ જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનમાંથી સુભાષચાન્દ્રે કંઈ રીતે ગયા તે વિશેની માહિતી એમને મલક કરનાર એક વ્યક્તિ પામેથી મળી રહી છે

એ વ્યક્તિના કથનાનુમાર "શ્રી સુભાષચન્દ્ર બોઝ ૧૩ ડિસેમ્બર ૧૯૪૦ ને દિવસે મોસ્કો દ્વારા કનકતાર્થી રંગાના ચર્ચ બંધાવવાનું રોશન ઉપર પબ્લિક મેનના સેક્રેટરીસમાં મેળી ગયા શ્રી સુભાષચન્દ્રે મોસ્કો દાદી વધારી હતી અને ગરબન ઉપર પશુ નજ દેખાત દતા પેશનર પહોચતા સુભાષચન્દ્રે એ પહોચી જવા દેખાતા હતા જ નિસ સુધી તેઓ પેશનરમાં રહ્યા અને પછી એક અગરક્ષક સાથે કાપુલ જવા માટે રંગાના થયા પેશનરથી પાંચ માઈન સુધી દાગામાં ગયા અને તે પછી એમણે આખી મજલ પગપાળા જ પૂરી કરી

કાપુલમાં શ્રી બોઝ એક છૂપીપોલિસના હાથમાં સપડાઈ ગયા, પરંતુ ૧૦ રૂની એક નોટ અને ફાઉન્ડેશન પેન આપી એના હાથમાંથી માંડ માંડ છૂટ્યા એ પછી શ્રી બોઝે તુશી મરકાર સાથે સપ્ત સાંધે પરંતુ તુશી સરકારે કહ્યું કે સોવિયેટ-જર્મન અનાકમલ કરાગે લગભગ તૂટી જવા આવી છે અને બ્રિટિશ સરકાર તથા સોવિયેટ સરકારની વચ્ચે સમાધાનની વાતો ચાલી રહી છે આ કારણે સોવિયેટ સરકારે સુભાષચાન્દ્રેને શરણ આપવાનો ઈન્કાર કર્યો સોવિયેટ સરકારે એમ પલુ કહ્યું કે અ વખતે બ્રિટિશ સરકારને તે કોઈ પ્રકારે નારાજ કરવા હિતજી નથી

એક જર્મનને જ્યારે ખબર પડી કે શ્રી બોઝ ભાગવા છડે છે ત્યારે તેણે બર્લિનની સાથે તેમનો સપ્ત માંધી દીધો એ પછી હવાઈ જહાજ દ્વારા શ્રી બોઝને રશિયાથી બર્લિન પહોચાડવાની વ્યવસ્થા ચર્ચાઈ

આ પછી લગભગ દમણા એટલે કે માર્ચના આરંભમાં લાના ઉત્તમચદે 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ માં એક લેખમાં લખીને સુભાષચાન્દ્રેના વતનત્યાગ ઉપર મહત્વનો પ્રકાશ ફેક્યો. લાના ઉત્તમચદે કાપુલના એક વેપારી છે એમના

કથનાનુસાર મુલાપખાણુને એમણે કાણુલમાં આશ્રય આપ્યો હતો અને એમની મદદથી જ તેઓ ત્યાંથી બર્ધાન પહોંચી શક્યા હતા. લાલા ઉત્તમચંદના લેખો અને ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલા સમાચારો વચ્ચે બહુ ઓછું જ અંતર છે. લાલા ઉત્તમચંદને મુલાપખાણુને મદદ કરવામાં થયું સદન કરતું પડ્યું છે. એક સામાન્ય વેપારી તરીકે તેમની દિંમત બહુ ભારે કહેવાય. લાલા ઉત્તમચંદે મુલાપખાણુને મદદ ન કરી હોત તો....એની કલ્પના ચર્ચ શકતી નથી...તો આઝાદદિંદનું ભગ્ય સ્વપ્ન સર્જઈ શકત ખરું ?

પણ આ કલ્પનામાં આગળ ન વધીએ અને હકીકતોની પગદંડી ઉપર ચાલ્યા જઈએ.

મુલાપખાણુ કલકત્તાથી ક્યારે અને શી રીતે નાસી છૂટ્યા તે ઉપર તો ઉત્તમચંદના લેખો પણ બહુ ઓછો પ્રકાશ પાડે છે. તેઓ 'દિંદુસ્તાન ટાન્ડડ'ની હકીકતો જેટલું જ માન આપે છે. મુલાપખાણુ ટાની સદાયથી કલકત્તામાંથી નીકળ્યા તે સમજી શકાતું નથી. તેમણે રશિયા જવાનો કમ વિચાર કર્યો તે પણ એક કાયડો છે. એમણે સખતૌના મૌલવીને વેશ પહેર્યો, ત્રિપાઊદિન બની કાણુલમાં આવ્યા વગેરે ઉપરથી એમ ધારી શકાય ખરું કે એમને કોઈ મુસ્લિમે સદાય કરી હશે ? રશિયા જવાની દૃષ્ટા ઉપરથી એમ કલ્પી શકાય ખરું કે કોઈ સામ્યવાદીએ સદાય આપી હશે ? મુલાપખાણુ રશિયા શા માટે જવા દૃષ્ટતા હતા તે પણ બહુ સ્પષ્ટ થતું નથી. જર્મની અને રશિયા વચ્ચે અનઃક્રમણના કરારો હતા છતાં એ અને દેશો વચ્ચે આદરોની કમ અથડામણો હતી. એટલું તો તેઓ સમજી જ શકે. જો રશિયા ન જતું હોય તો તેઓ પેશાવરને કાણુલ શા માટે આવ્યા ? આ બધી વસ્તુ ઉપર તો કલકત્તાથી એમને નાસવામાં સદાય કરનાર કોઈ લાલા ઉત્તમચંદ નીકળી આવે ત્યારે જ પ્રકાશ પાડી શકે.

અત્યારે માત્ર એટલું જાણી શકાય છે કે એક ટુંડી રાતે ત્યારે બરફ ગરસતો હતો અને ડંડીમાં બધું થીજી ગયું હતું ત્યારે એક મદદગારની સાથે મુલાપખાણુએ કાણુલમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાંથી રશિયા જવા માટે ધણી પ્રયત્નો કર્યા, પણ સફળતા મળી શકી નહિ. એમણે ત્રિપાઊદિન નામ રાખ્યું હતું અને તેઓ અસલ કાણુલી જેવા લાગતા હતા. છૂપી પોલિસ એમની પાછળ પડી હતી. મુલાપખાણુ છે એવો વહેમ તો છૂપી પોલિસને પણ નહોતો પરંતુ એક અથવા બીજા કારણે તો એનો ત્રાસ વધતો જતો હતો. આવી સ્થિતિમાં લાલા ઉત્તમચંદની એમણે સદાય લીધી હતી અને લાલા ઉત્તમચંદે

ભારે હિંમત સાથે સહાય આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું. એમણે જ ઇલાસન એલચી સાથે સંપર્ક સાધી દીધો અને ધણી ધણી તકલીફોને અંતે તેઓ રહિયાભાગે ચમકે બહિન પહોંચી ગયા.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે સુભાષભાણુ એમની ઇચ્છા અનુસાર રશિયા પહોંચી શક્યા હોત તો શી સ્થિતિ થાત. લાલા ઉત્તમચંદના કથનાનુસાર સુભાષભાણુ રશિયા જ જવા ઇચ્છતા હતા એમ જણાય છે. જર્મની તરફ થોડી ધણી નફરત પણ તેઓ બતાવતા હતા. રશિયા જઈને તેઓ શું કરશે તે વિશે જે હકીકત લાલા ઉત્તમચંદે રજૂ કરી છે તે બહુ આકર્ષક નથી. સુભાષભાણુ એમ જણાવે છે કે હું પ્રચાર કરવા ઇચ્છું છું અને મારા દેશને મદદ કરવા ઇચ્છું છું. આમાં ક્યાંય આઝાદ હિંદ ફોજ જેવી ભગ્ય કલ્પના નજરે પડતી નથી. પરંતુ લાલા ઉત્તમચંદ સાથેની વાતચીત ઉપરથી એટલું જણી શકાય છે કે રશિયાની સશસ્ત્ર સહાય દ્વારા તે હિંદને સહાય કરવા ઇચ્છતા હતા. આ વિશે લાલા ઉત્તમચંદે કરેલા પ્રશ્નો અને ઉત્તરો આપણે જોઈ જઈએ.

એક વાર લાલા ઉત્તમચંદે સુભાષભાણુને પૂછ્યું:

‘મોરકો જવામાં તમારો મૂળ આશય શો છે?’

‘રશિયા અને જર્મની વચ્ચે તાબેતરમાં જ પરસ્પર આક્રમણ નહિ કરવાના કરાર થયા છે, જર્મની તો બ્રિટનની સાથે લડાઈમાં પડ્યું છે, રશિયાને બ્રિટન શત્રુરૂપ માને છે. એટલે મોરકો જઈને હિંદની આઝાદી માટે પ્રચારકાર્ય કરવાનો અવસર આજ છે.’ તેમણે કહ્યું.

‘રશિયનો અને જર્મનો વચ્ચે આજે સુલેહ છે ખરી’ ઉત્તમચંદે કહ્યું: ‘પણ તે બેની વિચારસરણીમાં આકાશ પાતાળનું અંતર છે. મિત્રાચારીની છાયા હેઠળ તે બેની વચ્ચે લડાઈની તૈયારીઓ નહિ ચાલતી હોય એમ કોણ કહી શકે? અને તેમ થાય તો રશિયનો તમને બ્રિટિશ વિરુદ્ધ પ્રચારકાર્ય કરવા દેશે?’

‘બનવા જોગ છે કે રશિયા અને જર્મની વચ્ચેની મૈત્રી લાંબી ન ટકે. તેઓ વચ્ચે લડાઈ પશુ થાય’ સુભાષભાણુએ જવાબમાં કહ્યું: ‘પણ, રાજદ્વાર પરિસ્થિતિ આજે એટલી ઝડપથી પલટાય છે કે આવતા ચોવીસ કલાકમાં શું થશે તે આપણે કહી શકીએ નહિ. રશિયા અને જર્મની વચ્ચે મિત્રાચારીના કરારો થશે એવી કોઈ કલ્પના પણ ન કરે. પણ પરિસ્થિતિ એમ જ પલટાય છે. જર્મની અને રશિયા વચ્ચે દુશ્મનાવટનો આંતરપ્રવાહ પણ વહેતો હોય તો બે બ્રિટિશો કાંઈ રશિયાના મિત્રો નથી. અને ખાતરી છે કે, બ્રિટિશો સામે રશિયનો અને પ્રચાર કરવા દેશે.’

‘પણ માત્ર પ્રચારકાર્યથી દિંદને આઝાદી મળી જશે એમ તમે માનો છો ?’ ઉત્તમચંદે પૂછ્યું.

“મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે,” સુભાષચાણુએ જવાબ આપ્યો : ‘જ્યાંમુઘી ખૂનખાર બળવો કરીને બ્રિટિશરોને કાઢવામા નહિ આવે ત્યાં લગી તેઓ હઠશે નહિ. તેમણે કોઈ દેશને આસાનીથી આઝાદી આપી નથી. આયર્લેન્ડની જ વાત સો ને ! અયરીશ લોકો તેમની જાનના જ છે. તેમ છતાં, સાતમે વર્ષની લડત અને વાતનાએ પછી આયર્લેન્ડે આઝાદી મેળવી, તોયે બ્રિટિશરોએ પોતાને મારે તેની થોડી જમીન પચાવી. એ બ્રિટિશરો સ્વેચ્છાએ દિંદને કેમ જતું કરે ? સાચી વાત છે કે પરદેશમાં બ્રિટિશ વિરોધી પ્રચારકાર્ય કર્યાથી જ કાર્લ સ્વરાજ મળે નહિ, પણ હમણું બ્રિટિશરો જીવનમચ્છુતો જંગ જેવે છે અને માત્ર પ્રચારકાર્ય એકમ તેમને ઠીક ઠીક હાની તો પડેઆડી ‘શકશે.’”

“પણ તો, આયર્લેન્ડમાં થયો તેવો બળવો દિંદુસ્તાનમાં નહિ થઈ શકે એમ તમે ધારો છો ?”

“બ્રિટિશરોએ દિંદમા જે રિયલિટી પેદા કરી છે તે એવી છે કે જ્યાં એવો બળવો થવો અશક્ય છે” સુભાષચાણુએ જવાબમાં કહ્યું અને ઉમેર્યું : “અને એવો બળવો પરદેશી સત્તાની મદદ વિના તો થઈ શકે નહિ. રશિયામાં બળવો થયો તે જર્મનીએ મદદ કરી તેથી, અને અમેરિકામાં બળવો થયો હતો તે પણ ફ્રાન્સની મદદને કારણે.”

“ત્યારે તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે દિંદની સ્વતંત્રતા માટે મદદ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા તમે રશિયા જાઓ છો ?”

“હા. ત્યાં જવામા મારો મૂળ આશય તો એ જ છે.” તેમણે કહ્યું : ‘આપણને મદદ કરવાને મારે તેમને સમજાવી જોવા છે. એમાં જો નિષ્ફળ જાઉં તોયે હું બ્રિટિશ વિરોધી પ્રચારકાર્ય તો શરૂ કરી શકું. દિંદમાં જો હું રહ્યો હોત તો મુઠ્ઠાકાળ દરમિયાન મને સરકાર કારાવાસમાં જ રાખત; દેશના મોટા નેતાએને પણ તે કારાવાસમાં પૂરી દેશે એની મને ખાતરી છે. એટલે કારાવાસમા મડવા કરતાં, મારા દેશની આઝાદી માટે હું જે કાંઈ કરી શકું તે માટે છટકી જવું મને મુનામિજ લાગ્યું.”

“પણ અહીંથી તમને સીધા મોરક્કો જવા દેવામાં નહિ આવે તો તમે શું કરજો ?” ઉત્તમચંદે પૂછ્યું.

“પહેલાં તો અહીંયા જતાં વચ્ચે મોરકો જિતરી જવાનો, ને ત્યાં રહેવાનો હું પ્રયાસ કરીશ.” તેમણે જવાબ દીધો : “તેમ કરવામાં હું પાછો પડું તો બલિન અને રામમાંના રશિયન એકથી ખાતા મારફત હું ત્યાં જવાની વ્યવસ્થા કરીશ. ત્યાં એકથી ખાતાઓનો સંપર્ક સહેલાઈથી સાધી શકીશ, એટલે તેમની મારફત એ વ્યવસ્થા થઈ જશે એવી મને આશા છે: ગમે તેમ પણ મારે મોરકો જલદી પહોંચવું છે.”

જર્મની કે ઇટાલિ તેમને મોરકો જવા દશે કે કેમ તે વિષે શંકા પડવાથી ઉત્તમચંદ્રે કહ્યું કે, “યુદ્ધ આસે છે, તેમાં વળી તમારા જેવો પુરુષ તેમના હાથમાં પડે તો તમને શેના જવા દે? રશિયનો પાસે મોટી દેવા કરતાં તો તમારો ઉપયોગ તેઓ પોતે જ ન કરે?”

“મને પણ લાગે છે કે તેઓ મને સહેલાઈથી રશિયનોને સોંપી નહિ દે” સુભાષભાણુએ કહ્યું, ‘પણ હું મોરકો જવા માટે જનતું કરી છૂટીશ. હિંદની આઝાદી માટે મદદ કરે એવો કોઈ દેશ હોય તો તે માત્ર રશિયા જ છે, બીજા કોઈ દેશ આપણને મદદ નહિ કરે, તેથી જ મારે બીજા ક્યાંય નહિ પણ મોરકો જવું છે.”

થોડીવારે સુભાષભાણુએ ઉમેર્યું: “ખુનખાર બળવો જલદી ત્તગી જીટે તો જુદી વાત છે, બાકી આ યુદ્ધમાં હિંદુસ્તાન આઝાદી નહિ મેળવી શકે તો બીજા ૫૦ વર્ષોમાં તે આઝાદી મેળવી શકશે નહિ.”

આ સંવાદ ઉપરથી એમ લાગે છે કે સુભાષભાણુ રશિયા માટે વધુ પડતી આશા રાખી રહ્યા હતા. એમની આ આશા ફળત ખરી? તેઓ રશિયા જ રોકાયા હોત તો ઇતિહાસ કદાચ જુદી રીતે લખાત. એવો પણ સંભવ છે કે એમનો પ્રભાવ રશિયા અને જર્મની વચ્ચેના સંબંધો ઉપર તથા બીજા બાણુ, રશિયા અને બ્રિટન વચ્ચેના સંબંધો ઉપર અમર પાડ્યા વિના રહેત નહિ.

સુભાષભાણુએ આઝાદ હિંદના સૈનિકો સમક્ષ જે પ્રવચનો કર્યાં છે તેમાં એમણે પોતાનું અંતર ખોલ્યું છે. આમ છતાં પોતે હિંદુસ્તાનનો ત્યાગ કેરી રીતે કર્યો એ વસ્તુ ઉપર જાડુ પ્રકાશ પાડ્યો નથી. આજે તો અહીં જણાવી છે તેટલી જ દ્રષ્ટિકોટો પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે સુભાષભાણુએ એક નવી દુનિયામાં પ્રવેશ કર્યો અને તે પછી એથી યે નવીન દુનિયાનું એમણે સર્જન કર્યું. આ દુનિયાના દર્શન કરતાં પહેલાં તેના આદિચલ્લા જેના જે બળો હતાં તે ઉપર એક દૃષ્ટિ નાખી—જન્મ અને તે પછી સુભાષભાણુના લગ્ન જીવનનો તાર આપણે પકડી લઈએ.

अगर तू मर्द है.....

ऐ मोर, गर तू मर्द है जयश्री उठाले ।
 फिर इहद को तू जाय के आजाद कगले ॥
 दुनिया में ना तन अमर, एक नाम अमर है ।
 वनन की आजादी का एक जाम अमर है ॥
 तू गुद भी पीले उससे सारी को पीला है ।
 तू जानता अच्छी तरह दुनिया है पानी ॥
 आजाद गर कराय तुझे तंग जापानी ।
 बिग काम तेंर आगुनी फिर मस्त जयानी ॥
 काया न तेरी अमर रहे, अमर रहे प्राण ।
 अथ वतन पर मरने का एक मन्त्र सिखा दे ॥
 तलवार की छाया में पैदा हुआ सिपाही ।
 तलवार की छाया में पलना है सिपाही ॥
 जब वजन आ के पड़ना मचा दे तवाही ।
 तलवार की छाया में मरता है सिपाही ॥
 गर तू भी सिपाही है तो दुनिया को दिगा दे ।
 ते धीर, तेजोर हो जा लड़ने को अथ लड़ना पड़ेगा ॥
 आजादी को नहीं मिलती अथ खलना पड़ेगा ।
 अथ दो सौ साल हो गए कुछ करना पड़ेगा ॥
 लारों पर छाया दुश्मनों की धना पड़ेगा ।
 पूल चून लिया हिंद का अथ मजा कता दे ॥
 अथ साथ में रखे है पटिन वीर जवाहर ।
 अथुल खलाम आजाद भी तो साथ है रखे ॥
 भारत में अथला रो रही कैसे कों तरार ।
 पहले तो भारतवर्ष की तलवार थी जरूर ॥
 गांधीजी का मे कह रहे है कोई आन निमा दे ।
 मुभापक्ष घोस कर रहे हैं तैयारी ॥
 अथ कह रहे है रखे बाग घोस विहारी ।
 अथ सोचना है क्या हिंद में देश पुजारी ॥
 खिला रही इधर भारत माता तुम्हारी ॥

ખંડ બીજો
પૂર્વભૂમિકા અને સંઘર્ષ

भारत भाग्य है जागा.....

एत गुप्त जेहरी बरसा वरमे । भारत भग्य है जागा ॥धु॥
पञ्चाय सिंग गुजरात, मराठा । द्राविड, उत्कल वगा
चवन सागर विन्ध्य हिमलय । नीला जमुना गंगा

तेरे नित गुप्त गाये,
गुप्तों जीवन पाये
सब जन पाये भारा

सूरज धनकर जगपर चमके । भारत नाम सुभागा
जय हो, जय हो, जय हो । जय, जय, जय, जय हो । ॥ १ ॥

एवके दिलमें प्रीत बनाए । तेरी मीठी वाणी
हर सुनेके रहनेवाले । हर मजदूर के प्राणी

सब भेद और फर्क मिटाके
सब गोदमें तेरी आके
सूखे प्रेम की माला

सूरज धनकर जगपर चमके भारत नाम सुभागा
जय हो, जय हो, जय हो । जय, जय, जय, जय हो । ॥ २ ॥

कुम्ह सवेरे फुल फलेल । तेरे ही गुप्त पाये
वास-मरी भारपर हवायें । जीवन में शत्रु लाये

सब मिलकर हिंद पुकारे—
जय आत्माद हिंद के नारे
प्यारा देश हमारा

सूरज धनकर जगपर चमके । भारत नाम सुभागा ।
जय हो, जय हो, जय हो । जय, जय, जय, जय हो । ॥ ३ ॥

હિંદીઓની આકાંક્ષા

સુભાષભાષુએ દૂર પૂર્વમાં જે નવી દુનિયાનું સ્થાન કયું એનું આપણે દર્શન કરીએ તે પહેલાં એ દુનિયા વિષે થોડો પરિચય મેળવી લેવો જરૂરી છે. સુભાષભાષુ જે દિવસે પ્યારા વતનને ત્યાગ કર્યો તે દિવસે જાપાન યુદ્ધમાં પડ્યું નહોતું, પૂર્વની દુનિયા સળગી નહોતી, બ્રિટિશ સ્વતંત્રતાને સ્વયં અસ્તત્વળ તરફ ગયો નહોતો. એ દિવસે તો જર્મનનો વિજયરથ યુરોપની ધરતી ઉપર નિરંકુશ આગળ ધપે જતો હતો.

જાપાને યુદ્ધની જાહેરાત કરી ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૮મી તારીખે, પરંતુ એણે પહેલાં હાઈર ઉપર આક્રમણ કયું તા. ૭મી એ. આખું જગત ખળભળી ઊઠ્યું. એ પછી તો વિજયની પરંપરા ચાલી. યુનિયન જેક ઉતરતા ગયા અને જીગતા સૂરજના નેજા પૂર્વ એશિયાના બ્રિટિશ—અમેરિકન કિલ્લાઓ ઉપર ફરકવા લાગ્યા. બ્રિટિશ યુદ્ધકિત આટલી નિર્જળ હશે એમ કાલે માન્યું નહોતું. જાપાને પૂરી તૈયારી સાથે છાપો માર્યો હતો એટલે અદિનાઓ સુધી તો જર્મની કરતાં યે અળખ વેગથી એણે વિજયો પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યા.

પ્રશાંત મહાસાગરના એ યુદ્ધનું કથા ‘રમ્ય’ છે પરંતુ તે આલેખવા માટે અહીં અવકાશ નથી. આપણે તો સુભાષે સરનેલી સૃષ્ટિનાં દર્શન કરવાં છે એટલે તેની પૂર્વ ભૂમિકા જ માત્ર જોઈએ.

૧૯૪૨ના ટ્રેસ્ટુઆરીની ૧૫મી તારીખે દૂર પૂર્વના સૌથી ઓછ કિલો સિંગાપોર બ્રિટનના હાથમાંથી સંકળને જાપાનની હથેળીમાં પડી ગયો. તે દિવસથી જાહિંદની અઝાદીની કથાનો, એ દુનિયામાં પ્રારંભ થયો. હિંદીઓ બ્રિટિશ શાસીવાદથી ચાક્યા હતા, પરંતુ જાપાન પ્રત્યે એમને ઉમળકો નહોતો. પહેલેથી આખર સુધી જાપાનના કરાદાઓ વિષે તો શંકા જ હતી, પરંતુ પરિસ્થિતિ એવા પસંદાઓ લેતી મર્ષ કે ત્યાં નવી દુનિયાનું સંજન સર્જાઈ ગયું.

માત્રી હકીકતોની તારવણી કરતાં એમ માલુમ પડી આવે છે કે, પૂર્વ એશિયામાં આઝાદ દિંદ આદેશન અમુક અરો અવરંદુરિત, આપમેળે જન્મેયો દિંદી પ્રયાસ હતો. અમુક અરો આ આદેશનને પ્રિટિશરો તથા એંગ્લો-અમેરિકનો મામે જાપાની દળોએ પૂર્વ એશિયામાં મેળવેના વિજયોથી જીભ ચએલા સંયોગોની પ્રેરણા પણ મળી હતી

જ્યારે જાપાનીઓએ મનાયામાં પ્રિટિશરો ઉપર દુમયો કર્યો ત્યારે એ દેશના માત્ર લાખ દિદીઓમાંથી મોટા ભાગના મનમાં સ્પષ્ટતા નહોતી કે એ જનાવ પ્રત્યે કયુ વયણુ ધાણુ કરવુ. અન્યતઃ, મવાયા છોડીને ખીજે આપ્યા જવાના ત્વરિત અને હોંફળા નાફળા પ્રયત્નો થયા, જેને પરિણામે જનનાના માનમમાં ગભરાટ વ્યાપ્યો. પરંતુ જેના થોડા વર્ષોમાં મનાયામાં જે ગીને પ્રિટિશરોએ રાજ કયું હતું તેને લીધે દિદી નાગરિકોના દિનમાં પ્રિટિશ પ્રત્યેનો દયાએયો ધૂધવાટ જન્મેયો હતો. વમાહતો ઉપર કામ કરતા મજૂરોએ વધના જતા જીવનધોરણને કારણે રોજના દરોમાં વધાગે માગીને હડતાળ પાડી હતી ત્યારે એમના ઉપર ગોળીમાર ચલાવવામાં આવ્યો હતો. એ ઉપરાંત, દિંદીઓની માનિખવાળા અંગ્રેજ અખમારોને અગાઉથી મમાચારો મેન્ચર કરાવના પડતા જ્યારે અંગ્રેજોની માલિકીવાળા એવા અખમારોને 'સેન્સરશીપ માથી મુક્ત રાખવામાં આવતાં. આ અને દિદીઓ પ્રત્યે બેદલાવ ગાખનારા એવા ખીજાં જૂથોએ, દિદીઓના હૃદયમાં કંટુના જન્માવી હતી

દિંદી લશ્કરમાં પણ ખામ ડરીને અફમરોની અંદર અમતોપ હતો એનું કારણ પણ રંગદેષ અને રંગબેદ હતો. યેનિઝમાં પણ એવી લાગણી હતી કે ખાસ ડાઈ વિમાની રક્ષણ વિના અને મામુની સાધનો માયે એમને લડકા મોકલવામાં આવતા હતા એ જરાજર નહોતું

એટલે જ્યારે જાપાનીઓએ મનાયામાં પ્રિટિશરોને હરાવીને તામે વ્યાં ત્યારે દિદીઓએ જાપાનીઓની સાથે સહકાર કર્યો, એનું કારણ એ નહોતું કે એમને જાપાનીઓ માટે પ્રેમ હતો કે જાપાનીઓની મગ્યાઈમાં દનમાર હતો પણ પ્રિટિશ પ્રત્યેનો તિરસ્કાર જ કાણુજૂત હતો.

૧૯૪૨ની ફેબ્રુઆરીની પદરમી તારીખે મિગાપુરનું પતન થયુ સત્તરમી ફેબ્રુઆરીએ કેનાક દિદી અંગ્રેમરોને જાપાની વશકરી વડામથકે મેજર દુજીવરાને મળવાનું આમંત્રણ મળ્યુ મેજર દુજીવરાએ એમ સરઆત કહી કે "ઇંગ્લેન્ડની તાકાત એસરતી જાય છે અને આઝાદી માટે પ્રહાર કરવાનો અણમોન

બવસર હિંદને સાંપડ્યો છે માટે હિંદીઓને સર્વ પ્રકારની સહાય આપવા જાપાન તૈયાર છે. હિંદીઓ, જોકે બ્રિટિશ પ્રજાજનો છે અને તેથી શિરસ્તા મુજબ, દુરબન પ્રજાજનો ગણાય પરંતુ જીતાએલા દેશોના હિંદીઓને જાપાન દુશ્મન પ્રજાજનો નહિ લેખે કારણ કે અમે જાણીએ છીએ કે હિંદીઓ સ્વેચ્છાએ બ્રિટિશ પ્રજાજનો બનેલા નથી.” એમ કહ્યા બાદ એણે એમ સૂચના કરી કે ‘હિંદની આઝાદી માટે લડત ચલાવનાર સૌ હિંદીઓને સંગઠિત કરવા માટે એક આઝાદ હિંદ સંઘ સ્થાપો તો તમને જોઈતી બધી સગવડો હું આપીશ’ હિંદીઓએ જવાબ આપ્યો કે ‘અમે તમારી સૂચના ઉપર વિચાર ચલાવીશું અને થોડા દિવસમાં ફરીથી મળીશું.’

પાછળથી હિંદી અગ્રેસરોએ મેજર યુજીવારાને કથું કે અંતિમ નિષ્ક્રમ કરતાં પહેલાં બીજા લાગોમાંના હિંદી આગેવાનોને અમે મળવા માગીએ છીએ. આ વિશે નિષ્ક્રમ કરવા ૧૯૪૨ના માર્ચની નવમી અને દશમી તારીખે લશ્કરી તથા શહેરી આગેવાનો સિંગાપુરમાં બેઠા થયા અને એ સૌ બીબી કયેલી પરિસ્થિતિ ઉપર વિચારણા કરી.

આ દરમિયાન ટાકિયોમાં હિંદના એક ક્રાંતિકાર થી રાસબિહારી બોઝે એશિયાના હિંદી આગેવાનોની એક પરિષદ બોલાવવાનો નિષ્ક્રમ કર્યો અને તે માટેનું આમંત્રણ સિંગાપોર-મલાયાના આગેવાનોને પણ પહોંચાડવામાં આવ્યું. થી. રાસબિહારી બોઝે આવું આમંત્રણ મોકલતાં પહેલાં, બીજા વિભાગોમાંથી ટાકિયોમાં આવેલા હિંદી આગેવાનો સાથે ચર્ચા કરી ચીધી હતી.

મલાયાના આગેવાનોએ આમંત્રણનો અસ્વીકાર તો ન કર્યો પરંતુ ત્યાં મલાયા અને સિયામના હિંદીઓનું પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાને બદલે એક ‘શુભેચ્છા મંડળ’ મોકલવાનું નક્કી કર્યું. પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવા સાથે તેમનો વિરોધ એ હતો કે જાપાનના ઈરાદાઓ હજી સ્પષ્ટ થયા નથી, તેમ ટાકિયો પરિષદનો કોઈ કાર્યક્રમ જાણી શકાયો નથી. મલાયા અને સિયામના આગેવાનો તા ૯-૨૦ માર્ચે મળ્યા ત્યારે જાપાનના અધ્યક્ષારી પ્રતિનિધિઓએ તેમની મુલાકાત લીધી હતી. આ મુલાકાત જાપાન અને બ્રિટન અમેરિકા વચ્ચેના પ્રારંભિક યુદ્ધ ઉપર પ્રકાશ ફેંકનારી છે અને હિંદી લશ્કર તથા દુરપૂર્વની હિંદી પ્રજાના અંતરનો, અમુક અંશે પરિચય આપનારી છે. આ મુલાકાતમાં નીચે પ્રમાણે ચર્ચા થઈ હતી:

પ્રશ્ન:-મલાયામાં જાપાની વિજયનો હિંદીઓના મન ઉપર કેવો પ્રત્યાઘાત પડ્યો છે ?

ઉત્તર :-એ વિજયો નિરખીને, એક એશિયાવાસી પ્રજા તરીકે દિન્દીએ અભિમાન અનુભવવા લાગ્યા છે. આ દેશના દિન્દીઓમાં આ અભિમાનનું ભાગણી વ્યાપક છે.

પ્રશ્ન :-જાપાની સૈન્ય સામે ધડનારા દિન્દી લશ્કરી અફસરો આ વિજય અંગે શું ધારે છે ?

ઉત્તર :-જાપાનીઓ પામે ગદિયાતા થયો હતો, તેઓ એક ધ્યેય માં લડતા હતા, તેમની તાલીમ અને ખોરાક ઉચ્ચતર પ્રકારનાં હતાં અને તેઓ પોતાના દેશ માટે જાન ફોડવા તૈયાર હતા, જ્યારે બ્રિટિશરોને પક્ષે લડનારા દિન્દીઓ માટે એવું કોઈ ધ્યેય નહોતું. જાપાનનાં જાનની બ્રિટિશરોએ આંકણી પણ જોઈ કરી હતી. આ કારણોને લઈને જાપાનીઓ જીત્યા એમ લશ્કરી દૃષ્ટિએ કહી શકાય.

પ્રશ્ન :-બ્રિટન અને અમેરિકાને મળેલા ધોર પરાજયોનાં કારણ અંગે દિન્દીઓ શું ધારે છે ?

ઉત્તર : એશિયાને યુરોપિયનોના અંકુશમાંથી મુક્ત કરવા જાપાન ધાર્મિક અનુરૂપી લડતું હતું, જ્યારે બ્રિટનને પક્ષે લડનારાઓ માટે એવું કશું હતું નહિ તેઓ મન મૂકીને લડી શકતા નહોતા. વળી બ્રિટનના કબજા હેઠળના મુશ્કેલીમાંની દિન્દી પ્રજાનો અસંતોષ પણ બ્રિટનની નબળાઈનું કારણ બન્યો હતો. પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે બ્રિટનના દરિયાર ખાતેની સુદમાં ઝપટાવ્યું ત્યારે અમેરિકા સુદ માટે તૈયાર નહોતું બાકી આખો લાડવો મોંમાં નાખતાં એ ગળે ખાઈપો. વળી ગત મહાયુદ્ધ પછી બ્રિટન અને અમેરિકા સુદની તૈયારી કરવાને બદલે મોજમજામાં પડ્યા હતાં. સર્વાંગી સુદ એકત્રિય માટે લોકસાસનવા નાકામિયાજ નિવડ્યો હતો. જાપાન પોતાનાં દેશો એક ઠેકાણે કેન્દ્રિત કરી શકે એમ હતું જ્યારે બ્રિટન-અમેરિકાને એ ઠેકઠેકાણે વહેંચી નાખવાં પડ્યાં હતાં. જાપાન ચીનમાં ગળા સુધી ખૂંચી ગયું છે એમ લોકો ધારતા હતા જાપાની લશ્કરમાં એક જ પ્રજાના સૈનિકો હતા જ્યારે બ્રિટિશ લશ્કરમાં વિવિધ પ્રજાઓનો સંભુમેળો હતો, તેઓ એક સંકલિત એકમ તરીકે નહોતા લડી શકતા. આ બધાં કારણોને લઈ બ્રિટન-અમેરિકા હાર્યાં.

પ્રશ્ન :-જાપાની સૈનિક વિશે દિન્દીઓ શું ધારે છે ?

ઉત્તર :—એની સાદાઈ, એની હકિત અને એની ખંતની હિંદીઓ પર ઘણી છાપ પડી છે—એ કે વહીવટી તંત્રમાં જે જાતનું સંકલન જોઈએ તેનું હજી આખું નથી એમ ધારવામાં આવે છે.

જાપાનીઓનો ભોમમારો અને તોપમારો લક્ષ્યવેધી અને માત્ર લશ્કરી મધકો પૂરતો જ હતો. સિંગાપુરમાં પણ માત્ર અગત્યના લશ્કરી મધકો ઉપર જ ભોમમારો કરાયો હતો. જાપાની સૈનિકની એક ખાસિયત એ છે કે એનો મિત્રજ થયો ગરમ છે અને એને કાંકાધડિયાળ ધણાં ગમે છે.

પ્રશ્ન :—હિન્દી નાગરિકો અને હિન્દી લશ્કરી આલદારો પ્રત્યેની બ્રિટિશરોની વર્તણૂક કેવી હોય છે ?

ઉત્તર :—બ્રિટિશરો હિન્દી નાગરિકો સાથે તો જૂઠ્ઠાણું, દયાખાજી અને દોરહામ જ ચલાવે છે. પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો અંગે વાત તો મોટી મોટી કરતા હતાં પણ જ્યારે ભાગવાનો વખત આવ્યો ત્યારે યુરોપિયન સ્ત્રી-બાળકોની સલામતી માટે જ પહેલી સગવડ કરવામાં આવી. “અમારી પાસે જહાંજો જ નથી” એમ હિન્દીઓને કહેવામાં આવતું પણ બ્રિટિશરોને લઈને રાત દરમિયાન જહાંજો અહીંથી ઉપડી જતાં એની અમને હમણાં જ ખગર પડી છે, જેની અજ્ઞેયતા અંગે હારે ઢોલનાસાં પીટવામાં આવ્યાં હતાં તે સિંગાપુર ત્રણ જ દિવસમાં પડ્યું. વળી મલાયાની લક્ષાદ્વીપમાં હિન્દી સૈનિકોનો, પાછળ હટતાં બ્રિટિશ સૈન્યનાં રક્ષણ માટે જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

બ્રિટિશ લશ્કરના હિન્દી અફસરો પ્રત્યે સારો વર્તન રાખવામાં આવતો. તેમને બ્રિટિશરોની સમાન કક્ષામાં ગણવામાં આવતા. હિન્દી અફસરોમાં ધણીખરા ઉપર કૉંગ્રેસની લાગવન હતી. બ્રિટન માટે તેમને થેમ બિભરાતો નહોતો. બ્રિટિશરો સાથેનો તેમનો સુમેળ માત્ર બાહ્ય દેખાવ પૂરતો જ હતો. મલાયામાં હિન્દીઓને કેટલીક કલબોમાં જવાની મનાઈ હતી. અમલદારી ભોજનાસથોમાં માત્ર અંગ્રેજી ખોરાક જ અપાતો, જે કે જમનારાઓમાંના ધણી હિન્દી હતા.

હિન્દી સૈનિકોને બ્રિટિશ સૈનિકો કરતાં ઓછા પગાર મળતો હોવાથી તેમનાં મનમાં બ્રિટિશ વિરોધી લાગણી પેદા થઈ હતી. બ્રિટિશરો હિન્દીઓ પર વિશ્વાસ રાખતા નહોતા અને અણીની થડીએ હિન્દી વિરોધી બની જતાં.

પ્રશ્ન :—હિન્દી સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્ન અંગે અને સહસ્રમૃદ્ધિનાં ક્ષેત્રની સ્થાપના અંગે હિન્દીઓ શું ધારે છે ?

ઉત્તર :—એકે એક જાગૃત હિન્દી આઝાદી માટે ઝંખી રહ્યો છે.

સાંસ્થાનિક દરજ્જામાં ધિટન સાથેનો સંબંધ અલિપ્ત છે એટલે અમને એ મંજૂર નથી. ધિટનની ધૂંસરી અમારે સંપૂર્ણતઃ ફગાવી દેવી છે. ધિટન સાથે સંબંધ રાખવાની દિમાવત કરનારાઓના હિન્દમાં ઝાઝા પક્ષકારો નથી. આને અમારી આઝાદી માટે ઘા કરવાનો સમય આવી પહોંચેલો અમને લાગે છે. જાપાનની નિઃસ્વાર્થા સહાયને પરિણામે, અને ધિટનનું બળ ધાર્મી જેટલું નથી નિયંત્રિત એ કારણે, અમે સફળ થઈશું એવી અમને આશા છે. અમે માનીએ છીએ કે એશિયાનું નવું તંત્ર જૂના તંત્ર જેવું રાગીલ નહિ હોય. હિન્દને સહાય કરવાનો જાપાનનો અનિષ્ટ હેતુ નથી એટલે અમે એને આવકારીએ છીએ.

દિન્દીઓ પહેલાં તો શાન્તિમય રીતે ચેતાની આઝાદી હાંસલ કરવા માગતા હતા પણ હવે તેમને હિંસાનો આશરો લેવાનો વખત આવેલો લાગે છે. એમાં જાપાન એક એશિયાવાસી બંધુ તરીકે તેમને સહાય કરશે એમ તેમને લાગે છે. હિંદ કે જાપાન બન્નેમાંથી કોઈ પણ સાહીવાદી વૃત્તિ ન દાખવે એવી તેમની પ્રાર્થના છે.

દિન્દી ઝકપી ઉલોગીકરણ વડે આર્થિક સ્વનંતતા સિદ્ધ કરવા માગે છે એમાં એને મુખ્યત્વે કરીને જાપાનની સહાય જોઈશે. હિન્દની સંસ્કૃતિ તો સભર છે અને એ બીજા એશિયાવાસી દેશો સાથે સાંસ્કૃતિક સંબંધ રાખવા તૈયાર છે.

પ્રશ્ન :-ચાંગ-કાંઇ-શેક હિંદ જમને ગાંધીજી તથા પંડિત નહેરુને મળ્યા તે વિષે અહીંના દિન્દીઓ શું ધારે છે? હિન્દ જો ધિટનને સ્વાતંત્ર્ય આપી દે તો અહીંના દિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની પરિસ્થિતિ શું થાય ?

જવાબ :-પહેલાં તો, ધિટન હિન્દને જોઈતી આઝાદી આપશે એમ અમે માનતા જ નથી. થોડી થણી તંત્ર મુધારણાની ઝાફરનો તો અસરીકાર થવાનો જ છે.

ચાંગ-કાંઇ-શેકની હિન્દની મુલાકાત નિષ્ફળ નિવડી હતી એમણે પહેલાં દિલ્હીમાં વાઇસરોયની મુલાકાત લીધી અને પછી હિન્દી નેતાઓની મુલાકાત લીધી એ હકીકતે હિન્દીઓના માનસ પર ઘા કર્યો. હિન્દને શંકા ગાઇ કે હિન્દી નેતાઓને મનાવવા માટે જ સરકારે ચાંગ-કાંઇ-શેકને ખાનગી રીતે હિન્દ યોસાવ્યા હતા. પરિણામે ચીન પ્રત્યે સહાનુશ્રુતિ હોવા છતાં હિંદ આઝાદ ન બને ત્યાં સુધી એ ચીનને કાંઇ મદદ ન કરી શકે એવું જાહેર કરાયું હતું. અમુક પ્રકારની રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવાની ધિટનની વાત પણ કોંગ્રેસે નામંજૂર કરી હતી.

પ્રશ્ન:—જો યુદ્ધ પછી હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાનું ચિંતન વચન આપે તો એ પ્રત્યે કોંગ્રેસની વલણ શું રહેશે ?

ઉત્તર:—કોંગ્રેસ શું કરશે એ અંગે હિન્દ બહાર રહેતા હિન્દીઓ કાંઈ કહી શકે નહિ પણ ચિંતનના વચનોમાં કોઈ હિન્દી નેતા વિધાન નો નહિ જ મૂકે. હિન્દની સ્વતંત્રતાની જાહેરાત થયા પછી જ તેમને સંતોષ થાય.

પ્રશ્ન:—સિંગપોરના પતન પછી, હિન્દ અંગે વડા પ્રધાન ટોળેએ કરેલા નિવેદનની હિન્દીઓ ઉપર શી અસર પડી છે ?

ઉત્તર:—આ નિવેદન અંગે મલાયામાંના ધણા હિન્દીઓને ખજર નથી એ ખેદની વાત છે. એને વધારે પ્રસિદ્ધ મળવી જોઈએ. અમે એનો થોડો ભાગ જ વાંચ્યો છે. સંપૂર્ણ નિવેદન જોઈએ નહિ ત્યાં સુધી અમે નિગતવાર જવાબ નહિ આપી શકીએ.

પ્રશ્ન:—હિન્દમાં જનજનના પ્રશ્નો, જાતજાતના ધર્મો, અને જાતજાતની ભાષાઓ છે—એ બધાં શું આઝાદીના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ નહિ નિવરે ?

ઉત્તર:—હિન્દમાંના આંતરિક મતભેદો એ ચિંતનનાં ૨૦૦ વર્ષનાં શામનનું પરિણામ છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ જાણીતા હિન્દીઓ વચ્ચે કરા મતભેદ છે જ નહિ. ભાષા અને ધર્મનો કશો અંતરાય નહિ નહે. ચિંતન હિન્દના ધાર્મિક મતભેદો અંગે દુનિયાની નજરમાં ભારે અતિશયોક્તિ કરી રહ્યું છે.

ચિંતન કોમી હવાસ અંગે કેવી અતિશયોક્તિ કરે છે તેનો દાખલો પટણના કોમી હુદય અંગેનો હેવાસ પૂરો પાડે છે. ત્યાં કોમી હુદય ધણું જ નહોતું ત્યારે એ અંગે મોટલાપક્ષ હેવાસમાં ૧૦ હજાર માણસો હુદય હરમિયાન માર્યા ગયેલા હોવાનું જણાવાયું હતું.

પ્રશ્ન:—હિન્દને આઝાદી મળ્યા પછી ત્યાં કેવા પ્રકારનું તંત્ર સ્થાપાશે ?

ઉત્તર:—હિન્દમાં રાજસાહી સ્થાપાય એમ નથી. ત્યાં નો લોકસાહી તંત્રઅવરુદ્ધ જ જોઈએ. કોંગ્રેસે ભાવિ બધારણ ધણા લોક પ્રતિનિધિ સભા યોજાવવાની નીતિ જાહેર કરી છે. આ ભાવિ બધારણ કેવું હશે તે અમે ન કહી શકીએ.

પ્રશ્ન:—જાપાન પામે હિન્દી પ્રજા શી આશા રાખે છે ?

ઉત્તર:—ચિંતનની લાગવગને લીધે હિન્દ અને જાપાન વચ્ચે દંભનત્વ વધ્યું છે. હજી અત્યારે જ તેઓ એક બીજાને રાજકીય દૃષ્ટિએ યોજાવનાં થયાં છે. આ સંબંધ હવે સાંસ્કૃતિક ધનિષ્ટતામાં પરિણમશે જોઈએ. સાંસ્કૃતિક સહકાર જ

કાયમી નિવડી શકે એમ છે અને એવો સહકાર જ દિલ્હીઓ જાપાનીઓ પાસે માગી રહ્યા છે આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટે મૈત્રીભરી સહાય તેમને જોઈએ છે

આ અખબાર પરિપત્રમાં જવામ આપનાગઓ મુખ્યત્વે કરીને, શ્રી. રાધવન, શ્રી. ખી કે દામ, શ્રી. એ. એન. આયર, ડૉ. મલ્લમદાર, શ્રી. એચ. લી ગોહા, શ્રી કે. પી. એન. મેનન, મરદા- પ્રીતમશીંગ, સ્વામી સત્યાનન્દ પુરી અને કેપ્ટન મોહનસીંગ મુખ્ય હતા.

કે મોહનસીંગને, જેમના વિષે વધુ જાણવાનું આગળના પ્રકરણોમાં આવશે, જાપાની લશ્કરી વડાએ સિંગાપોરના પતન સાથે પોતાને વશ કરી લીધા હતા. તેમને ઇમાવ્યુ હતું કે જે દિલ્હી મૈનિકો યુદ્ધકેદીઓ તરીકે જાપાનના હાથમાં છે તેમાંથી ગંકય તેટલા વધુ સૈનિકોને બિટન સામે લડવા માટે તૈયાર કરવા જોઈએ. કે. મોહનસીંગે આ કાર્યનો ભાર ઉપાડવાની તત્પરતા બતાવી હતી. તા. ૧૭મીએ મેજર પ્રજ્ઞવારાએ દિલ્હી આગેવાનોની જે સલાહ બોલવી હતી તેમાં યુદ્ધકેદીઓને પણ નિમત્રવામાં આવ્યા હતા.

સિંગાપોરનો બ્રિટિશ સેનાપતિ જ્યારે જાપાનને શરણે થયેલો ત્યારે એણે દિલ્હી મૈનિકોને સ્પષ્ટ રીતે કહેલું કે ‘આજે હું બ્રિટિશ સરકારની વતી તમને સૌને જાપાન મરકારના હાથમાં મોપુ છું. હવે તમારે, જેવી રીતે મારી આગાઓનું પાલન કરતા હતા તેવી રીતે તેમની આગાઓનું પાલન કરવાનું છે’ દિલ્હી સૈનિકોને આ શબ્દો ત્યારે બાણીની જેમ બોલાયા હતા.

આ વખતે લગભગ એવા જ શબ્દો મેજર પ્રજ્ઞવારાએ ઉચ્ચાર્યા હતા. યુદ્ધકેદીઓને તેમણે કહ્યું હતું. ‘જાપાનની શાહી સરકાર વતી આજે હું તમને કે. મોહનસીંગના હાથમાં મોપુ છું, તમારા જીવન-મરણની સર્વ સર્તો હવે એમના હાથમાં રહે છે’

આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પછી એમણે દિલ્હી સૈનિકોને ‘દિલ્હી આઝાદ ફોજ’ બની કરવાનો અનુરોધ કર્યો હતો. કે. મોહનસીંગે પણ એક પ્રવચન દ્વારા એ જ પ્રકારની પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી. એ વખતે સૈનિકોના અંતર જોઈએ તેવા સ્પષ્ટ નહોતા હતા કેટલાકે તે જ વખતે એ ફોજમાં જોડાવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી આ રીતે કે. મોહનસીંગના હાથમાં ફોજનું નેતૃત્વ આવ્યું હતું.

આમ જતા એટલું તો સ્પષ્ટ જ હતું કે પ્રથમ પહેલા વિવસથી જ દિલ્હી આગેવાનો જાપાનથી સાવધ રહેવા ઇચ્છતા હતા અને એમનો એક માત્ર હેતુ દિલ્હી મુક્તિનો જ હતો.

[૨]

પહેલો પ્રયત્ન

૧૯૪૨ ની ૨૮મી માએ ટોકિયોના સત્તો હોયમાં શ્રી. રામમિહારી બોઝના પ્રમુખપદે પહેલી પરિષદ મળવાની હતી. જાપાને જીતેના પ્રદેશોમાથી, અનેક આશાઓ અને યોજનાઓ માથે દિહી આગેવાનો ટોકિયોના માગે જઈ ગયા હતા. દિહીને આજ્ઞા કરવા મિત્રાય ખીજ કોર્ટ તમના એમના દિવમાં નહોતી.

અજબ પ્રકારનું એક માગ્ય અહીં નજરે પડે છે. જાપાને ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ સિંગાપોર લીધું. તા. ૭મી માર્ચ સુધીમાં તે એનો પંજે રંગુન સુધી પહોંચી ગયો. રંગુનનું પતન થતા બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ બગભગી ગઈ. કિષ્મને મોકલવાનો નિર્ણય તા. ૧૧મી માએ જાહેર થયો. તા. ૨૫મી માએ કિષ્મને દિહીમાં પગ મૂક્યો અને તા. ૨૮મી માએ, ત્યાં એશિયાના દિહી આગેવાનો જાપાનની રાજધાનીમાં મળી રહ્યા હતા ત્યારે જ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના પ્રતિનિધિ નવી દિલ્હીમાં દિહી આગેવાનો માથે વાટાઘાટો ચલાવવા હતા. ૨૮મી માએ કિષ્મને બ્રિટિશ દરબારનો જાહેર કરી હતી. ટોકિયો પરિષદ મમજ ૫૫ તે જ દિવસે જાપાનના વડાપ્રધાનની જાહેરાત વાચવામાં આવી હતી જાપાનના એ બગવાન શાહીવાનીઓ પાસેથી દિહીની સ્વતંત્રતા મેળવવાના એક માથે જ એ પરિવ્રતિત થઈ એ દિવસે ચાલતા હતા. સુભાષચાણુ ત્યારે અર્ધન પહોંચી ગયા હતા અને અર્ધન રેડિયો ઉપરથી એમનાં પ્રવચનો ગાજતા થયાં હતાં.

વર્તમાનપત્રોના વાચકોને યાદ કરો કે બરાબર આ દિવસે માં સુભાષચાણુના મૃત્યુના સમાચાર આજ્યા હતા. યાદવેનથી ટોકિયો જતા નિમન વૃત્તી પડ્યું

અને તેમનું અવસાન થયું એવા ખબર રાઈટરે આપેલા. આ ખબરમાં બીજે કે ત્રીજે દિવસે સુધાગે થયેલો અને એમ જણાવવામાં આવ્યું કે મૃત્યુ પામેલા બોઝ એ સુખાપ બોઝ નહિ, પણ રાસબિદારી બોઝ, પરંતુ આ બંને સંકીર્ણ બોટી હતી. એક બોઝ એ વખતે બર્લિનમાં હતો અને બીજા બોઝ ટોકિયોમાં.

બન્યું હતું એવું કે યાદલેન્ડના દિંદી આગેવાનોને ટોકિયો લાઇ આવતું વિમાન તૂટી પડ્યું હતું અને તેમાં બેઠેલા ચાર દિંદ-ગેવેકાનું મૃત્યુ થયેલું. જેમના પ્રત્યે દિંદીઓને અત્યંત લાગણી હતી એવા સ્વામી સત્યાનંદ પુરી, શ્રી. પ્રિતમસીંગ, શ્રી. કે. એ. એન. આયર અને કેપ્ટન અકરામખાન એમાં બેઠા હતા.

શ્રી. રાસબિદારી બોઝ, બપોરે બે વાગે પરિવ્રાજી કામકાજ શરૂ કર્યું હતું. શરૂઆતમાં તેમણે, પ્રતિનિધિઓનું સ્વાગત કરતું અને દિંદની આઝાદી હાંસલ કરવાનાં કામમાં તેમનો સંપૂર્ણ સહકાર આગળે પ્રવચન કર્યું હતું સૌથી પહેલાં પ્રમુખે, યાદલેન્ડથી ટોકિયો આવવા નીકળેલા સ્વામી સત્યાનંદ પુરી અને શ્રી પ્રિતમસીંગ અને મહાયાથી ટોકિયો આવવા નીકળેલા શ્રી. કે. એ. એન. આયર તથા કેપ્ટન અકરામખાનના, વિમાની અકસ્માત દરમિયાન થયેલા મૃત્યુ માટે બીડો ખેંચી વ્યક્ત કરતું પ્રવચન કર્યું હતું. મૃતાત્માઓની શાન્તિ માટે બધાએ જિહ્વા ચર્ચને શાન્તિમાં પ્રાર્થના કરી હતી અને એમના સર્ગાવહાણોએ આશ્વાસનના પત્રો લખવાનો હરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પછી દિંદીઓની આ યુદ્ધ પરત્વેની વલણનો પ્રશ્ન હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો અને એ અંગે નીચેનો હરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

હરાવ :—અમે માનીએ છીએ કે બૃહદ્ પૂર્વ એશિયાના અ. વિમલ દરમિયાન એશિયામાંથી બ્રિટિશ લાગવગતો નાશ થઈ જવાનો છે. સંપૂર્ણ આઝાદી માટેનું જે ધ્યેય દિંદે નક્કી કર્યું છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે એની સમક્ષ એક સુવર્ણસંધિ જિન્દી થઈ છે એમ પણ અમે માનીએ છીએ. અમને લાગે છે કે આ યુદ્ધ વિરમ્યા પછી, એશિયાનાં વિવિધ રાષ્ટ્રોના સ્વયંભૂ પ્રયાસમાંથી એક નવા જ એશિયાનો જન્મ થવાનો છે અને તેથી, જાપાની વડાપ્રધાન ટોજોએ, સંગાપોરનાં પતન વખતે કચેરી જાહેરાત અનુસાર આપણે જાપાન સાથે હાથ મિલાવવા જોઈએ એવો અમે નિર્ણય કરીએ છીએ.

વડાપ્રધાન ટોજોએ એ જાહેરાત ત્યાં ફરિતે વાંચવામાં આવી હતી.

“હિન્દનો ઇતિહાસ હમરો વર્ષથી સુવર્ણકિર આલેખાતો આવ્યો છે. એની સંસ્કૃતિ સભર અને સમૃદ્ધ છે. આજે એની સમક્ષ, ઐત્તનનાં દમનકારી શાસનને ફગાવી દેવાની અને બૃહદ્-પૂર્વ-એશિયામાં સહસ્રમૃદ્ધિદેવની સ્થાપના કરવામાં સદાયબ્રૂત થવાનો અવસર આવી પહોંચ્યો છે. હિન્દીઓ માટેનાં હિન્દનું સર્જન કરવાનો અને હિન્દને એનો પુરાણો દરજ્જો ફરીથી અપાવવામાં મદદ કરવાનો જાપાનનો ઇરાદો છે. આવી મદદમાં જાપાન કરી કમીના નહિ રાખે. જો હિન્દ, એની પ્રજાસિક્ષા અને એના ઇતિહાસને વીસરી જઈને, એની સમક્ષ ઉભું થયેલું ધર્મકૃત્ય પાર પાડવા કટિબદ્ધ નહિ બને અને ઐત્તનના શબ્દછળમાં સપડાઈને એનું કહ્યું કરી તે હિન્દી પ્રજાનાં પુનરુત્થાન માટેની બીજી આવી તક એને કદી જ નહિ સાંપડે એવો મને ભય છે.”

આ પછી, સભ્યો વચ્ચે ચાલેલી કેટલીક ચર્ચા બાદ, સ્વાતંત્ર્યઆંદોલન માટે એકતા, શ્રદ્ધા, અને આત્મત્યાગનાં સૂત્રને મહામંત્ર તરીકે અપનાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

“હિન્દની સંપૂર્ણ આઝાદી” એ શબ્દપ્રયોગના અર્થ વિશે પૂરેપૂરી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી હતી આ સ્વાતંત્ર્ય વિદેશીઓનાં વર્ચસ્વથી બિલકુલ મુક્ત હોવું જોઈએ. વિદેશીઓ, એ સ્વાતંત્ર્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની દબાવગીરી કરી શકે નહિ કે એના ઉપર કોઈ નિયમન રાખી શકે નહિ. આંદોલનનું ધ્યેય આવી આઝાદી હાંસલ કરવાનું છે અને એને માટે હાલની ધડી અત્યંત યોગ્ય છે એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ પછી, પૂર્વ એશિયા અને હિન્દમાં, આઝાદીનાં આંદોલનને પ્રચાર કરવા માટે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રચાર:-પૂર્વ એશિયામાં, વાસુવાર્તાશિપો દ્વારા, પત્રિકાઓ દ્વારા, વર્તમાનપત્રો દ્વારા, લેખો દ્વારા, પ્રવચનો દ્વારા, દેખાવો અને જલસાઓ દ્વારા અને બીજી રીતે આઝાદીનો પ્રચાર કરવો. હિન્દમાં ઓગકાર્ટ દ્વારા, પત્રિકાઓ ફેંકીને, આપણા માથુસો હિન્દમાં ઉતારીને અને હિન્દી નેતાઓ તેમ જ હિન્દી સંસ્થાઓ સાથે સંપર્ક સાધીને આ જાગૃતનો પ્રચાર કરવો.

સંગ્રામ સમિતિ:-પૂર્વ એશિયામાં ઠરેઠર હિન્દી સ્વાતંત્ર્ય મંથની શાખાઓ સ્થાપવી. સુદકાળ દરમિયાન લાગતાં વળગતાં સ્થળોએ સ્થાયી રથાનિક સમિતિઓ પ્રમુખની ચૂંટણી કરો. સમિતિમાં ખાલી પડતી જગ્યા

સમિતિની બુદ્ધિ ભરી શકશે મમિતિના પોણા ભાગના મળ્યેના મતદારા જ પ્રમુખને એના હોના પરથી દૂર કરી શકાશે.

મંપકથ તત્ત -આ તત્તમાં વિવિધ સ્થાનિક સંસ્થાઓના પ્રમુખો અને આઝાદ દિન્દ ફોજના પ્રતિનિધિઓ રહેશે લશ્કરી પ્રતિનિધિઓ મુલ્કી પ્રતિનિધિઓ કરતા વધારા ન જોઈએ. આવી રીતે ઊભી થએલી સંસ્થા પ્રતિનિધિ સમિતિ કોરોગે એ મામાન્ય કાર્યરીતિ નક્કી કરશે અને એક મત્રામ મમિતિ પણ નીમશે આ સત્રામ સમિતિમાં એક પ્રમુખ અને બીજા ચાર મળ્યે. ગેરેશ, આ ચારમાંથી યોગ્યમાં યોગ્ય જે લશ્કરી સભ્યો હશે મામાન્ય કાર્યરીતિનો અમલ કરવાનું કામ મંત્રામ સમિતિનું રહેશે આ અમલ માટે તેઓ જુલુના ખાતાઓમાં વહીવટી અમલદારોની નીમણૂક કરી શકશે

જુલુના ખાતાઓ નીચે પ્રમાણે રહેશે.—

મુલ્કી—(૧) નિર્ણયમાનુ અથવા મંપકખાતુ (૨) નાણાખાતુ (૩) કામદા ખાતુ (૪) પ્રચાર ખાતુ (૫) નિર્ણય શાખાઓના વહીવટને લગતુ ખાતુ (૬) રાહત ખાતુ (૭) મુલ્કી પોલિમ અને જમણસી ખાતુ (૮) મુલ્કી સ્વયંસેવકોનું ખાતુ.

લશ્કરી—(૧) મુલ્ક ખાતુ (૨) રગરોની લશ્કરી અગેનુ ખાતુ (૩) લશ્કરી જમણસી અને વજરી પોલિમ ખાતુ (૪) મુલ્ક કોઠીઓનું ખાતુ

મત્રામ મમિતિને જો યોગ્ય લાગે તો પ્રતિનિધિ સમિતિની સભા બેનાવીને તેઓ તેમની મધાદ લઈ શકશે.

દિન્દ રાષ્ટ્રિય મહામજાની નીતિ ઈચ્છા કે અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ જઈ દિન્દ કે મિયોનની મામે દાઈ લશ્કરી પત્રમાં લશ્કરી પહેલા સત્રામ મમિતિએ, પ્રતિનિધિ મમિતિની મજૂરી મેળવવી પડશે અને એની મુત્તના અનુસાર કામ કરેનુ પડશે

દિન્દ મામેના લશ્કરી પત્રના દિન્દ અફસરોના હાથ હેઠળની આઝાદ દિન્દ ફોજ દ્વારા જ લેવાય એવી ઈચ્છા પણ બપકત કરવામાં આવી હતી. આ કામ માટે મત્રામ મમિતિ જાપાન પાસે જરૂરી જણાતી લશ્કરી સદાય અને મદકાર માગી શકશે

આ ઉપરાંત બીજો એવો પણ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે જાપાનની દિન્દ પ્રત્યેની નીતિ પરફેને વધુ સ્પષ્ટતા થાય એ હેતુથી શાહી જાપાની મગકારને, નીચેની મનનમની જાહેરાત કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવે —

- (૧) હિન્દને, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના સર્વ સંબંધો તોડી નાખવાનાં કામમાં અને સંપૂર્ણ આઝાદી હાંસલ કરવાનાં કામમાં, શક્ય એટલી વધુ સહાય આપવા જાપાન તૈયાર છે.
- (૨) બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના હિન્દના સંબંધો તૂટી જાય તે પછી, અને હિન્દ આઝાદ થાય તે પછી જાપાન હિન્દના સાર્વભૌમત્વનો સ્વીકાર કરશે.
- (૩) શાહી જાપાની સરકાર, હિન્દની નિર્ભેજ સ્વતંત્રતા અંગે જોઈતી બાંહેધરી આપશે.
- (૪) શાહી જાપાની સરકાર ખીજા મિત્રરાષ્ટ્રો પાસે પણ હિન્દની આઝાદી અને એના સાર્વભૌમત્વનો સ્વીકાર કરવા માટે પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કરશે.
- (૫) હિન્દનું ભાવિર્જવારણ ધકવાનું કામ સંપૂર્ણતઃ હિન્દી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં જ સોંપી દેવામાં આવશે.

[૩]

એકતાનો આરંભ

ગાંધી પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે દર પૂર્વના હિંદીઓ વચ્ચે એકતા સ્થપાઈ હતી. તેઓએ રાસબિહારી બોઝને પોતાના નેતા તરીકે સ્વીકાર્યા હતા અને હિંદને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર કરવાનો નિર્ણય એ સૌએ કર્યો હતો.

આ નિર્ણય અનુસાર નત્કાળ વાઈનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો. પૂર્વની દુનિયામાં નવી હવાનો સંચાર થયો હતો. સિંગાપોર રથોનાન બની ચૂક્યું હતું. હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘનું હવે એ વહુ મથક બની ગયું. શ્રી. રાધકૃષ્ણ મલાયાના એક આગેવાન હતા તેઓએ ટાકિયો જાહેર કર્યો તે એમના જ એક જાહેરસભા સમક્ષના નિવેદનમાંથી મળી રહે છે. આપણે જોયું કે ટાકિયો જતા પહેલાં એમના અને એમના સાથીઓના નિમિત્તમાં જાપાનના ઇશિદાઓ વિશે ચર્ચા હતી. આગળના પ્રકરણમાં જાપાન સાથેની એમની અથડામણો પણ આપણે જોઈ શકીશું, પરંતુ તે દિવસે સૌના દિલમાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો હતો. ટાકિયોથી પાછા ફર્યા પછી રથોનાનમાં પ્રથમ પહેલી જગી જાહેરસભા થઈ તેમાં હિંદી આગેવાન શ્રી રાધકૃષ્ણ અને જાપાનના લશ્કરી વડા મેજર કુચિરાએ એક જ સ્તરમાં જે પ્રવચનો કર્યા તે અનુક્રમે આપણે વાંચી જઈએ.

“સીંગાપુરના પતન પછીથી રથોનાનમાં, હિંદીઓની આ પહેલી જ સભા મળી રહી છે આ તબક્કે પહેલાં તો જાપાનના લશ્કરી વિજયને પરિણામે આપણને થયેલો આનંદ તમારા જ્યાં તરફથી દુઃખકત કડુ છે. બ્રિટિશ સત્તા અને શાહીવાદનો ભોગ બનેલા હિંદીઓ મલાયાની મુક્તિનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી રાકે એમ છે. જુલ્હ-પૂર્વ એશિયાના મુક્તિમંત્રામના દતિદાસનું પહેલું નવસંત પ્રકરણ આપણે મા-ભોમ તરીકે સ્વીકારેલા આ દેશમાં લખાયું છે

તેનો મને આનંદ છે એક એશિયાર્થ તંત્રમાં એક એશિયાર્થ પ્રજા તરીકે રહેવાની અને જેને “એશિયાર્થ એશિયા” કરી શકાય એના એશિયાની રચનામાં સદાયજન યરાની આ તક આપણને મળી તેથી આપણાં અંતર આનંદથી ભિભગાય છે આ દેને નિમિષ માત્રમાં કળજે કરી લેનાર અને આપણી દુનિયામાંની ક્ષિત્રની મત્તા અને પ્રતિષ્ઠા ઉપર પ્રદાર કરનાર જાપાની સર મેનાપતિનું આપણે અભિવાદન કરીએ છીએ. જાપાન જે ઉદાત્ત કાર્યક્રમના અમય માટે કટિબદ્ધ બન્યું છે તેમાં મંપૂર્ણ સહકાર આપનાની અને વફાદારી બતાવવાની અમે જનગણ યામાદીયને ખાતરી આપીએ છીએ.

બૃહદ્ એશિયા પોતાના સંસ્કૃતિ અને સિદ્ધાન્ત અનુસાર વિકાસ માધે એવી ઠગ્ગાથી જાપાને ઉપરોક્ત કાર્યક્રમ ધડયો છે પણ એ કાર્યક્રમ વાસ્તવિક રીતે ત્યારે જ અમલી બની શકે જ્યારે મંસ્કાગ, ધર્મ અને વિદ્યાની જન્મભાત્રી આપણી પુરાતન કારતમાતા વિદ્યેશિઓએ લાદેલી ગુલામીની શૃંખલાઓ તોડીને મુક્ત બને. એ શૃંખલા તોડવામાં મદદ કરવી એ જાપાનના કાર્યક્રમનો એક ભાગ છે. એક સીકાથી આપણે દુનિયાનાં સૌથી તુડમીજા અને તુડમી જાહીવાદ મામે બને એવી રીતે લડતા આંખ્યા છીએ. એ લડતમાં ધણાએ પોતાનો જાન કુરબાન કર્યો છે, હજારોએ કારાવાસ સેવ્યો છે અને હજારોએ રાષ્ટ્રના પુનરુત્થાન માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દીધું છે. બસો વર્ષની ગુલામીએ આપણી શક્તિ બલે દરી લીધી હોય, આપણી નીનિમતા ઉપર બલે ધા કર્યા હોય પણ આપણો જૂસો એ ભાંગી શકી નથી. બસો વર્ષની ગુલામી પછી પણ હિન્દ મદાત્મા માધી જેવી અદ્ભુત વ્યક્તિ પેદા કરી શકે છે. દેવાળીઆ અને હતાશ પ્રજામાં આવી વ્યક્તિ પાકે જ નહિ... પણ મદાત્માજી પણ એટ માનવી છે એટલે એમના જીવનકાળ જમિયાન જ જે આપણે હિન્દની આઝાદી હાંસય કરવી દરો તો આપણે બુનકાળના કરતાં કાંઈ ભુદા જ ઉપાયો અમલમાં મૂખીને, દેસની અંદર લડત ચલાવતા આપણા દેશમાધવોને સદાય કરવી પડે. જાપાનને પણ આ વસ્તુની અખર હતી અને અમે જ્યારે જાપાનના સંપર્કમાં આંખ્યા ત્યારે અમને લાગ્યું કે આપણે રચેન સિદ્ધ યવાની ધડી આવી પહોંચી છે. મેકાઓથી આપણે જે પ્રાયંતા આંખ્યા છીએ તે જ જાપાન પણ આજે દરજી રહ્યું છે. આપણા ધ્યેયને જાપાને પોતાનું કરી માન્યું છે. સંભવ છે કે એશિયા માટેના રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમના એક ભાગ તરીકે જ એણે આવી નીતિ ધડી હોય સ્વતંત્ર હિન્દ, સ્વતંત્ર એશિયાનો એક મદાન દુર્ગ બની શકે એમ છે. માનવજનનાં ભાવિક પાણમાં એ મોટા દિસ્સો પુરાવી શકે એમ છે.

પૂર્વ એશિયામાં વસતા દિન્દીઓનું સદ્ભાગ્ય છે કે તેઓ આવા સુવર્ણ અવસરે પૃથ્વી પર અવતર્યા છે. માનુષ્યમિત્રી આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્વધિયાર ખનવાનું ઇશ્વરે એમને માટે નિર્માણ કર્યું છે તેનો એમને ગર્વ લેવો જોઈએ.

જપાનીઓ આ દેશમાં આગ્યા ત્યાંથી જ તેમની મૈત્રિ અને તેમની શક્તિની આપણને પિજાન થવા માંડી હતી. પણ દુનિયામાં દિન્દીને ઉન્નત સ્થાન અપાવવામાં તેઓની સહાય મેળવવાનો દિવસ આટલો જલદી આવશે તેની તો જરા સરખી કલ્પના પણ નહોતી. અપરિચિત મતિએ ખનાવો ખનતા ગયા અને એક દિવસ આપણને કહેવામાં આવ્યું કે દિન્દીની આઝાદીની લડતમાં જપાન પૂરેપૂરો ટેકો આપવા તૈયાર છે.

હું તમને સાચેસાચું જણાવી દઉં કે અમારામાંના ઘણા એ અંગે શંકા અને ભીતિ સેવતા હતા. ઇતિહાસમાં તો માત્ર એક સપ્ટેમ્બર ખીજ સપ્ટેમ્બરનાં વર્ષસ્વના દાખલાઓ જ નોંધાયા છે જપાનના જેવી વલણ ઇતિહાસને પાને નોંધાઇ જ નથી. આધ્યાત્મિક રીતે નિર્વાળ ગણાય એવી બ્રિટિશ સત્તાની લાગવગ ટેકળ સાચેસાચો નિસ્વાર્થ મદદ અને ભાનુ-ભાવના આદર્શો વિષે જરૂર શંકા સેવે. તેમને જપાનની નવી ભાવનાની પિજાન ક્યાંથી હોય અને તેઓ જપાનની ખાતરીઓને માને પણ કેવી રીતે ? આથી જ જપાનની પ્રશંસા કરવા છતાં અમારા મનમાં જાડે જાડે શંકા રહ્યા કરતી. હું પણ આવી શંકાઓથી પર નહોતો.

આથી અમે જપાન જઇને ત્યાંની પરિસ્થિતિ જાતે તપાસવાનું આમંત્રણ સદૃષ્ટિ સ્વીકારી લીધું. કારણ કે અમારી શંકા આશંકાઓ છતાં એશિયાના ભાવિમાં અગતે પૂર્ણ અદા હતી અને એ ભાવિની સિદ્ધિ માટે દિન્દી તથા જપાન વચ્ચેની મૈત્રિ અનિવાર્ય હતી.

જપાનમાં અમે જે જોયું તે તો અમારે માટે એક સુખદ આશ્ચર્ય સમુહ હતું. અમે જોયું કે માત્ર રાજપુરો જ નહિ પણ આખો દેશ દિન્દીને મદદ કરવા તત્પર હતો. ત્યાં દિન્દી અને દિન્દીઓ પ્રત્યેની શુભાવના જોઇને અમારાં હૃદય દ્રવી ગયાં હતાં. અમે જ્યાં જઇએ ત્યાં અમને પ્રતીતિ થતી કે જપાન એનું ખોદ્ય પાળવા તૈયાર છે. તેમનાં કર્તવ્યોમાં રાજરમત જેવું કશું હતું જ નહિ. જીવતું કહેવું હોય તો કહી શકાય કે તેઓ વધારે પડતા સાચા અને ખુશ દિવના હતા. આવી પ્રગ્ન તરફથી જ્યારે કાઈ પણ જાતની મોટાઈના દોરદમામ વિના, એક મિત્ર ખીજ મિત્રને આપે એવા પ્રકારનું દિન્દીના સ્વાતંત્ર્ય જંગમાં

જાપાનને જે ભવ્ય સંસ્કૃતિની ભેટ ધરી હતી તેનું તથા જાપાન આજે અજા કરવા માગે છે દિલ્હી લે હી ચૂંટી રહેના ગૌર રાક્ષસો પ્રત્યે જાપાનને ભાષે નફરત છે દિલ્હીને સહાય કરનાની જાપાનની તૈયારી પરાક્રમ્યએ પહોંચી ચૂકી છે એ અંગેના પુરાવાઓ તમારી સમક્ષ મોત્તદ છે

દિલ્હીના આયોજનિક કેન્દ્રો ઉપર જાપાનના તોપગોળા પડના માહિયા છે આ પ્રતિ ૬૭ વધવાની છે અમારો હેતુ ચિલ્દનના લક્ષ્યસ્થાનોનો જ નાશ કરવાનો છે જાપાન દિલ્હીમાની બ્રિટિશ લાગતગ નાબૂદ કરવા લાડે છે દિલ્હી પ્રજાનો નાશ એને નથી કરવો

પણ જો દિલ્હી બ્રિટિશરોના મીઠા વચનોથી ભોળનાઈ જશે અને બહુ એશિયા માટે અમીચ હતુ કામ કરશે તો જાપાનને એની મામે પણ લડતુ પડશે બહુ એશિયા માટે એ કરચુતમ બનાવ હશે મને એની ના કરના પણ ગભરાટ થાય છે *

મનાયામાના ધણા દેશભક્તા દિલ્હીઓની સાથે મારે મૈત્રિ થઈ ગઈ છે હવે એમના સુદર દેશમા પ્રવાસે જવાની અને મૈત્રીનો સદેશો સુધાવવાની વ્યાવરતા સેવી રહો છુ

આજે જો કોઈ દિલ્હી જાણે અમલો પણ તમારી અને મારી વચ્ચે વૈમનસ્ય લીધુ કરે એવુ પગલુ ભરે તો મને ભારે શેષ જાપને અને મારી નિદ્રા લુટાઈ જાય અવા પગનાઓ જરાતા અટકાવવા માટે મારી સમગ્ર શક્તિ અમ્મી સિવ ય હું નહિ રહુ

મારો આ સદેશ તમારા પ્રત્યેની નાનિષ્ઠા અને તમારા માટેના અભિનદન સમન જની રહો '

[૪]

સુભાષનાણુનો સંપર્ક

ટોક્યો પરિષદમાં એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો કે તમામ દેશોમાં નમતા હિંદીઓનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય એવી એક પરિષદ તત્કાળ ભરવી. આ નિર્ણય અનુસાર, તા. ૧૫મી જૂને બેંગલોકમાં જ પરિષદ ભગાઈ અને તે ઐતિહાસિક બની ગઈ. સુભાષનાણુ માથેનો પડેલો સંપર્ક પણ આ વખતે જ માંધી શકાયો. સુભાષનાણુ જર્મનીમાં ગયા ગયા માન બર્નિંગ રેડિયો ઉપરથી પ્રાપ્ત્યો જ નથી કરતા તેની જાણ પહેલીવાર આખી દુનિયાને ત્યારે જ થઈ જો કે હિંદુસ્તાનને તો તે પછી લગભગ એ વર્ષે ખમર પડી કે જર્મની અને યુરોપના પ્રદેશોમાં પણ સુભાષનાણુએ આઝાદ મેનાઓ સ્થાપી હતી.

સુભાષનાણુએ આ પરિષદના સ્વાગત પ્રમુખને જે મહેતો મોકલે તે અદીર આવું જુ

‘હાનિતવીર શ્રી રામચિદારી બોઝના શક્તિશાળી નેતૃત્વ હેઠળ મગનારી તમારી પરિષદમાં મને હાજર રહેવાનું આમત્રણ મળ્યું ત્યારે મને ખુશમાન થયો હતો હું જાને તો પરિષદમાં હાજર રવી સહુ એમ નથી એટલે મારે તો શુભેચ્છાઓ આ મહેતો પાઠવીતે જ મનેત માનવો રહ્યો. યુરોપમાના આઝાદ હિન્દી સંઘની સાખાઓ પણ મારા આ મહેતોમાં પોતાનો સ્થાન પુગવે છે.

સર ૨૨૬૬ કિમી દિલ્લો કિનારો છેડયો ત્યારથી, આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને ઉડેનો તબક્કો શરૂ થયો છે. આ ઐતિહાસિક લડતમાં, હિન્દી અદરતા કે હિન્દી બહારના બધા રાષ્ટ્રપ્રેમીઓએ પોતાનો ભાગ ભજવવાનો છે છેડનાં ત્રાહણ દરમિયાન મને જે અનુભવગાન લાખ્યું છે તેના ઉપરથી મને ખાતરી

મહાત્મ્ય મૂલ થવા અંગેનું વચન અમને જ્યારે મળ્યું ત્યારે એ અમને ખૂબ જ મીઠું લાગ્યું જાપાનીઓ એક નાત્ર પ્રજા છે અને અદ્યુન વિનયો પ્રાપ્ત કર્યા પછી આજે પણ તેઓ નાત્ર જ રહ્યા છે.

અમારા જાપાનના પ્રવાસ દરમિયાન અમને માલમ પડ્યું કે જાપાનનો એક એક આદમી, હિન્દ, માત્ર ક્રિસ્ટનની જ નહિ પણ ખીજા કોઈપણ વિદેશી સત્તાની ધૃસરીમાધી મુક્ત થાય એમ ધાર્જી રહ્યો છે. આ વિદેશી સત્તામાં તેમનો પિતાનો સમાવેશ પણ તેઓ કરે છે. માત્ર એક મહાન પ્રજા જ આવી જાવના વ્યક્ત કરી શકે છે અને માત્ર એક મહાન પ્રજા જ એ પિજાની શકે છે.

જાપાનના શહેનશાહ અને વડાપ્રધાન ટોજો તરફથી આપણને મહાત્મ માટે ખાતરી મળી ચૂકી છે. અત્યુ પામેતા ચાર હિન્દી શહીદાને, ટોકિયોનાં હોન ગાજી મદિરમાં અંજલિ આપતી વખતે વડાપ્રધાન ટોજોએ, હિન્દને અપાનારી જાપાનની સહાયની ચેષ્ટા કરી હતી. આ પંજીની એક મુમાકાતમા પણ એમણે એ જ મતવર્મની જાહેરાત કરી હતી અને હિન્દને, ક્રિસ્ટનના પૂરી રક્ષણરથાનેનો એક દુગં ન મનવા દેવાની જનામચ્ચુ કરી હતી ક્રિસ્ટનની આવી નીતિ પ્રત્યે જાપાન ઉદામીન ન રહી શકે એમ પણ તેમણે જણાવ્યું હતું ક્રિસ્ટનની ધૃમરી દેકી દેવાના કાર્યમાં સમગ્ર મહાત્મ આપણાનું વચન પણ તેમણે આપ્યું હતું.

હિદીઓ માટેના હિન્દનો, વડાપ્રધાન ટોજોનો એ મદેગો આજે હું તમને સુણાવી રહ્યો છું હવે આપણી સંસ્થાને મર્વાંગ સપૂણું જનાવીને જોરજોરથી કામ શરૂ કરી દેવાની ઘડી આવી પહોંચી છે. મનાયા અને ખીજાં રથજોમાંના હિન્દી સ્વાનંદ્ય સયો હવે કમ્મર કમી રહ્યા છે. હું તમને બધાને તૈયાર રહેવાની હાકલ કરું છું. કાળ લગવાન ઝાઝી તક આપતો નથી. આજે આપણી સમક્ષ સુત્રણું સંધિ આની લોની છે જાપાનના પૂરા મહકાર વડે આપણુ ધ્યેષ સિદ્ધ કરીશુ એમા શંકા નથી. કાપર હશે તે પાછગ રહેશે વીગ હશે તે આગળ હમ માંડશે.”

એ પછી મેજર યુજવાગએ પ્રવચન કયું હતું. “વિશ્વના કલિદાસમાં સૌથી મોટો ફેરફાર જોનાર આ ખેટ ઉપર આજે હિન્દીઓની આ સજા યોવાવવામા આવે છે અને એ મમામા શ્રી રાધવનની મરદારી હેઠળ ટોકિયો પરિષદમા હાજરી આપી આવેલા પ્રતિનિધિઓ તથા મલાયાના બંધા શહેરોના લશકરી અને મુકી અમલદારો ઉપગ્રિત છે એ વસ્તુ ધણી સૂચક છે આ સજા સમક્ષ મારા મંત્રયો પ્રગટ કરતા મને આનંદ થાય છે.

ગૃહમંત્રી, એશિયામાં આજે સંપૂર્ણ પશ્ચિમ તરફ ચલ્યું છે. જે આયોજનનિક સ્થળો કબજે કરીને ચિટન તથા અમેરિકા એશિયાને ગૂંચળાવી રહ્યાં હતાં તે બધાં સ્થળો તેમનાં હાથમાંથી સંપૂર્ણ રીતે સરકી ગયાં છે. ચિટનની તુલ્યમિત્તલ અને અકલ્પનીય તમને ધણે આરવાદ મળી ચૂક્યો છે એટલે આ ફેરફાર તો મારા કરતાં તમારાં હાથોને પણ વધારે હવમલાવી મૂકતો હશે એમા શંકા નથી.

બ્રિટિશરો દિ-હુસ્તાનને પોતાનો ખમ્મનો અને અબેલ દુર્ગ માનતા આવ્યા છે પણ ત્યાં પણ આજે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. જાપાની સેન્યોએ નાકાબંધી કરીને ચિટન માટે બહારથી ગૂંચળામણ ઊભી કરી છે ન્યારે ૪૦ કરોડ દિંદીઓ ચિટન પ્રત્યે અપ્રતિમ ધિક્કાર વરસાવીને એને અંદરથી ડારી રહ્યા છે. દિન્દ સમક્ષ આજના જેવી મદ્દાન અને તાત્કાલિક કટોકટી કદી પણ ઊભી થઈ નથી એની મને ખાતરી છે. મને એ પણ ખાતરી છે કે દિન્દ મમક્ષ આજે એક મદ્દાન તક આવી ઊભી છે. આ તકનો જે દિન્દ લાભ નહિ લેશે અને ચિટનનું હથિયાળ બનવા પસંદ કરશે તો એ સુદર દેશ અનાંત યુદ્ધ અને નકંની ખાતનાનો ભોગ બનશે, એની અખંડિતતાનો નાશ થશે. બ્રિટિશ ધૂંસરી જે એ ફગાવી દેશે તો એને આઝાદી હાંસલ થશે.

ચિટન સાથે હાથ મિલાવવો એને માટે આત્મધાતક નીવડશે. એને સ્વતંત્રતા કદી મળશે નહિ એટલું જ નહિ પણ ક્ષતિહાસ એને એશિયાના ચિરંજીવ થતું તરીકે જ ઓળખશે, બ્રિટિશ ધૂંસરી ફગાવી દેવાથી એની પુરાણી પ્રણાલિકાઓ જળવાઈ રહેશે એને આઝાદી મળશે. એની અખંડિતતાનું રક્ષણ થશે. દિન્દના રાષ્ટ્રીય નેતાઓ આજે યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરી રહ્યા છે. તેમની તથા દિન્દના આમ સમુદાયની દેશકક્ષિત અને યુદ્ધિ માટે મને ધણું માન છે. તેઓ વીરતાપૂર્વક મત્થના માર્ગે ડમ માડી રહ્યા છે.

દિન્દના સ્વાતંત્ર્યજંગલે આજસુધી સફળતા ન મળી તેનાં કારણ ત્યાંની સાપેક્ષ પરિસ્થિતિ, બ્રિટિશરોની લુબ્ધાઈ, દિન્દી પ્રજામાં જાગૃતિની ઉણપ અને કેટલાક નેતાઓની નુદ નીતિ હતા. આ મુશ્કેલીઓ હવે દૂર થઈ છે. હવે તો સંયુક્ત અને સમજ પગલાં બધને દિન્દની અસ્થિતા સિદ્ધ કરવાનો વખત આવ્યો છે.

દિન્દની આઝાદીની ચળવળને આજે "સિદ્ધિ"ના કાંગડાં જણાવા માંડ્યા છે. ક્ષતિહાસ આજે દિન્દ પાસે ડહાપણ અને વીરતાનું પ્રદર્શન માર્ગી રહ્યો છે.

તમારી હવ્ય માનુષમિના ધુનરત્યાનમા સદાયમૂન થયા માટે શાહી જાપાની સરકાર બનતી બંધી તૈયારી કરી રહી છે. જૂનકાળમા તમારી ભૂમિએ

યદ્ય ચુકી છે કે ખ્રિષ્ટિય શાહીવાદ સામેની આપણી લડતમાં, ધરીરાજ્યો એ જ આપણા સારામાં સારા મિત્રો અને હિન્દ બહારના સાથીઓ છે. આપણને જોઈતી સહાય તેઓ આનંદથી આપશે જ એ બાબતમાં મને શંકા નથી.

.....પણ હિન્દની મુક્તિનું કામ મુખ્યત્વે કરીને તો હિન્દીઓએ જ બાબતવાનું છે રાષ્ટ્રીય લડતને મોખરે રહેનારા આપણા જેવાઓને માથે તો, એ લડતને સફળ બનાવવાનું ધર્મકૃત્ય આવી પડેલું છે. હિન્દનાં યુદ્ધોત્તર પુનર્નિર્માણ માટે હું ચોક્કસ મંતવ્યો ધરાવું છું છતાં દેશના અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના ભાવિનું નિર્માણ તો સ્વતંત્ર હિન્દની પ્રત્યક્ષ જ કરવાનું રહેશે.

છેલ્લાં દોઢ વર્ષ દરમિયાન દુનિયાના વિવિધ ભાગોમાં ફરીને મેં જે નિરપેક્ષ અભ્યાસ કર્યો છે તેણે મારી ખાતરી કરાવી આપી છે કે ખ્રિષ્ટન આ યુદ્ધમાં હારી જવાનું છે—ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય સંપૂર્ણતઃ છિન્ન શિન્ન થઈ જવાનું છે. ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યને નિર્વાપ્ત બનાવી રહેલાં બધાં તત્ત્વો હિન્દની મુક્તિના માગ સરળ બનાવી રહ્યાં છે. જ્યારે ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખવામાં મદદ કરનારાં બધાં તત્ત્વો હિન્દની શુભાશીને ચિરંજીવ બનાવવામાં સહાયમૂલક થઈ રહ્યાં છે.

હિન્દની અંદરના બધા રાષ્ટ્રપ્રેમીઓ હિન્દના સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્ન પરત્વે એકમત છે એ જાણીને હિન્દ બહાર વસતા બધા હિન્દી રાષ્ટ્રપ્રેમીઓનું હૃદય આનંદથી ઉછળે છે. આમ છતાં, આઝાદીસંગ્રામને મોખરે રહેનારા અમારા જેવા બધા માને છ કે, આપણી લડતનાં અંતિમ તખ્તમાં હથિયાર ઉપાડવાનો વખત આવવનો છે અને એ વખત હવે ઝાઝો દૂર નથી. ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય દુનિયાભરમાં મદદ માગવા નીકળી પડ્યું છે અને હિન્દમાં વિદેશી સૈન્ય-સામગ્રી ફાલવી રહ્યું છે એટલે હિન્દી રાષ્ટ્રવાદી એને મળી શકતી ગમે તેવી મદદ માગવા માટેના અધિકારી બન્યો છે, યોગ્ય રાહબરી અને જરૂરી શક્તિ જે હાખતવામાં આવશે તો હિન્દી પ્રજા આ બધી સુરેલીએ પાર કરીને આઝાદી હાંસલ કરી શકશે એમાં શંકા નથી. જ્યારે કોલકાતની ધડી આવશે ત્યારે, અંતિમ લડતમાં લાગ લેવા માટે હિન્દમાં પ્રવેશ કરતાં મને કેઈ પણ અટકાવી શકશે નહિ.

મને તો ખાતરી છે કે આ યુદ્ધ દરમિયાન હિન્દ સ્વતંત્ર થઈ જશે. હિન્દની મુક્તિ એટલે, એટલે અમેરિકન શાહીવાદનો નાશ. વિજયપ્રસ્થાને પોણાં જાપાની સૈન્યનું ધ્વેષ પણ એ જ છે. હિન્દની આઝાદી, આખી દુનિયાના શુભાશીને આઝાદી માટે તલસત્તા કરી ચૂકશે.

યુરોપમાં સ્થાપાયલા આઝાદ હિન્દ સંઘની સાખાઓ, રાષ્ટ્રીય સહનમાં પોતાનો હિસ્સો પુરાવવા માટે પોતાથી બનતું બધું કરી રહી છે, અને પછી આવનારાં પુનર્વિધાન માટે પણ તૈયારી કરી રહી છે એ જણાવતાં મને ઘણો હર્ષ થાય છે. હવે દુનિયાભરમાં પથરાયલા હિન્દી રાષ્ટ્રપ્રેમીઓને એક સર્વસ્પર્શી સંસ્થા દ્વારા સંકલિત કરી લેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તમારી પરિષદને હું સફળતા મેળવું છું અને એ આપણા વિશ્વ-માર્ગનું એક અગત્યનું સીમાચિન્હ બની રહે એવી આશા બંધત કરું છું. ઇન્ડીયાન જિન્દાબાદ—આઝાદ હિન્દ જિન્દાબાદ.”

પરિષદના આરંભમાં સ્વાગત પ્રમુખ શ્રી. ડી. એન. દાસે કરેલા પ્રવચનનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:

‘આજે આપણે જ્યારે અત્રે બેઠા મળ્યા છીએ ત્યારે, એશિયાભરમાં અને ખાસ કરીને યાદવેન્ડમાં ભારતરત્નનો પ્રેમ અને વિશ્વમંદુત્વનો સદેશ ફેલાવનાર સ્વર્ગત્ય ગ્રામી સત્યાનંદ પુરી યાદ આવે છે. સાથેસાથ શ્રી. નીલકંઠ આયર, કેપ્ટન અક્ષયપ્રસાદ અને આની પ્રીતમસોમ પણ યાદ આવે છે. આ દેશભક્તોના પ્રેમ અને આઝાદીના વારમાનાં હક્કદાર આપણે, આજે એમને નમન કરીએ છીએ.

મિત્રો આપણી માતૃભૂમિ આજે એક કટોકટીમય કાળમાંથી પસાર થઈ રહી છે. જેલની દિવાલો પાછળ રૂંધાયેલો સ્વાતંત્ર્યજનનો પ્રવાહ હવે વ્યાપક બન્યો છે અને બધાં હિન્દીજનો આજે એમાં તથાવા ભાગ્યાં છે. શાહીવાદે માથેલાં લોભ અને હુંડફાટનાં હાલરડાંએ, હિન્દને આજ્ઞસુધી ચેરી નિંદરમાં નાખ્યું હતું પણ આજે એ જાગી ગયું છે. દેશમંદુ સુભાષચંદ્ર બોઝે આપણને જણાવ્યું કે તેમ હિન્દ માટે હવે ભાવિનિર્માણનાં ચોધારિયાં વાગવા માંડ્યાં છે અને દરેક હિન્દીએ હવે અક્ષર નિર્ધુવ કરી લેવાનો છે. આપણા સ્વાતંત્ર્યજનના ઐતિહાસિક વર્ષથી માંડીને—૧૮૫૭થી માંડીને આજ્ઞસુધી આપણા પ્રથમ દેશભક્તોએ સ્વાર્પણની જે અપ્રતિમ સરિતા વહાવી છે તેનાં દર્શને, આજે આપણું માથું માનથી નીચું ટળી જાય છે. આપણા એ પૂર્વજોએ સળગાવેલો આઝાદીનો દિવડો આપણે માટેનો ઘોર અધકારમાં ટમટમતા કુચતારક સમો બની ગયો છે. આ દિવડો પ્રગટાવનારાઓએ હિન્દનો આત્મા જીવંત રાખ્યો છે અને હિન્દના ભુરસાને કોઈની પણ તલવાર કે બંદૂક જેર કરી શકે એમ નથી એ દુનિયાને પુરવાર કરી આપ્યું છે.

આજે દિન્દિમાં, આઝાદી માનવું બધું વિરાટ અદિશન ચાલી રહ્યું છે. ટ્રિટન તથા એના કુદ્ર સહાયકો આજે પરાજય અને પીડેહટના માર્ગેએ આવી ગયા છે

માનવકલ્યાણના કાર્યમાં અત્યંતિમ દિસ્સો પુરાવવાની શક્તિ દિન્દિમાં છે અને તેથી જ દિન્દિની આ જાગૃતિ વિશ્વકલિદાસની આ ધડીએ ભારે સ્વચ્છ અને અગત્યની બની રહે છે માનવ કલ્યાણની ભાવના દિન્દિના રાષ્ટ્ર જીવનના તાણાનાણામાં વધારાની પડી છે એ તણાનાણાએ દિન્દિને એક સર્વાંગ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્ર બનાવ્યું છે એજ ભાવનાએ આપણી મહાનિદ્રા દરમિયાન પણ આપણી સજ્જતા અને સંસ્કૃતિને જીવંત રાખ્યાં છે એ જ ભાવનાએ, દિન્દિ પોતાનો પ્રેમ-ભક્તિનો મહેશ્વર દુનિયાભરમાં પ્રચરવા પગપર ઘર્ષશક્તિ એવી આસાને છુટાવા હાથી નથી

બધી દિન્દિ રાષ્ટ્રીય અસ્થાઓની રચના અને સ્વરૂપમાં પણ આ ભાવનનું પ્રતિબિંબ પડતું જોઈએ આપણા રાષ્ટ્રજીવનનાં વિવિધ અંગોનું એકીકૃત અને જતા વૈચકિતક વૈવિધ્યવાળું દશન એમાં થતું જોઈએ એ જીવંત દિન્દિ અસ્કૃતિ સાધના માટેના પ્રેરણા ધાન મગી હોવી જોઈએ ત્યાગ, સેવા અને સિદ્ધિ એ એના મહામત્ર દોવા જોઈએ પડિન જવાહરલાલે કહ્યું છે તેમ દિન્દિ જો મરતું હશે તો પછી જીવવાનો અર્થ જો છે અને દિન્દિ જો જીવતું હશે તો પછી મરવાનો શોક જો હશે

આજે તો આપણે આ પ્રગટતું દિન્દિ જીવું કરવાનું છે દિન્દિ ભલે એક પેટાખડ હોય, એમાં ભલે રેવિ ન દષ્ટિગેચર થતું હોય પણ દિન્દિ મૂળ તો એક જ દેશ છે દિન્દિ તો રિગ્ધિ પ્રકારના કુલોથી રચાયેલી અને એક ગરે અધાપની મુગોક્તિ પુષ્પમાળા લેવા છે એમાંથી એક પુષ્પ હોયેલી લેના એનું સૌંદર્ય નાશ પામે છે આજે જ્યારે આપણે આપણી માતૃભૂમિ પ્રત્યેની કુદરજ અદા કરવા બેઠાં મળ્યા હીએ ત્યારે મને આ સભા પણ વિવિધપ્રકારનાં પુષ્પોથી ગુલાપની પુષ્પમાળા લેવી લાગે છે

મિત્રો, આજે આપણે ભારત માતાને જીવંત રાખવા જાનની કુરબાની કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેના સેવા મળ્યા હીએ વિશ્વકલિ રવીન્દ્રનાથે કાલ્પનિક ભવની શૃંગ્ખલાઓ તોડીને ભારતમાતાને પાછી પગલર કરવા માટે જે દાક્ષ કરી છે અને વિશ્વના સર્વોત્તમ ખડા મહાત્મા ગાંધીએ જે મર્જન કયું છે તેમાંથી આજે ત્યાં દિન્દિની તરવત ભાવના જાગૃત બની છે, આ ભાવના ઉપર

શયનો ઓછાએ પડ્યો નથી—ચુકામીનું કસંક લાગ્યું નથી. આપણે એ શાવનાને અનુરૂપ થવા પ્રયત્ન કરીએ.

સ્વીન્ડનાથ અને ગાંધીજીનાં આપણે વાગ્મો છીએ. શ્રી. રાસબિહારી મોઝના શક્તિશાળી નેજા હેઠળ આપણે આજે બેગા મળ્યા છીએ. સ્વતંત્ર-સંઘર્ષ અને સંયુક્ત હિન્દનાં સર્જનના માર્ગે, પૂર્વ એશિયાનાં આઝાદી આંદોલનને વાળવા અંગેનો નિર્ણય આપણે કરવાનો છે. આ આદેશ ઈશ્વરનો છે—એનો અમલ આપણે કરવાનો છે. હિન્દ પ્રત્યેની આપણી વફાદારી આપણને સફળતા અપાવ્યા વિના નહિ જ રહે.

આપણા તરફ સહાનુભૂતિ બતાવનારાઓના અને આપણને સહાય કરનારાઓના આપણે આભારી છીએ. વન્દે માતરમ્—ઈન્ડીયાઝ ઝિન્દાબાદ—આઝાદ હિન્દ ઝિન્દાબાદ. "

એ પછી પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. રાસબિહારી બોલે પ્રવચન કરતાં જનપાનના વિજય પછીની હિન્દીઓની પ્રગતિ ઉપર જે દૃષ્ટિ ફેંકી તે તવારીખના પાનાં તરીકે ઉપયોગી હોવાથી આપણે નીરખી લઇએ. એમણે કહ્યું:

"આવતી ઐતિહાસિક પરિપક્વો પ્રમુખ બનાવીને તમે મને મોટું માન આપ્યું ■ તેમજ મારા માથા પર મોટી જવાબદારી પણ નાખી છે. પરિપક્વ સમક્ષ આવનારા બનાવ, અટપટા પ્રશ્નોનાં નિરાકરણમાં હું તમારી સહાય અને મદકાર માગું છું.

૧૮૫૭માં અને ત્યારપછી આપણા હાથે દેશબાંધવોએ હિન્દની આઝાદી માટે પોતાનાં જીવનનાં બલિદાન આપ્યાં છે. પોતાનું લેહી સીંચીને જેમણે સ્વાતંત્ર્ય ૭૬ ઊભું કર્યું છે એવા, આપણને આઝાદીની નજીક લઈ જનારા હજારો જાગ્રત અજાગ્રત શહીદોને આપણે આજે અંજલિ આપીએ છીએ. એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે હિન્દનાં શહેરે શહેરે આપણે તેમનું સ્મારક ઊભું કરીશું

અને જાજની ઘડીએ, હિન્દના સર્વોચ્ચ હિન્દી મહાત્મા ગાંધીને તો આપણે કેમ જ ભૂલી શકીએ? સ્કેઝાઓની જિંદગીમાંથી તેમણે હિન્દને જગાડ્યું છે. ઇતિહાસ તેમને હિન્દના તારણદાર તરીકે ઓળખશે. આપણે આજે તેમનું બહુમાન કરીએ છીએ.

૧૮૫૭માં આપણને નિષ્ફળતા મળી પણ આઝાદીની અપણી લડત તો ચાલુ જ રહી. છૂપી અને પ્રગટ પ્રવૃત્તિઓ અટકી નહિ. ૧૯૧૪—૧૯૧૮ની

લડાઈવેળા ફરી એક વાર બળવો પોકારાયો. હિન્દી લશ્કર પણ એમા સામેલ થવાનું હતું પણ એ લશ્કરના એક ભાગે વખત કરતા વહેવો બળવો પોકાર્યો અને આપણને ફરી નિષ્ફળતા મળી આપણા હજારો દેશનાથવોને ક્રાંતી મળી. હજારોને કાળાપાણીની સગ્ન થઈ.

'૧૪—૧૮ની લડાઈમા ખોટા વચનો આપીને હિન્દને અંશતઃ બોળવવામા ધિરન સફળ નીવડ્યું હતું પણ યુદ્ધ પછી મિટને વચનોનો ભંગ કર્યો અને જે કાંઈ નાગરિક હક્કો હિન્દીઓને મળ્યા હતા તે પણ ખૂટવી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પ્રયામનો વિરોધ કરનારાઓ ઉપર બોમ અને ગોળીઓ વરસી જતિયાવાલા બાગનો કારી ધા તો હતો આપણા હૃદય ઉપરથી ડુઝાથો નથી જ્યાં સુધી એ હત્યાકાંડના કરવૈયાઓની સત્તા નાબૂદ ન થાય ત્યાં સુધી એ ડુઝાશે પણ નહિ.

એ હત્યાકાંડમા રહેંસાયેલાં હજારેક જેટલા માનવીઓના લોહીએ હિન્દીઓની શિથિલતા ઘોષ નાંખી. ૧૯૧૯ પછી હિન્દીઓમાં ભારે જનમતિ આવી, જલિયાવાલાના હત્યાકાંડનું એ મીઠું પરિણામ હતું. આજે જલિયાવાલા બાગમાં જન પાથરનારાઓની સ્મૃતિને આપણે અજલિ આપીએ છીએ

૧૯૩૯માં ફરી યુદ્ધ જળના મિટને ફરી વચનો આપવા માડ્યા પણ કોઈ નેતા એનાથી બોળવાથો નહિ ગાંધીજીએ યુદ્ધ અંગે દેશને જે સુદર નેતાગીરી આપી છે તે માટે અપણે તેમના ઝણી છીએ

હિન્દની પરિસ્થિતિની આ પશ્ચાત્ત ભૂમિકા હતી. ત્યાં તો બુદ્ધ પૂર્વ એશિયાની લડાઈ ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૮મી તારીખે જાહેર થઈ એ દિનરો એવો ક્રાઈ પણ હિન્દી નહિ હોય જેનું હૃદય આનંદથી નાચી નહિ ઊઠ્યું હોય જાપાનમાં રહ્યા રહ્યા અમે, એશિયાની પીડિત પ્રજાઓ માટે જાપાનની સહાય મેળવવાની પ્રજ્ઞતિ આદરી રહ્યા હતા.

હવે જ્યારે આપણા સમાન દુશ્મન સામે જાપાને પણ યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે ત્યારે આપણે શું કરવું એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. આ પ્રશ્ન અંગે નિર્ણય કરવા ૧૯૪૧ ના ડિસેમ્બરની આઠમીએ ટાકિયોમા વસતા હિન્દીઓ રેનમેઝીલ ખાતે ભેગા મળ્યા હતા આ હિન્દીઓએ એશિયાના મુક્તિપ્રાપ્તમા માથ પુરાવવા માટે આદેશન જીવું કરવાનો, આ આદેશનના સંચાલન માટે એક સમિતિ નીમવાનો અને એ સમિતિનું પ્રમુખસ્થાન મને આપવાનો નિર્ણય કર્યો હતો મેં એ નિર્ણય માન્ય કર્યો હતો. અમે હિન્દની આઝાદી ની ધોપણ પૂર્વ એશિયાના બધા પ્રદેશોમાં કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

મયનો ઓછાપો પડ્યો નથી-ગુલામીનું કલંદ લાગ્યું નથી. આપણે એ શાવનાને અનુરૂપ થવા પ્રયત્ન કરીએ.

સ્વીન્ડનાથ અને ગાંધીજીનાં આપણે વારંચો છીએ. શ્રી. રાસબિહારી બોઝના શક્તિશાળી નેત્ર દેહણ આપણે આજે ભેગા મળ્યા છીએ. સ્વતંત્ર-સંઘર્ષ અને સંયુક્ત હિન્દનાં સજ્જનના માર્ગે, પૂર્વ એશિયાનાં આઝાદી આદેશને વાળવા અંગેના નિર્ણય આપણે કરવાનો છે. આ આદેશ હૃદયરેખા છે—એનો અમલ આપણે કરવાનો છે. હિન્દ પ્રત્યેની આપણી વફાદારી આપણને સફળતા અપાવ્યા વિના નહિ જ રહે.

આપણા તરફ સહાનુભૂતિ બતાવનારાઓના અને આપણને સદાય કરનારાઓના આપણે આભારી છીએ. વન્દે માતરમ્—ઈન્ડીયાન જિન્દાબાદ—આઝાદ હિન્દ જિન્દાબાદ.”

એ પછી પ્રમુખરથાનેથી શ્રી. રાસબિહારી બોઝે પ્રવચન કરતાં જાપાનના વિજય પછીની દિલ્હીએન પ્રગતિ ક્ષેત્ર જે દૃષ્ટિ ફેંકી તે તવારીખના પાનાં તરીકે ઉપયોગી હોવાથી આપણે નીરખી લઈએ. એમણે કહ્યું:

“આવતી ઐતિહાસિક પરિપક્વતા પ્રમુખ બનાવીને તમે મને મોટું માન આપ્યું છે તેમ જ મારા માથા પર મોટી જવાબદારી પણ નાખી છે. પરિપક્વ સમક્ષ આવનારા બનાવ, અટપટા પ્રશ્નોનાં નિરાકરણમાં હું તમારી સદાય અને મદકાર માગું છું.

૧૮૫૭માં અને ત્યારપછી આપણા હજારો દેશગાંધિઓએ દિલ્હી આઝાદી માટે પોતાનાં જીવનનાં બલિદાન આપ્યાં છે. પોતાનું લેહી સીંગીને જેમણે સ્વરાજનું વક્ષ ઊભું કર્યું છે એવા, આપણને આઝાદીની નજીક લઈ જનારા હજારો જાપાનના અજાણ્યા શહીદોને આપણે આજે અંજલિ આપીએ છીએ. એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે દિલ્હીનાં શહેરે શહેરે આપણે તેમનું સ્મારક ઊભું કરીશું.

અને આજની ધડીએ, હિન્દના સર્વોચ્ચ દિલ્હી મહાત્મા ગાંધીને તો આપણે કેમ જ ભૂલી શકીએ? સંકાઓની ગાંધિમાંથી તેમણે હિન્દને જગાડ્યું છે. ઇતિહાસ તેમને હિન્દના તારણકાર તરીકે ઓળખશે. આપણે આજે તેમનું બહુમાન કરીએ છીએ.

૧૮૫૭માં આપણને નિષ્ફળતા મળી પણ આઝાદીની અપણી લડત તો ચાલુ જ રહી. છૂપી અને પ્રગટ પ્રવૃત્તિઓ અટકી નહિ. ૧૯૧૪—૧૯ની

લગાઈવેળા ફરી એક વાર બળવો પોકારાયો. હિન્દી લશ્કર પણ એમાં સામેલ થવાનું હતું પણ એ લશ્કરના એક ભાગે વખત કરતાં વહેલો બળવો પોકાર્યો અને આપણને ફરી નિષ્ફળતા મળી. આપણા હજારો દેશબંધુઓને ફાંસી મળી. હજારોને કાળાપાણીની સજા થઈ.

'૧૪—૧૮ની લડાઈમાં ખોટાં વચનો આપીને હિન્દને અંશતઃ ભોળવવામાં ખિટન સફળ નીવડ્યું હતું પણ યુદ્ધ પછી ખિટને વચનોના ભંગ કર્યો અને જે કાંઈ નાગરિક હક્કો હિન્દીઓને મળ્યા હતા તે પણ ખૂંટવી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પ્રયામનો વિરોધ કરનારાઓ ઉપર બોંબ અને ગોળાઓ વરસી જલિયાંવાલા બાગનો કારી થા તો હજી આપણા હૃદય ઉપરથી ડુઝાયો નથી. જ્યાં સુધી એ હત્યાકાંડના કરવૈયાઓની સત્તા નાબૂદ ન થાય ત્યાં સુધી એ ડુઝાશે પણ નહિ.

એ હત્યાકાંડમાં રહેંસાયેલાં હજારેક બેટલા માનવીઓના લોહીએ હિન્દીઓની ધિયેલતા ઘેાષ નાંખી. ૧૯૧૯ પછી હિન્દીઓમાં ભારે જાગૃતિ આવી, જલિયાંવાલાના હત્યાકાંડનું એ મીઠું પરિણામ હતું. આજે જલિયાંવાલા બાગમાં જન પાથરનારાઓની સ્મૃતિને આપણે અંજલિ આપીએ છીએ.

૧૯૩૯માં ફરી યુદ્ધ જાગનાં ખિટને ફરી વચનો આપવા માંડ્યાં પણ કોઈ નેતા એનાથી ભોળવાયો નહિ. માંધીજીએ યુદ્ધ અંગે દેશને જે સુદર નેતાગીરી આપી છે તે માટે આપણે તેમના ઝણી છીએ.

હિન્દની પરિસ્થિતિની આ પૃથ્થાત્ બૂમિકા હતી. ત્યાં તો બૃહદ્ પૂર્વ એશિયાની લડાઈ ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૮મી તારીખે જાહેર થઈ. એ દિવસે એવો ફાઈનલ હિન્દી નહિ હોય જેનું હૃદય આનંદથી નાચી નહિ ઊઠ્યું હોય જાપાનમાં રહ્યા રહ્યા અમે, એશિયાની પીડિત પ્રજાઓ માટે જાપાનની સદાય મેળવવાની પ્રવૃત્તિ આદરી રહ્યા હતા.

હવે જ્યારે આપણા સમાન દુશ્મન સામે જાપાને પણ યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે ત્યારે આપણે શું કરવું એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. આ પ્રશ્ન અંગે નિર્ણય કરવા ૧૯૪૧ ના ડિસેમ્બરની આઠમીએ ટોકિયોમાં વસતા હિન્દીઓ રેનખોગ્રીફ ખાતે બેગા મળ્યા હતા. આ હિન્દીઓએ એશિયાના મુક્તિસંગ્રામમાં માથ પુરાવવા માટે આદેશન ઊભું કરવાનો, આ આદેશનના સંચાલન માટે એક સમિતિ નીમવાનો અને એ સમિતિનું પ્રચુરચાલન અને આપવાનો નિર્ણય કર્યો હતો એ એ નિર્ણય માન્ય કર્યો હતો. અમે હિન્દની આઝાદીની ઘેપણા પૂર્વ એશિયાના બધા પ્રદેશોમાં કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

મપતો ઝોળાયો પડ્યો નથી-ગુલામીનું કસંદ લાગ્યું નથી. આપણે એ શાવનાને અનુરૂપ થવા પ્રયત્ન કરીએ.

સ્વીન્ડનાથ અને ગાંધીજીનાં આપણે વાગ્યો છીએ. શ્રી. રાસબિહારી બોઝના શક્તિશાળી નેત્ર દેહણ આપણે આજે બેગા મળ્યા છીએ. સ્વતંત્ર-સંઘર્ષ અને સંયુક્ત હિન્દનાં સર્જનના માર્ગે, પૂર્વ એશિયાનાં આઝાદી આંદોલનને વાળવા અંગેનો નિર્ણય આપણે કરવાનો છે. આ આદેશ ઈશ્વરનો છે—એનો અમલ આપણે કરવાનો છે. હિન્દ પ્રત્યેની આપણી વફાદારી આપણને સફળતા અપાવ્યા વિના નહિ જ રહે.

આપણા તરફ સહાનુભૂતિ બતાવનારાઓના અને આપણને મદાય કરનારાઓના આપણે આભારી છીએ. વન્દે માતરમ્—ઈન્ડીયાય ઝિન્દાબાદ—આઝાદ હિન્દ ઝિન્દાબાદ. "

એ પછી પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. રાસબિહારી બોઝે પ્રવચન કરતાં જાપાનના વિજય પછીની હિન્દીઓની પ્રગતિ ઉપર જે દૃષ્ટિ ફેંકી તે તવારીખના પાનાં તરીકે ઉપયોગી હોવાથી આપણે નીરખી લઈએ. એમણે કહ્યું:

"આવતી ઐતિહાસિક પરિવર્તનો પ્રમુખ જાણીને તમે મને મોટું માન આપ્યું છે તેમજ મારા માથા પર મોટી જવાબદારી પણ નાખી છે. પરિવર્ત સમક્ષ આવનારા બનાવ, અટપટા પ્રશ્નોનાં નિરાકરણમાં હું તમારી સહાય અને મદકાર માગું છું.

૧૮૫૭માં અને ત્યારપછી આપણા દળરો દેશમાં ફેલાયેલા હિન્દની આઝાદી માટે પોતાનાં જીવનનાં બલિદાન આપ્યાં છે. પોતાનું લેહી સીંચીને જેમણે સ્વરાજનું વક્ષ જીત્યું કહ્યું છે એવા, આપણને આઝાદીની નજીક લઈ જનારા દળરો જાપાનના અભિયાન શરીરોને આપણે આજે અંજલિ આપીએ છીએ. એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે હિન્દના સહેરે સહેરે આપણે તેમનું સ્મારક જીત્યું કરીશું

અને આજની ઘડીએ, હિન્દના સર્વોચ્ચ હિન્દી મહાત્મા ગાંધીને તો આપણે કેમ જ ભૂલી શકીએ? સેનાઓની જાંઘમાંથી તેમણે હિન્દને જગાડ્યું છે. ઇતિહાસ તેમને હિન્દના તાલુકા-તરીકે ઓળખશે. આપણે આજે તેમનું જાણીમાન કરીએ છીએ.

૧૮૫૭માં આપણને નિષ્ફળતા મળી પણ આઝાદીની અપણી લડત તો ચાલુ જ રહી. છૂપી અને પ્રગટ પ્રવૃત્તિઓ અટકી નહિ. ૧૯૧૪—૧૯ની

લડાઈવેળા ફરી એક વાર બળવો પોકારાયો. હિન્દી લશ્કર પણ એમાં સામેલ થવાનું હતું પણ એ લશ્કરના એક ભાગે વખત કરતાં વહેલો બળવો પોકાર્યો અને આપણને ફરી નિષ્ફળતા મળી આપણા હાથે દેશઆંધવોને ફાંગી મળી. હાથરોને ઠાળાપાણીની સજ્જ થઈ.

૧૪—૧૮ની લડાઈમાં ખોટાં વચનો આપીને હિન્દને અંશતઃ બોળવવામાં ખિટન સફળ નીવડ્યું હતું પણ યુદ્ધ પછી ખિટને વચનોનો ભંગ કર્યો અને જે કાંઈ નાગરિક હજો હિન્દીઓને મળ્યા હતા તે પણ ખૂંટવી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પ્રયાસનો વિરોધ કરનારાઓ ઉપર બોંબ અને ગોળાઓ વરસી જલિયાંવાલા બાગનો કારી થા તે હજી આપણા હૃદય ઉપરથી ડુઝાયો નથી. જ્યાં સુધી એ હત્યાકાંડના કરવેયાઓની સત્તા નાબૂદ ન થાય ત્યાં સુધી એ ડુઝાશે પણ નહિ.

એ હત્યાકાંડમાં રહેંસાયેલાં હાથરેક જોટલા માનવીઓના લોહીએ હિન્દીઓની શિથિલતા ઘોષ નાંખી. ૧૯૧૯ પછી હિન્દીઓમાં ભારે જાગૃતિ આવી, જલિયાંવાલાના હત્યાકાંડનું એ સીધું પરિણામ હતું. આજે જલિયાંવાલા બાગમાં જન પાથરનારાઓની રજૂતિને આપણે અંજલિ આપીએ છીએ.

૧૯૩૯માં ફરી યુદ્ધ જાગનાં ખિટને ફરી વચનો આપવા માંડ્યાં પણ કાંઈ નેતા એનાથી બોળવાયો નહિ. ગાંધીજીએ યુદ્ધ અંગે દેશને જે સુદર નેતાગીરી આપી છે તે માટે આપણે તેમના ઋણી છીએ.

હિન્દની પરિસ્થિતિની આ પશ્ચાત્ત ભૂમિકા હતી. ત્યાં તે બુદ્ધ પૂર્વ એશિયાની લડાઈ ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૮મી તારીખે જાહેર થઈ. એ દિવસે એવો દાઢપણ હિન્દી નહિ હોય જેનું હૃદય આનંદથી નાચી નહિ બેઠું હોય. જાપાનમાં રહ્યા રહ્યા અમે, એશિયાની પીડિત પ્રજાઓ માટે જાપાનની સહાય મેળવવાની મરજિત આદરી રહ્યા હતા.

હવે જ્યારે આપણા સમાન દુસ્મન સામે જાપાને પણ યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે ત્યારે આપણે શું કરવું એ પ્રશ્ન બોલો થાય છે. આ પ્રશ્ન અંગે નિર્ણય કરવા ૧૯૪૧ ના ડિસેમ્બરની આઠમીએ ટાકિયોમાં વસતા હિન્દીઓ રેનબોગ્રીલ ખાતે ભેગા મળ્યા હતા. આ હિન્દીઓએ એશિયાના મુક્તિસંગ્રામમાં માથ પુરાવવા માટે આદિજન બિયું કરવાનો, આ આદિજનના સંચાલન માટે એક સમિતિ નીમવાનો અને એ સમિતિનું પ્રમુખસ્થાન મને આપવાનો નિર્ણય કર્યો હતો મેં એ નિર્ણય માન્ય કર્યો હતો. અમે હિન્દની આઝાદીની ઘોષણા પૂર્વ એશિયાના બધા પ્રદેશોમાં કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

૧૯૪૧ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મીએ જાપાનમાંના હિન્દીઓના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર, કાબે, જોસાકા, ચોકોદામા અને ટોકિયોમાં નિવાસ કરના હિન્દીઓના ૫૦ પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ ટોકિયોની રેલ્વે હોટલમાં ભરાઈ હતી. આ પરિષદમાં વિવિધ પ્રશ્નો પરંતુ વિચારણા ચલાવાઈ હતી અને હિન્દીઓને પરિસ્થિતિની ગંભીરતા પિછાનવાની અને હિન્દ સામે ઊભા થયેલા ભયો ઝોળખવાની દાક્ષિણ્ય કરતો એક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો :—

‘યુરોપ અને આફ્રિકામાં છિટન અને તેના સાથીઓને સાંપડેલી પરાજય પરંપરાએ, યુરોપમાંના બ્રિટિશ શાહીવાદનું ભાવિ નિર્માણ કરી નાખેલ હોવાથી અને, જાપાને પૂર્વમાં છિટનની ખુશ્કી અને તરી તાકાતનો નિષ્ઠુરતામય રીતે વિનાશ કરવાથી એશિયામાંના બ્રિટિશ શાહીવાદની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા ઉપર ખરચુતોલ કટકો પડ્યો હોવાથી અને,

છિટનના દુર્ગંસમાં હિન્દના દરિયાર્ધ કિનારા તથા ખુશ્કી સરદદ નજીક યુદ્ધ પહોંચ્યું હોવાથી, તથા છિટનનાં લગભગ મુખ્ય મથક ભુમી નાખવા ધરીરાષ્ટ્રોને હિન્દ ઉપર ચઢાઈ કરવી પડે એવો સંભવ ઊભો થયો છે એટલે અને,

આવી ચઢાઈ જો થાય તો હજારો હિન્દી શહેરો અને ગામોમાં વસતા લોકો નિર્દોષ અને નિઃસહાય હિન્દીઓને અકલ્પ્ય માતનાઓ ભોગવવી પડે એમ હોવાથી અને,

આવી કમનસીમ પરિસ્થિતિનું નિવારણ, હિન્દની છિટનનાં શાસનમાંથી મુક્તિ મુક્તિ જાહેર કરાઈ જ અને બ્રિટિશ શાહીવાદ સાથે એના સર્વ સંબંધો તત્કાળ કાપી નાખ્યાથી જ આવી શકે એમ હોવાથી,

જાપાનમાં વસતા હિન્દીઓની આ પરિષદ, હિન્દી રાષ્ટ્રીય મદાસલા અને હિન્દી પ્રગતિ એવી આગ્રહભરી અને આજીજીભરી અપીલ કરે છે કે તેમણે હિન્દની આઝાદી તત્કાળ જાહેર કરવી અને છિટનના લાયમાંથી સર્વ સત્તા આંચકી લેવી. છિટનનાં શાહીવાદી યુદ્ધમાં હિન્દ તરફથી જે કાંઈ સદાય મળે તે અંધી અટકાવી દેવાનો પણ તેમણે પ્રયત્ન કરવો. હિન્દની પ્રગતિ તરફથી એવી જાહેરાત કરવી કે, હિન્દને આ યુદ્ધમાં સંડોવાવાની ખિલકુલ ઇચ્છા નથી. છિટનને મદદ કરવાની આતુરતા એણે કદી સેવી નથી.’

આ સદેશ લખતે અમારા પ્રતિનિધિઓ સાંધાઈ ગયા અને ત્યાં પણ હિન્દીઓની એક જંગી સભાએ ઉપરની મતવચના જ ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કર્યા.

દરમિયાનમાં અમે જાપાનના મુઠ્ઠી અને લશ્કરી સત્તાવાળાઓ સાથે સંપર્ક સાધ્યો. અને દિન્દની વ્યાઝાદીની લડતમાં મદદ કરવાની અગત્ય તેમના મન પર ઠસાવી. બ્રિટિશ શાહીવાદ દિન્દમાં દશે ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર એશિયા માટેની જાપાનની ઝુંબેશ સફળ નહિ થાય એ અમે તેમને સમજાવ્યું. આખરે અમે સફળ થયા અને દિન્દીઓના સ્વાતંત્ર્ય જંગમાં સહાય કરવાની તત્પરતા વડા પ્રધાન ટોન્નેએ, જાપાની ધારાસભા સમક્ષ સિંગાપુરનાં પતન વખતે દેશા એક બાપલુમાં વ્યક્ત કરી.

આ જાહેરાતે અમારામાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો. અમે અમારી પ્રગતિ ચલાવવા માટે સાન્નો હોટેલમાં અમારું વડું મથક સ્થાપ્યું, પછી અમે પૂર્વ એશિયામાં વસતા બધા દિન્દીઓની એક પરિષદ બોલાવવાનો નિર્ણય કર્યો. મલાયા હોંગકોંગ, શાંઘાઈ વગેરે સ્થળોના પ્રતિનિધિઓ ભેગા મળ્યા, અને આપણાં બ્લાન્દોલનનાં સંચાલન માટે એક પ્રાર્થમિક બંધારણ ધરાવ્યું. આ બધું, જેને 'ટોકિયો પરિષદ' કહેવાય છે તેમાં ચલુ' હતું. એ પરિષદમાં, ઈસ્ટ ઇન્ડીઝ, થાઈલેન્ડ, બ્લાન્દામાન વગેરે સ્થળોના દિન્દી પ્રતિનિધિઓ નહોતા. એટલે એ પરિષદ સમગ્ર પૂર્વ એશિયાના દિન્દી પ્રતિનિધિઓનો અવાજ રજૂ કરી શકી નહોતી. આવો અવાજ રજૂ કરવા અમે પાછળથી એક મોટી પરિષદ બોલાવવાનું નક્કી કર્યું હતું. આજની પરિષદ એ નિર્ણયનો જ પરિપાક છે.

આ અંગેની બધી જવાબદારી મારા માથા પર નાખવામાં આવી, અને આ શહેરમાં પરિષદ ભરવાનો નિર્ણય થયો.

મિત્રો, આપણે જાણીએ છીએ કે દિન્દ આજે કલિદાસના એક અગત્યના તબક્કામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. આજે લાપણું કરવાનો વખત નથી. આજે તો કામે લાગી જવાનો અને ચોક્કસ નિર્ણય કરી લેવાનો વખત છે. સમય આપણે માટે શદ જોવાનો નથી. મને ખબર છે કે આપણી સમક્ષ ધણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થશે, આપણાં મનમાં ધણી આશંકાઓ જાગશે પણ આપણે કૃતનિશ્ચયી હશું તો એ બધાની નિવેડો આવી શકશે. આપણી માતૃભૂમિ પ્રત્યેની જવાબદારી પિછાનીને, આવેલી તક આપણે જવા દેવી ન જોઈએ...નહિ તો પાછળથી રડવાનો પ્રસંગ આવશે. આપણે તો આપણાં હજારો શહીદોએ બાદરેલાં પૂરાં કરવાનાં છે. બંધુઓ, ઊઠો અને હમર કસો. મહાત્મા ગાંધી અને સ્વતંત્ર દિન્દની આપણી ભાવિ ગ્રન્થ આપણે માટે અભિમાન લઈ શકે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવા પ્રયત્નચાઓ.

તમારા મનમાં જે આશંકાઓ ઊભી થતી હતો તેની હું કદર કરી શકું છું પણ એ આશંકાઓ ખોટી છે તેની હું તમને ખાતરી આપું છું. આજે તો આપણા મિત્રો પ્રત્યે પણ આપણે આ શંકા સેવતા થઇ ગયા છીએ, પણ એવી મનોરૂઝિ પ્રગતિની અવરોધક છે. દુશ્મનના સૂક્ષ્મ પ્રચારે પણ આપણા ઉપર અસર કરી છે. એ અસર ખંખેરી નાખ્યે જ છૂટકા છે. દુશ્મનનાં વચનો ઉપર હવે વિશ્વાસ રખાય એમ નથી. આજે તો, “બહાદુરીથી કામ કરે એને જ વીરતા વરે છે” એ પંડિત જવાહરલાલના શબ્દોને આપણે જીવનમંત્ર સમા ગણવા લેઇએ.

આ પરિપિદ પૂરી થાય ત્યાં સુધીમાં હિન્દની આઝાદી માટેની બ્યવહારુ યોજના ધડી કાઢજો હિન્દી લશ્કરની મદદ આપણા પક્ષે છે. તમારા નિશ્ચય ઉપર, એ મદદના હવે પછીના ઉપયોગનો આધાર છે. દુશ્મનના પ્રચારની ઇન્દ્રજાળમાં સપડાયેલ જે હિન્દીઓ યુરોપ અને આફ્રિકામાં ખપી ગયા છે તેમના મિત્રો અને રનેહીઓ પ્રત્યે આજે આપણે સહાનુભૂતિ પાઠવીએ છીએ. આપણા અહીંના હિન્દી સૈનિકોની વીરતામાં મને વિશ્વાસ છે. તેમની સહાય વડે આપણે શાહીનાદ સામેની લડતમાં જીતીશું જ એવી મને ખાતરી છે. આજે આપણે ખભેખલા મીલાવીને લડવાનું છે. અને આપણે એક જ વસ્તુ યાદ રાખવાની છે એક અને અવિભક્ત હિન્દ. એ હિન્દનો એક જ દુશ્મન છે—ઈંગ્લેન્ડ એ હિન્દનું એક જ ધ્યેય છે—સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય: વન્દે માતરમ્’

[૫]

આઝાદ સંઘની સ્થાપના

એ ગોકાકની પરિપત્ને અત્યંત સફળતા મળી હતી. આવી એકતા ત્યાં સ્થાપી શકાશે એવી કંપના પણ કદાચ નહોતી. આ પરિપત્નમાં જાપાન, મલ્યુકો, હોંગકોંગ, બ્રહ્મદેશ, જાવા, સુમાત્રા, મોર્ગેશિયો, મનાથા અને યાઇનેન્ડના, ત્યાં વખતા હિંદીઓના પ્રતિનિધિઓ અને યુદ્ધકેદી તરીકે જાપાનના હાથમાં આવેલા હિંદી લશ્કરના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. શ્રી. બોએ અદ્ભુત ઉદ્યમતાથી પરિપત્ન સંચાલન કર્યું હતું પરિપત્ન તા. ૧૫મીથી ૨૩મી સુધી ચાલુ રહી હતી. યુદ્ધજન સલાહો ચર્ચાનાના હતા.

સુભાષભાષુએ દૂરપૂરની દુનિયામાં આ પરિપત્ન પછી લગભગ એક વર્ષે પગ મૂક્યો, આ એક વર્ષ ખરેખર ઘડતરનું વર્ષ હતું. આ વર્ષમાં હિંદ આઝાદ મંઘની અદર અને બહાર ધણી અથડામણો ચર્ચા જાપાન શાહીવાદ પણ થોડાંક સોગદાઓ એવા એકાદ બેવાર તો આખી ચે ધમારત તૂટી પડે એવો ભય પણ ઉપસ્થિત થયો, પરંતુ એ બધા વખતો, ખગામણો અને ખડકોની આરાપાર આઝાદ મંઘની નોકાને લઈ જવાનું માન શ્રી તાસમિકારી બોએને ધટે છે એમના પૂર્વજીવન ઉપર એક નજર નાખી જઈએ.

હિંદીઓએ દાદાભાઈ નવરોજીને જો 'હિંદના' 'દાદા' કહી નવાજ્યા તો જીવાનોના, ઉગતા લોહીના, ક્રાંતિકારીઓના 'દાદા' હતા શ્રી. તાસમિકારી બોએ આઝાદ હિંદ ફોર્સ સાથે દાદા-અથવા ક્રાંતિકારીઓ એમને પ્રિય નામથી બોલાવતા તે રામુના-નો સંઘ સ્થપાના પહેલા ભારતવર્ષની વર્તમાન પેઢી એમને લગભગ બૂની ગઈ હતી એમ કહીએ તો ચાને એક મામાન્ય કાર્યકર્તામાંથી પોતાની એકનિષ્ઠ મેચ, સમઠનસમિતિ અને કાયું કુશળતાને લીધે સારાચે ભારતવર્ષના ક્રાંતિજના તેઓ નેતા જન્યા હતા.

૧૯૧૨માં તે સમયના વાર્ષિકરોય લોડ દાડિંગ પર બોબ ફેંકવાના કેસમાં તેઓ પ્રથમ પકડાયા. તે પછીથી ચમેલી સઘળી ક્રાંતિકારક પ્રવૃત્તિમાં એમનો મુખ્ય દિસ્સો રહ્યો. ૧૯૧૪-૧૫માં દિલ્હી કાવતરા કેસમાં તેઓ સારી એવી ખ્યાલીમાં આવ્યા. એમના બે સહકારીઓ શ્રી અનમ વિહારીલાલ તથા માર્સ્ટર અમીયંદને દેહાંતદંડની શિક્ષા થઈ. શું ક્રાંતિકારીઓ આટલી ગંભીર દિંમત બતાવી શકે ? અને તે ચે દિંદના ? કાંઈને સ્વપ્ને ચેતુ ખ્યાલ નહિ હોય એટલાં ધૈર્ય અને દિંમત આ ક્રાંતિકારીઓએ પોતાનો કેસ ચાલતો હતો ત્યારે બતાવ્યાં.

હાલને માટે લલચાવનારું મોટું ધનામ કાઢવામાં આવ્યું. ઠેરઠેર એમની જમીનો ટાંગવામાં આવી. છતાં સરકારી જમણસીના હાથ હેઠા પડ્યા. એ ન જ પકડાયા. એક વખત તો એવું બન્યું કે એક રાત્રે તેઓ પંજાબ જવા માટે કાશીથી દિલ્હીના રસ્તે ગાડીમાં બેઠા હતા. રાત હોવા છતાં એ તો અતત જગતા બેઠા રહ્યા. દિલ્હી છોડ્યું ને થોડીવારે પોતાને પરિચિત એવા એક પોલિસ અમલદારને બાજુની બેઠક પર બેથો. પણ મોંઢા પરનો લાવ એમણે લગીરે બદલ્યો નહિ. શાંતિથી બીજે રેશને જુદા જ રૂબામાં બેસી ગયા ને એમ ઠંઠ અમૃતસર સુધી પહોંચ્યા. કાશી અને લાહોરમાં ચાલતી ગુપ્ત પ્રવૃત્તિ અત્યાર સુધી એમણે જારી રાખી હતી. અહીં પણ ક્રાંતિકારીઓના સંપર્કમાં એ આવ્યા, પંજાબના આગેવાન કરતારસિંહ અને બંગાળના નેતા મતીન્દ્રનાથ પણ એમની જ રાહજરી નીચે કામ કરતા.

યુરોપમાં યુદ્ધોનો કાવાનળ પ્રગટી ચૂક્યો હતો. બ્રિટન એમાં સંડોવાયું હતું. સત્તા હાથ ધરવાની આ જ એક સુવર્ણ તક હતી. ભારતમાં સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ શરૂ કરવા માટેનો દિવસ પણ નક્કી કરી દેવામાં આવ્યો હતો. અને દેહતી ફેશ્નઆરીની ૨૧મી તારીખ. સાચાં દિંદના ક્રાંતિકારીઓ એકઠા મળ્યા હતા કરતારસિંહ, શમીન્દ્રનાથ, સોહનસિંહ, પિંગલે અને નલિની. આ સર્વએ એકસાથે દિલ્હી, કાશી, જબલપુર, મીરત, લાહોર વગેરે સ્થળોએ ત્યાં ત્યાંના શાહી જરકરને ફોડવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ગદરપાર્ટીની પણ એમણે મદદ મેળવી હતી. સૌને લાગ્યું, તારીખ દૂર હોવાથી ગુપ્તતા જલદી બહાર આવી જશે એટલે ૨૧મી ફેશ્નઆરીને બદલીને તે ૧૫મી ફેશ્નઆરી રાખવામાં આવી. પરંતુ કૃપાલસિંહ નામનો એક આદમી ફૂટી ગયો અને ક્રાંતિ નિષ્ફળ નીવડી.

દિલ્હી કાવતરા કેસ વખતનું એમને પકડવા માટેનું લારે ધનામ તો હતું જ. લાહોર કાવતરા કેસ વખતે પણ ક્રાંતિના અગ્રણીઓમાં એમનું નામ

ખેલાતું હતું. આથી પંજાબ સરકારે અઢી હજારનું ખીલું ઇનામ કાઢ્યું. બનારસ કાવતરા કેસમાં પણ રાસુદા સડોવાયલા માની સંયુક્તપ્રાંતની સરકારે એને માટે ખીજા અઢી હજાર જાહેર કર્યા. આમ એમને પકડાવી આપનારને કુલ્લે સાડા બારહજાર મળે એમ હતા. કોઈપણ છૂપી પ્રવૃત્તિ માટે પૈસાની તો જરૂર પડે જ, ક્રાંતિદળને પૈસાની ઘણી જ જરૂર હતી. આથી સ્વમુખે એ કહેતા કે “શા માટે હુરાન ચાએ છો ? મને પકડાવી આપીને ઇનામમાં મળેલી રકમથી તમારી પ્રવૃત્તિ જોશબેર આગળ ધપાવો.”

આમ ઉપરાઉપરી કાવતરાં પકડાઈ જવાથી, વધુ સંગઠિત રીતે કામ થાય અને તેને પૂરતા પ્રમાણમાં વેગ મળે માટે દયિયારો મેળવવા જોઈએ. છેવટે મિત્રોના અતિઆગ્રહને વશ થઈ વિદેશ જવાનું અને ત્યાંથી પિસ્તોલ તેમ જ કારતુસો મોકલવાનું એમણે સ્વીકાર્યું.

આવે કારણે દાદા કલકત્તામાં આવ્યા ને ભરખપોરે સ્ટીમર પર પહોંચી ગયા. હિંદને કિનારો છોડતાં એમને ચણેલી વેદના અસલા હતી. જાપાન પહોંચ્યા પછી ચીનમાંથી છૂપી રીતે દયિયારો મોકલવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ વાત પકડાઈ ગઈ ને બ્રિટિશરોએ જાપાન પર એવું દબાણ કર્યું કે દાદાને પાંચ જ દિવસમાં સાંધાઈ છોડી દેવું પડ્યું. ત્યાંથી અદસ્ય થયા પછી આઠ વર્ષ એમણે ક્યાં વીતાવ્યાં એની હકીકત હજી પણ મળતી નથી.

જાપાનમાં પણ બ્રિટિશ છૂપી પોલીસ તો એમની પછવાડે જ હતી. એકવાર ઘણી કટોકટીની પળે એક જાપાની અમલદારે એમને છોડાવ્યા હતા. જાપાનમાં એમણે લગ્ન કર્યાં. એમના સંતાનોમાં એક પુત્રનું નામ ભારતચંદ્ર હતું. એમનાં પત્ની જંગાળી જાણીતાં હતાં.

વિદેશમાં રહીને પણ વતનની કેટલી સેવા થઈ શકે છે એનો એમણે સારો દાખલો બેસાડ્યો. અહીં એમણે હિંદ વિશેનો અહેવાલ પ્રગટ કર્યો. ‘એશિયન રિવ્યુ’ નામનું એક માસિક તેઓ અગ્રાવતા અને હિંદનો અવાજ આખી દુનિયામાં ફેલાવતા. જાપાની ભાષામાં હિંદ વિશે પાંચ પુસ્તકો લખી જાપાનીઓની સહાનુભૂતિ જીતી લીધી. એટલું જ નહિ પરંતુ ડોક્ટર સડરવેટે લખેલ “ઇડિયા ઇન બોન્ડેજ”નો જાપાની ભાષામાં અનુવાદ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો. જાપાનના વૃત્તપત્રોના, ભારત સંબંધી તેઓ નિયમિત સંવાદતા તરફ પણ રણા હતા.

વર્ષો પહેલાં એક પત્રમાં એમણે લખેલું :

“મારું આખું દિલ્લિમિંદુજ અદ્ધ વિશાળ યર્ધગયું છે. સ્વતંત્રતા તો દિન્દે મળતી જ ન્નેમ્મએ. કારણ એની સ્વતંત્રતા ઉપર સારાથે જગનના પુનરુદ્ધારનો આધાર છે. સ્વતંત્રતા પેલે સાધ્ય નથી, પણ સાધન છે અને એનું ધ્યેય તે શાહીવાદ અને નોકરશાહીનો નાશ અને સાંને માટે જીવવા કાળે એક નૂતન અને વધુ ઉત્તમ એવી દૂનિયાનું સર્જન. દિન્દેનો એ ધર્મ છે અને તેથી જ એ મારો અને તમારો થે જીવન ધર્મ છે.”

આવા ક્રાંતિકારના નેતૃત્વ નીચે જેગઠાક પરિપદમા નીચેના નિર્ણયો કરવામાં આવ્યા.

(૧) ૧૯૪૨ના જૂનમાં જેગઠાક ખાતે મળેલી દિન્દી આઝાદી પરિષદ ઠરાવે છે કે દિન્દે માટે સંપૂર્ણ અને સત્વર સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પરિષદે આદેશનો શરૂ કરવાં.

(૨) પરદેશી અંકુશ, આધિપત્ય અથવા દરમિયાનગીરીથી મુક્ત એવી દિન્દી સંપૂર્ણ આઝાદી સિદ્ધ કરવાનો આ આદેશનનો હેતુ રહેશે, એવા ૧૯૪૨ના માર્ચ મહિનામાં મળેલી ટોકિયો પરિષદે દર્શાવેલા અભિપ્રાયને આ પરિષદ બહાલી આપે છે, અને વધુમાં તે મક્કમ રીતે માને છે કે આ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા અંગેના જરૂરી પગલાં લેવાનો સમય આવી ગયો છે.

(૩) ઠરાવવામાં આવે છે કે આ પરિષદના આશયે શરૂ કરવામાં આવેલી દિન્દી આઝાદી ચળવળ, નીચે જણાવવામાં આવેલાં સિદ્ધાંતો અનુસાર ચલાવવામાં આવશે:-

(અ) દિન્દી આઝાદી ચળવળનો મુદ્દાલેખ, “એકતા, શ્રદ્ધા અને સ્વાર્પણ” રહેશે.

(બ) દિન્દેને એક અને અવિભાજ્ય ગણવામાં આવશે.

(ક) આ ચળવળની સધળી પ્રવૃત્તિઓ, વિસ્તારિય, કોમી કે કાર્મિક ધોરણે નહિ પરંતુ રાષ્ટ્રીય ધોરણે ચલાવવામાં આવશે.

(ડ) દિન્દી પ્રજાના સાચાં હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવાનો દાવો કરી શકે તેવી દિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રસ એક માત્ર રાજદ્વારી સંસ્થા હોવાથી, આ પરિષદે એનું મતભ્ય ધરાવે છે કે આ ચળવળનો કાર્યક્રમ અને તે અંગે પગલાં લેવાની યોજનાને એવા પ્રકારનું નિયમન અને દોરવણી મળતી ન્નેમ્મએ કે નેથી કરીને તેને દિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રસના ધ્યેય અને ઇરાદાઓના ધોરણ પર લાવી શકાય.

(૬) હિન્દના બાવી અંધારણુનું ધડતર ફક્ત હિંદી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથે જ કરવું.

(૪) ઠરાવવામાં આવે છે કે હિંદી આઝાદી ચળવળ ચરૂ કરવા માટે મંડળની રચના કરવી. આ મંડળને 'હિંદી આઝાદ સંઘ'નું નામ આપવામાં આવશે.

ઠરાવવામાં આવે છે કે 'હિંદી આઝાદ સંઘ' તુરંત સૈન્ય ઊભું કરવાનું કામ હાથ ધરશે. આ સૈન્યને 'હિંદી રાષ્ટ્રિય સેના' કહેવામાં આવશે. હિંદી રાષ્ટ્રિય સેનામાં, હિંદી સૈનિકો- (લડાયક અને બિન-લડાયક) અને હિન્દની આઝાદી માટે હવે પછી લશ્કરી સેવામાં ભરતી કરવામાં આવે એવા નાગરિકોને લેવામાં આવશે.

(૬) ઠરાવવામાં આવે છે કે હિંદી રાષ્ટ્રિય સેનાની સ્થિતિ, તેના પરનો અંકુશ અને અવસ્થાતત્ર હિંદીઓના પોતાના હાથમાં ચૂકવ્યાં.

(૭) આ પરિપક્વની એવી તીવ્ર ઇચ્છા છે કે રાષ્ટ્રિય સેનાને તેની રાષ્ટ્રાત્મકતા જ, આઝાદ હિન્દની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રિય સેનાના અધિકારી અને કોર્પો મળવાં જોઈએ.

(૮) ઠરાવવામાં આવે છે કે હિન્દી રાષ્ટ્રિય સેનાનો ઉપયોગ ફક્ત આ હેતુઓ માટે જ કરવામાં આવશે:—હિન્દી રાષ્ટ્રિય સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવા અને તેનું સંરક્ષણ કરવા માટે તથા હિન્દની આઝાદીના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડે તેવા બીજા હેતુઓ માટે.

(૯) ઠરાવવામાં આવે છે કે સુચિત હિન્દી રાષ્ટ્રિય સેનાનાં સધળા અધિકારીઓ અને માણસો હિંદી આઝાદ સંઘના સભ્યો હશે, અને સંઘને તેઓ વફાદાર રહેશે.

(૧૦) ઠરાવવામાં આવે છે કે હિન્દી રાષ્ટ્રિય સેના, કાર્યવાહક સમિતિના સીમા અંકુશ તળે રહેશે, અને કાર્યવાહક સમિતિની સૂચનાઓ અનુસાર, હિન્દી રાષ્ટ્રિય સેનાના સર મેનાપતિ સદરહુ સેનાનું સંચાલન કરશે.

હિંદ ખાતેની બ્રિટિશ અથવા અન્ય પર્સેશી સત્તા સામે કોઈ પણ લશ્કરી પગલું ભરતાં પહેલાં સચામ સમિતિ એ કમીશન બરાબર લક્ષમાં રાખશે કે આણં પગલું હિન્દની રાષ્ટ્રિય મહાસભાએ વ્યક્ત કરેલી અથવા સેવેલી, આડંબીઓ સાથે મુસંજત હશે.

(૧૨) ભપ.નની ચાહી સરકારે નીચે મુજબની તરતમાં જાહેરાત કરવી જોઈએ.

દિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ધુંસરીમાંથી મુક્ત થાય કે તરત જ જાપાનની સરકાર દિંદની પ્રાદેશિક એકતાનો સ્વીકાર કરશે અને કોઇપણ પ્રકારની પરદેશી લાગવગ અથવા રાજદ્વીપ, લસ્કરી કે આર્થિક પ્રકારના કાબૂથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત એવા દિંદના સાર્વભૌમત્વનો સ્વીકાર કરશે. દિંદના કાવિ બંધારણની રચનાનું કાર્ય, કોઇ પણ પરદેશી સત્તાની દરમિયાનગીરી સિવાય દિંદની જનતાના પ્રતિનિધિઓનું જ રહેશે.

(૧૩) જાપાનમાં શાહી દળોના કબજા હેઠળના મુલકોમાં રહેલા દિંદીઓ સાથે પરદેશી શત્રુઓ તરીકે વર્તવામાં આવે છે પશ્ચિમાને તેઓને બારે હાડમારી અને નુકસાન વેઠવાં પડે છે તે દફીકત આ પરિપદે દુઃખની લાગણી સાથે જાણી છે. અને તેથી આ પરિપદ ઠરાવે છે કે, જાપાનની શાહી સરકારે નીચે મુજબ જાહેરાત કરવી:

જાપાનના શાહી દળોના કબજા હેઠળ રહેલા દિંદીઓ, આ ચળવળને દાનિકર્તા નિવડે તેમ જ જાપાનના દિતોને નુકસાન કરે તેવા પગલાંમાં ભાગ ન લે ત્યાં સુધી નેઓને પરદેશીઓ તરીકે ગણવામાં આવશે નહિ. જાપાનના શાહી દળોના કબજા હેઠળ આવેલા પ્રદેશો અત્યારે દિંદમાં રહેતા દિંદીઓની મિલકત જમનો વહીવટ જાપાનમાં અથવા જાપાનના કબજા હેઠળના પ્રદેશમાં રહેના કોઇ દિંદીને સોંપાયો હોય તો તે સિવાયની બધી મિલકતને જાપાને શત્રુની મિલકત તરીકે ગણવી નહિ. અને આ ખાખત સાથે સંબંધ ધરાવના સત્તાવાળાઓને આ નીતિને તરતમાં અમલમાં મૂકવાની સૂચના આપવી.

(૧૪) આ ચળવળ માટે દિંદના અત્યારના રાષ્ટ્રધ્વજને માન્ય રાખવામાં આવે છે, અને જાપાનની શાહી સરકારને, ચાઇનેઝની સરકારને અને અન્ય મિત્રસત્તાઓને એવી વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તેમની હકૂમત હેઠળના બધા પ્રદેશોમાં દિંદના આ રાષ્ટ્રધ્વજને માન્ય રાખવો.

(૧૫) આ પરિપદ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝને પૂર્વ એશિયા ખાતે આવવાની વિનંતિ કરે છે અને શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ પૂર્વ એશિયામાં આવી શકે તે માટે જર્મનીની સરકાર પાસેથી જરૂરી સગવડ અને પરવાનગી મેળવવા માટે જાપાનની શાહી સરકારે તેની લાગવગનો ઉપયોગ કરવો તેવી જાપાનની સરકારને વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

[૬]

રાષ્ટ્રીય સેનાની રચના

એંગ્લોફોનિકની પરિપદ પૂરી થતાં જ પૂર્વ એશિયાની ધરતી આઝાદ સંઘની પ્રગતિથી ધમધમવા લાગી. હિંદુસ્તાનમાં પણ એ વખતે 'હિંદ ઊડો'નો નાદ શ્રુત્તંદ થતો જતો હતો. જૂનમાં એંગ્લોફોનિકની પરિપદ મળી અને જીલ્લાખંડમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ 'હિંદ ઊડો'નો ઐનિદામિક ઠરાવ પમાર કર્યો. આ અને પ્રવૃત્તિ એક ખીજથી સાત નિરાળી હતી. હિંદવાસીઓને તો શ્રી. રાસમિદારી બોઝની પ્રગતિની ખબર પણ નહોતી, પરંતુ કુદરતી ક્રમે જ જાણે એકતા સધાયે જતી હતી.

હિંદમાં આઘની પ્રવૃત્તિનું પૂર્વ એશિયામાં વસતા હિંદીઓ પાસે તત્કરપર્શી જ્ઞાન તો હતું નહિ, પરંતુ તેઓ ગમે તેમ તો યે જે મુશ્કેલી વસતા હતા તે મુશ્કેલી સરકાર સાથે યુદ્ધમાં ઉતરેલા ન હોવાથી એમને સરકારી સાધનો દ્વારા અમુક માહિતીઓ તો મળી જ રહેતી. વધુમાં રેડિયોના વાયુતાર તો કાઈ તોડી શકે એમ હતું જ નહિ હિંદની અને ઇંગ્લાંડની સરકાર પોતાની સંચાર પુરવાર કરવા અને કોંગ્રેસને બદનામ કરવા માટે રેડિયોનો ઉપયોગ કરતાં હતાં તે પણ પૂર્વના હિંદીઓને સાચા સમાચાર મેળવવા માટે ઉપયોગી થઈ પડતાં સિટિય પ્રચારનું જૂઠાણું તારવી લેનામાં તો એ લોકો અત્યંત કુશળ હતા.

હિંદમાં ઓમરટનો ઠરાવ પસાર થયો તેની અસર તો આખી દુનિયા ઉપર થઈ હતી પૂર્વ એશિયામાં એ ઠરાવે ઉત્સાહનું મોજું ફેલાવ્યું સુભાષચાણુ એ વખતે બર્લિનના રેડિયો ઉપરથી ગરજતા હતા. પૂર્વ એશિયામાં જાગૃતિનાં

પૂર ચડવા લાગ્યાં. રથજે રથજે આઝાદ સંઘની ચાખાઓ રથપાછ ગમ. થોડા વખતમાં તો એક મુગમાં દર પૂર્વના તમામ દિંદી મથકો પરોવાઈ ગયાં.

મહાયામાં શરણે થયેલા દિંદી સૈનિકોમાંથી કેપ્ટન મોહનમીંગની સરદારી નીચે દિંદી રાષ્ટ્રીય સેવાનું સંગઠન કરવાનું પણ ચરૂ થયું હતું તેમાં હિત્સાદ વધવા લાગ્યો. હમરોની સંખ્યામાં નાગરિકો પણ તેમાં જોડાવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં સારી એવી ફોજ ઊભી થઈ ગઈ અને ૧૯૪૨ના સપ્ટેમ્બરમાં બધવ-સ્થિત રીતે આઝાદ દિંદ ફોજ અસ્તિત્વમાં આવી.

યાદ રાખીએ કે આ બધું સુસાપનાણુના આગમન પહેલાં બની ચૂક્યું હતું એ સમયના કાર્યની સંપૂર્ણ વિગતો આપવાનું તો અહીં શક્ય નથી, પરંતુ ક્યા પ્રકારે ભરતી થતી અને તાલીમ આપવામાં આવતી તેના બે ત્રણ સાચા નમૂનાઓ આપણે જોઈ લઈએ.

તાલિમકેન્દ્રો માટે મોકલવામાં પરિપત્રોનો એક નાનો ભાગ આ રહ્યો :

“ નીચેની વિગતો માત્ર દોરવણી પૂરતી જ છે. તાલીમના સમય ને સમય પત્રકમાં દરેક કેન્દ્રની સગવડતા પ્રમાણે ફેરફાર જરૂર કરી શકાય.

(૧) પ્રાથમિક કવાયત તેમજ દૈનિક દૂધઃ રત્નતાલીમઃ રાષ્ટ્રીય પીરોલ, ઐનેડ. (જુનિબુદ્ધ કેન્દ્રોમાં કામ કરવા શિક્ષણ આપવાની જાપાને હા પાડી છે)

આરામનું કાર્યઃ નર્સિંગ, સ્ટ્રેચર બાંધવાનું, પ્રાથમિક સારવાર.

એ. આર. પી. : શરીરશાસ્ત્ર.

સંગઠન : દિંદી રાષ્ટ્રીય ગીતનું ગાન : દિંદી ગણ્ડીય બ્રજ -ફરકાવવાની ક્રિયા.

ઉત્સવ : ગણ્ડીય અને સામાજિક નાટકો, ૩૦ કે ૪૦ માઈલ દૂર સાયકલ પ્રવાસઃ જાને રાધવાનું શિક્ષણ

(૨) શારીરિક તાલીમ ને પરિશ્રમ : લાકડાના પુલ બાંધવા, તરવાનું, ઊંડી ખાઈ ખોદવાનું, ને હસેમાંની રમતો

(૩) શિક્ષણ : દિંદુગતાનીનું શિક્ષણ. બૂદ્ધ પૂર્વ એશિયાના યુદ્ધની અમલ્ય બૂગોળ, નકશા [દિંદને લગતા વિશેષે કરીને]; બ્રિટિશ યુદ્ધની તેમ જ દિંદના; બંધારણની નજીબી કડીઓ, દિંદમાંના બ્રિટિશ આક્રમણોનો ઇતિહાસ. કોંગ્રેસ નેતાઓના જીવન ચરિત્રોનો અભ્યાસ.

(૪) રાષ્ટ્રીય શિસ્ત : હકમ કરતાં પહેલા હકમ પાળતાં થીએ. નૈતિક બળ વધારો. આત્મશ્રદ્ધા, સાચું જીવન, સહવિચાર, આધ્યાત્મિક તાલીમ, દેશપ્રેમ, સામાન્ય લશ્કરી શિસ્ત, નિયમિતતા.

(૫) રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર : સામાન્ય રીતચાત ને રૂઢી, લશ્કરી સલામ, જન સામાન્યનું શ્રેય, એક પહેરવેશ, આખી ચટ્ટી વચવા વચકન; ખમીસ સાથે રજરના જોડા. માયાનો પહેરવેશ : વાળેલી આખી ગાંધી ટોપી, કાપ્પા હાથ પર ત્રિરંગી ધ્વજની પટ્ટી.

(૬) વ્યવસ્થા તંત્ર : આઝાદ હિંદ ફોજ માટે યુવાનોની પ્રગતિ એક અતિ મહત્વનું શક્તિશાળી, ગમે ત્યારે કામ લાગે એવું અંગ દેવાયું, સંઘનું નોંજવાન દળ પછુ આના જેવા જ તંત્રો રચાવી શકે.

કોઇ પણ દેશમાં યુધ્ધ લડતી તો નવલોદિયા યુવાનોમાંથી જ થાય. પૂર્વ એશિયનના હિંદી યુવાનોને લગાડેનો કેવો રંજ લાગ્યો હતો અને ફોજના સૈનિકો પ્રત્યે તેઓ કેવો આદરભાવ વ્યક્ત કરતા તે તેમણે જ, આઝાદ હિંદ સેનાના સૈનિકો અને આફસરોને આપેલા એક માનપત્ર ઉપરથી જાણવા મળે છે.

આઝાદ હિંદ ફોજના આદર ગિરજાદરે,

અમે અહીં આજે સાંજે એકઠા મળેલા હિંદી નવલુવાનો તમને અમારી વચ્ચે આવેલા જોઇ અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ. આ આવકાર, માત્ર અહીં આવેલા અને હાજર રહેલાઓને જ નહિ પણ જેઓ આ ઉત્સવમાં ગેરહાજર છે તેમને પણ આપીએ છીએ.

તમારી અહીંની આજની માયાળુ હાજરીએ તમે અમારામાંના જ એક છો એના એક અખર પુરાવારૂપ છે, અમે પણ તમારી સાથે જ છીએ એમ આતરીથી માન્યો.

હિંદના આઝાદી યુદ્ધ માટે તમે જે ઝડપી પગલાં માંડી રહ્યાં છો એ અમેને રાજ-જ-રાજ નિહાળીએ છીએ અને તમારા માટે ભારે ગવંની લામણી અનુભવીએ છીએ. અમે તમારું અભિવાદન કરીએ છીએ. અમે માનીએ છીએ આ રાષ્ટ્રીય સૈન્ય મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા માટે હિંદના ઇતિહાસમાં અમર જની જરો.

અમે તમને હિંમતપૂર્વક આતરી આપવા માગીએ છીએ કે આપણી પવિત્ર હિંદ મેવાની મુક્તિ માટે અમે સૌ અમારી જિંદગીનું બલિદાન આપવા માગીએ છીએ. બ્રિટન-અમેરિકાની સત્તાઓ દ્વારા એનું અત્યાદે

હર અને પાશવી શોષણ થઇ રહ્યું છે અને દિલ્હી વધુ ગુલામ બનાવેલા માટે એમના કાવાદાવાઓ દિવસે દિવસે વધુ બેરહસ બનતા જાય છે. તમારો હેતુ પણ અમારા જેવો જ છે. અમારામાંથી જે જીવાનોએ પોતાના દેશને માટે જીવન સમર્પણ કર્યું છે તેમને તમારી જાવણીમાં લઇ જવા માટે વિનંતિ કરીએ છીએ. અત્યાર સુધી જો કે અમારી અરગણના થઈ છે તેમ છતાં અમે આ રીયતિમાં હવે વધુ ધાંચો સમય રહેવા માગતા નથી.

અમે એ સ્વીકારીએ છીએ કે તમારી સાથે જોડાવાને માટે કોઇપણ પ્રકારની લાયકાત અમારામાં નથી તેમજ એવી શિસ્ત કે તાલીમ પણ નથી છતાં તમારી અને અમારી નસોમાં એક જ લોહી વહે છે. આપણે એક જ ધર્મીના બાળકો છીએ એ એક જ કારણે અમારો તમારી સાથે સંબંધ હોવાનો દિમ્ભતપૂર્વક દાવો કરીએ છીએ. અમારી ગમે તેટલી ખામી હોય પણ અમારામાં સળગી રહેલો રાષ્ટ્રાભિમાનનો જીરુસો એ પ્રધાની ખોટ પૂરી પાડી રહેો. અને અમને વિશ્વાસ છે કે તમારું તાકાતવાન નેતૃત્વ, માર્ગદર્શન અને શિક્ષણ મળતાં અમે થોડા જ સમયમાં તમારા વિશ્વાસ અને અજ્ઞાને પાત્ર બની જઈશું.

અને અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે અમારી સાથે એક થઇ જવામાં તમે અચકાશો નહિ. અમે પવિત્ર દિલ્હુસ્તાનની આજાદી માટે તમારી સાથે જ જીવણ પ્રતિજ્ઞા લઇશું.

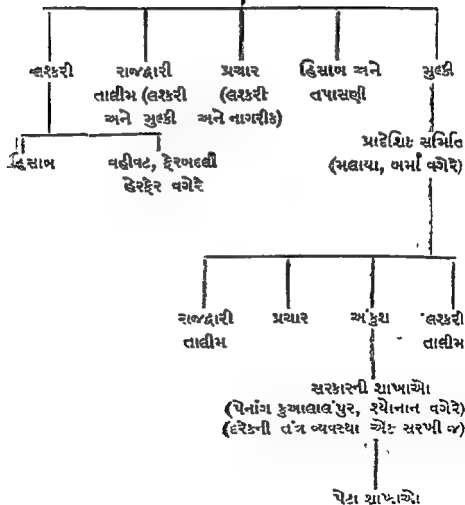
અમે છીએ, આજાદ દિલ્હ સેનાના સૈણી વહાલા બિરાદરો,
તમારી હમેશની ચક્ષુહારી શરી સેવામાં
સચ્ચો,

દિલ્હ નવજીવાન સંઘ.

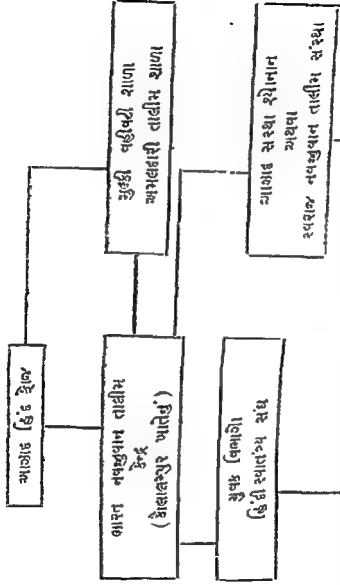
સંજ્ઞામ સમિતિની સ્વચાલના એક નમૂનો એકમ :

પ્રમુખ અને
સંજ્ઞામ સમિતિ

મહામંત્રી

પૂર્વ એશિયાના હિંદીસ્થાને અંગકિત કરવાની અંખી યોજના

નવજીવન વિભાગોમાં તાલીમ પામેલા કાર્યકરો ને મુકદ્દેઓમાં પાછાં મોકલવા.

1. ડાણ પમંદગી પામ્યું છે એ દર્શાવવા માટે આવી નિશાની કરતો.

2. હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના નવજીવન વિભાગો સહેર, ગામ, કે કારખાના વગેરેમાં ખેલો શકશે.

જપાન સાથે અયડામણ

લોકાના અને હિંદી સૈનિકાના ઉત્સાહને કાઈ સીમા નહોતી. દિંદી અમલદારોએ જાનાં કરેલાં તાલિમકેન્દ્રો જીત્યાનેનાં ! જાંઓથી લીમરાઈ રહ્યાં હતાં. સરકરનું પ્રમાણ જેમ જેમ વધતું જતું હતું તેમ તેમ રાષ્ટ્રીય સેનાની પ્રવૃત્તિનાં નેત્રો નવી નવી યોજનાઓ વિચારી રહ્યા હતા.

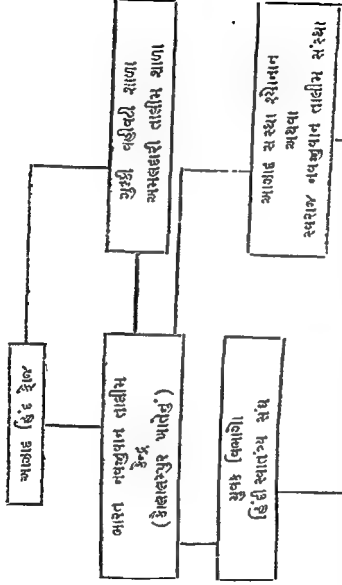
પરંતુ એક ચિંતા ધીમેધીમે ઉઘડી જતી જતી હતી. જપાની સરકરના વડાઓના મુખેથી તો પ્રશ્નસાના ઉદ્ગારો સરતા હતા. પરંતુ તેમનાં વર્તનમાં દિવસે દિવસે ફેર પડતો જતો હતો. હિંદી રાષ્ટ્રીય સૈન્ય બંધુ વિશ્વજી પાપા હિપર ગયાય તે તેમને પસંદ ન હોય એમ હવે, ચોખ્ખું જણાઈ આવતું હતું. જ્યાં જ્યાં નેમની સત્તા ચાલતી ત્યાં ત્યાં આગ્રહ સંધની પ્રવૃત્તિમાં અંતરાય નાખવાનું પણ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. એકાદ સરકારી વડાએ તો કામીરાદ જોગ કરવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો હતો.

આ સ્થિતિ હિંદી દેશસક્તોથી સહન થતી નહોતી. તેઓને પ્રથમથી જ જપાનની દાનત વિષેનો વહેમ હતો જ. એ વહેમ આ વર્તનથી દૃઢ બનતો જતો હતો. બેંગકોકની પરિષદ પછી જપાનની આદી સરકાર પાસેથી કેટલાક મુદ્દાઓ પ્રત્યે ચોખ્ખવટ માગવામાં આવી હતી તે મહિનાઓ વીત્યા પછી પણ સત્તાવાર રીતે મળી નહોતી. સહાનુશ્રુતિના ઉદ્ગારો સંભળાતા હતા, પરંતુ આદી સંમતિ જેવું કશું મળતું નહોતું. બેંગકોક પરિષદના ઠરાવો વિષે પણ જપાનની આદી સરકારે મૌન રાખ્યું હતું.

બેંગકોક પરિષદના ઠરાવો જ્યારે જપાની સરકરના વડાને મોકલવામાં આવ્યા ત્યારે તેના તરફથી સૂઝી સહાનુશ્રુતિજર્થો નીચેનો જરાય દિંદી આગ્રહ સંધના પ્રમુખને મળ્યો હતો.

પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓને સંગઠિત કરવાની ઓળખ

નવજીવાન વિભાગોમાં તાલીમ પામેલા કાર્યકરો ને ગુરુકેન્દ્રોમાં પાછાં એકલવા.

૧. દાણ પમંદગી ખાતે છે એ દર્શાવતા મારે આવી નિશાની કરતી.
૨. હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના નવર, (ન વિભાગો) શહેર, ગામ, કે કારખાના વગેરેમાં જોલી ચમકશે.

જપાન સાથે અથડામણ

દોકાના અને હિંદી સેનિકાના ઉત્સાહને કાઈ સીમા નહોતી. હિંદી અમલદારોએ જિખાં કરેલાં તાલિમકેંદ્રો જુવાનોનાં ટાળાંઓથી ઊભરાઈ રહ્યાં હતાં. લશ્કરનું પ્રમાણ જેમ જેમ વધતું જતું હતું તેમ તેમ રાષ્ટ્રીય સેનાની પ્રવૃત્તિના નેત્રો નવી નવી યોજનાઓ વિચારી રહ્યા હતા.

પરંતુ એક ચિંતા ધીમેધીમે ઉભર જતી જતી હતી. જપાની લશ્કરના વડાઓના મુખેથી તો પ્રશંસાના ઉદ્ગારો સરતા હતા. પરંતુ તેમનાં વર્તનમાં દિવસે દિવસે દેર પડતો જતો હતો. હિંદી રાષ્ટ્રીય એવ્ય બંદુ નિશાળ પાયા ઉપર રચાય તે તેમને પસંદ ન હોય એમ હવે ચોખ્ખું જણાઈ આવતું હતું. જ્યાં જ્યાં તેમની મત્તા ચાલતી ત્યાં ત્યાં આઝાદ સંઘની પ્રવૃત્તિમાં અંતરાય નાખવાનું પણ યત્ન ચાલ ચૂક્યું હતું. એકાદ લશ્કરી વડાએ તો કોમીરાદ બોલો કરવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો હતો.

આ રીતે હિંદી દેશભક્તોથી સહન થતી નહોતી. તેઓને પ્રથમથી જ જપાનની દાનત વિષેનો વહેમ હતો જ. એ વહેમ આ વર્તનથી દૃઢ બનતો જતો હતો. બેંગકોકની પરિષદ પછી જપાનની શાહી સરકાર પાસેથી કેટલાક સુદાઓ પ્રત્યે ચોખ્ખવટ માગવામાં આવી હતી તે મહિનાઓ વીત્યા પછી પણ સત્તાવાર રીતે મળી નહોતી. મહાનુભૂતિના ઉદ્ગારો સંભળાતા હતા, પરંતુ શાહી સંમતિ જેતું કશું મળતું નહોતું. બેંગકોક પરિષદના ઠરાવો વિશે પણ જપાનની શાહી સરકારે મૌન રાખ્યું હતું.

બેંગકોક પરિષદના ઠરાવો જ્યારે જપાની લશ્કરના વડાને મોકલવામાં આવ્યા ત્યારે તેના તરફથી સુઝી સહાનુભૂતિભર્યાં નીચેના જવાબ હિંદી આઝાદ સંઘના પ્રમુખને મળ્યો હતો.

બેંગલોર,

તા ૧૦મી જુલાઈ, ૧૯૦૨

પ્રતિ : શ્રી રાસબિહારી બોષ,

પ્રમુખ,

દિલ્હી બ્રાહ્મ સંઘ બેંગલોર,

પ્રિય પ્રમુખ સાહેબ,

દિલ્હી મુકમિલ બ્રાહ્મણી હાંસલ કરે એ હેતુથી, હિન્દમાં ચાલતી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામને સહાય કરવા પરત્વેની અને હિન્દમાંથી ઈંગ્લેંડ અને અમેરિકાની બાગવત નાબૂત કરવા પરત્વેની જે વિનંતિ ૧૯૪૨ ના જૂનની ૨૨મી તારીખે હિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ તરફથી શાહી જાપાની સરકારમાં આવી હતી તે સંબંધે મને જણાવતાં મને ઉપજે છે કે શાહી સરકારે હિન્દી સ્વાતંત્ર્ય મંથને આ બાબતમાં અતઃકરણપૂર્વકનો અને સંપૂર્ણ ટેકા આપવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. વડા પ્રધાન ટોનેએ વારંવાર કરેલાં નિવેદનોમાં અને બેંગલોર પરિષદ ઉપર એમણે તાબેતરમાં મોકલેલા સંદેશમાં શાહી સરકારની આ વૃત્તિ ૨૫૬ પ્રતિજ્ઞ પડે છે.

બેંગલોર પરિષદના દરવો ખાનગી રાખતી અગ્રિમ તમારા મંતવ્ય સાથે શાહી જાપાની સરકાર સંમત થાય અને એની એવી પણ ઇચ્છા છે કે શાહી સરકારનો આ જવાબ પણ અત્યંત ખાનગી રાખવો.

તમે જે વીરતાઓ અને અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ વેડી રહ્યા છો તે માટે તમારું અનુમાન કરવાની હું આ તક બઈ છું અને તમારી પિતૃભૂમિને બીંસી રહેલી જૂદી શાસનની પકડને ખંખેરી નાખવાના તમારા પ્રયત્નોમાં તમને સફળતા સાંપડે એવી શુભ શાવના બ્યક્ત કરું છું.

આપનું અનુમાન કરતો છું છુ

કર્નલ એચ. ઇવાકુરો

શાહી જાપાની સેન્યના હવાકુરો કોબાનનો વડો.

આ પત્રે હિન્દી બ્રાહ્મ સંઘની કારોબારીસમિતિ-સંગ્રામસમિતિને મુદ્દત સંતોષ આપી નહોતો. મુકુળ ચર્ચાને અતિ એમણે કર્નલ એચ. ઇવાકુરોને સ્થિતિ જવાબ મોકલ્યો :

રથોનાન

તા. ૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨

અતિ : ઈર્નલ એચ. ઇવાકુરો,

ઈવાકુરો કોમનલ્સ બડા

રથોનાન

શાહેબ,

હિન્દી સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનની સંગ્રામ સમિતિએ, આપના તરફથી આવેલા તા. ૧૦મી જુલાઈ ૧૯૪૨ના માયાળુ પત્ર પર વિચાર ચલાવ્યો હતો. એ પત્રમાં, અમારા માટે જે સહાયબુતિ બ્યક્ત કરવામાં આવી છે અને અમને સહાય કરવાનું જે વચન આપવામાં આવ્યું છે તેની અમે અંતઃકરણપૂર્વક કદર કરીએ છીએ છતાં એ પત્રમાં કેટલીક બાબતોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી નથી. આ બાબતો પરત્વે તમારું ધ્યાન દોરવાનું અમને ઇચ્છી લાગે છે.

૧૯૪૨ના જૂનની બાવીસમીએ અમે લખેલા પત્રમાં અમે જે વિનંતિએ કરી હતી તેનો સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ જવાબ તમારા પત્રમાં નથી. વળી અમે ઉક્ત પત્રમાં તેમ જ બેંગ્લોક પરિષદના દરાવોમાં જે જે મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત કર્યા છતાં તે અંગેની શાહી સરકારની વલણ પણ તમારા પત્રમાં ચોક્કસ રીતે સ્પષ્ટ થતી નથી.

વળી ૧૯૪૨ના જૂનની બાવીસમી તારીખનો ઉક્ત પત્ર શાહી સરકારને પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો કે નહિ અને જે પહોંચાડવામાં આવ્યો હોય તો શાહી સરકાર તરફથી એનો કોઈ જવાબ આવ્યો હતો કે નહિ તે પણ તમારા પત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું નથી. બાવીસમી જૂનનો ઉપરોક્ત પત્ર અને બેંગ્લોક પરિષદના દરાવોની નકલો અમે જ્યારે તમારા ઉપર મોકલી તે પહેલાં જ, વડા પ્રધાન જનરલ ટોળેએ કરેલી વિવિધ જાહેરાતોની જાણતો અમને યર્ષા જણેલી હતી. એ કામળ લખવામાં અમારો હેતુ તો બેંગ્લોક પરિષદના દરાવોમાં ઉપસ્થિત કરાયાલા મુદ્દાઓ પરત્વેની શાહી સરકારની વલણ વધારે સ્પષ્ટતાથી જણાવવાનો હતો.

પરિષદના દરાવો અને બાવીસમી જૂનના મારા પત્રનો, શાહી સરકાર તરફથી જે કોઈ જવાબ મેળવી શકાય તો અમારા ઉપર થયો ઉપકાર ક્ષેપો ગણાશે.

શ. તમારો આજ્ઞાકિત મેલક,

(સહી) રાસમિદ્દાઈ બોઝ.

હિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ સમિતિના પ્રમુખ

જાપાની વડાએ આ પત્રનો જવાબ પણ સુકો સદાનુભૂતિ દર્શાવી ને જ આપ્યો. બીજા બાલુ જાપાની દખલતનું પ્રમાણ વધતું જ ગયું. તાલિમ કેંદ્રોમાં તેઓ ગમે ત્યારે આવવા લાગ્યાં, અને કોઈને 'પૂજ્યા' સિવાય વિદ્યાર્થીઓને પોતાની ડાવણીમાં લઈ જવા લાગ્યાં. હિંદી આઝાદ સંજની મંત્રામ સમિતિના એક સભ્ય અને મલાયા શાખાના બહાદુર તથા સેદાલાવી પ્રમુખ શ્રી રાધવનના નેતૃત્વ હેઠળ ચાલના તાલીમ કેંદ્રમાં એક દિવસ ગંભિર બનાવ જની ગયો અને જાપાની સત્તા સાથેની અથડામણ ઉગ્ર જની ગઈ.

એક રાત્રે ફેટલાક જાપાની લશ્કરી અમલદારો આ સ્થળના ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં અ.બા. અને ત્યાં રહેના બધા વિદ્યાર્થીઓને તેમણે એકત્ર કર્યા. પછી બધા બધામાંથી તેમણે ફેટલાક ચખરાક વિદ્યાર્થીઓને ચૂંટી કાઢ્યા અને એ ને એ જ વખતે એ વિદ્યાર્થીઓને લઈ ગયા.

પોતાના મિત્રો કે સગાવડાલાંઓને ખબર આપવાની તક પણ તેમણે આપી નહિ. પછીથી જાણવામાં આવ્યું કે એ વિદ્યાર્થીઓને એક સખમરીનમાં બેસાડીને જાપાની પ્રચાર માટે હિન્દ મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા.

વળી સવારે શ્રી. રાધવનને આની ખબર પડી. અને તેમણે જાપાની સત્તાધીશો સમક્ષ વિરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે એક તો મારા વિદ્યાર્થીઓને રાજાવાની તમને કોઈ સત્તા નથી અને બીજું મારી સંમતિ વગર અને હોશિયારોના માથાપની સંમતિ વગર તમારાથી એવું કરી શકાય નહિ. ત્રીજું, એ વિદ્યાર્થીઓને સખમરીનમાં હિન્દ મોકલી દેવા માટે એકદા કર્યા નથી.

શ્રી. રાધવન અને જાપાની સત્તાધીશો વચ્ચેનો મગડો ઉગ્ર જની ગયો અને અંતે શ્રી. રાધવને આખી સંસ્થાને વિખેરી નાંખી તથા દરેક હોકરાને તેને ઘેર મોકલી દીધો. જાપાની સત્તાધીશોએ શ્રી. રાધવનના આ પગલાંને પોતાના અપમાન તરીકે લેખ્યું અને શ્રી. રાધવનને તેમના પોતાના ઘરમાં જ પોલિસ પહેરા હેઠળ અટકમાં મૂકવામાં આવ્યા. વળી તેમણે શ્રી. રાધવનની સંસ્થાના આ બધા ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ પર નજર રાખવાની જાપાની પ્રવૃત્તિઓના વિવિધ કેન્દ્રોને સૂચનાઓ મોકલી આપી.

વાત આટલેથી અટકી નહિ. જાપાની સત્તાધીશોએ લશ્કરી પ્રવૃત્તિ અને દુશ્મન સાથેની જાસૂસીના બહાના નીચે અમુક આગેવાનોને પકડી લીધા. ક. ગીલ એમાં મુખ્ય હતા. બીજા બાલુ હિંદી ફ્રેન્કોની એક ટુકડીને મર્મા મોકલી આપવાની મોકલણ કરી. આનો પ્રત્યાધાત બહુ મોટો થયો.

સંગ્રામ સમિતિમાં પણ આ અંગે લાંગણ પડ્યું અને વાતાવરણ ઉગ્ર બની ગયું. દિંદી સંગ્રામ નીમિત્તની તત્કાળ બેઠક મળી અને એમણે બર્મા મોકલાયેલા દિંદી સૈન્યને જાપાની વડાના હુકમો નહિ માનવાની જાહેર રીતે આજ્ઞા કરી. આને અંગે જાપાની વડા અને 'દિંદી આઝાદ સંઘ' વચ્ચે જાજરૂં કપણ થયું.

જાપાનની યોજના એવી હતી કે આ સૈન્યવાહક મૈત્ર્યેને જહાજમાં આપોરથી સીધા ચિતાગોંગ લઈ જવા અને જાપાની લશ્કરના વડાપણા નીચે ચિતાગોંગ ઉપર હુમલો કરવો. જાપાનની આ યોજના બેંગકોકના નિયંત્રેતા કાંચ કરનારી હતી.

અનિમ પરિણામ તો, દિંદી આઝાદ સંઘના જ વિજયમાં આવ્યું, પરંતુ આ બનાવો આઝાદ સંઘની એકના ઉપર ઉગ્ર પ્રદાર્શ્ય નીવડ્યા. જાપાન સાથેની અધ્યામણ પરસ્પરની અધ્યામણના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ.

[૮]

આંતરિક ધર્મણી

જાપાન સાથેની અયડામણ પરત્વે સંગ્રામ સમિતિમાં શું ચાલતું હતું તે વિષે થોડાક દસ્તાવેજી પુરાવાઓ આપણે જોઈએ.

૧૯૪૨ ની ૪ ધીર્ગકસંજરને રાજ બપોરે એક વાગે મળેલી સંગ્રામ સમિતિની કાચવહી નીચે પ્રમાણે હતી.

“ ગઈ કાલની ચર્ચાથી ઉપરિચિત થયેલા પ્રશ્નો તરફ સંબોધનું કેવું વલણ છે તે જાણવા પ્રમુખ શ્રી. બોઝ ઉત્તમક છે. મેનને કહ્યું કે તેમણે પરિસ્થિતિને અભ્યાસ કર્યો છે—એમણે, મોહનસિંગે અને ગીલાનીએ રાજનામું આપવાને નિર્ણય કર્યો છે. તેઓ માને છે કે આખીએ સમિતિ સમૂહમાં રાજનામું આપે વધુ ઇચ્છનીય છે. રાજનામાનો ખરડો તૈયાર થાય છે.

પ્રમુખ કહે છે કે ‘ હવે દુકડીની દિલચાલ શરૂ નહિ કરવાનો એમને નિશ્ચય છે, આ નિર્ણય માટે તેઓ જવાબદારી લે છે. વધુમાં ઉમેરે છે કે ૨૬૦૨ ની (એટલે ૧૯૪૨) ૨૯મી નવેંબરનો પત્ર જાપાન સરકાર સમક્ષ ઇર્ષજવા માટે કાઉન્સિલે કરેલી વિનંતીની બાબત હવે પોતે હાથ ધરશે. આ પ્રશ્ના ઉકેલ માટે થોડો સમય મંગાય છે. પ્રમુખ આશા રાખે છે કે આવતા માસની આખર સુધીમાં અગત્યના બધા જ પ્રશ્નો સંતોષકારક રીતે ઉકળી જશે. કાઉન્સિલના સભ્યોને તેઓ વિનંતી કરે છે કે બધા જ કાર્યક્રમ બરાબર પાર પાડવાનો તથાપિ આ પ્રશ્નો ઉકળી જાય ત્યાં સુધી, મલાયા બંદાર દુકડીઓની દિલચાલ એ ચંબાવશે એવી એ ખાતરી આપે છે. કાઉન્સિલને આ સર્વ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ પોતાના ઉપર જ છોડી દેવાની વિનંતી કરે છે.

રાજ્યનું કાલે જ ને બેઝોના કસબોનો પૂરો અમલ થાય એવું પમલું કાલેનીયે કરવું થયે.

મથાળા બહાર ટુકડીઓની હિલચાલ નહિ કરવામાં આવે તે બીજા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મેલે જાતે જ કરી લેશે એવી ખાતરી પ્રમુખે આપવાથી રાજનામાનો કાલે ખરડો પાછો બેઝો લેવામાં આવે છે.

રાજ્યના સૂચના કરે છે કે કાલેનીયની રજાના મંજૂરી વિના (આ. હિ. ફે ની) જી. એ. સી. ને લખવું જોઈએ. ટુકડીઓની હિલચાલના પ્રશ્નો પરત્વેના મુદ્દા પર સંગ્રામ-સમિતિએ લીધેલા પગલાં માટે જી. એ. સી. એ ઈવાકુરે કીકાન અગર જાપાની સત્તાધીશોને આદિત કરવા.

આ સૂચના કાલેનીય આન્ય રાજે છે.

મથાળામાં ભરતી કરેલા નામરિક સ્વયંસેવકો માટે, હવેથી તેમને આગ્રહ દિંદ ફેજમાં હાજર કરી દેવાના પૂર્વ નિશ્ચયને ફરીથી આ કાલેનીય બહાલી આપે છે."

આવે નિશ્ચય થયો હોવા છતાં પરિસ્થિતિ સુધરતી નથી અને મથાળા આખાના પ્રમુખ સંગ્રામ સમિતિના જવાબદાર સભ્ય નીચે પ્રમાણે રાજનામું આપે છે :

"એલ"

રથોનાન,

૪ થી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૨.

વહાલા બોલ,

લગભગ છ માસ પહેલાં, તમારા અતિ આગ્રહથી અને પ્રતિનિધિઓએ પસાર કરેલા ફરાવ પરથી, પૂર્વ એશિયાની હિંદ સ્વાતંત્ર્ય હિલચાલની સંગ્રામ સમિતિએ હું સભ્ય બન્યો ત્યારે મારા કેન્દ્રને તેમ જ ફેજનાંધેશને હું કંઈક ઉપયોગી થઈ પડે એવી જે મેં મોટી આસા રાખી હતી તે નકામી હતી એમ લાગે છે. ત્યારથી હિંદીઓમાં સંગઠન સ્થાપવાની, હિંદ જાપાની મૈત્રી વધારવાની, તેમ જ વિદેશી અમલ, દબાવગીરી કે અસરમાંથી આપણી મુક્તિ મેળવવાની જ એક માત્ર મારી નેમ રહી છે.

મારે કળૂ કરવું જ જોઈએ કે આ ઉદ્દેશ માટે સંગ્રામ સમિતિના સભ્ય રહેવાનું હવે સાવ નિરર્થક બન્યું છે. એકના માટે મેં જે કંઈ કયું તે તે સંગ્રામ સમિતિમાં ન હોવા છતાં મેં બહાર રહીને પણ હું કરી શકત.

મેં ત્યારે હોદ્દો મંજાવ્યો ત્યારે આવી મહાન પ્રગતિને દોરનાર કે એનું સંચાલન કરનારા મારા મિત્રોમાનો એક હું બની શકીશ એવું મેં વિચાર્યું હતું. પણ ત્યારે મારી બૂલ હતી. બેંગ્લોક અધિવેશન પછીના થોડા મમયમાં, આઝાદ હિંદ ફોજની સ્થાપના, મારે જે કહેવાનું હતું તે નાજાયા વિના જ, કરવામાં આવી. મને લાગ્યું કે દેશ પ્રત્યે તેમ જ આ પ્રતિનિધિ પ્રત્યેની મારી ફરજ છે કે મારે કંઈ કહેવું જોઈયે, ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે કશું કહેવાની જરૂર નથી અને હવે તો કાર્ય જેમ થાય તેમ થવા દેવું આપી ત્યાં આગળ પણ હું બેકામયાજ નીવડ્યો.

મને કહેતાં ધણુ દુઃખ થાય છે કે હવેના બે દિવસોમાં આપણે જે વિકટ પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયા હતા તેનું કારણ થોડી ઘણી રીતે આપણે પોતે જ હતા. આપણી સેનાના બૃહદ્ભરેલા પગલાંઓને રોકવામાં આપણે નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. સેના સ્થાપવાની મંમતિ આપવામાં જ ફોજના સેનાપતિની પહેલી ભૂન હતી. ને તે યે એટલે સુધી કે સંગ્રામ સમિતિની પરવાનગી વિના કે તેની સાથે કશીયે ચર્ચા કર્યા વિના, તેમજ ઇરાકુરો કીકાન સાથે સીધા પત્રવ્યવહારથી અને જાપાની મરકારનો, બેંગ્લોક ઠરાવો પરનો જવાબ આપ્યા વિના જ સૈન્ય તૈયાર કરી દેવામાં આવ્યું એવું બીજી પક્ષ બૂલ કરી. પહેલી મંજૂરી મેળવ્યા વિના કે સંગ્રામ સમિતિની જાણ વિના તેમ જ ફરીને પાછો બેંગ્લોક ઠરાવોનો જવાબ મળ્યા બગાડે જ, જર્મીમાં ટુકડીઓ મોકલવાની હા પાડવામાં આવી કે તેમ કરવાનું નક્કી કરી દેવામાં આવ્યું. વિચાર વિનાના આ હવેના સાદસિક પગલાંને લીધે જ, સંગ્રામ સમિતિના સભ્યો માટે, ન નિવારી રાક્ષીએ એવી આપત્તિ આ પગલાંથી, આવી પડી, સૈન્ય મોકલવાની આ વિનંતીએ તો આપણને ઘણી જ નાણુક અને ગંભીર સ્થિતિમાં મૂકી દીધાં—એક પાસ દરિયો ને બીજી બાજુ દાવાનળ ! જે આપણે સૈન્ય મોકલવાને મંજૂરી આપીએ તો, આપણે આગળ પડતા અને અગત્યના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આપ્યા વિના જ આમ કરીએ છીએ અને એના પરિણામે અતિ વિકટ પરિસ્થિતિમાં આવી પડીએ રહીએ. મોકલવાને બે આપણે સંમતિ ન આપીએ તો [૧] જી. એ. ગી.ના રૂબરૂ પળાશે નહિ અને જાપાની સરકાર આ નિર્ણય આપણે પોતાનો જ ગણી લેશે. [૨] જાપાની પક્ષ અને આપણા પક્ષ વચ્ચે ગંભીર ગેરસમજુતી ઊભી થશે અને આમ હાવિષ્ણના હિંદ-જાપાની સંબંધોને માટે એ ગંભીર દાનિકર નીવડશે. આની પાછળ પુષ્કળ ગેરસમજુતી અને આપત્તિ ચાલ્યાં આવશે.

[૩] આણુ પ્રતિતિનો વિનાશ પણ થશે. હું માનું છું કે આપણા દેશના ભવિષ્યના ભલા માટે આ સ્થિતિ યોગ્ય નથી.

આમ ગમે તે જાણુ નિર્ણય કરીએ પણ તે જોખમ ભરેલો તો છે જ.

સંગ્રામ સમિતિમાં મારી હાજરી હોવા છતાં ઉપરની દિમાલય જેવી જુલો તેમ જ અધોગતિને અટકાવી શકાતાં ન હોવાથી, મને લાગે છે કે, ધર્મ સમજને મારે સભ્ય તરીકે રાજીનામું આપી દેવું જોઈએ.

ને એટલે જ, પ્રમુખસાહેબ, સંગ્રામ સમિતિમાંથી સભ્ય તરીકે હું આથી રાજીનામું આપુ છું, કાઉન્સિલમાં હતો ત્યારે હમેશ મળેના તમારી તરફના હાર્દિક સદ્ભાવ અને લામણી માટે હું આભારી છું.

આપના રાષ્ટ્રપ્રેમી નેતૃત્વ નીચે હું આશા રાખું છું કે, હિંદની સ્વાતંત્ર્ય પ્રતિતિને સંપૂર્ણ વિજય મળશે.

શ્રી. રાશમિહારી બોઝ

આપનો તામિદાર

પ્રમુખ, સંગ્રામ સમિતિ

એન. રાધકૃષ્ણ

હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સભ્ય, રેવેન્યુ

છીને દિવસે એટલે કે ૧૯૪૨ના ડિસેમ્બરની પાંચમીએ શ્રી. રાધકૃષ્ણની ગેઠાજરીમાં સંગ્રામ સમિતિની બેઠક મળે છે. એ બેઠકનો નીચેના બહેવાલ મળી આવે છે:

“એન”

એન, મોહનસિંઘ અને ગીતાની કહે છે કે પરિસ્થિતિ હતી એવી જ અસંતોષકારક છે. અને થોડી ચર્ચા પછી ઉમેરે છે કે નીચેના પ્રશ્નોની તાત્કાલિક વિચારણા ન થાય તો તેઓ રાજીનામું આપશે:

૧ કનૈયા કુમારે આપણો પત્ર રોકીશે પહેલાંવારે જ એવી ખાતરી મળવી જોઈએ,

૨ પહેલી જાન્યુઆરીને દિવસે કે તે પહેલાં જવાબ મળશે એવી બાંહેધરી મળવી જોઈએ—અને પરિસ્થિતિની, વિચારણા માટે ડિસેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં સમિતિની સભા મળશે એવી પણ ખાતરી આપવામાં આવવી જોઈએ.

૩ તે દરમિયાનમાં આઝાદ હિંદ ફોજના રાજિંદા કાર્ય સામે કોઈ પગલાં લેવામાં નહિ આવે એમ નક્કી થવું જોઈએ.

૪. નીચેના મુદ્દાઓ માટે આઝાદ હિંદ ફોજે બ્યવહાર પગલાં લેવા—

મેં જ્યારે હોદ્દો સંભાળ્યો ત્યારે, આવી મહાન પ્રજ્ઞાને દોરનાર કે એ સંચાલન કરનારા મારા મિત્રોમાંનો એક હું બની સપ્તીય એનું મેં વિચાર્યું હતું પણ ત્યારે મારી જૂલ હતી. બેંગ્કોક અધિવેશન પછીના થોડા સમયમાં, આગા દિંદ ફોજની સ્થાપના, મારે જે કહેવાનું હતું તે નાંભળ્યા વિના જ, કરવામાં આવી. મને લાગ્યું કે દેશ પ્રત્યે તેમ જ આ પ્રજ્ઞા પ્રત્યેની મારી ફરજ છે કે મારે કંઈ કહેવું જોઈએ, ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે કરું મ કહેવાની જરૂર નથી અને હવે તો કાર્ય જેમ થાય તેમ થવા દેવું આવી ત્યાં આગળ પણ હું બેકામયામ નીવડ્યો.

મને કહેતાં ધણું દુઃખ થાય છે કે હૈદરાબે દિવસોમાં આપણે જે વિકટ પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ ગયા હતા તેનું કારણ થોડી ઘણી રીતે આપણે પોતે જ હતા. આપણી સેનાનાં જૂલભરેલાં પગલાંઓને રાક્ષામાં આપણે નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. સેના સ્થાપવાની સંમતિ આપવામાં જ ફોજના સેનાપતિની પહેલી જૂલ હતી. ને તે એ એટલે સુધી કે સંગ્રામ સમિતિની પરવાનગી વિના કે તેની સાથે કશીયે ચર્ચા કર્યા વિના, તેમજ ઈલાકુરો કીધાન સાથે સીધા પત્રવ્યવહારથી અને જાપાની સરકારનો, બેંગ્કોક હરાવે પરને જવાળ આવ્યા વિના જ સૈન્ય તૈયાર કરી દેવામાં આવ્યું. સૈન્ય બીજી પક્ષ જૂલ કરી. પહેલી મંજૂરી મેળવ્યા વિના કે સંગ્રામ સમિતિની જાણ વિના તેમ જ ફરીને પાછો બેંગ્કોક હરાવેનો જવાળ મળ્યા જગાહ જ, બર્મામાં ટુકડીઓ મોકલવાની હા પાડવામાં આવી કે તેમ કરવાનું નક્કી કરી દેવામાં આવ્યું. વિચાર વિનાના આ હૈદરા સાહસિક પગલાંને લીધે જ, સંગ્રામ સમિતિના સભ્યો માટે, ન નિવારી રાકીએ એવી આપત્તિ આ પગલાંથી, આવી પડી, સૈન્ય મોકલવાની આ વિનંતીએ તો આપણને ઘણી જ નાણુક અને ગંભીર સ્થિતિમાં મુકી દીધાં—એક પાસ ધરિયો ને બીજી બાજુ દાવાનળ ! જે આપણે સૈન્ય મોકલવાને મંજૂરી આપીએ તો, આપણે આગળ પડતા અને અત્યના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આપ્યા વિના જ આમ કરીએ છીએ અને એના પરિણામે અતિ વિકટ પરિસ્થિતિમાં આવી પડીએ નથીએ. મોકલવાને જે આપણે સંમતિ ન આપીએ તો [૧] જી. એ. બી.ના સુખે પળાશે નહિ અને જાપાની સરકાર આ નિર્ણય આપણે પોતાને જ ગણી લેશે. [૨] જાપાની પક્ષ અને આપણા પક્ષ વચ્ચે ગંભીર ગેરસમજલુતી જન્મી ચશે અને આમ હાવિષ્ણના દિંદ—જાપાની સંબંધોને માટે એ ગંભીર દાનિકર નીવડશે. આની પાછળ પુષ્કળ ગેરસમજલુતી અને અપત્તિ ચાલ્યાં આવશે.

[૩] ચાલુ પ્રવૃત્તિનો વિનાશ પણ થશે. હું માનું છું કે આપણા દેશના ભવિષ્યના સલા માટે આ સ્થિતિ યોગ્ય નથી.

આમ ગમે તે આજુ નિષ્ક્રમ કરીએ પણ તે જોખમ ભરેલો તો જ.

સંગ્રામ સમિતિમાં મારી દાખરી હોવા છતાં ઉપરની દિમાલમ જેવડી ભૂલો તેમ જ અધોગતિને અટકાવી રાકતાં ન હોવાથી, અને લાગે છે કે, ધર્મ સમજીને મારે સબ્ય તરીકે રાજનામું આપી દેવું જોઈએ.

ને એટલે જ, પ્રમુખસાહેબ, સંગ્રામ સમિતિમાંથી સબ્ય તરીકે હું આથી રાજનામું આપુ છું, કાઉન્સિલમાં હતો ત્યારે હમેશ મળેના તમારી તરફના હાર્દિક સદ્ભાવ અને લાગણી માટે હું આભારી છું.

આપના રાષ્ટ્રપ્રેમી નેતૃત્વ નીચે હું આપા રાખું છું કે, હિંદની સ્વાતંત્ર્ય પ્રવૃત્તિને સંપૂર્ણ વિજય મળશે.

શ્રી. રાશબિહારી બોઝ
પ્રમુખ, સંગ્રામ સમિતિ
દેહી સ્વાતંત્ર સઘ, રથેશનાન

આપનો તામિશર
એન. રાધવન

ઘીન દિવસે એટલે કે ૧૯૪૨ના ડિસેમ્બરની પાંચમીએ થી. રાધવનની ગેરહાજરીમાં સંગ્રામ સમિતિની બેઠક મળે છે. એ બેઠકનો નીચેનો અહેવાલ મળી આવે છે:

“એન”

એનન, મોહનસિંઘ અને ગીતાની કહે છે કે પરિસ્થિતિ હતી એવી જ અસંતોષકારક છે. અને ચોડી ચર્ચા પછી ઉમેરે છે કે નીચેના પ્રશ્નોની તાત્કાલિક વિચારણા ન થાય તો તેઓ રાજનામું આપશે:

૧ કનૈલ ઈવાકુરો આપણો પત્ર ટાકિયો પહોંચાડશે જ એવી ખાતરી મળવી જોઈએ,

૨ પહેલી જાન્યુઆરીને દિવસે કે તે પહેલાં જવાબ મળશે એવી ખાલેધરી મળવી જોઈએ—અને પરિસ્થિતિની, વિચારણા માટે ડિસેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં સમિતિની સભા મળશે એવી પણ ખાતરી આપવામાં આવવી જોઈએ.

૩ તે દરમિયાનમાં આઝાદ હિંદ ફોજના રોજિંદા કાર્ય સામે કોઈ પગલાં લેવામાં નહિ આવે એમ નક્કી થવું જોઈએ.

૪. નીચેના મુદ્દાઓ માટે આઝાદ હિંદ ફોજે બચકાર પગલાં લેવા—

(અ) વધારાના બાંધા સ્વયંસેવકો અને યુદ્ધકેદીઓને છ. જો. સી.ના તાબામાં રાખવા.

(ખ) આ વચગાળામાં મલાયાની અંદર તેમજ બહાર આઝાદ દિંદ ક્ષેત્ર અંગે વધારાના સ્વયંસેવકો તેમજ યુદ્ધકેદીઓની કાઈ પણ ભનડી પ્રતિ હાથ ધરવી નહિ.

(ગ) જાપાની સત્તાધીશોના તાબામાં હાલ કામ કરતા સર્વ અંગરક્ષકો, તેમજ વિખુટા પડેલા સેનિકો, છ. જો. સી. ના તાબામાં આવવા લેખ્યો.

(ડ) બર્મામાં આગળ વધેલી ટૂંકડીને જાણી રહેલું કે છ. જો. સી. ની ખીજ વધુ આગા ન મળે ત્યાં સુધી આગળ પગલું ભરવું નહિ."

આ બેઠક પછી શ્રી. રાસબિહારી બોઝ શ્રી. ગધવનને રાજીનામું બેંચી લેવાની વિનંતિ કરે છે, પરંતુ એ વિનંતિના સ્વીકાર થતો નથી એ જવાબ આપે છે.

“એ.”

એન. રાધવન,

૪૭, માલકમ રોડ,

રથોનાન

૮મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૨

પ્રમુખ મહાશય,

સંશામસમિતિ દિલી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ,

રથોનાન

વાળા સાહેબ,

મને આપ પાછો બેંચી લેવા કહેતા હતા તે રાજીનામો પત્રો મેં આપને ૨૬૦૦ની ૪થી ડિસેમ્બરે મોકલ્યો હતો. ત્યાર પછી ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિને તીવ્ર દિશ્ગીર છું કે હું રાજીનામું પાછું બેંચી શકતો નથી. બીજે પક્ષે ભવિષ્ય આજે બનેલા બનાવોને ધ્યાનમાં લેતાં તો, જો મેં રાજીનામું ન આપ્યું હોત તો આજે ને આજે મારે એ રાજીનામું આપવું પડત.

આપનો વામદે,

એન. રાધવન

સરથ

સંશામસમિતિ, દિલી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ

ગત આટલેથી અટકતી નથી. સંશામ સમિતિના બીજા ત્રણ સરેરા પાણી રાજીનામું મોકલાવે છે.

અતિ

ઉચ્ચ મહાશય,

અગ્રમુખમિતિ, દિલ્લી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ

“પી”

શ્યોનાન,

૮મી ડિસેમ્બર, ૨૬૦૨

શ્રાવેશ,

આર જણે! હા તે પ્રમાણે પૂર્વ એશિયામાંની હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની રજેરજની પરિસ્થિતિનો અમે ઉલ્લા કેટલાક અડવાડિયાથી બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે. ઘણા ઘણા મનોમંચન અંતે અમે નિર્ણય પર આપ્યા છીએ કે મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર ચોખવટ નહિ કરવામાં આવે તો અમારી પ્રવૃત્તિ અમારાથી જારી રખાશે નહિ અને એ હઝવાયોગ્ય પણ નથી.

આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને જ અમે જપાની શાહી સરકારના ધ્યાન ઉપર મૂકવાનો એક ખરડો તૈયાર કર્યો હતો. ટોકિયોમાં એ પહોંચાડવાની તેમ જ જોમ અને તેમ જલદી તેનો જવાબ આપવાની વિનંતી સાથે ૨૬મી નવેમ્બર ૨૬૦૨ ને દિવસે કનૈસ ઈવાકુરોને એ મોકલવામાં આવ્યો હતો.

કનૈસ ઈવાકુરોના આમંત્રણથી પહેલી ડિસેમ્બર ૨૬૦૨ ને રાજ ભરાયલી પશ્ચિમમાં અમે ગયા હતા. ત્યાં અમે અમારી વિદંબણાએ અને દલિખિંદુઓએ એમની સમક્ષ રજૂ કર્યાં હતાં.

અઢી કલાકથી વધુ ચાલેલી ચર્ચાએને અંતે કનૈસ ઈવાકુરોએ ચોખ્ખા સ્પષ્ટતામાં અમને જણાવ્યું કે ખરડો ટોકિયો પહોંચાડવા એ તૈયાર નહોતા. પછી દનાશ ને ભગ્ન બની અમે પાછા ફર્યા.

મર્ધ પાંચમી તારીખે આપે અમને ખાતરી આપી હતી કે કનૈસ ઈવાકુરો શ્યોનાન નિર્ણય પર ફરી વિચાર કરે એ માટે તમે એમને દબાવ્યું કરશો. તમારા પ્રયત્નોનું પરિણામ તમે અમને જણાવવાની રિયતિમાં આવો ત્યાંસુધી અમારે થોભી જવું એવું પણ તમારું કહેવું હતું. પરંતુ અત્યારસુધીના તમારા પ્રયત્નો તમારા નીવડયા છે. એવું કહેવાની આજે તમે કૃપા કરી હતી

આઝાદીના ધ્યેયને માટે શરૂ કરવામાં આવી હતી તે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવા. અમે અમારી સર્વસંકલિત ખર્ચા નાખી છે. ખરેખરી રીતે ત્યારે સંપૂર્ણ અમનોવધારક પરિસ્થિતિમાં અમે મુકામ ગયેલા છીએ, ત્યારે બહાર ડોળ આપી, ‘પ્રવૃત્તિ તો સરસ ચાલે છે.’ એમ બતાવી અમે આત્મા અને પ્રાણને દબે હેનરી કાઢીએ નહિ. એવો દંભ છોડવો જોઈએ.

આ સ્થિતિમાં નાશ મમિતિના સભ્યો તરીકે ચાલુ રહેવાથી અમે કોઈ પણ ઉપયોગી કાર્ય સાધી શકીશું નહિ એમ અમારો મન બધાનો છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે, આગામી મુશ્કેલીઓ છતાં, અંધ મારા મંત્રોગો આવતાં, નહકના ભરિખમાં અમે કાર્ય પર પુનઃ લાગી જશું. તથાપિ, આજે તો અમારી ફરજ એવળી જ છે. સ્વતંત્રતાના ધ્યેયની સિદ્ધિની અમે આશા સેવી હતી તે પ્રમાણે કરી શકવા માટે અમને અમારી જાનમા દવે, વિશ્વાસ રહ્યો નથી.

આજાદ હિંદ ફાજના સભ્યોમાં માન પામેલા અને ઉચ્ચ પ્રશસાના અધિકારી હનંત એન. એમ. ગીવની આજ સવારની ગીરફતારીથી પરિસ્થિતિએ વધુ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે.

એ તો જાણીતું જ છે કે આજાદ હિંદની ફાજની ઉપત્તિ અને વિકાસમાં જ નહિ પરંતુ આત્મ-સલામતી પ્રતિદિ આપવામાં હનંત ગીવનો અતિ-મહત્વનો ફાજો છે આજ જવારે એની હાજરી ને એની હાજરૂટી અમને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે ત્યાં, એવિતા જ અમરી વચ્ચેથી એમને ઉપાડી લેવામાં આવ્યા છે. અમે મત્ત છપાવી શકતા નથી કે આ કમનસીમ બનવે અમારા હંધા ઉપર ભારે અપર કરી છે.

જે પ્રવૃત્તિને જન્મ આપવા અને પાળીપોથી રિકમારવામાં અમારી શાન જહેમત હતી તે સાથેના મનપો બંધ કરતા અમને હાથ જ દુખ થાય છે, પરંતુ જે આજના સંજોગમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિ માથે મપકમાં રહીએ તે પ્રત્યક્ષતાએ અમારામાં નફલા અત્યુ વિશ્વાસને અને એવકા નીચડીએ.

પરિણામે, સંશ્રામ સમિતિના સભ્યો તરીકે અમારે મજબૂત આપીએ છીએ અને તે મંજૂર કરવા આપને વિનંતી કરીએ છીએ.

સંશ્રામ સમિતિના સભ્યો તરીકે છૂટા થવા છતાં, એ તો ઉચ્છ્વ જ છે કે વ્યક્તિગત રીતે અમે મધ્યાહ્નમાં ચાનતા બરફરી તંત્રને સદકાર ને હાદિકા રોકા આપવા તૈયાર છીએ.

આપણે સદકાર્યનાં દતા તે મમય દરમિયાન આપે જન વેવી ભવી લગણી અને રોહ માટે, તમારો વ્યક્તિગત રીતે, આભાર માનવ ની તર લખીએ છીએ.

અમે છીએ,

આપના તાબેદાર સેવકો

મોહનસીંહ

જી. ઠક્કુ. ગીલ ની

કે. પી. કે. મેનન.

શ્રી. રાસબિહારી બોઝ પાસે રાજનામાઓ સ્વીકારવા સિવાય મીઝે કાઈ માગે નહોતો એમણે શ્રી. રાધવનને નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.

હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ,
મુખ્ય મથક,
કેંપ, સીવ્યુ હોટેલ,
રથોનાન, હમી ડિસેમ્બર ૨૬૦૨.

ફનેહી રાધવન,

ગઈ કાલની તારીખવાળું તમારું રાજનામું મળ્યું છે. ઘણા જ દુઃખ સાથે સંગ્રામ સમિતિના સભ્ય તરીકેનું રાજનામું મારે મંજૂર કરવું પડે છે.

હેલા થોડા દિવસમાં બનેલી નાણુક ને વિકટ પરિસ્થિતિને આપણે ટાળી શકીશું એવી મને આશા હતી. તમને તો ખતર જ છે કે જાપાની સત્તાધીશો સાથેના મહાન પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે મારા બીજા સહકારીઓ પાસે વધુ મુદતની મેં વિનંતી કરી હતી. ને તે વખતે, મારી જેમ તમને પણ લાગ્યું હતું કે જો આ પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે મને વખત આપવામાં આવે તો સંતોષકારક રીતે તેમ જ આપણા રાષ્ટ્રનાં માનમરતબો અને સ્વમાનને હાળે એ રીતે એનો ઉકેલ હું લાવી શક્યો હોત. જનરલ મોહનસિંઝ, કર્નલ સી. કપુ. ગીલાની અને શ્રી. કે. પી. કે મેનનના સંયુક્ત રાજનામાં ગઈ કાલે સાંજે મને મળ્યાં ત્યારે, પ્રતિનિધિઓની સમિતિને જણાવ્યા વિના જ સંગ્રામ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે મારે એકલાએ જ આ મહાન પ્રવૃત્તિ હાથમાં લઈ લેવી જોઈએ એમ મને લાગ્યું. આ પગલું જરૂરી વખતે મને લાગે કે આપણી મહાન પ્રવૃત્તિને મેં તેના વાતકાલિક સર્વનાશમાંથી બચાવી જ નથી લીધી, પરંતુ આપણી માનુષ્યમિત્રતા લાભ માટે સૌથી સરસ રસ્તો પણ લીધો છે.

આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં આવનારા મુશ્કેલ દિવસોમાં, તમે તમારી કિંમતી મદદ અને સહકાર મને આપશો.

શ્રી. એન. રાધવન, }
રથોનાન }
આપનો તાબિદાર,
(સહી) આર. બી. બોઝ
પ્રમુખ,
સંગ્રામસમિતિ એક્ઝન હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ.

અને આવો જ જવાબ કર્નલ મોહનસિંઝ, ગીલાની અને શ્રી. મેનનને પણ એમણે આપી દીધો.

શ્રી. રામચિદારી બોઝની મનોદસા આ વખતે ફવી હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ, એમણે તરત જ પ્રસિદ્ધ કરેલાં એક નિવેદનમાંથી મેં જાણી આવે છે. એ નિવેદન એમણે ‘પૂર્વ એશિયાના હિંદી દેશભક્તો જોમ’ કહ્યું હતું.

સંગ્રામ સમિતિના મારા સહકાર્યકરોએ રાજીનામું આપ્યું છે. એટલે અંશે, સમિતિનું બંધારણ લાંબી પડ્યું છે. અને, સમિતિના નવા સભ્યોની ચૂંટણી થાય ત્યાં સુધી મેં પ્રમુખ તરીકે એશિયામાંના હિંદીઓના હિંદની રક્ષા કરવા, સમિતિનું કામકાજ ચાલુ રાખવાને નિશ્ચય કર્યો છે. સંગ્રામ સમિતિના નવા સભ્યોની ચૂંટણીનો, આપણાં બંધારણ પ્રમાણે, પૂર્વએશિયામાંના વિવિધ પ્રદેશોના પ્રતિનિધિઓની સમિતિ જ કરી શકે એમ છે. તે દરમિયાનમાં સંગ્રામ સમિતિના મારા સહકાર્યકરોના રાજીનામાને પરિણામે, સંગ્રામ સમિતિની જે બધી સત્તા અને જવાબદારીઓ મારા હાથમાં મૂકાઈ છે તેનો ઉપયોગ અને અમલ કરવાનું મારું પગલું આપણાં આદિવાસી બંધારણ જોતાં, રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ સંગીન છે અને એ રીતે જ, હું બેંગ્કોક પરિષદમાં બેઠા મળેલા હિંદીઓએ, મને આપેલો આદેશ આચરણમાં મૂકી શકું એમ હું એવી મને ખાતરી થઈ છે. આપણા આદિવાસી નિયમન મેં હમી હિસેમ્બરથી મારા હાથમાં લીધું છે અને હિન્દની આઝાદીનો મારો તૈયાર કરવામાં, મારી સર્વશક્તિ ખર્ચવાનો અને દોષથી ગભરાયા વિના કે દોષની ક્ષમા માગ્યા વિના વફાદારીપૂર્વક મારા પ્રયત્નો ચાલુ રાખવાનો મારો કાલ આજે હું કરીને મારા હિંદી બાંધવોને સુચાવું છું.

મારા દેશ બાંધવોના અંતઃકરણનું અને અંતરતમ હાવનાઓનું પ્રતિનિધિ પાડવાના પ્રયત્નોમાં હું કયાય નહિ રાખું. તેમની છાંછાઓ અને તેમના આદેશોને હું માથે ચઢાવીશ, આપણું ધ્યેય હિન્દની સર્વોચ્ચ અને સંપૂર્ણ આઝાદીનું છે. એ આઝાદી ઉપર કોઈ વિદેશી અંકુશ, વચંચ કે દમ્બગીરી આપણને ખપતી નથી અને કોઈ પણ પ્રકારની વિદેશી હાગવગ પણ આપણને મન્ય નથી. આવી આઝાદીનાં આપણાં ધ્યેયની અને આપણી વચ્ચે કોઈ પણ અંતરાલ જોતો ચ.ય તો તે આપણે કદી સાંખી નહિ રહીએ-પછી ભલે એ અંતરાલ જોતો કરનાર મોટો માંખાતા હેય.

હિન્દની આઝાદી માટેનાં આદિવાસી નિયમન મારા હાથમાં લઈને મેં એ આદિવાસીને પડી લાગતું બચાવ્યું છે એવી મને પૂરી ખાતરી છે. મને એ પણ ખાતરી છે કે મારા દેશબાંધવો મારા આ પગલાંને પૂરેપૂરી મંમતિ આપશે.

મારા ધણા દેશબંધુઓની માફક મારું હૃદય પણ દરદરેથી એક જ ઝંખના કરી રહ્યું છે અને તે હિન્દની આઝાદીની. એ આઝાદી માટે મેં પસીનો પાડ્યો છે, એ આઝાદી માટે મેં મોજની પણ દરકાર કરી નથી, એ આઝાદી માટે મેં દેશવટો ભોગવ્યો છે. આપણી મતૃભૂમિની મુક્તિનો માર્ગ તૈયાર કરવા માટે હું બધાં દાયકાથી તનતોડ પરિશ્રમ કરી રહ્યો છું. મારે તો મારી માતૃભૂમિને માત્ર ધિત્તની જ નહિ પણ બીજી કોઇ પણ વિદેશી સનાની પકડમાંથી છોડાવવાની તમન્ના હતી. એક વખત એવો હતો કે જે જાપાનના પ્રજાજનોની વચ્ચે જઈને હું વચ્ચે હતો તે જાપાન પણ હિન્દી સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્ન પરવે ઉદાસીનતા સેવતું હતું એ દૂર કરવાનો મારો પ્રયત્ન તો ચાલુ જ રહ્યો અને આજે આપણે જાપાનની અને બીજાં કેટલાક રાષ્ટ્રોની સહાનુભૂતિ અને સહાય મેળવી શક્યા છીએ. આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ, વર્તમાન અને ભવિષ્યનો વિચાર કરતા આ વસ્તુ નાનીમૂની ન કહેવાય.

આવે તમકે જે મારા કેટલાક મહાકાષ્ટકર, પોતાનો જ કલ્લો ખરો ન થરાને કારણે કામ કરવાની ના પાડે અને પરિણામે મારે આ આદોલનને મરી જવા દેવું પડે તો તો મારું હૃદય જ ભાંગી જાય. અસખ્ય આપણા આદોલનના મર્ગમાં મુશ્કેલીઓ તો છે જ પણ એનો નિવેડો અને ઉકેલ આપવાનો જ છે એમા શકા નથી. મારું હૃદય મતંત્ર છે કે આપણા મર્ગમાં વારંવાર અંતરાય હોય તો તેને દૂર કરીને પણ, હિન્દુસ્તાનની જે આઝાદી માટે આપણે વર્ષોથી ઝંખી રહ્યા છીએ તે આઝાદીનો મર્ગ સરળ કરવો. જોકે કોઈ પણ દેશના મહાકાર કે અનધિકારકો ખડક સાથે અધગ્રાહને હિન્દની આઝાદીનું નાવ ખરાબે ન ચડવું જોઈએ. આપણે આપણા જગમા બહારથી મળે એવી મંદ મેળવશું પણ જે એવી કોઈ મદદ ન મળે તો પણ આપણો જગ તો ચાલુ જ રહેશે.

હિન્દની આઝાદીનું આદોલન તો યુદ્ધ પહેલાં જ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. આ વાત બધા જાણે છે, પણ યુદ્ધની બ્યારે જાહેરાત થઈ અને હિન્દની આઝાદી અંગેની જાપાનની નીતિ વડા પ્રધાન ટોએએ એક નિવેદન દ્વારા રપટ કરી ત્યારે, પૂર્વ એશિયાના વિવિધ દેશોમાં આ આદોલન ઊંડેથી અને કોઈ પણ પ્રકારના અંતરાય વિના ચલાવવાનું શક્ય બન્યું. આ આદોલન તો બેંગોકે પરિષદ મળી તે પહેલાં જ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. અમે તો હેલ્સા એન્ડ વર્ગથી આ આદોલન ચલાવી રહ્યા હતા.

બેંગકોક પરિવહન બેંગા મળેલા દિલ્લી પ્રતિનિધિઓએ એ આંદોલન ચાલુ રાખવાનો અમને સ્પષ્ટ આદેશ આપ્યો અને એ આદેશને અમલી બનાવવા માટે અમે વિવિધ મુદ્દા અને લશ્કરી સંસ્થાઓ સ્થાપી. અમે ચોક્કસ પ્રગતિ સાધી રહ્યા હતા ત્યાં તો અમારા કેટલાક સહકાર્યકરોને લાગ્યું કે આ આંદોલનને જીવંત અને ગતિમાન રાખવા માટેના વધુ પ્રયત્ન કરતાં પહેલાં આપણી પરિસ્થિતિ અંગે વધુ સ્પષ્ટતા થવાની જરૂર છે. એમના આ મંતવ્ય સાથે હું પણ સંપૂર્ણપણે સંમત હતો. અને મારી એમની વચ્ચે મતભેદ માત્ર એ પડ્યો હતો કે તેઓ વધુ સ્પષ્ટતા—અને તે પણ તત્કાળ—કરાવ્યા વિના આપણી પ્રતિજ્ઞાને આગળ ધપાવવા માગતા નહોતા. જ્યારે મારું મંતવ્ય એનાથી વિત્ત પ્રકારનું હતું. આ રીતે એક મડાગઢ ઊભી થઈ હતી. ગયા માસના ત્રીજા અઠવાડિયામાં અમે વધુ સ્પષ્ટતા મેળવવા ને નિર્ણય કર્યો અને પછી તરત જ એ અંગેની મંત્રણા શરૂ કરી આ મંત્રણા દરમિયાન મને લાગ્યું કે ચોક્કસ પરિણામો આવના થોડા સમય નીકળી જશે, આથી મેં સંગ્રામ સમિતિને થોડા સમય ધીરજ ધરવા સલાહ આપી હતી અને જણાવ્યું હતું કે જો આપણે આપણું આંદોલન આટલા બધા મહિના ચલાવ્યું છે તો થોડા વધુ દિવસ એને ગતિમાન રાખવાથી ઝાઝી હાનિ નહિ થાય.

ચાલી રહેલી મંત્રણાને અતે વેળે કોઈ સંતોષકારક વ્યવસ્થા નહિ થાય તો આપણી નીતિમાં જરૂરી ફેરફાર કરવાને માટે આપણે સ્વતંત્ર હતા એમ પણ મેં સમિતિને જણાવ્યું હતું. મારે તો ધીરજ અને અંતથી કામ લેવાનું હતું અને આખરે અંદરોઅંદરની મંત્રણા પછી અમે ચોથી ડિસેમ્બરે નિર્ણય કર્યો કે વધુ મંત્રણા અને એના પરિણામો માટે ડિસેમ્બરના અંત સુધી રાહ જોવી. એ વખતે તો મારો આનંદ માતો નહોતો, પણ કોણ જાણે શું થયું કે પાંચમી ડિસેમ્બરે મારા સહકાર્યકરોએ, કોઈ પણ જાનના દેખીતા કારણ વિના જ પોતાને વિચાર ફેરવી નાંખ્યો હતો અને આગલા દિવસે કરાયેલા નિર્ણય ફેરફાર થતો હતો. એ જ વખતે મને આપણા આંદોલનનાં આંતરિક બળ અને સમર્થનનું ભાન થયું અને મેં એ આંદોલનને તોડી પાડે એવા તથા મડાગઢ ઊભી કરે એવા બધા પ્રયત્નોનો સામનો કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

મે મારા સહકાર્યકરોને રાજીનામું ન આપવા ખૂબ સમજાવ્યું, માત્ર દુઃખ, આપત્તિ, ગે.સમજણ અને અંતિમ હાનિમાં જ પરિણમે એવી મડગાંઠ અને કટે કટી ન ઊભી કરવા મેં તેમને ખૂબ વિનવ્યા. આપણા હક્કોની રક્ષા અંગે મને તેમના જેટલી જ ખુમારી છે એમ પણ મેં તેમને જણાવ્યું માન.

વિદેશવાસને પરિણામે હિન્દ પ્રત્યેની મારી ભક્તિમાં ઓછા આવી નથી. મારી દેશભક્તિ બીજા કોઈ પણ હિન્દીવાન કરતાં ઓછી નથી—જેટલું મારા વિદેશવાસે તો મારી માબોમ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને આકર્ષણ અને કમણા વધારી મૂક્યાં છે.

મારા સહકાર્યકરોએ આડમી ડિસેમ્બરે રાજનામું આપ્યું રાજનામું આપતી વખતે એમણે લખેલા પત્રો ઉપર મેં પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે. મારો તો એવો મત છે કે પૂર્વ એશિયાના વિવિધ દેશોમાંના પ્રતિનિધિઓની સલાહ લીધા વિના તેમણે રાજનામું નહોતું આપવું જોઈતું. મારો તો એવો પણ મત છે કે તેમણે રાજનામું આપવાની જરૂર જ નહોતી.

પણ તેઓ તેમના મનના મુખત્યાર છે અને તેથી મેં તેમનાં રાજનામા ઉંડા ખેદ સાથે સ્વીકારી લીધાં છે. કેવળ હિન્દના લાભાર્થે જ આપણું આન્દોલન ચલાવી શકાય એમ છે એની મને ખાતરી હોવાથી અને બધા તકરારી પ્રશ્નોનો સંતોષકારક નિવેડો આપી જશે એની મને શ્રદ્ધા હોવાથી, આપણું આન્દોલન, પૂર્વ એશિયાના હિન્દીઓની સહાય વડે ચાલુ રાખવાનો ભાર મેં ઉપાડી લીધો છે. એક તરફ આપણાં આન્દોલન ચાલુ રાખવાના પ્રયત્નમાં કરી કચાશ નહિ રાખું ત્યારે બીજી તરફ આપણાં આન્દોલન માટે જે સરળતા, સગવડ અને સહાય હું તથા મારા સહકાર્યકરો માગી રહ્યા હતા તે મેળવવા માટેના પ્રયત્નો પણ શિથિલ નહિ થવા દઉં. મારા પ્રયત્નમાં હું કેવી પ્રગતિ સાધી શક્યો છું તેની વાત હું વહેતામાં વહેલી તકે મારા દેશસાંધવોને જણાવીશ. દરમિયાનમાં આપણું કામ તો ચાલ્યા જ કરશે. મુશ્કેલી કે લશ્કરી કોઈ પણ ખાતામાં કામ કરનારા લાઇઓએ એ અંગે કરી જીતિ મેંવવાની જરૂર નથી. કામ અત્યારમુધી ચતું આબું છે તેમ જ થશે. નવો ચીજો બનતા મુધી નહિ પાડવામાં આવે—જો કે આપણાં આન્દોલનમાં વધુ ગતિ અને વધુ ઉત્સાહ પ્રેરવાના મારા પ્રયત્નો તો ચાલુ જ રહેશે.

હિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની દરેકે દરેક શાખાને અને આગ્રાદ હિન્દ ફોર્મને હું ખાતરી આપવા માગું છું કે સંગ્રામ સમિતિની ફરજો, જવાબદારીઓ અને હક્કો મેં મારા હાથમાં લઈ લીધા હોવાથી આપણાં અંધારણમાં, આપણી સંસ્થામાં કે આપણી લશ્કરી અથવા મુલકી અવસ્થાના વધુ વિકાસમાં કરી ઉજ્જુપ યા ફેરફાર આવશે એમ કોઈ માની લેશે નહિ. આપણી માતૃમુખિનાં અથવા તો હિન્દીઓનાં હિનોને હાનિ પહોંચે એવી કોઈ પણ વ્યવસ્થામાં મારો સાથ નહિ હોય એની ખાતરી રાખજો. આ હિનોની રક્ષા એ તો મારું જીવન-કાર્ય છે. મારા જીવનનું એક માત્ર ધ્યેય છે.

આપણી સમક્ષ જે મુશ્કેલ કામ પડ્યું છે. તેમાં મારા ભાઈ એ બને બહેનો મને પૂરો સાથ આપશે એમાં મને શંકા નથી. મારા વિરોધીઓ ભલે મને તખાનના કાયમાં રમતું પૂતળું કહે. પણ હું તેમને એટલું બાળાવી દઉં કે પોતાના દેશને સંપૂર્ણતઃ સ્વતંત્ર અને આઝાદ બેવાનું એક માત્ર ધ્યેય હવનખર સેવનાર, એક હિન્દી તરીકેના પોતાના જન્મસિદ્ધ હક્ક માટે મૌરવ અને ગર્વ ધરનાર અને હિન્દુસ્તાનનું સ્વમાન તથા એની અસ્મિતા સાચવવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ ખરચવા છતાં હજી પણ હવનના છેલ્લા આસ સુધી હિન્દની મેવા કરવાની તમન્ના મેવનાર એક આદમી સામે બવા આલોપો કરીને તેઓ એક પાપ કરી રહ્યા છે. મારા હવનમાં કોઈ ભોગ ભોગવવાના બાકી નથી રહ્યા. આપણા કાર્યની સફળતા એ જ એક મારી જાંબના છે. એ સફળતા પ્રાપ્ત થયા પછી હું આપણી સ્વર્ગસમી જન્મભૂમિના કાક શાન્ત અને એકાન્ત સ્થળે નિવાસ કરીને નિવૃત્તિમય હવન ગાળવાનો પ્રયત્ન ગણું છું. આપણું ધ્યેય હિન્દુસ્તાનની સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી આઝાદીનું છે. એ ધ્યેયને મોળું બનાવવામાં, અગત અથવા તો પરંગત કોઈ પણ પ્રકારના મતભેદો કારગત નીવડવા ન જોઈએ. અને અને આપણાં આ આંદોલનને મારા દેશબંધુઓને ટેકા ન મળે તો કાંઈ પણ પ્રગતિ સાધી શકાય જ નહિ. બીજી બાજુ, મારા દેશબંધુઓ જે મને સંપૂર્ણ ટેકા અને સહકાર આપશે તો હિન્દની આઝાદીનાં આપણાં ધ્યેયની સિદ્ધિ માટેની આપણી લડત સફળ થશે જ એમાં મને શંકા નથી. હિન્દીઓને મારો આગ્રહ છે કે. બાજસુધી તેઓ જેવો સહકારભર્યો સહકાર અને ટેકા આપતા હતા તેવો ટેકો આપવાનું તેઓ ભવિષ્યમાં પણ ચાહુ રાખે.

હિન્દુસ્તાન ઝિન્દાબાદ
વન્દેમાતરમ્

સ્થાનાન

૧૦મી ડિસેમ્બર ૨૬૦૨.

(સહી) રાસબિકારી બાઈ

હિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની સંપ્રમુખમિતિના પ્રમુખ

[૯]

અથડામણનો અંત

દિવસો જતાં આંતરિક અથડામણો વધુ ઉગ્ર બનતી ગઈ. જનરલ મોહનસિંઘ અને તેમના સાર્થાઓના દિલમાં શ્રી. રાસબિહારી બોઝ માટે હવે કશું માન રહ્યું નહોતું. તેઓ એમ માનતા થઈ ગયા હતા કે શ્રી. રાસબિહારી બોઝ જાપાનને અનુકૂળ હોય તે રીતે જ ‘હિંદી આઝાદ સંઘ’ અને ‘આઝાદ હિંદ ફોર્સ’ ને ધડવા માગે છે. શ્રી. રાસબિહારી બોઝ કસાયેલા નેતા હતા. આ બધાના રાજનામાં છતાં એમણે સંઘ અને ફોર્સ પોતાની જવાબદારી ઉપર ચાલુ રાખવાનો નિષ્કંધ કર્યો હતો. તેઓ માનતા હતા કે જાપાન અત્યારે ટોટ્ટીમાં ઊભેલું છે અને હિંદુસ્તાન માટે એની મિત્રી સિવાય બીજી કોઈ આશા નથી. આ સ્થિતિમાં શાંતિપૂર્વક જે થઈ શકે તે જ કરવું જોઈએ. શ્રી. રાસબિહારી બોઝના આ વલણ અત્યે કેટલાક શંકાની દૃષ્ટિએ જોતા હતા.

બીજી બાજુ યુદ્ધ નિપજવેલી કરુણ પરિસ્થિતિમાં પણ બહુ ફેર પડતો નહોતો. જાપાની નેટો ધોધમાર છપાયે જતી હતી. પુઝાવો આસમાને પહોંચી હતો. ભાવે દસવીસ ગણા વધી ગયા હતા. હિંદીઓની દુઃખી હાલતમાં ‘હિંદી આઝાદ સંઘ’ સહાયરૂપ બન્યો હતો. એ ન હોત તો હજારો હિંદીઓ જંતુઓની પેઠે મૃત્યુ પામત. આમ છતાં જાપાન સામેનો અસંતોષ તો રહેતો જ જતો હતો.

એક વસ્તુ ગર્વ લપકાવે છે. જાપાને વિજય જોળવ્યો હતો. એની પાસે વિપુલ શસ્ત્રાસ્ત્રો હતાં. એની સોદમાં બરાબર સુખી થાય અને એની સામે ગતી ઠાઠીને દિશો રહે તેની છાતી સંચીનની અણીથી ભોંકાઈ જાય એ સ્થિતિ હતી છતાં પહેલા દિવસથી પૂર્વ એશિયાના હિંદી આગેવાનોએ પોતાનું મરતક ઉન્નત રાખ્યું હતું. પહેલા દિવસથી જ, જાહેર રીતે કહ્યું હતું કે જાપાનના ઇરાદાઓ વિષે એમના દિલમાં શંકા છે. ટોઠિયો અને મેંગકોઠ બંને પરિપદમાં એમણે જાપાન પાસેથી ખાતરીઓ માગી હતી.

એક પણ સ્થળે એમણે શિર ઝૂકાવ્યું નહોતું. યુદ્ધનો ઇતિહાસ તપાસતાં આવાં જોરવ અને સ્વમાનના દર્શન રશિયા સિવાય બીજા દેશમાં જોવામાં આવ્યાં નથી.

આટલી વીરતાની સાથેસાથ અપૂર્વ કુનેદ પણ વાપરવી પડતી હતી. હિંદને સહાય કરવા માટે જાપાનની સહાય અનિવાર્ય હતી, જાપાન ધારે તો ધડીના છટા ભાગમાં બહુ જ વિખેરી નાખી શકે અને હિંદીઓનું રક્ત સરખા પહેલાં જ રોળાઇ જવ.

આવી કુનેદ શ્રી. રાસબિહારી બોઝે બતાવી હતી એમ કહેતું જ જોઇએ. કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોના રાજીનામાંથી એ ખજાનગી જોડ્યા પણ તૂટી પડ્યા નહિ, બધા હિંદીઓના વિશ્વાસને જીતવા માટે એમણે જાપાની વડા પાસેથી ખાતરી મેળવવાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા.

પરંતુ આઝાદ હિંદ ફોજના પહેલા સેનાપતિ મોહનસીંગ સાથેનો એમનો સંબંધ તો ખમડતો જ ગયો. એકવાર શ્રી. રાસબિહારી બોઝે એમની જાવજીના અફસરોની મુલાકાતની માગણી કરી ત્યારે મોહનસીંગ તરફથી એનો ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો. એ દુઃખદ પત્રવ્યવહારની સંપૂર્ણ તોંધ લેવાની અર્હ જરૂર નથી, પણ દુઃકમાં એ જોઈ જોઈએ.

તા. ૧૧મી ડિસેમ્બરે શ્રી. બોઝે લખ્યું, 'નીચે જણાવેલા અફસરોને હું આવતી કાલે ૧૧ વાગે 'સીઝ્યું, હોટેલ, રૂમ નં. ૧૩૫'માં મળવા કમ્પ્યું હું. કૃપા કરી ઘટ્ટું કરો' જવાબ મળ્યો: 'હું દિલ્હીર છું, તમારો પત્ર ૨૫૯ નથી. તમારે પહેલાં મને મળવું જોઈએ અને તમે શા માટે મળવા ઇચ્છો છો તે જણાવવું જોઈએ.' શ્રી. બોઝે લખ્યું: 'આવતી કાલે ૧૧ વાગે એ અફસરોને મને મળવા નહિ મોકલો તો મારે શા પત્રમાં લેવાં તે વિચારવું પડશે.'

જવાબ મળ્યો: 'કૃપા કરી જણાવશો કે બંધારણના કયા નિયમ અનુસાર તમે આ લખ્યું છે? કાર્યવાહક સમિતિની હવે હસ્તી જ નથી' શ્રી. બોઝે લખ્યું: 'મને અફસોસ થાય છે કે તમે આવા સવાલો અને પૂછવાની તમારી રોચ્યતા માનો છો. એમ લાગે છે કે તમે બંધારણ માટે ગેરસમજ ધરાવો છો. બંધારણની ક્લમ ૧૧મી પ્રમાણે પ્રમુખ એ કાર્યવાહક સમિતિ સાથે અંતર્ગત છે. જ્યાં સુધી બીજી બેઠકો લરાશે નહિ ત્યાં સુધી કાર્યવાહક સમિતિનું કાર્ય હું જ ચાલુ રાખીશ...અધી સત્તા મારા જ હાથમાં છે.'

કર્નલ મોહનસીંગ સાથેની અગ્રગમણ હવે હિમ બની. એમણે લાંબા પત્રથી જણાવ્યું કે 'અમારે સરમુખત્યારની જરૂર નથી. પ્રમુખને આટલી બધી સત્તા,

બધારણમાં અપાર્થ નથી, ...તમારે પોતે પણ રાજનામ આપી દેવું જોઈએ. .. 'આઝાદ હિંદ ફ્રંચ' વિષે તમે અજાન છો. એ સિપાહીઓએ મને અને માત્ર મને જ વફાદાર રહેવાના મોર્ગંદ લીધા છે એ પણ એમના સન્માન અને પ્રતિષ્ઠાને અખંડ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એની રચના દેશને મુક્ત કરવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી કરવામાં આવી છે, નહિ કે કોઈ વ્યક્તિ ધૂનને સંતોષવા.

'આ મિત્રની રચના હિંદની આઝાદી માટે જ કરવામાં આવેલી છે મને ખાતરી થઈ કે આજે એનો દુરપયોગ થઈ રહ્યો છે... 'હિંદી આઝાદ સંઘ' સાથે એ સંબંધ રાખી ચક્રો નહિ. 'હિંદી દેશલક્ષ્મી જોગ' તમે કરેના નિવેદન મટે મને અફમોસ અને શાપ છે ..એમા જણાવેલી હકીકતો જૂઠી છે ."

જનરલ મોહનભૌગ સાથે બીજાઓએ પણ રાજનામા આપ્યા હતા, પરંતુ તેમની સ્થિતિ એવી નહોતી ત્રી રાધવન બહુ જ લોકપ્રિય હતા. મનાયા શાખાની ૧૫મી ડિસેમ્બરની સભામાં સર્વાનુમતે નીચેના નિર્ણયો કરવામાં આવ્યા હતા.

૧ આદેશન ચાલુ જ રાખવું અને શ્રી રામગિદારી બોઝને કાર્પવાદક મમિતિના પ્રમુખ તરીકે સ્વીકારીને સંપૂર્ણ સહકાર આપવો.

૨ શ્રી એન રાધવનને મનાયા શાખાના પ્રમુખ તરીકે ચાલુ જ રહેવું

૩ શ્રી રામગિદારી બોઝને વિનંતી કરવી કે તમામ સક્રિય માનવો દ્વારા અને બનતી ત્વરાથી જાપાનની શાહી સરકાર પાસેથી, આનંદપક ખાતરીઓ અને જાહેરાતો મેળવવી

૪ આવી જાહેરાત મનાયા પછી પ્રગતિનો વિકાસ કરવો, તે દરમિયાન જે ચાલુ છે તેને ચાલુ રાખવું

એક માણ આ ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે બીજા માણ જાપાની મુસદ્દીગીરી પણ કામે લાગી હતી 'હિંદી આઝાદ સંઘ'ને નિમજા મનાવવા માટે જાપાને હરીફ મસ્જા િમી કરવાના પ્રયત્નો કર્યા અને એ દ્વારા હિંદી આઝાદ સંઘ અને આઝાદ ફ્રંચ સામે ઉચ્ચ પ્રચારકાર્ય આરંભ્યું આના પરિણામે આઝાદીપ્રિય આગેવાનોનું લોહી ભિકળી આવ્યું. એમણે શ્રી રામગિદારી બોઝ ઉપર છે-નો -સંઘો કરી લેવા માટે દમાણ લાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને એક વિસ્તૃત નિવેદન તૈયાર-થયું

આ બધું જનરલ મોહનભૌગ સાથેની અથડામણ પરામર્ષાએ પહોંચી. જાપાની વડાએ પણ સક્રિય સાધનો દ્વારા શ્રી રામગિદારી બોઝ ઉપર દમાણ મુક્યું. થોડા મમર માટે તો જાજના મોટા વિખનારમાં એવી હવા ટપાઈ ગઈ

કે શ્રી. રામચિદારી બેઝ જાપાનના હાથનું રમકડું બની ગયા છે. જનરલ મોદનસીંગે એમની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવામાં કશી કમીના નહોતી રાખી. જનરલ મોદનસીંગ પ્રમાણિકપણે, જિંડા અંતરથી એમ માનના હતા કે દિલ્હી દેશમુક્તોનો જાપાન પોતાના લાભમાં ઉપયોગ કરવા માગે છે. વાચકને યાદ હશે કે ‘આઝાદ હિંદ ફોર્સ’ની રચનાનું કાર્ય જાપાની વડાએ જ મોદનસીંગને સોંપ્યું હતું અને એટલે જ નહિ પણ તમામ દિલ્હી સેનિકોને આદેશ આપ્યો હતો કે એમની મત્તા ન એ જ હવે મીએ ગહેરાનું છે. જાપાની વડાએ તે દિવસે એમ માન્યું હતું કે મોદનસીંગને આ સત્તા પ્રાપ્ત થવાથી એ જાપાનનું એક સાધન બની જશે, પરંતુ એ ધારણા ફળી નહિ અને જાપાન માથેના સૌથી ઉમ્મ જાંડખેર તરીકે જનરલ મોદનસીંગ સાથિત થયા એમને હવે ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે વહેવા-મોડા આ ગદાન એમને છોડતું પડશે અને જાપાનીઓના હાથમાં અંદોવાન બનીને જતું પડશે. પોતાની નીચેના અફમરેને એમણે કહી દીધું હતું કે જો મને પકડવામાં આવે તો ‘આઝાદ હિંદ ફોર્સ’ને તત્કાળ વિખેળી નાખવી. એમણે આ પ્રકારનો એક લેખિત દુકમ પણ સીનમધ કવરમાં તૈયાર રાખ્યો હતો.

આખરે એ ઘડી આવી પહોંચી જનરલ મોદનસીંગને ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા અને પહેલી ‘આઝાદ હિંદ ફોર્સ’નું કાયદેમર વિમર્શન થયું આ ગીરફતારી શ્રી રામચિદારી બેઝે જાતે જ કરી હતી એમ પણ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એ વિષે આજ સુધી કશી પ્રમાણભૂત દસ્તીક્ત પ્રાપ્ત થતી નથી. સ્પષ્ટ રીતે તો એટલું જ કહી શકાય કે જાપાને જ એમને ગીરફતાર કર્યા.

‘આઝાદ હિંદ ફોર્સ’ના મેનિકોનું હવે શું થશે એ મનાલ સૌને મૂંઝવતો હતો. કેટલાક તો કેદી તરીકે પકડાયા પરંતુ મોટા ભાગના મેનિકોને જાપાની સત્તાધારીઓએ પકડ્યા નહિ અને કલ્હુ કે જ્યાં સુધી એમનું વર્તન યુદ્ધપ્રયાસોમાં હાનિકર માનિત નહિ થાય ત્યાં સુધી તેમની મુક્તિને કશી આંચ આવશે નહિ.

આ પરિસ્થિતિમાં બીજા દિલ્હી આગેવાનોએ દિલ્હી આઝાદ સંઘમાંથી ખપી જવાનું ચોક્કસ ન માન્યું. તેઓ સમજી ગયા કે જાપાનને તો એ જ જોઈતું હતું એટલે એમણે પોતપોતાને સ્થાને રહેવાનો નિષ્ક્રમ કર્યો અને જાપાન પ્રત્યે એક પ્રકારની ઉદાસીનતા દાખવવા માંડી.

બરાબર આ દિવસોમાં સુભાષચાણુ જર્મનીથી રવાના થાય છે એવા સમાચાર પહોંચ્યા. આ સમાચારે સૌની નિરાશને દૂર કરી અને જાપાની વડાને ભાન આવ્યું કે આ રીતે દિલ્હીઓનો સહકાર એ પ્રાપ્ત કરી

શકશે નહિ. શ્રી. રાસબિરારી બોઝ જાપાન સાથે સમાધાન કરી લઈ 'હિંદી' આઝાદ સંઘ'ને જાગૃતી લેવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તેમાં આ નવા સમાચારને કારણે એમને થોડી-ઘણી સફળતા પણ મળી. એકાદ માસની અધાધૂંધી પછી એમણે 'હિંદી આઝાદ સંઘ'ના સ્વરૂપ અંગે જાપાની વડા સમક્ષ નીચે પ્રમાણે નિવેદન મોકલ્યું.

હિંદી સ્વાતંત્ર્યસંઘ વડું મથક

કેપ, ૩૯ માહમ રોડ,

રથોનાન, ફેબ્રુઆરી તા ૧૬ી ૧૯૦૩.

હર્નલ એચ. ઇવાકુરો,

વડો, ઇવાકુરો કોકાન,

રથોનાન.

સાહેબ,

હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે 'હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ'ની કાર્યસમિતિના પ્રમુખ તરીકે આઝાદ હિંદ ફોર્સ જે મૂળ તમારી સંમતિ અને મંજૂરીથી જીભી કરવામાં આવી હતી અને જેને તમારો ટેકો મળ્યા ક્યો છે તેને નવેસરથી રચવાનો અને લશ્કર જીતું કરવા પાછળનો ખરેખરો હેતુ ૨૫૯ કરવાનો તેમ જ જાપાની અને હિંદી લશ્કરો વચ્ચે મૈત્રીભર્યા સંબંધો વધારવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે. આ સાથે હું તમારી સંમતિ અને મંજૂરી માટે નચેની કલમો રજૂ કરું છું:

૧૧૨૪

૧. આઝાદ હિંદ ફોર્સ એ 'હિંદી સ્વાતંત્ર્ય આઝાદ સંઘ'નું લશ્કર છે. અને એ 'હિંદી આઝાદ સંઘ'ની કાર્યસમિતિના સીધા અંકુશ હેઠળ છે.;

'આઝાદ હિંદ ફોર્સ'ના એક દિવસની રક્ષા માટેની જવાબદારી 'હિંદી આઝાદ સંઘ' ઉપાડી લેશે અને જ્યારે આઝાદી પ્રાપ્ત થશે ત્યારે ભાવિ હિંદી લશ્કરના મૂળભૂત અંગ તરીકે 'આઝાદ હિંદ ફોર્સ'ને રાખવાની હિંદની રાષ્ટ્રીય સરકારને વિનંતિ કરશે.

૨. 'હિંદી આઝાદ સંઘ' પૂર્વ એશિયામાં માત્ર એક જ રાખદારી સંરચા છે, અને ડોઈ પણ વિદેશી લાગવગ, અંકુશ અથવા વચોસ્વથી મુક્ત એવા હિંદના સંપૂર્ણ સાર્વભૌમત્વની રચાપના અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાના હેતુ માટે જ હિંદીઓ એનું સંચાલન અને વ્યવસ્થા કરી રહ્યા છે.

સંઘનો કાર્યક્રમ અને તેનો અમલ, હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનાં ધ્યેય અને નીતિ અનુસાર થાય એ રીતે એનું આગેદર્શન, નિયમન અને તેને દોરવણી આપવામાં આવશે.

૩. આઝાદ દિંદ ફાજના તમામ મિનિકા અને અમલદારો દિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના સભ્યો હશે. અને સધને વફાદાર રહેવાના મોગદ લેશે.

૪. આઝાદ દિંદ ફાજનો ઉપયોગ નીચેની બાબતો પૂરતો જ મર્યાદિત રહેશે.

(અ) દિંદમાં પ્રિન્ટિશ અને અન્ય પરદેશી સત્તાઓ માટે યુદ્ધ ચલાવવા માટે.

(બ) દિંદી ગાંડીય સ્વાતંત્ર્યની પ્રગતિ અને રક્ષા માટે.

(ક) આઝાદ દિંદ ફાજનું જ્યાં મથક હોય એ વિસ્તારની દિંદ પગની દૂર દરમિયાન રક્ષા કરવા માટે.

૫. આઝાદ દિંદ ફાજની રચના અંગ્રિઝ ધોરણે થાય. એક વખત ભગી થયા પછી આઝાદ દિંદ ફાજના દરેક મરખને કાબંસમિતિ તરફથી ધડાનાગ આઝાદ દિંદ ફાજ ધારા અનુસાર ચાલવું પડશે.

૬. આઝાદ દિંદ ફાજના જુદા જુદા હોદ્દાઓ અને દરજ્જાઓનો કેડો સાથેના પરિશિષ્ટ અનુમાર છે.

૭. આઝાદ દિંદ ફાજ નીચેના ઘટકોની મનેરી હશે.

(એ) વડું મથક, આઝાદ દિંદ ફાજ

(બી) રજીસ્ટ્રેશન (શીડ ફોર્મ) હળ જૂથ

(સી) ગેરીલા રજીમેન્ટો

(ડી) ખામ ગેલા જૂથ

(ઈ) જામુમી જૂથ

(એફ) ભરતી જૂથ

દિંદી માનવ સંખ્યા બગની ભરતી તેની અંતિમ મર્યાદા સુધી થશે અને ફાજનો વધુ વિકાસ જાપાન પદ્ધતી મળનારી સમગ્ર અનુમાર રહેશે.

૮. દરેક ઘટકની વ્યવસ્થા જુદી કરવામાં આવશે.

૯. લશ્કરી વહીવટ અને સુદને લગતા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે દિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની કાબંસમિતિ તરફથી એક લશ્કરી ખાતુ ચલાવવામાં આવશે ખાતાનો રટાફ આઝાદ દિંદ ફાજના માણસોનો બનેલો હશે.

૧૦. આઝાદ દિંદ ફાજનો દરજ્જો જાપાનની સાથે પ્રમુખોના લશ્કરના દરજ્જા જેવો રહેશે. બન્ને લશ્કરો વચ્ચે સંબંધો સ્થાપવા અને વિકસાવવા માટે સલામ અને શિષ્ટાચારનો વિનિમય પરસ્પર સમાન ધોરણે રહેશે.

૧૧. હિંદી સ્વાતંત્ર્યસંઘ તરફથી જ્યારે વિનંતિ કરવામાં આવે ત્યારે જાપાન પાસેથી આઝાદ હિંદ ફોજને સક્રિય એટલી તમામ સહાય આપવામાં આવશે.

હું આ તકનો લાભ લઈને તમારા શુભ નામ પ્રત્યે સર્વોચ્ચ માનની લાગણી વ્યક્ત કરવાની રજા લઉં છું.

તમારો તાબિદાર સેવક,
(સહી) રાસબિહારી બોઝ

પ્રમુખ,

કારોબારી સમિતિ હિંદીસ્વાતંત્ર્ય સંઘ.

આ પત્રનો જાપાની વડા તરફથી નીચે પ્રમાણે જવાબ મળ્યો :

મતિ,

શ્રી. રાસબિહારી બોઝ,

પ્રમુખ, કાર્યસમિતિ,

હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ.

સાહેબ,

ફેબ્રુઆરી તા. ૧૬ ૧૯૦૩

મને આપના તા. ૬ટી ફેબ્રુઆરી ૨૬૦૩ના માનવંતા પત્રની પહોંચ-સ્વીકાર કરવામાં માન થાય છે, અને આપે આઝાદ હિંદ ફોજ કે જે પ્રથમ અમારી સંમતિથી જામી થઈ હતી અને જેને અમારો ટેકા ચાલુ રહ્યો છે તેમાં સુધારા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેને, અને આ લશ્કર જીતી કરવા પાછળના ખર્ચના હેતુની સ્પષ્ટતા કરવાના નિશ્ચયને, અને હિંદી તેમ જ જાપાની લશ્કરો વચ્ચે મૈત્રીભર્યા સંબંધો વધારવા માટેના નિશ્ચયને એમાં જણાવેલી કલમો અનુસાર સંમતિ અને મંજૂરી આપવાની વિનંતિ કરે છે તેની નોંધ લઉં છું.

હું એવી શરતી સમજૂતી સાથે તેને સંમતિ અને કબજાત આપું છું કે જ્યાં સુધી “હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ” હિંદની સંપૂર્ણ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાનું ધ્યેય અને ખ્રિદિશ સામે યુદ્ધ ચાલુ રાખશે અને જ્યાં સુધી હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની નીતિના ધોરણે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘને માર્ગદર્શન અને દોરવણી મળતાં રહેશે.

હું તમારા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવેલી કલમોને મંજૂર રાખું છું.

[કનંલ હંવાકુરો પરના પ્રમુખના પત્ર મુજબ કલમો ૧ થી ૧૧ સુધી]

આપના પ્રત્યેના મારા ઉચ્ચ માનની લાગણી વ્યક્ત કરવાની આ તક મળતાં મને આનંદ થાય છે.

હું છું,

તમારો વફાદાર સેવક,
સહી [જાપાની લાપામાં]
હંવાકુરો કીમાનો મડો,

[૧૦]

વાદળ વિખરાયાં

બીજે દિવસે ઇલાકુગે કિફાનના વડા મયકેથા નીચે પ્રમાણે જાહેર નિવેદન કરવામાં આવ્યું

‘જાપાન અને હિન્દ જાનેના હિતો અત્યારે કિફાનના મુદ્દાથી જોખમાય છે અને તેથી મને અત્યત ખેદ થઈ રહ્યો છે. આથી હું જાપાનની દૃષ્ટિએ પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટતા કરીને, આ અને નીચ્છીર ન્યાયે નિષ્ણપ કરવાનું તમારી વિવેકબુદ્ધિ ઉપર છોડું છું. સાંથી પહેલાં તો ‘જાપાન બ્રિટનની જગ્યાએ હિન્દ ઉપર અડુશ જમાવના માગે છે’ એવો જે ખેટો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તેની સામે હું સખ્ત વિરોધ નોંધવું છું કારણ કે એ આક્ષેપ જાપાનની ઇજ્જત પરના ધા સમાન છે જાપાનના એક પ્રતિનિધિ તરીકે હું જાહેર કરું છું કે જાપાનની હિન્દ અંગેની વાસ્તવિક વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) હિન્દમાં કોઈ પણ પ્રકારના પ્રાદેશિક, રાજધારી, લગ્નકરી કે આર્થિક લાભો મેળવનાની જાપાનની મદદવાકાંક્ષા નથી. એથી બ્રિટનની જગ્યાએ હિન્દ ઉપર જાપાનનો અંકુશ જામવાનો છે એવો ખ્યાન બ્રિટન અને અમેરિકા તરફથી કરવામાં આવતા દુરમનાવટ અર્પા પ્રચારનું જ પરિણામ છે એમ મારે કહેવું જોઈએ.

(૨) હિન્દ હિન્દીઓને મારે જ રહેવું જોઈએ અને એ સંપૂર્ણત આઝાદ બનવું જોઈએ હિન્દ સ્વતંત્ર બનશે એમલે હિન્દીઓ અને જાપાનીઓ સમાન દરજ્જે એક બીજા સાથે ગૈરીજોરો સબધ રાખશે

(૩) ‘હિન્દી સ્વતંત્ર્ય સ્વયં’ એ હિન્દીઓની જે તાલી સંસ્થા છે. એ સંસ્થાએ આદરેલા આંદોલનનો વિકાસ તથા હિન્દમાં ચાલતા દુરાવસ્થા જંગના મુખ્ય

પ્રવાહને કદમે કદમે જ થવો જોઈએ. એ પ્રવાહ અને અહોના આન્દોલન વચ્ચે ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવો જોઈએ. દિન્દી રાષ્ટ્રીય જંગને જાપાનની પાંચમી કતાર તરીકે વાપરવાનો જાપાનનો મિલકુલ ઇરાદો નથી. છતાં દિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંધ એક રાજકીય સંસ્થા છે એ જોતાં અને જાપાને, ચીને અને થાઇલેન્ડે પોતાપોતાના પ્રદેશમાં એ સંસ્થાના ચોખ્ખા દરજ્જાનો સ્વીકાર કર્યો છે એ લક્ષમાં લેતાં, એ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે જેથી ઉપરોક્ત દેશોના સાર્વભૌમત્વને આંચ ન આવે. અલગત આ સંસ્થા પોતાનાં સૈન્ય સાથે દિન્દમાં આગેકુચ કરે ત્યારની વાત જુદી છે. એક વખત દિન્દમાં એના કદમ મંડાયાં ત્યાર પછી એના ઉપર દિન્દ સિવાય બીજા કોઈ પણ દેશની દરમિયાનગીરી કે નિયમન રહેશે નહિ.

(૪) આઝાદ દિન્દ ફોજ એ.દિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંધનું સૈન્ય છે. એ કોઈ એક વ્યક્તિની માલિકીનું સૈન્ય નથી. બેગકોક પરિષદમાં, એ સૈન્યનો જે પ્રકાર ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો તેના કરતાં જુદે પ્રકારે એનો ઉપયોગ કરવાનું જાપાનની કક્ષપનામાં પણ નથી આવ્યું.

(૫) દિન્દની આઝાદી માટેની તમન્ના અને જાપાનની એશિયામાં શાન્તિ સ્થાપવાની મહત્વાકાંક્ષા એ જાનેનો અર્થ એજ થાય છે કે દિન્દમાંથી બ્રિટિશરોને હાંકી કાઢવા જોઈએ. એટલે જાપાનનાં પત્રચાઓમાં સાર્થનું તત્તર મિનટન નથી એ તમે જોઈ શકશો. છેલ્લા ૨૦૦૦ વર્ષથી જાપાનીઓ દિન્દ પ્રત્યે માન અને મમતાની વાગણી મેરના આવ્યા છે અને દિન્દની સંપૂર્ણ આઝાદીની આંકાક્ષા સિદ્ધ કરવામાં સદાપશૂન થવાની વૃત્તિ એ આ લામણીનો વારસવિક પરિપાક છે. એટલે અને જે મહાત્મા આપીએ છીએ તેના બદલામાં અત્યારે અથવા તો અવિષ્કારમાં કોઈ પણ પ્રકારનો બલો માગવાનો અમારો મિલકુલ વિચાર નથી એમ તમે ચોક્કસ રીતે જાણી લેજો.

આ ઉપરાંત 'દિન્દી અર્જદ સંધ' ઉપરના એક ખાનગી પત્રમાં જાપાની વડાએ આજ સુધીના જાપાનના મૌનનાં કારણો સમજાવી, મહિનાઓથી જે માગણીઓ કરવામાં આવતી તે વિષે એણે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.

૧. બેંગકોકના ઠરાવોના સ્વીકાર વિષે :

આ માગણી ચોગ છે પરંતુ જાપાનના વર્તમાન મંદારણ પ્રમાણે લેખન રીતે તેનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ, કારણ કે આ પરિષદ એક સંસ્થા છે, રાજ્ય નથી.

૨. આઝાદ દિંદ ફાજની જાહેરાત વિષે:

મુદ્દબ્બકના કારણે જાપાને એમ માન્યું હતું કે આવી જાહેરાત દિંદ ઉપરના આક્રમણ વખતે જ થાય તો તેની અમર અદ્ભુત નીવડે, આમ છતાં 'દિંદી આઝાદ સંઘ'ને લાગણી હોય કે આવી જાહેરાતની દિંદના રાજકારણ ઉપર અસર થશે તો તેમ કરવામાં મને વાંધા નથી.

૩. દિંદી યુદ્ધ કેદીઓ વિષે:

આ કેદીઓ સંપૂર્ણ રીતે તમને સોંપી શકાય નહિ અસમ્મત, એમનામાં બ્રિટિશ વિરોધી લાગણી પ્રગટાવવાની અમે મંજૂરી આપી શકીએ.

૪ આઝાદ દિંદ ફાજને નિરાશ કરવા વિષે

જાપાને એવો પ્રયત્ન કર્યો નથી અને કરવા પ્રવૃત્તિ પણ નહિ.

૫ દિંદી સૈનિકો અને અકસ્માતના થતાં અંપમાન વિષે

આવું ન જાણે તે માટે ઘટતી સૂચનાઓ બધાં મધ્યકાએ આપી દીધી છે અને હવે એમ બનશે તો યોગ્ય પગલા લેવાશે.

આટલું થયા પછી પરિસ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થયો. ફરીને કામમાં વેગ આવ્યો. શ્રી. રાસબિહારી બોઝને હવે લાગ્યું કે ભવિષ્યમાં આવી કટોકટી જીતી ન થાય તે માટે બધારણ અદલતું જોઈએ. એમણે તા. ૨૭મી એપ્રિલે 'દિંદી આઝાદ સંઘ'ની ખાસ પરિષદ બોલાવી. આ પરિષદે સંઘની અને ફાજની પ્રવૃત્તિને પુનઃજીવન આપ્યું એમ કહી શકાય. આ પરિષદનું ઉદ્ઘાટન કરતાં શ્રી. રાસબિહારી બોઝે લાંબું પ્રવચન કર્યું તેનો મહત્વનો ભાગ આપણે જોઈ જઈએ. આ પ્રવચનમાંથી સંઘની અને ફાજની તે વખતથી પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ પણ મળી રહે છે.

નિરાદરો અને દેશમાંધલો,

૯૫-શોકની મિશ્રિત લાગણી વચ્ચે, મ.નભૂમિને આઝાદી અપાવવાનો માર્ગ નક્કી કરવા આજ આપણે બેગા મળ્યા છીએ. એક જ ધ્યેય કાળે એક વર્ષ જેટલા દ્વંદ્વા ગાળામાં આજ આપણે ત્રીજી વખત મળીએ છીએ '૯૫-શોકની મિશ્રિત લાગણી' એમ મેં કહ્યું: ૯૫ જેટલા માટે કે જાપાનના ચાલી સે-ચે આપણા દુશ્મનોને સતત પરજીવ આપ્યે જાય છે અને ભારતને બંદીના પાખી બ્રિટિશ ચાલી શૂખવાઓ દરપણે નજાણી પાડતી જાય છે. આઝાદીનું આપણું સ્વપ્ન ફળનું લાગે છે: શોક જેટલા મટે કે મારા ધણા મિત્રોના પગલાંને લીધે

સિધ્ધિમાર ચાલતી પ્રતિનિધિ પ્રવાહ તાત્કાલિક થઈ જાય છે. પરંતુ ઈશ્વરી મદદથી સર્વ મુશ્કેલીઓને અંત આવી ગયો છે અને આખાએ સંક્રામને નવી તાકાત લાખી છે, અપૂર્વ એવી નક્કર ભાગ પર એનાં મંડાણ થયા છે. હું તમને ખાતરી આપું છું કે તમારો પૂરો સહકાર ને ટેકા મળે તો વિજય હરે હાથવેંતમાં જ છે.

છેલ્લી પરિષતની નિષ્ફળતા સુધારવા માટે જ મારે તમને—પૂર્વ એશિયાના ભુદા ભુદા પ્રદેશોના પ્રતિનિધિઓને અને આઝાદ હિંદ ફોજના પ્રતિનિધિઓને પણ— બોલાવવાની ફરજ પડી છે. ફરી એક વાર આપણે બધા જ વિચારીએ અને આપણી વ્યવસ્થા ને સંક્રામને સહાયરૂપ એવી એક યોજના ધડી કાઢીએ. અર્થા કરવાનો નહિ પણ કામ કરી જતાવવાનો સમય પાડી ગયો છે. લાંબી દલીલો ને શબ્દોની માયાભળ છોડી દેએ. યોજના ધડતી વખતે એ મુદ્દા ધ્યાનમાં લેએ. (૧) જપાને સુદમાં અંપલાયુ છે. પોતાની સમગ્ર સાયબીને તેઓ જોટલી મદદ કરી રાકે તેટલાની જ આશા આપણે રાખીએ. સ્વાભાવિક રીતે એમની જરૂરિયાતો આપણાં વિરોધ હોવાની જ. (૨) બહુ જ જલદીથી કાપ કરવા આપણે પ્રવૃત્ત થનાર છીએ એટલે બંધારણ અને એટલું દૂંધું ને સાદું હોવું જોઈએ.

.....આપણે ન જુટીએ કે આજના મહાન હિંદી-મહાત્મા ગાંધીજીના એકવીસ દિવસના ઉપવાસ પાછળ બે દષ્ટિ હતી. બ્રિટિશ સામેની લડત દ્વિગુણિત કરવા જનતાને પ્રેરણા મળે તે અને નિઃશસ્ત્ર તથા અરક્ષિત હિંદીઓ પ્રત્યે બ્રિટિશરો કેવા નીચ ને અમાનુષી અત્યાચારો કરે છે તે જગતને બતાવી સકાય તે. જેલમાં એકવીસ દિવસના ઉપવાસમાંથી પાર ઉતરવું અને તે ૫ આ ૭૪ વર્ષની ઉંમરે—અરેખર એ એક અદ્ભુત બ્રાહ્મ ગણાવો જોઈએ.

આમ કરવામાં બ્રિટિશરો ઉપર મહાત્માજીએ જજરો નૈતિક વિજય મેળવ્યો છે. આપણે આવીએ કે આપણને વિજયમાર્ગે દોરી જવા પ્રભુ એમને દીધો હતો.

કહેતાં મને મને ઉપજે છે કે આઝાદ હિંદ ફોજની વધુ સંગીન અને વધુ રિસર પ.ચા ઉપર પુનઃસ્થાપના થઈ છે. સમય આવશે એટલે આપણા કમિસનરો મિરાદરો માતની આઝાદી દોળે ખપી જવાના છે. આજમુખી એમણે કરેલા કાર્યો માટે તેઓ આપણા માનના અધિકારી અને છે. પણ એમની આથીયે વધુ મોટી સેનાનો આધાર આજના આપણા નિષ્ઠુર ઉપર છે.

ધ્યેયની માત્રી લગાઈમાં એમની બહાદુરી બાબત ફાઈ ચંકા લાવી શકે એમ નથી પોને માયની લગાઈ લડે છે એમ ખોટી રીતે માનતાં જે દિલ્હીઓએ આફ્રિકા અને એશિયામાં જન ગુમાવ્યા છે તેમના મિત્રો અને કુટુંબીજનો પ્રત્યે આપણી મ પૂર્ણ દયાર્થ છે. આપણામાંના બહુનાં મનમાં ચકાનો વિરમ બનેલા, ક્રિટિશરોના જૂઠા પ્રચારનો તે જાપડા ભોગ બની ગયા હતા અને એથી તેઓ જે રસ્તે દોગરાયા હતા.

...આપણા સેનિકોની બહાદુરીને હું વદના કરું છું. ક્રિટિશ ચાલીનાદ મામેની આખરી લડતમાં, આ બહાદુરોના હાદિક ટકાવી, વિજય આપણે જ છે એ નિશ્ચય છે

...હોતા પણ મહત્વના મુદ્દા તરીકે દિલ્હી સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષમાં ખોનાયવા નારી વિભાગનો મારે નિર્દેશ કરવો જોઈએ. આ સંગ્રામમાં બહેનો ખૂબ રમ લઈ રહી છે તેમજ માતૃભૂમિ કાળે તેમના દિલ્હીલાઠીઓની સાથે ખાલિદાન આપના તેઓ તૈયાર છે એ એક સ્વચ્છ જીના છે. જનનીને પાલકજીએ આઝાદીનો જીગમ છે. માતા જ વીરોની સજ્જ છે. શહીદો તો વીર માતા જ ઉત્પન્ન કરી શકે. રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રપણાનું સૌથી સજ્જ અંગ તે જનની. માતા એટલે લોકપ્રેમણા માતા એટલે નિરાશ બનેલાની પ્રાત્સાદનમૂર્તિ.

...આ પરિપત્રમાં ભાગ લેતા પધારતા મારા મિત્રોને મારી અરજ છે કે પરસ્પરના વાડા, આશય ને પૂરંચદો ફાળવી દો. પરિવહની પૂર્ણાદિતિ પહેલાં, એક બની, દિલ્હી આઝાદી માટે એવી એક બચલાડુ અને અમલી યોજના ધડી કાઢો કે પત્રી તરત જ આપણે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈએ અને આગેકદમ બહાવીએ અને આપણે છેલ્લી એ પરિવહની નિષ્ફળતા ધ્યાનમાં લઈ આ વખતે, આપણા ક્રાંતિકારી સંગ્રામની પ્રગતિમાં અતરાપરપ માપ તેના તરફને તમે દૂર ફેંકી દેશો. અવિખ્યા ફાઈ પણ પ્રકારનો ઉત્પાત ન મચાવે એવી સાધીને સાદી એક યોજના થડાએ.

. આ તો એક ક્રાંતિ છે આપણી ચારેકાર આજ આતરાષ્ટ્રીય કાવાનગ લખાઈ રહ્યો છે. ચર્ચા અને દલીલોને મુદ્દા અવકાશ નથી એમ કહું તો તમે સમત થજો ફરી એકવાર આપને હું વિનંતિ કરું છું કે એક સાથે બેની એવું કઈ ઉપભવો કે આપણા સંગ્રામમાં ક્રાંતિની ભરતી આવે આજે લોકો કાળ કરવાને તલપાપડ થઈ રહ્યા છે પરંતુ આપણે અતારનું ચાતુ બંધારણ તો એવું પ્રગતિપ્રેમક અને અનવહારુ છે કે આપણે એક તમ્મ પણ આગળ

ત્ત રાહીએ એમ નથી. હવે જે યોજના થડો તે સ્વયંસંપૂર્ણ થડશે, કારણ કે આ લડન આપણી છે અને જંધારણનો આપણે જ અમલ કરવાનો છે.

જેને માટે આખી જિંદગાની ન્યોત્તરણવર કરવાના તમે ચપચા લીધા છે તે બૂખ્યા સાક્ષીમ કંગડ દિંદીઓને નામે ફરી એક વાર હું આપને વિનંતિ કરું છું કે બંધુત્વ કેળવો, પરસ્પર વિશ્વાસ રાખો, અને આપણા બધા સાથે સંબંધ ધરાવતા એક ધ્યેય માટે એકમેકને સમજો. યોજના એવી રાખજો કે, શક્ય ત્યાં સુધી, બધા સમયનો જોમ આપનાર કાર્યકરોને જ મદતરતું સ્થાન મળે જે કાર્યકરો એકથી બીજા દિવસે કે રાત દિવસ ગમે ત્યારે નિર્ણય કરવા તત્પર હોય, જે લોકો ગમે ત્યાં ને ગમે તેવો હોટો સ્વીકારી એવા આપવા તૈયાર હોય, જે કાર્યકરો જમીન પર સૂરાની બંધી જ જાત અગવડો વેડી શકે. બૂખે પેટે આગળ વધે, પગે ચાલીને કે જે કંઈ વાદન મળે તેમાં મુસાફરી કરે એવા મેવકો જ જોડાય એવી યોજના થડશે. સ્વાતંત્ર્ય સંઘની અત્યેક શાખાની એ રીતે જ સ્થાપના કરો, એને એવી વ્યવસ્થિત કરો કે જ્યાં રોક ચેરમેનથી તે નીચામાં નીચો એનો હોદ્દાદાર, શક્ય ત્યાં સુધી, ચોવીસે કલાક આપવા તૈયાર બને, મર્વં યાતના સહેવા પ્રવૃત્ત થાય અને ફરજ પર બોલાવવામાં આવે ત્યારે બગના મોરચા પર કામ કરવાને ઉત્સુક બની રહે. સ્વાતંત્ર્ય સંઘનો પ્રત્યેક અફમર સંપૂર્ણ લોકરી તાલીમ લેવાનો પ્રયત્ન કરે.

.....ઉલ્લે છેલ્લે પૂર્વ એશિયામાં વસતા દિંદીઓ વતી, જતાપલા પ્રદેશોમાં, મારા બાંધવાને હરકોઈ સમવડ અને સહકાર આપવા બદલ જાપાની સરકારનો હું આભાર માની લઉં. દિંદની આઝાદી મળે જે કંઈ પણ અત્યારે મેળવી શક્યા છીએ તે જાપાની સરકારના હાથિકે રેકા વિના ન મેળવી શકત.

આ ઉપરાંત મિત્ર સરકારો અને તેમની પ્રજાએ હાખવેલી મિત્રતાની હું હૃદયથી કદર કરું છું અને આપણા દિંદની આઝાદી મેળવવામાં એમણે આપેલા સહકાર અને મદદ મળે તે સૌનો આભાર આનવાની તક લઉં છું.

[૧૧]

યુદ્ધકાળનું બંધારણ

યુદ્ધકાળના યોદ્ધાઓમાં આવી પહોંચ્યા હતા, પરંતુ પૂર્વ એશિયાની પ્રજાતિ ઉપર એમની સાંધી અસર હજી પડી નહોતી. સિંગાપોરમાં મળેલી પરિષદનું સુકાન સંપૂર્ણ રીતે શ્રી. રાસનિહારી બોઝના હાથમાં હતું. તેઓએ જુદા જુદા થયા હતા અને છેલ્લા સવા વર્ષના પરિશ્રમથી થાક્યા હતા, પરંતુ એમનો જીવનસાથી નરમ પડ્યો નહોતો. પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓનું નેતૃત્વ એમના જ હાથમાં હતું. છેલ્લા મહિનાઓમાં થયેલી કટોકટી એમના હૃદયમાં હતી.

પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓની સ્થાનાન સંદેશમાં ૧૯૪૩ (૨૬૦૩)ના એપ્રિલમાં ગણતરી પરિષદમાં નીચેનું બંધારણ પસાર થયું હતું. ૧૯૪૨ (૨૬૦૨)ના જૂનમાં પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓની બેઠકોએ આતે મળેલી પરિષદમાં જે બંધારણ પસાર થયું હતું તેમાં સુધારા વધારા અને ફેરફાર કરીને આ બંધારણને સંપૂર્ણ નવાવવામાં આવ્યું હતું.

બંધારણ

૧. આ કાયદો: પૂર્વ એશિયામાં હિંદી આગ્રહ સંઘના બંધારણના કાયદા તરીકે ઓળખાશે.

૨. આ કાયદામાં: “પ્રમુખ”નો અર્થ પૂર્વ એશિયાના હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના વર્તમાન પ્રમુખ શ્રી. રાસનિહારી બોઝ અથવા એના અનુયાયીઓ એવો થશે.

કારાબારીના વડા (ચીફ એક્ઝીક્યુટીવ)નો અર્થ પ્રમુખ થશે.

૩. “વડા મથક” : નો અર્થ પ્રમુખની કચેરી થશે.

“પ્રદેશો” માં નીચેના દેશોના સમાવેશ થશે:

જપાન અને મંચુકો, શીલીપાઈસ, થાઈલેન્ડ, મલાયા, બર્મા, બોર્નિયો અને મેલીઝીસ, હોંગકોંગ, કેન્ટન અને મકાઉ, શંઘાઈ સહિત ચીનના બીજા ભાગો, હિંદીચીન, જાવા સુમાત્રા, આંદામાન-નિકોબાર.

૩. હિંદી આઝાદ સંઘ નીચેના સભ્યોના અનેકો હશે:

૧. કારોબારીનો વડો (પ્રમુખ)
૨. સ્થાનિક શાખાઓ
૩. પ્રાદેશિક સમિતિઓ
૪. યુદ્ધ સમિતિ
૫. કાર્ય સમિતિ

૪. કારોબારીનો વડો (પ્રમુખ)

(૧) પ્રમુખ પૂર્વ એશિયાના હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘનો વડો રહેશે અને તેને પોતાના અનુયાયી નીમવાની સત્તા રહેશે. પ્રમુખે નીમેલા અનુયાયી કે અનુયાયીઓની ચૂંટણી યુદ્ધસમિતિ અને કાર્યસમિતિની સંયુક્ત બેઠક કરશે.

(૨) આ પરિષદમાં નક્કી થયેલી નીતિને અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકવા માટે પ્રમુખ ઉપાયો અને માર્ગો યોજી કાઢશે. અને જેમાંથી વખતોવખત ઉપરિયત થતી તમામ બાબતો અને જે માટે પરિષદ બેગવાઈ ન કરી હોય, તે તમામનો ઉકેલ લાવવામાં, દરેક કિસ્સામાં એમનો નિર્ણય અંતિમ ગણાશે. અને હિંદી આઝાદ સંઘના અધિભૂતના દરેકે દરેક સભ્યને એ બંધનકર્તા ગણાશે.

(૩) અધિભૂતના કાર્યક્રમ અને યોગ્ય અમલ માટે તેમને જરૂરી ખર્ચાઓ જિમાં કરવાની સત્તા રહેશે તેમજ વહીવટી અમલદારો અને માણુઓની તેઓ નિમણૂક કરી શકશે તેમજ 'જ્યારે તેમને યોગ્ય લાગે ત્યારે રજા આપી' શકશે.

(૪) પ્રમુખને પોતે આજીવ લીધેલા નિર્ણયો તેમજ પરિષદમાં કરવામાં આવેલા નિર્ણયોમાં ફેરફાર, સુધારા કે એ રદ કરવાની સત્તા રહેશે.

(૫) પ્રમુખને તમામ પ્રદેશોમાંની હિંદી આઝાદ સંઘની શાખાઓ તેમજ આઝાદ હિંદ ફોર્સ પર સામાન્ય દેખરેખ અને અંકુશ રાખવાની સત્તા રહેશે.

(૧) પ્રમુખ યુદ્ધસમિતિ સાથે મસજત ચલાવીને યુદ્ધનિ પથ નક્કી કરે.

૫. સ્થાનિક શાખાઓ :

(૧) દિંદી આઝાદ સંઘની સ્થાનિક શાખાઓ કોઈપણ સ્થળે દિંદીઓની મહેર સભામાં સ્થાપી શકાશે. આ સભા સમિતિની ચૂંટણી કરે, એ સમિતિ પોતાના સભ્યોમાંથી ચેરમેનની વરણી કરશે પણ એને પ્રમુખની મંજૂરીની જરૂર રહેશે.

(૨) ચેરમેન કે આવી સમિતિની ખાલી પડેલી જગ્યા કે જગ્યાઓ પ્રમુખની મંજૂરી લઈને પ્રાદેશિક ચેરમેન પૂરી રાકશે.

(૩) પ્રમુખની મંજૂરીની અગેજાએ સમિતિ વખતો વખત જે ધારાઓ ધો તે અનુસાર અઢાર વર્ષની ઉંમરનો દરેક દિંદી સમ્મ બની રાકશે.

(૪) પ્રમુખ ત્યાં સુધી આવી શાખાને માન્ય ન કરે અને એ મંજૂરી ચાલુ રહે નહિ ત્યાં સુધી એને આવી કોઈ શાખાને શાખા તરીકે માન્ય રાખવામાં આવશે નહિ, પણ પૂર્વ એશિયામાંના લુદા લુદા પ્રદેશોમાં દિંદી આઝાદ સંઘની અસ્તિત્વ ધરાવતી અને પૂર્વ એશિયાના લુદા લુદા પ્રદેશોમાં માન્ય રખાયેલી શાખાઓ વિષે પ્રમુખ ખીળ કોઈ નિર્ણય ન આપે ત્યાં સુધી આઝાદ દિંદીઓના તત્કાલી એ માન્ય રાખવામાં આવશે.

૬ પ્રાદેશિક સમિતિઓ :

(૧) દરેક પ્રદેશોમાં સ્થાનિક શાખાઓની સમિતિઓ તરફથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની એક પ્રાદેશિક સમિતિ તે તે પ્રદેશોમાં હિલચાલને અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકવા માટે સ્થરામાં આવશે. અને એને પ્રમુખની મંજૂરીની જરૂર રહેશે. આ પ્રાદેશિક સમિતિ પોતાના સભ્યોમાંથી ચેરમેન ચૂંટી કાઢશે. એને પણ પ્રમુખની મંજૂરીની જરૂર રહેશે.

(૨) દરેક પ્રદેશમાંની પ્રાદેશિક સમિતિ પોતપોતાના પ્રદેશમાંના હિલચાલના કાય પર ચેરમેન દ્વારા દેખરેખ રાખશે અને એને પ્રમુખની મંજૂરીની જરૂર રહેશે.

૭. યુદ્ધ સમિતિ :

પ્રમુખ, લશ્કરી સેનાપતિ, અને પરિસ્થિતિ અનુસાર એક કે એથી વધુ સલાહકારો પ્રમુખ નીમે તે યુદ્ધસમિતિ ગણાશે.

૮. કાર્ય સમિતિ :

એક કે વધુ સભ્યો પ્રમુખ નીમે તે પ્રમુખની સાથે કાર્યસમિતિ ગણાશે. આ પ્રમાણે કાર્યસમિતિમાં પ્રમુખે નીમેલા સભ્યો માત્ર સલાહકારના હરજો કામ કરશે અને જ્યાં પ્રમુખ સલાહ માગે ત્યાં તે સલાહ આપશે.

૯. વડું મથક :

“હિસમાલનું વડું મથક પ્રમુખ વખતોવખત ઠરાવે એ સ્થળે રહેશે.”

આ બંધારણ અનુસાર સર્વ સત્તા પ્રમુખના હાથમાં જ રહે છે. સુભાષચાંદ્રનું માન આ રીતે થી. રાસબિહારી બોઝે સાફ કરી રાખ્યો હતો. સ્વતંત્ર દેશનું બંધારણ બનાવું હોય શકે નહિ, પરંતુ આ તો યુદ્ધકાળ હતો અને ખરું જોના તો એક દેશનું જ આ બંધારણ હતું.

[૧૨]

પ્રાણનો સંચાર

હિંદી આજ્ઞાદ સંધની પ્રવૃત્તિથી પૂર્વે એશિયાની ધરતી ફરતી બમબમી જોડી તાલીમકેન્દ્રો ફરીને જીવતાં થયાં. વર્તમાનપત્રોમાં નવું જોશ આવવા લાગ્યું. બચસ્થિત યોજનાપૂર્વક લગભગ પચાસ જેટલા મથકો પર આજ્ઞાદ સેનાની રચનાનું કાર્ય શરૂ થયું. આ કાર્ય પાર પાડવા માટે વર્તમાનપત્રો, માસિકો, પુસ્તિકાઓ વગેરે પણ પ્રુકળ પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં. હિંદુસ્તાનની પ્રવૃત્તિને તેઓ કંઈ દૃષ્ટિએ જોતાં તેનો એક નમૂનારૂપ બહેવાલ—જે અનેક સત્યોને પ્રગટ કરનારો છે—અહીં જોઈ લઈએ. આ એક ઉપરથી અનેકનો પરિચય આપણને મળી રહેશે.

“શીઠ્ઠ માર્શલ વેવેલ જિટનની લશ્કરી પીઝેહોના નિષ્ણાત છે. ગયે વર્ષે” ન્યારે તેઓ પૂર્વ એશિયાના જિટિક લશ્કરોના સેનાપતિ હતા ત્યારે તેમણે પૂર્વ એશિયાનું જિટિક સામ્રાજ્ય “રેકડ” મલાય એટલા દૂંકા સમયમાં શુભાવી દીધું હતું. વેવેલ પછી સીંગાપોર (હવે સ્થાનાત)થી બેંગલોર જાડયા, અને બેંગલોર (હવે નાગરહા)થી નવી દિલ્હી જોડીને પહોંચી ગયા છે. તેઓ જેમ જેમ જાડયા ગયા તેમ તેમ એમની પાછળ પૂર્વ એશિયાના એક પછી એક જિટનના પ્રદેશો શરૂ થતા ગયા.

હિંદમાં વેવેલ એક વર્ષ કરતાં વધુ સમય સેનાપતિ તરીકે રહ્યા. તે દરમિયાન તેમણે જિટિક વાઈસરોયને હિંદમાં ખૂદ હિંદીઓની સામે “બીજો મોરચો” ખોલવામાં સહાય કરી; પણ ન્યારે અરેબર લશ્કરી યુદ્ધ ઉપાડવાનો સમય આવ્યો ત્યારે પોતે પીઝેહોના સદ્ગુણ નિષ્ણાત છે એમ ફરી પુરવાર કરી બતાવ્યું. આરાકાનના યુદ્ધમાં જર્મી ફરી જીતવાના જિટન અને અમેરિકાના સ્વમના સદાને માટે ચૂરેચૂરો થઈ ગયા.

ગયે અઠવાડિયે વેવેલને પાછા “ ઉપરની પામરીએ ધંકેલવામાં આવી ”
 છે. લોડ’ લીનલીયગેને સ્થાને તેમની વાઈસરૉય તરીકે નિમણૂક થઈ
 છે. લોડ’ લીનલીયગે તો પરિચિત હીક છે ત્યાં સુધીમાં સહીસલામત થર
 બેગા થઈ જવા માટે આગર છે.

વેવેલ એ સ્થાન માટે ખરેખરી યોગ્ય વ્યક્તિ છે કારણ કે આફ્રિકા આવી
 પડે, તોફાન ફાટે એ પહેલાં તેમાંથી કેમ છટકી જવું એ તેઓ બરાબર જાણે
 છે. ટ્રિંમાપોરમાં બ્રિટિશ દળો જાપાનને શરણે ગયાં ત્યારે વેવેલ ત્યાં હાજર
 નહોતા, ડચ લોકો જાપાનને શરણે આવી ત્યારેય વેવેલ ત્યાં ન હતા અને
 બર્મામાં પણ જાપાનના જાનવાન લશ્કરો આગળ બ્રિટિશ સેનાપતિ એલેક્ઝાંડરના
 દળો સામ્યા ત્યારે પણ વેવેલ હાજર ન હતા.

આ પ્રમાણે હિંદમાંથી બ્રિટન અને અમેરિકાને નાસી જવાનો વખત
 આવશે ત્યારે પીટેહોના નિષ્ણાન વેવેલ હિંદ છોડી જવામાં સૌથી પહેલા હશે.

અર્થાલની સરકાર વેવેલની વાઈસરૉય તરીકે નિમણૂક કરીને પોતે જાણે
 સારે દાવ નાખ્યો છે એમ માનતી હશે, પણ એ જાહેરાતથી હિંદમાં જરા
 પણ ઉત્સાહ પ્રગટ્યો નથી. હિંદી રાષ્ટ્રવાદી અખબારોએ વેવેલની નિમણૂકની
 સારે ટીકા કરી છે. અને હિંદી ક્રાંતિકારીઓએ વેવેલ કે કોઈપણ આવે તો
 થયું પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ આણું રાખવાનો પોતાનો નિર્ધાર વધુ દૃઢ
 બનાવ્યો છે. અને તેમના આ ગંભીર અને દૃઢ નિર્ધારમાં બળ પ્રેરે એવા
 સમાચાર તેમને ગયા અઠવાડિયે પૂરું એશિયામાંથી મળ્યા છે.

શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ જાપાન પહોંચ્યાના સમાચાર હિંદુસ્તાનમાં સનસનાટી
 પચાવી છે બ્રિટિશ એન્સરોએ તો આ સમાચાર દબાવી દીધા હતા, પણ
 આવા સમાચારો પ્રાપ્ત કરવાની અને તેનો પ્રચાર કરવાની હિંદી રાષ્ટ્રવાદીઓ
 પાસે અનેખી પદ્ધતિ જ છે. દેશભરમાં વાતો અને મૌખિક પ્રચાર દ્વારા, ખાનગી
 ઇનિકાઓ અને ચોપાનિયા ફારા તેમ જ સંદેશોનો મોકલીને જાપાનમાં
 શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝના ચચેલા આગમનના સમાચાર હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ ગયા છે.

બ્રિટિશરોએ એમ ધાણું હતું કે વેવેલની નિમણૂકના સમાચાર હિંદને મન એક
 ચડાકા સમાન થઈ પડશે. પણ ટેકિયોથી શ્રી. સુભાષના આગમનના સમાચારની
 જાહેરાતે એ સમાચારને ઢાંકી દીધા. હિંદની પ્રગળે મન તો શ્રી. સુભાષના
 સમાચાર અસાધારણ મહત્વના થઈ પડ્યા, હિંદુસ્તાનમાં રોમાંચ જાણે બપો
 ગયો. પ્રજામાં બ્રિટિશ વિરોધી બળરાએ બીજા સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને એ
 ધરકાપ્ટાએ પહોંચી ગયો.

હિંદની આઝાદીના લડવૈયાઓને ખાતરી થઈ ચૂકી કે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના વિજયની ધડી આવી પહોંચી છે અને નિર્ણયાન્તર બનાવો ધડી બે ધડીમાં બનવાના છે. તેમાં શ્રી મુલાયમ જોશના વાયુપ્રચરણને આઝાદીના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં જાણે નવો પ્રાણ પૂર્યો છે.

બ્રિટિશ સરકારે જળવાના તમામ સમાચારો દાખી દીધા પણ અહીં સેન્સરની કાતરમાંથી પમાર થઈને જે થોડા સમાચાર મળતા હતા છે તે પરથી દેખાય છે કે દેશઝરમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિનું જાણે નવું મોઝું ફરી વળ્યું છે— બંગાળ અને આસામમાં તો ભારે લંગ પરિસ્થિતિ બની થઈ હતી. અત્યારે મુખી બ્રિટિશ જેલોની બહાર રહેલા આગેવાનોમાં ભારે દિલ્લચાલ ઉડી હતી. આ બધાના પરિણામે સરકારી દમન અને ધરપકડના મોજાં દેશઝરમાં ફરી વળ્યાં.

ગયે અઢવાડિયે કલકત્તામાં ટિપ્પીઓ અને બ્રિટિશરો એ નેનેમાં ભારે સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. હિંદી રાષ્ટ્રવાદીઓમાં એક તરફ ઉત્સાહ અને આત્મવિશ્વાસના પૂર ફરી વળ્યાં ત્યારે બ્રિટિશરો મા ભય અને નિરાશા વ્યાપી ગયાં. તેઓ હતાશ બની ગયા. પોલિસ અને લશ્કર પર સર્વત્ર કાર્યો બોળે અતિશય વધી પડ્યો. સિમલામાં તો એ સમાદ દરમિયાન ભય, ગભરાટ અને અચનરથા જ વ્યાપી રહ્યાં હતાં. વાઈસરોયની કારોબારીના મુલસબ સર રેશનાલ્ડ મેક્લેન્ડ બ્રિટિશ પોલિસખાતાની સ્પેસલ બ્રાન્ચ સાથે કલાકે કલાકે મસલનો ચલાવતા હતા.

માહિતી અને પ્રોડક્ટરીંગ ખાતાના મળ્ય સર સુભાષન અદમદને તો રાજદારી વ્યક્તિઓ અને અખબારનવેશોએ ખૂંજવી જ માર્યા હતા. અને તેમણે હિંદઝરમાં પ્રવર્તતી દુષ્કાળની કારમી પરિસ્થિતિ તેમ જ હિંદની પરિસ્થિતિ અંગેના તમામ જાતના સમાચારો દાખી દેવાના કુક્રમો બહાર પાડી દીધા હતા.

પણ હિંદઝરમાં દુષ્કાળ, ભૂખમરો અને લોડોનાં દુઃખો તો ચાલુ જ રહ્યાં અને બ્રિટિશરો અને અમેરિકનો જ્યાંમુખી હિંદની ધરતી પર રહેશે ત્યાં મુખી ચાલુ જ રહેશે, એ બ્રિટિશરોએ તો હિંદમાંથી અવરથિત લૂંટ જ જાણે શરૂ કરી દીધી છે—પરાજય અને નાસભાગની એ નિશાની છે.

એક વર્ષ કે વધારે સમય પહેલાં અંગ્રેજો અને અમેરિકનોને પૂર્વ એશિયા અને દક્ષિણના મહાસાગરોમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા છે. એ પછી દુનિયાના આ ભાગમાં બ્રિટન અને અમેરિકાના પુરવઠા મટિ: એકનું એક સાધન હિંદુસ્તાન છે. પરિણામે હિંદમાં ચાલતી લૂંટ

પણ ઉગ્ર અને વ્યાપક જનાવવામાં આવી છે—હિંદના ચોખ્ખા, ધડાં અને ખોરાકની અન્ય યીજીનાં વઢાણોના વઢાણો જારીને નજીકના પૂર્વમાં, મધ્યપૂર્વમાં, આફ્રિકામાં અને એક ઇંગ્લેન્ડ અને રશિયા સુધી ફવવાય છે. હિંદનાં લોકો-છમ રળિયામણાં ખેતરોમાં ખેડૂતો જે જારે પાક પકવે છે એનો બ્રિટિશ અમલદારો તાખડતોજ કળને લઈ લે છે. હિંદ બુખમરો ભોગવે છે તેની પાછળનું કારણ આ છે. હિંદમાં ખોરાક માટે દુલ્લહા યાય છે તેનું કારણ પણ આ છે. એટલા માટે હિંદી ખેડૂતો અને બ્રિટિશ ચોસિયો વચ્ચે દંમેમાં ધર્ષણ યાય છે.

જંગાળ દુનિયાજરમાં ચોખ્ખાના ઉત્પાદનનું મમૂદમાં સમૂદ કેન્દ્ર છે. ત્યાં આજે ચોખ્ખાની જારે તંગી જીવી થઈ છે. કલકત્તા શહેરના અર્થોઅન્ય માણ્યો બુખમરો વેડે છે. ત્યારે જંગાળે પેદા કરેલા ચોખ્ખા ગળા કયાં ?

સિંધમાં પણ સખ્ત દુષ્કાળ છે, જે કે ત્યાં આ ચોં તાજેતરમાં જ ધડોનો સારામાં સારો પાક ઉતર્યો હતો. ત્યારે સિંધે પેદા કરેલા ધડાં કયાં અલોપ થઈ ગયા ? તાજેતરમાં કરાંચી જંદરથી ધડાંની દમ લાખ ગુણીઓ પરદેશ ચલાવવામાં આવી છે. જેમ જંગાળમાં તેમ સિંધમાં અને એ પ્રમાણે હિંદના દરેક પ્રાંતમાં પાક સારો પાકયો છે પણ ખેડૂતો તો બુખે જ મટે છે.

હિંદમાં ખોરાકની લૂંટ ચલાવવાની બ્રિટિશરો પાને મગની અને ચતુરી જારી તરકીબો છે. એને તેઓ “ સંગ્રહખોરી વિરોધી લડત ” કહે છે અને આ લડતના ઓથા નીચે બ્રિટિશ અમલદારો ખેતરમાં કે ખેડૂતના ઘર પર દરોડો પાડી શકે છે અને ખેડૂતોના કુટુંબના પોપણ માટે રાખવામાં આવેલા ખોરાક અને અનાજનો તેઓ કળને લે છે. બ્રિટિશ મરકારે એ મંગ્રહખોરી વિરોધી લડત જંગાળમાં ફક્ત પંદર દિવસ પહેલાં જ શરૂ કરી છે અને પ્રાંતમાં ખોરાક માટે અમાઉ કરતાં સેંકડોમણા દુલ્લહા કાટી નીકળ્યાં છે.

ખોરાકની લૂંટની ખીજ પદ્ધતિ રૂપે જુદા જુદા વિસ્તારોમાં બ્રિટિશ સરકારે ખોરાકનિયામકોની નિમણૂકો કરી છે. મદ્રાસ ક્ષલાકમાં એકાદ મહિના અમાઉ આવો એક બ્રિટિશ એજન્ટ નીમાતાં જ મદ્રાસ પ્રાંતની દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ એકાએક દિવસ અને લાયકર જની ગઈ લોકોને બુખે મારવા એ ખોરાક નિયામકોનું કામ છે.

હિંદ આજે આ પ્રમાણે બ્રિટન અમેરિકાના જુલમ અને દમનની એડી નીચે બુખમરો અને દુઃખો ભોગવી રહ્યું છે.

યુદ્ધ આમજ ધધી રહ્યું છે, વિજય ચોક્કસ છે. ”

તાલીમ ડ્રોમાં અને શાખાઓમાં નીચેની પ્રવૃત્તિને પ્રારંભ થયો.

૧. સંઘની શાખાઓનું કાર્ય : દિંદો આઝાદીની પ્રવૃત્તિ એટલે લોકક્રાંતિની પ્રવૃત્તિ. દિંદો આઝાદ સેના એટલે લોકસેના. તેની શાખાઓ એટલે કલ્પ કે ચર્યાસમિતિ નહિ, પરંતુ ક્રાંતિની એક ન્યાયા. તેનું મુખ્ય કાર્ય નીચે પ્રમાણે :

૧. આમ જનતામાં રાજકીય જાગૃતિ આણી ક્રાંતિના લક્ષ્યોને તૈયાર કરવા.
૨. જે સક્રિય હિસ્સો ન લઈ શકે તેમની પાસેથી નાણાંની અને બીજી મદદ મેળવવી.
૩. સ્થાનિક પ્રશ્નોમાં ચૂંચવાયા વિના સામાજિક પ્રવૃત્તિ અને રાહત કાર્ય કરવું.

આ હિદેશને પાર પાડવા માટે-યુવક પ્રવૃત્તિને તરફાળ આપવા કરવો. સ્ત્રી પ્રવૃત્તિને આરંભ કોઈ સ્ત્રી દાર્મિક દ્વારા જ, ન્યાં યજ્ઞ હોય ત્યાં, કરવો. ૧૭ વર્ષ નીચેનાં કન્યાકુમારોને પણ તાલીમ આપવી. એમને હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ આપવું. રાષ્ટ્રગીત અને બીજાં દેશભક્તિનાં ગીતો શીખવવાં. દરરોજ ધનવંદન કરાવવું- ગણવેશની પ્રથા હાથલ કરાવવી.

અને દરેક શાખાઓ અને તાલીમકેન્દ્રોને સૂચનાઓ અપાઈ ગઈ કે મેની આખર સુધીમાં અમુક અમુક હજાર સૈનિકો એમણે તૈયાર કરવા જ.

ખંડ ત્રીજો

નૂતન સૃષ્ટિનું નિર્માણ

(૧)

યુરોપની રણબૂમ ઉપર

૧૯૪૨ ના એપ્રિલની ૨૦મી તારીખે ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંથી સર રેડ્ફર્ડ ક્રિસ્ટો વિદાય લીધી હતી અને ત્યારે બૃહદ્ પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓની પરિપક્વ ટોકિયોમાં મળી હતી ત્યારે જર્મનીના રેડિયો ઉપર ભારતવર્ષને નરશાદુલ્લ અરજતો હતો. હિંદના દુસ્મનો અને મિત્રોને તે દિવસે માલમ પડ્યું હતું કે સુભાષબાબુએ હિમાલયનો રસ્તો લીધો નથી, પરંતુ દોઢમે વખતે બ્રિટિશ એડી નીચે કચડાતા હિંદુસ્તાનને મુક્ત કરવા માટે વતનને ત્યાગ કરી એમણે જર્મનીનો સાથ શોધ્યો છે.

જર્મનીના રેડિયો મથક ઉપરથી સુભાષબાબુએ પહેલું પ્રવચન કરતાં જણાવ્યું કે :—

“ભલે બ્રિટિશરો ગમે તેવા પ્રચાર કરે પરંતુ વિવેકબુદ્ધિથી વિચારનાર હિંદીઓને સમજાવું જોઈએ કે આ વિશાળ જગતમાં ભારતનો એક જ શત્રુ છે. એ શત્રુએ દોઢસો વરસ મુઠ્ઠી હિંદને પીંખ્યું છે, એ દુસ્મને ભારત માતાના દેહનું લોહી ચૂસી લીધું છે. બ્રિટિશ શાહીવાદ જ હિંદનો કદો વેરી છે.....

ધરીરાજ્યોનો હું પ્રચારક નથી : એ મારું કામ નથી. મારે તો સંજોગ છે હિંદ સાથે.....બ્રિટિશ શાહીવાદનો પરાજય થશે, ત્યારે જ હિંદને મુક્તિ મળશે, બીજો પક્ષ, જો કાઈ પછુરીતે આ યુદ્ધમાં બ્રિટિશ શાહીવાદનો વિજય થવાનો હોય તો હિંદના હાથમાં ગુલામીની જંજીરો સદાકાળ માટે જડકાએલી છે એમ ચોક્કસ માનજો એટલે જ હિંદ આજે આઝાદી ને ગુલામી વચ્ચે પસંદગી કરી લેવાની છે.

બ્રિટનના બાહુતી પ્રચારકો અને દુસ્મનના દયિપાર તરીકે જાણખાવે છે. મારા દેશબાંધવો સાથે વતન કરતો હોઈ ત્યારે પ્રમાણપત્રોની મારે જરૂર

નથી. આખું એ આયુષ્ય મેં બ્રિટિશ શાહીવાદ સામે સમાધાન વિનાની એક-ધારી લાંબી લડતમાં જ ખત્તુ છે, અને એ જ મારી સમ્યાદનો સૌથી સજ્જ પુરાવો છે... સમજ્યોયે થયો છું ત્યારથી મા-બોમનો હું સેવક જ રહ્યો છું. જીવનની છેલ્લી ધડી સુધી હું એ જ પ્રમાણે રહેવા માગું છું. દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં હું રહેતો હોઈ, મારી કૃતજ્ઞતા અને મારી વફાદારી એક માત્ર ભારતવાસી પ્રત્યે જ રહેશે...

“જગતમાં આજે ચાલતા લુદા લુદા મુદ્દ-મંચનો ખીનપક્ષપાતી અને યથાતથ જે અબમામ કરસે તે, હું આખો છું, તે જ નિર્ણય પર આવજો. બ્રિટિશ મક્તનતના ત્વરિત વિનાશને જગતનું કોઈ તરફ હવે અટકાવી શકનાર નથી..... દિંદીમદાસાગરનાં યાજુંઓ તો બ્રિટિશ દરિયાધમત્તા પાસેથી દયાર-નાય આંચકી લેવામાં આખ્યાં છે. ... મોંડલેનું પતન થયું છે. બર્માની બૂમિ પરથી મિત્રસંચોને લગભગ ધોલો દેવામાં આખ્યાં છે.”

“મારા દેશબાંધવો, બ્રિટિશ સક્તનત જ્યારે અદશ્ય થઈ રહી છે, ત્યારે દિંદની મુક્તિનો વિષ હાથવેંતમાં છે. હું તમને યાદ દેવડાવવા માગું છું કે દિંદના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય મુદ્દનો આરંભ ૧૮૫૭માં થયો આજે ૧૯૪૨માં એના બેલ્લા સ્વાતંત્ર્ય મુદ્દની, શરુઆત થઈ છે સ્વજ થાઓ ભારતની આઝા-દીની ધડી આવી ચૂકી છે. એનું સ્વાગત કરવા માટે તત્પર રહો !”

જાનિન રડિયો ઉપરથી શરુ થયેલા અગ્નિતણુખાઓ તે પછી તો અટક્યા જ નહિ. સુભાષભાણુ જમની કેમ પહોંચ્યા તે આપણે જોઈ લીધું છે જમનીમાં એમને સારો આવકાર મળ્યો કેવળ એમ પણ દેખાઈ આવે છે. રશિયા વિષેના સુભાષભાણુના વિચારોમાં કંઈ પરિવર્તન થયું હતું કે કેમ તે જાણવાનું કોઈ સાધન મળતું નથી. પરંતુ જમની વિશેના એમના ખ્યાલો બદલાયા હતા એવા પુરાવાઓ તો તેમના તે પછીના અનેક કાર્યોથી મળી રહે છે આજે ખીન ખંડમાં પૂર્વ એશિયાની પ્રજાતિનું વિસ્તારથા અવલોકન કયું છે. એ એશિયા-વાસીઓને જળ અને પ્રેરણા આપનાર તે વખતે જે બહુ તરવો હતાં. એક તો દિંદમાં શરૂ થયેલી ‘દિંદ ઓડો’ ની આખરી લડત અને ખીણું તરવ, સુભાષભાણુનો વતનત્યાગ. સુભાષભાણુએ વતન છોડ્યા પછી એક દિવસ પણ શાંતિ લીધી નહોતી. હેર હિટલરને સુભાષભાણુનું આગમન પસંદ પડે એવા ત્યારે સંજોગો હતા. હિટલરની પોતાની મદ્દતકાંક્ષામાં તો હિંદુસ્તાનનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ એટલે સુભાષભાણુને એણે સાચી જ રીતે સાથ આપવાનું રીકાણું હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જોતું નથી. બ્રિટન જમનીનું

ફરમાન હતું અને ખિસ્તની તાકાત હિંદુસ્તાન ઉપરના વર્ચસ્વને કારણે હતી. સુભાષમાધુની પ્રવૃત્તિ એ તાકાતને તોડી શકાય તો તે અવસર દિલ્લર ગુમાવે નહિ.

સુભાષમાધુની જર્મનીની પ્રવૃત્તિ વિશે જાણુ જોણું જાણુરા મળે છે. બર્લિન રેડિયો ઉપરનાં પ્રવચનો હિંદુવાસીઓએ ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળ્યાં છે. પરંતુ તેમની પ્રવૃત્તિ વિશે તો હજી હમણાં જ કંઈક જ્ઞાન મળી શક્ય છે. સુભાષમાધુનો સ્વભાવ કોઈ પણ ભેદને સધરી રાખનારા હતા એવો એમણે પોતાના કોઈ પણ પ્રવચનમાં વતનત્યાગની કે જર્મનીની પ્રવૃત્તિ ઉપર ખાસ પ્રકાશ પાડ્યો નથી. ૧૯૪૨ના જૂનમાં બેંગલોકાના પૂર્વ એશિયાના હિંદી આગેરાનોની પરિષદ મળી તેમાં સુભાષમાધુનો સંદેશો વંચાયો ત્યારે જ સૌએ જાણ્યું કે યુરોપની ધરની ઉપર પણ આઝાદ સેનાની રચના થઈ રહી છે. સુભાષમાધુ યુરોપના રણભેરમાં ઉપર જાતે ફર્યા હતા. એમણે જાતે જ જર્મનીની તાકાતની તુલના કરી હતી. જર્મનીના બપવરયા અને લશ્કરી તત્ત્વો પણ એમણે પરિચય મળ્યો હતો. જેણે પ્રગટ થયેલા અહેવાલો તો ત્યાં સુધી કહે છે કે સુભાષમાધુએ સારી રીતે લશ્કરી તાલીમ પણ જર્મનીમાં હતા ત્યારે જ લીધી હતી.

સુભાષમાધુની જર્મનીની પ્રવૃત્તિ વિશે અને ત્યાં સ્વપાયથી આઝાદ હિંદ ફોજ વિશે સૌથી વધુ પ્રકાશ તો યુરોપની આઝાદ હિંદ ફોજના એક અધ્યક્ષ શ્રી શાંતારામ વિષ્ણુ સામંતે જ ફેંક્યો છે. એમણે લગભગ અઢી વર્ષ સુધી આઝાદ હિંદ ફોજમાં કામ કર્યું હતું તે પછી તેઓ પકડાયા હતા અને હિંદુસ્તાનની જેલમાં એમને રાખવામાં આવ્યા હતા થોડા સમય પહેલાં એમની મુક્તિ થતાં આઝાદ હિંદ ફોજ વિશે એમણે એક નિવેદન કર્યું હતું તેના સાર આપણે જોઈ જઈએ.

“જે દિવસોમાં ભીખ્યામાં મિત્ર અને ધરી રાખ્યો વચ્ચે ભાંડર લગાડ આવી રહી હતી, હિંદુસ્તાન અને જર્મન સેના, અંગ્રેજ સેના પર ભાંડર ગોલંદાજ કરી રહી હતી એ જ દિવસોમાં વિનાશક બોમ્બની જગાએ કાગળના ટુકડા આકાશમાંથી પડતા જોઈને લોકોના આશ્ચર્ય ને હૃસ્પતાની સીમા ન રહી.

આ પત્રિકાઓ હિન્દી, ઉર્દુ અને અંગ્રેજીમાં છપાયેલી હતી, નવે મોટા બહારથી ‘સુભાષચંદ્ર બોઝ’ લખ્યું હતું. પત્રિકાઓમાં લખ્યું હતું “મારા હિન્દુસ્તાની ભાઈઓ, હું જર્મની આવી ગયો છું, કેમ આવ્યો, એ તો એક લાંબી વાત છે અને મારે બીજું પણ બહુ તમને કહેવાનું છે, એટલે એ વાત અમારે છેડતો નથી આ લડાઈ અંગ્રેજો અને જર્મનો વચ્ચે છે-આ લડાઈ આપણી નથી ને આપણે એની સાથે કંઈ લેવાનું નથી”.

આ ભતની પત્રિકાઓ ઘણી વાર આકાશમાંથી, રણભેરયા ઉપર લંડન દિંદી સૈનિકા પર ફેંકવામાં આવી. પહેલાં તો કહેવામાં આવ્યું કે સુભાષ આબુના નામે આ બધું જર્મન સેનાપતિ રોમેય કરે છે—પરંતુ આ પત્રિકાઓથી દિલ્હીનાની ફાજમાં ભારે સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ—લડાઈ લખાઈ ૩૫ પકડી રહી હતી અને અહીં દિલ્હીનાની સિપાઈઓ સંઘર્ષમાં પડ્યા હતા. તેઓ કેના હુકમ માને? કેના તરફ લડે? તેમની આખમાંથી ભણે કે લીધ લીડી ગઈ હતી—ઉચ્ચ દેશપ્રેમનો વિજય થયો. બહાદુર સિપાઈઓએ ભારતમાતાના મહાન પુત્ર શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝની સલાહ માન્ય કરી અને હથિયારો ફેંકી દીધા. ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦ સિપાઈઓમાં ૨૭૦૦૦ દિલ્હીનાનીઓ હતા. એમણે હથિયાર છોડ્યા તેથી અંગ્રેજોને ભારે ધા લાગ્યો—પીસ્તાલીશ હજારની આખી રેજીમેન્ટ અનાદાનમાં જર્મનોએ પકડી લીધી આનું પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજો આંતરિક અનાદાન સુધી જર્મનોનું સામ્રાજ્ય ઊભાં રહ્યું.

સુભાષમાણુને આ પકડાયેલા સિપાઈઓ સાથે સૌથી પહેલી મુલાકાત રૂમડનમાં થઈ. ત્યાં જ ૧૯૪૨માં આઝાદ હિંદ ફાજનું નિર્માણ થયું અને રૂમડન એના મુખ્ય મથક તરીકે નક્કી થયું. શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝનું નામ ત્યાંથી જ નેતાજી કયું.

આઝાદ હિંદ ફાજના નિર્માણ પછી થોડા સમયે સિપાઈઓ પાસે પહેલું લાપણું કરતી વખતે નેતાજીએ કહ્યું હતું “હું તમોને આ. હિં. ફાજમાં ફરજિયાત ભરતી કરવા ખુશો નથી—જો તમને તમારા દેશ માટે પ્રેમ હોય અને તમારો આત્મા કબૂલ કરતો હોય તો તમે આઝાદ ફાજમાં દાખલ થાઓ. દિલ્હીનાનીઓ માટે પોતાની માતૃભૂમિને સ્વતંત્ર કરાવો આ મુશ્કેલ અવસર છે. જો એકવાર હાથમાંથી આ મોકો જશે તો પછી હજાર વરસ સુધી હાથમાં નહીં આવે—જર્મનો આપણા મિત્રો છે—અંગ્રેજો આપણા બંનેના દુરમન છે અને આપણે બંનેએ તેની સાથે લડવાનું છે—અમારી લડાઈ માટે આપ સૌ તૈયાર થઈ જાઓ અને જો આપણને મદદ કરી રહો છો તેની તાકાતને પૂરો લાભ લો.”

આ જ દિવસે નેતાજીએ રાષ્ટ્રીય ઝંડો ફરકાવ્યો—એ ઝંડો કોંગ્રેસના ૧૯૪૨ જેવો જ લગભગ હતો. ફેર એટલો જ કે એના પર ચરખા સાથે ટીપુ સુલતનના ઝંડાનો વામ પક્ષ હતો. ઝંડો ફરકાવતી વખતે નેતાજીએ કહ્યું “આપણા પર ગમે તેટલું પીતે પરંતુ આપણા ઝંડાની સાન ન જવી જોઈએ.”

જર્મનોના સૈનિકાની માફક દિલ્હીનાની સૈનિકાને પણ નેતાજીએ સારી સગવડો આપી હતી તેઓને પોતાનો પોષાક હતો, પોતાનો બિસ્તો

હતો. બિલ્લા પર ‘સ્વતંત્ર ભારત’ લખ્યું હતું. સૌને વખતસર પગાર મળી જતો હતો. એક સાધારણ સૈનિકને રોજનો એક માક એટલે લગભગ અઢાર આના મળતા હતા. જર્મનોએ એમને બધા નાગરિક હકો આપ્યા હતા. તેઓ જર્મન કન્યા સાથે લગ્ન કરી શકતા હતા. કેટલાય હિંદુસ્તાનીઓએ લગ્ન કર્યાં પણ હતાં. એ લોકોના મતોરંજન માટે જુદી વ્યવસ્થા હતી. એ લોકો માટે એક ‘આઝાદ હિંદ પાર્ટી’ હતી તેના દર રોજનારે નાસ્ત્રપ્રયોગો થતા આ બાબતોમાં જર્મનો પશુ ખૂબ રસ લેતા હતા. એક ‘આઝાદ હિંદ રેડિયો સ્ટેશન’ પણ હતું. એ વખતે નેતાજીનો પોચાક, એક લાંબો કાગો ફાટ, સફેદ પાટલૂત અને કાળા ટેપી હતી. આ પોચાકમાં તેઓ હિંદુસ્તાનના ખેતાન બાદશાહ જેવા શામતા હતા. એમના મુખ પર સ્વતંત્રતાનાં આગમનનું તેજ દેખાતું હતું.

પરંતુ: અમને તેમની વાતચીત, દષ્ટિ, કાર્પેટકિત વગેરેમાં આઝાદીના પ્રભાતનું આગમન જણાતું હતું. નિઃસ્વદેહ તેઓ અમારા નેતાજી હતા. અમે જામે એમનું બહુમાન કરતા હતા. અમે અમારું જીવન એમને ચરણે કરી દીધું હતું. અમે તેઓની સાથે અમારો જન દેવાની અને એમણે અમને સ્વતંત્રતા અપાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તેઓ નેતા હતા તે કરતાં યે વિશેષ અમારા મવંજેષ્ઠ મિત્ર હતા. તેઓ અમારી ઝોડકીનું નિયમિત નિરીક્ષણ કરતા. અમે કેટલાંય વર્ષો સુધી બ્રિટિશ જનલોના હાથ નીચે કામ કર્યું હતું. પરંતુ એ જનરલો અને નેતાજીના નેતૃત્વમાં અને સેનાપતિત્વમાં મોટો ફરક હતો. બ્રિટિશ જનરલ અમારા પર હકુમત ચલાવવાનું અને હુકમ દેવાનું જ માત્ર જાણતા. અમારી મુસીબતો અને ફરિયાદોનો જરા પણ ખ્યાલ રાખ્યા વિના પોતાની મનમાની રીતે અમારા પર વર્તન ચલાવતા, જ્યારે અમારો નેતાજી તો મહાન હતા, અમારા જ હતા. અમે સાચા અર્થમાં જો ક્યાંય સેનાપતિના ઉચ્ચ શુશ્રોનાં દર્શન કર્યાં હોય તો તે નેતાજીમાં. નાનામાં નાના સિપાહીના તેઓ પિતા, ભાઈ અને સૌથી વધુ તો સાચા દોસ્ત હતા. અમે દિલના દાર ખોલીને તેમની સાથે વાત કરતા અને તેઓ અમારી સજગતી ભાવનાઓને ચાંત કરવા માટે અમને મુલાયમ લાગણીનું દાન કરતા હતા. દેશપ્રેમી સૈનિકો માટે તેઓ શાંતિ અને ઉત્સાહના પ્રેરક હતા. મુદ્દના દિવસોમાં પણ અમે સૌએ સારી રીતે જાણી લીધું છે એ સમાચાર અંધાંસુધી નેતાજીને ન મળતા ત્યાંસુધી તેઓ ભોજન ન કરતા, તેઓને શાંતિ નહોતી, તેઓ આરામ નહોતા કરતા—મોડી રાત સુધી જાગતા રહેતા હતા.

અમે એમને આદર કરતા હતા-જર્મની પણ તેમનું માન રાખતું હતું-
મોટા મોટા જર્મન અફસરો અને ખુદ હિટલર પણ એમનું સન્માન કરતા
હતા. જર્મનો એમને આઝાદ હિંદ સરકારના 'હીઝ એક્સેલન્સી સુબાપચંદ્ર
બોઝ' કહેતા અને અમે એમને આઝાદ હિંદ ફોજના નેતાજી કહીને બોલાવતા.

હિટલરે એમને આઝાદ ફોજના મુખ્ય મથક માટે ડ્રેસડનમાં એક બાદશાહી
બંગલો આપ્યો હતો, પરંતુ નેતાજી મુખ્યત્વે જર્મનમાં જ રહેતા અને જ્યારે
ત્યારે વિમાનમાં ડ્રેસડન આવી જતા-જર્મન સરકાર બધી જ જરૂરી ચીજો
આપતી હતી-નેતાજીની મોટર ઉપર રાષ્ટ્રીય ઝંડો હંમેશા ફરકવા કરતો હતો.

બ્રિટિશ રેડિયો મથકથી નેતાજી વિરૂદ્ધ 'ખૂબ પ્રચારકાવ' થતું હતું એટલે
એક દિવસે એમણે એમને કહ્યું: 'જો કોઈ એમ સમજતું હોય કે મારા
અધિકૃતગન લાલ માટે આ પરદેશી બૂમિમાં હું આબોધ છું તો તે ગંભીર ભૂલ
કરી છે. દુશ્મનો એમ કહે છે કે મેં કોંગ્રેસ અને ગાંધીજી સાથે ઝગડો કર્યો
છે અને ભારતદેશ હોદી સમસ્ત દુનિયામાં મારી નામના કાઢવા અહીં
આબોધ છું, પરંતુ એ હડહડતુ બૂઠાણું છે. હું મારે માટે મહેનત અને મુસીબત
હાલવવા નથી આબોધ. હું અહીં ભારતને બ્રિટિશ હકુમતમાંથી સ્વતંત્ર કરવા
આબોધ છું. જ્યારે હું મારા પ્રમતમાં સફળ મર્યાદા ત્યારે હિંદમાં જર્મનિ અને
સ્વતંત્ર ભારતના મહાન નેતા ગાંધીજીના ચરણમાં સ્વતંત્ર ભારતનો બોલો
બૂકી દઈશ.'

એક વાર મેં નેતાજીને પૂછ્યું, "આપ કેવી રીતે ભારતીય પોલિસ અને
સી. આર્મ. ડી. ની ચક્રાર આંખોમાં ધૂળ નાંખીને ભારત બહાર આબોધ તે
મહેરબાની કરીને અમને કહો. અહીં સૌ કોઈ એ જાણવા માટે આતુર છે." નેતાજી
થોડીક ક્ષણો ચૂપ રહ્યા અને પછી બોલ્યા: "કૃપા કરી હમણાં એ
વાત જાણવાની કોશિશ ન કરો. આ ભૂતકાળની વાત છે અને ઇતિહાસકારો
એ લખશે, જ્યારે આપણે સ્વતંત્ર ભારતમાં જઈશું ત્યારે આપ લોકો તો એ
વાત જાણશે જ અને સાથે ભારતના કરોડો લોકો પણ એ જાણશે."

જર્મનોએ નેતાજી અને આઝાદ ફોજની ફિલ્મ લીધી હતી. એક દિવસ ભારત
જોશે કે અમે અને નેતાજીએ કેવી રીતે મૈનિકુનું શિક્ષણ લીધું હતું, કેવી રીતે
નેતાજી વધુને વધુ સમય કાપી રહેતા, કઈ રીતે હિટલર નેતાજીનું સન્માન
કરતા કેવી રીતે અમે મનોરંજન કર્યા કરતા અને કેવા આદરમાન સાથે અમે
રાષ્ટ્રધ્વજનું વંદન કરતા હતા. જર્મનોએ અમને કહ્યું હતું કે જ્યારે અંગ્રેજો
ભારત હોદી દેશે ત્યારે ભારતીય લોકો માટે આ ફિલ્મ ઐતિહાસિક બનશે.

એક દિવસ નેતાજીએ અમને, પોતે દુનિયામાં ક્યાંક બીજે રથે બેસી શકે છે એ વાતનો ઈશારો કર્યો હતો. એમણે અમને અમારુ કામ બરી ગણવા કહ્યું અને ખાતરી આપી કે બ્યારે સમય થશે ત્યારે અમને તેઓ ચોક્કસ ત્યાં લઈ જશે. એમણે કહ્યું કે ‘તમે હતાશ ન બનશો. હું મારતને સ્વતંત્ર કરવા માશું છું અને એ ધોધને પૂરું કરવા માટે, મારા વિચારને કાર્યમાં મૂર્તિમંત કરવા માટે બીજા જગ્યાએ જઈ રહી છું બ્યારે એમણે જર્મની છોડ્યું ત્યારે અમને ખબર દેવામાં આવ્યા કે ‘નેતાજી હોલંડના પોર્ટ રેરથી કર્નલ હસનબેગી સાથે એક સખમરીન મારફત બહાર ચાલ્યા ગયા છે.’

નેતાજી ચાલ્યા ગયા પછી એક દિવસ દિલ્હરે ડ્રેમનમાં મળેલ આ. દિ. ફાજની મસામા જર્મન ભાષામાં ભાષણ કર્યું. એક દુભાષીએ તેનું દિદી કરતો હતો.

“તમારા સૌનુ જે સૌભાગ્ય છે કે તમે સુમંરૂત અને વિશાલ જનશક્તિશાળી દેશમાં જન્મ લીધો છે તમારી અને તમારા નેતાજીની માનુષ્યમિતે સ્વતંત્ર કરવાની લક્ષ્મી જોઈ હું ખૂબ ખુશ થાઉં છું તમારા નેતાજીની કિમન મારા કરતાં વધુ છે. હું માત્ર આઠ કરોડ જર્મનોનો નેતા છું, પરંતુ નેતાજી તો ૪૦ કરોડ ભારતવાસીઓના નેતા છે. બધી રીતે તેઓ મારા કરતાં ઉચ્ચકક્ષાના નેતા અને જનરલ છે. હું એમનું સન્માન કરું છું. જર્મની એમનું સન્માન કરે છે. તમારું અને દરેક ભારતવાસીનું કર્તવ્ય છે કે એમને નેતા માની એમનું અનુસરણ કરવું અને જો તમે એમ કરશો તો મને દૈવ વિશ્વાસ છે કે નેતાજીના ધાર્ગદર્શનથી ભારત ખૂબ જલદીથી સ્વતંત્ર બની જશે.”

મસામાં જનરલ ગોરિંગ ને બીજા મોટા મોટા અફસરોએ પણ ભાષણો કર્યા.

એક દિવસ જનરલ રોમેલે ભાષણમાં અમને કહ્યું કે “હું આ. દિ. કે જર્મી વણા દિંદુ મુસલમાનને એક સાથે કામ કરતા જોઈ છું. ભારત બહાર એક નેતાજી જ એવી બ્યક્તિ છે, જેમણે દિંદુ અને મુસલમાનોની ભારતીય કોળ સ્થાપી છે—મને જણાવે દુઃખ થયું છે કે તમે લોકો તમારા દેશમાં પરસ્પર વિરોધીઓ તરીકે રહો છો. આ દિંદુ—મુસ્લિમ સમસ્યા તમારી આઝાદીના માર્ગમાં કંટકરૂપ બની છે. જો તમે પરદેશમાં એક સાથે થઈ ગયા છો તો દેશમાં પણ તમે સંગઠિત થઈ શકો છો. તમારી ફાજે ભારતીય નેતાઓ સમક્ષ એક જલ્લત ઉઘાડરણ મૂક્યું છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે તો બ્રિટિશ મરદમર જ ભારતમાં દિંદુ—મુસ્લિમ વેમનરયનું કારણ છે.”

‘જય દિંદ’ અમારો રાષ્ટ્રીય નાદ હતો. બ્યારે નેતાજીએ ઈસૌથી પહેલાં અમારું સ્વ ગત કર્યું ત્યારે આ શબ્દ એમના મુખેથી નીકળ્યો હતો. અમે

અમારા દરેક કામમાં 'જય હિંદ' બોલતા અને તે એટલે સુધી કે જર્મનો પણ ધણીવાર અમને મળતી વખતે આ શબ્દથી જ અમારું અભિવાદન કરતા હતા.

અમારી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા પછી ચાર મહિને અમે નેતાશ્રને રેડિયો પર સાંભળ્યા.

“હું સિંગાપુરે આવી ગયો છું. અને મેં અહીં પણ આઝાદ હિંદ ફોજ સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.”

અમે અમારું કામ જારી રાખ્યું. અમે જુદા જુદા પ્રકારનું શિક્ષણ લીધું. એક દિવસ અમે રદાર્ધનલેડની એક નાની ટેકરી પર હતા, ત્યારે અમાનક ૧૧ વાગે થોડા સેનિકા પેરેશુટમાં ઉતર્યા. અમે એ લોકો સાથે ત્રણ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ છેવટ જ્યારે અમને જર્મની તરફથી કંઈ પણ સહાયતા ન મળી ત્યારે અમે શરણે ચર્પી ગયા. અમને સૌને પકડીને હિંદુસ્તાન લાવવામાં આવ્યા. હિંદમાં પ્રથમ લાલ કિલ્લામાં રાખવામાં આવ્યા અને ત્યાંથી મને મુલતાન મોકલી આપ્યો. ત્યાંથી મથુરાની જેલમાં લાવ્યા અને છેવટે છોડી દીધો.

યુરોપમાં સ્થપાયેલી આઝાદ હિંદ ફોજના ધણા કેદીઓને કારતની જુદી જુદી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા છે. ફોજના ૧૮૩૪ માણસો તો બહાદુરમંદના તંત્રીઓમાં કેદ છે. અખબારી પ્રતિનિધિઓને તપાસ કરતાં માણસ પડ્યું છે કે એ કેદીઓને લોકો મુકેલી છે. માત્ર પંચા માટે જ ચોકખું પાણી અપાય છે, રનાન માટે જુદું તકલીફ છે, તેઓને વર્તમાનપત્રો નથી મળતા. ‘નવહિંદ’થી સ્વાગત કરવાની અને રાષ્ટ્રધ્વજીત ગાવાની પણ મનાઈ છે. તદુપરાંત બ્રિટિશ અધિકારીઓ સિપાઇઓને પોતાના પક્ષમાં લેવા તેમના પર અમાનુષી અત્યાચાર કરે છે. જેઓ બ્રિટિશ હુકમ નથી માનતા તેઓને ‘સર્ગના’, લાડીઓ વગેરેનો સામનો કરવો પડે છે.”

સુભાષચાન્દ્ર અને આઝાદ હિંદ ફોજની જર્મનીની પ્રગતિ અંગે એક બીજો અહેવાલ નવે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે:

થોડા સમય પહેલાં જેલમુક્ત થયેલા, આઝાદ હિંદ ફોજના એક સાન્ન્ટના કહેવા મુજબ, ડેસડન (જર્મની) ખાતે આવેલી આઝાદ હિંદ ફોજના યુરોપિયન અધિકારીમંડળની વડી કચેરીની દિલ્લેર ફક્ત એક વખત જ મુલાકાત લીધી હતી. આઝાદ હિંદ ફોજના લડનૈયા તરીકે ઉપરોક્ત સાન્ન્ટે જર્મની, હોલેન્ડ વગેરે દેશોમાં સૈનિક તરીકે કામગીરી બજાવી હતી.

સાન્ન્ટે જણાવ્યું હતું કે કાળી ટોપી અને ચહેરી પોશાક પહેરેલા થી. સુભાષચાન્દ્રની સંજાયે આવીને, દિલ્લેર આઝાદ હિંદ ફોજ દબા અને થોડા

જર્મન પાયદળોની સંયુક્ત કૂચની સલામ ઝીલી હતી. દળોનું અવલોકન કર્યા બાદ દિલ્લે ૧૦-૧૨ મિનિટ સુધી શાપણ કર્યું હતું. દિલ્લે તેના શાપણમાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યો હતો :

“જર્મન શહેરીઓ અને સૈનિકો તથા આઝાદ દિલ્હીઓ !-આઝાદ દિલ્હી કામચલાઉ હાકેમ હેર મુલાપચંદ્ર બોઝને હું આવકાર આપું છું. આઝાદ દિલ્હીઓ જોયો તેમના વતનને ચાહે છે અને તેને મુક્ત કરવાની ધારણા રાખે છે તે સૌને દોરવણી આપવા તેઓ અહીં આબ્યા છે. તમને સૂચના કે સલાહ આપવાની હિંમત કરવી એ મારે માટે વધુ પડતું છે, કારણ કે તમે આઝાદ રાષ્ટ્રના વતની છો અને નિઃશંકપણે તમે તમારા દેશના માન્ય નેતાને જ તામે કરો.”

“તેમ છતાં, તમે, જર્મન શહેરીઓ અને સૈનિકો, એક વસ્તુ યાદ રાખજો તમારા ક્યુદરરને આ દેશની આઠ કરોડની પ્રજાના હિતનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે હેર બોઝને તેમના ૪૦ કરોડ આધિવાસી હકોનું સંરક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા આપવામાં આવી છે. તેથી, તમારા ક્યુદરરને તમે જે માન અને સહકાર આપો એવું જ માન અને એવો જ સહકાર તમે તેમને તથા તેમની સરકારને આપજો.”

આ બંને નિવેદનો એક સાથે વાંચતા એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે દિલ્લે શરૂઆતમાં તો ખરા જીગરથી આઝાદ દિલ્હી કોળને સહાય આપી હતી, પરંતુ જર્મની, રશિયામાં જ્યારે આગળ વધી શક્યું નહિ અને તેના પરાજયનો પ્રારંભ થયો ત્યારે તેણે આઝાદકોળને પડતી મુશ્કેલી હતી. દિલ્લે કરેલું પ્રવચન મુલાપચાણની જાનરીમાં થયું હતું કે ગેરજાનરીમાં તે સલાહ બહુ મહત્વનો નથી, કારણ કે બંને નિવેદનોમાં મુલાપચાણુ વિશેના એમના ઉચ્ચારણો લગભગ સરખા જ છે.

શ્રી. સામંતના નિવેદન ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે મુલાપચાણુ સુદા. અને એશિયાની આઝાદ દિલ્હી સેનાનું જોડાણ કરવા ઇચ્છતા હતા. એમનું એ સ્વપ્ન કળી શકવાના સંયોગો ઉપસ્થિત થયા જ નહિ. ૧૯૪૩માં જ્યારે મુલાપચાણુએ બર્લિન છોડ્યું અને જપાનનો માર્ગ લીધો ત્યારે પુલ્ટી પગિરિયત પલટાવા લાગી હતી. જપાનની તાકાત તૂટી નહોતી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેણે મેળવેલા વિજયોના ફળ તે બોગવવા લાગ્યું હતું. હજારો માઈલના વિસ્તારમાં પચસાવશી સમૃદ્ધિનો તે ઉપયોગ કરી રહ્યું હતું, પરંતુ એવી સ્થિતિ જર્મનીની હવે રહી નહોતી. બાર અઠવાડિયામાં રશિયાને ખતમ કરવાની એની આશા હવે ભાંગી પડી હતી. એનું સમગ્ર ધ્યાન હવે રશિયાના

મેરથા પર કેન્દ્રિત થઈ ગયું હતું અને એથી જાપાન સાથેનો સંબંધ પ્રમાણમાં ઓછો થઈ ગયો હતો. જાનેના મેરથાએ વચ્ચે હજારો માઈલનું અંતર પડ્યું હતું. આવી પરિસ્થિતિમાં સુભાષચાણુનો પૂરો ઉપયોગ જમની કરી શકવું નહોતું અને બીજા માણસે આપણે જોઈ મયા તેમ એશિયાના હિંદો બિરાદરો સુભાષચાણુને ત્યાં આવવાનો આમંત્ર કરી રહ્યા હતા. બેંગકોક પરિષદે આ પ્રકારનો ખાસ ઠરાવ પણ કર્યો હતો.

સુભાષચાણુએ પોતે પણ બર્લિન જાડીને ટાંકીયો જવાનું પસંદ કર્યું, જોય તો તેનું કારણ પણ આ પલટાયેલી પરિસ્થિતિ જ હતી.

સુભાષચાણુની સાથે બર્લિનથી ટાંકીયો સુધી જનાર સાથીઓમાં મે. આબીમહસન મુખ્ય હતા. તેઓ સુભાષચાણુના રહસ્ય મંત્રીનું કાર્ય બજાવતા હતા. તેઓ આજે તો હિંદુસ્તાનમાં આવી ગયા છે. એમણે કરેલા નિવેદન પ્રમાણે બર્લિનથી સુભાષા સુધીના પ્રવાસમાં એમને પૂરા ત્રણ માસ લાગ્યા હતા. સુભાષા સુધીના સાગર ઉપર જાપાનની શાંતિ નૌકાઓનું પ્રભુત્વ હતું. બર્લિનથી જે સાગર વીધવાનો હતો તેમાં દુશ્મનોના જહાજો ફરતા હતા. દુશ્મન સજમરીન ધૂમતી હતી. જાસુસી જોયા અને હવાઈ જહાજો પોતાની દરજ બજાવતા હતા. દિવસોના દિવસો સુધી સુભાષચાણુની સજમરીન પાણી બહાર નીકળી શકી નહિ, એમની પાસે બે સજમરીનો હતી. એક જાપાને એકલાલેલી હતી અને એક જમનીથી સાથે આવતી હતી. આટલાટિક અદાસાગરમાં મુસાફરી કરતાં એકવાર દુશ્મન જહાજની સાથે એમને ભેટા થઈ ગયો હતો. સહજ જૂનથી એમની સજમરીન પાણીની સપાટી ઉપર આવી ચડી હતી અને જહાજના કપ્તાને જમન સજમરીનને ઓળખી ભીંધી હતી. એ જહાજ સજમરીનની પાછળ પડ્યું, પરંતુ સજમરીન પાણીમાં પેસીને દૂર દૂર ચાલી નીકળી એટલે એ આફતમાંથી તેઓ બચી જવા પામ્યા. સુભાષા સુધીનો પ્રવાસ અનેક રીતે વિકટ નીવડ્યો હતો, પરંતુ તે પછી તો જાપાની અદાસાગરમાં આઝાદીનો અનુભવ કરતાં કરતાં એમણે ટાંકીયો સુધી સફર ખેડી હતી.

ટાંકીયોમાં આગળ પછીની સુભાષચાણુની પ્રવૃત્તિ એટલે એક નવી સૃષ્ટિ અપૂર્વ સર્જન, છેક બાળપણથી સેવેલા સુભાષચાણુના સ્વપ્ના એ સૃષ્ટિમાં મૂર્તિમંત થયા અને સેંકડો વર્ષો સુધી હિંદુસ્તાન ન જૂથી શકે એવો રામાયક ઇતિહાસ એમણે સર્જ્યો.

આ ઇતિહાસનું અન્વેષણ હવે પછીના પ્રકરણોમાં આપણે કરીએ.

[૨]

ઐશિયાનું સમરાંગણ

ટાકિયાના વાયુ પ્રવચને એક વાર તો ખિટિઝ મતનતના વાયુમંડળને કંપાયમાન કરી દીધું. સુભાષ્યાણુ બહિનમા દના અને જે સેનાને એમના નેતૃત્વની અનિવાર્ય જરૂર હતી તે સેના ઐશિયાના મેદાન ઉપર ખડે પગે ઊભી હતી. આ વાત બિટનના જસુથી ખાતાથી અજણી નહોતી. શ્રી. રાસમિદારી બોલેને તો બિટન જાપાનના આડતિયા તરીકે ઓળખાવતું હતું. શ્રી. રાસમિદારી ૩૦ વર્ષથી જાપાનમાં વસના દના અને જાપાની તરફીને પરજ્યા દના એટલે બિટનને વિરોધી પ્રચાર કરવાનું હીક કાવતું હતું. સુભાષ્યાણુના ગયા પછી બિટનના પ્રચારનું જોશ નરમ પડી ગયું. કારણ કે દિંદ્ય મીચો બીજા કોષ્ટમાં કરતાં સુભાષ્યાણુને વધુ પિછ.નતા હતા. એમણે જોયું હતું કે સુભાષ્યાણુ સમગ્ર જીવન દેશસેનાની જગવેદી ઉપર જ પસાર થયું છે. નિંદગીના એ જીવાનીના મહામુલા વર્ગો એમણે બિટિશ કારામારોમાં પસાર કર્યા છે, સુભાષ્યાણુ કારાગાર સિવાય વધુમાં વધુ કર્યાય રહ્યા હોય તો તે પરદેશમાં. પરદેશમાં રહીને એમણે જગતની પરિસ્થિતિનું માપ કાઢ્યું હતું તે પણ દિંદી પ્રજા જાણતી હતી. આ બધાં કારણોસર સુભાષ્યાણુને દેશના દુરમન માનવા જાપાનના હથિયાર માનવા કેમ પણ દિંદી તૈયાર નહોતો. એજો પોતાના અગાનના કારણે એમ માનતા હતા કે સુભાષ્યાણુના પ્રવચનો જાપાનને જાપાનના આપનારા છે અને તેના પરિણામે, જો જાપાન વિજયી યશે તો દિંદુરતા ઉપર બિટનને બદલે તેનું વર્ચસ્વ જામી પડશે, તેજો પણ સુભાષ્યાણુ દેશભક્તિ વિશે શંકા ઉઠાવી શકતા નહોતા.

આવી રિથતિમાં સુભાષ્યાણુએ ટાકિયો જર્મને પોતાનું સ્થાન સંભાળ્યું ત્યારે બિટિશ મુત્સદ્દીઓ ચિંતામાં પડ્યા અને એથિયાના બહાદુર દિંદી સેના

નૂતન પ્રાણનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. પાછલા ખંડમાં એ વખતની પરિસ્થિતિનું માપ આપણે કાઢેલું છે. એશિયાના મધ્ય ઉપર એ વખતે સુભાષબાબુનું આગમન ન થયું હોત તો કદાચ તીવ્ર તપશ્ચર્યા અને જલિદાનથી ઊભી થયેલી 'આઝાદ હિંદુ સેના' નામશેષ બની જત. હજારો વીરોએ આપેલા આત્મત્યાગ નિષ્ફળ બનત અને રાસબિહારી બોઝ, કે. મોહનસિંહ, શ્રીગણવન, શ્રી મેનન કે બોંસલે જેવાં અનેક વીરો હતાશામાં ડુબી જત. સુભાષબાબુ ઈશ્વરે પસંદ કરેલી ધડીએ જ એશિયામાં આવી પહોંચ્યા એમ કહી શકાય.

સુભાષબાબુ ટોકિયોમાં હતા ત્યારે 'હિંદી આઝાદ સંઘ'નું નવું બંધારણ ધડાયું હતું. વાતાવરણમાં એમના આગમનના પડધા સંભળાતા હતા. રાસબિહારી બોઝ-જીવનની સંધ્યામાં નવી આશા અનુભવતા હતા. હિંદી સૈનિકોના દિલમાં જાગેલા ભય, અવિશ્વાસ અને આશંકા દૂર થતાં જતાં હતાં. જાપાનીઓએ મિઝાબેલી જાળ ધીમે ધીમે સંકેલાતી જતી હતી. ફરીને નિર્માણ થયેલી 'આઝાદ હિંદ ફોર્સ' નવા ચેતનનો અનુભવ કરતી હતી.

આ દિવસોમાં સુભાષબાબુનું સ્વાગત કરવા અને એમને 'પૂર્વ' એશિયાના મેરથા' ઉપર લઈ આવવા રાસબિહારી બોઝ ટોકિયો જવા ઉપડયા. સુભાષબાબુને ટોકિયોમાં આંખે લગભગ બે અઢી મહિના થયા હતા. જાપાની મરકારના વડાઓનો અને લશ્કરી નિષ્ણાતોનો સહકાર એમણે સાધ્યો હતો. એ વખતના વડા પ્રધાન ટોજોએ પોતાના પુણું સહકારની અને હિંદને આઝાદ કરવાની જાપાનની નેમની એમને ખાતરી આપી હતી.

૧૯૪૩ના જુલાઈની ખીજ તારીખે સુભાષબાબુએ સિંગાપોરની ધરતી ઉપર પગ મૂક્યો ત્યારે જુદા એશિયાના ૩૦ લાખ હિંદીઓએ પોતાનો એ તારણદાર આંખે હોય એવો અનુભવ કર્યો હતો. ઠેર ઠેર ઉત્સવો ઊજવાયા. સ્વાગતની સલામો થઈ. સુભાષબાબુના જયજયકારથી પૂર્વ એશિયાનું આસમાન ગળું જઈયું.

નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે બે દિવસ પછી જ સમગ્ર જુદા એશિયાના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ ભરવામાં આવી. આ પરિષદ પૂર્વ એશિયાની તમામ પ્રવૃત્તિનું એક સીમાચિહ્ન બની ગઈ. પરિષદના એ દરયો અને પ્રસંગો અદ્ભુત, અપૂર્વ અને કદી પણ જૂથમાં ન જાય એવાં હતાં. પૂર્વ એશિયાના હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના પ્રતિનિધિઓની સલામો એ પ્રસંગ હતો. સલા સ્થાનોનમાં તા. ૪ થી જુલાઈ રવિવારે ગળી હતી. એ સોનેરી દિવસે મદાન દેશલક્ષ્મ અને ક્રાંતિકારી આગેવાન શ્રી. સુભાષ બોઝે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના પ્રમુખનો અભિવંદો હોદો ધારણ કર્યો હતો.

શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ હિંદી પર સવારી લઈ જવાને કામચલાઉ આજ્ઞા હિંદી સરકારની સ્થાપનાની અને બ્રિટન સામેના યુદ્ધ માટે તાબડોતોબ તૈયારી કરવાની રોમાંચભરી જાહેરાત કરી હતી. આ સભામાં હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની પૂર્વ એશિયામાં વિસ્તરેલી તમામ શાખાઓના પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા અને આસપાસ વિશાળ જનસમુદાય ઊભરાતો હતો.

ખારા નેતાશ્રી મહાત્મા ઈર્દેન માટે ગેડીબેના રાજમાર્ગો પર પ્રભાતના પ્રથમ પહોરથી હિંદી આમજનતાની ભારે ઠંડુ જામી હતી. શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ શ્રી. રાસબિહારી બોઝ સાથે આવી પહોંચતા લોકોના સાગર સમુદાયે ગગનભેદી અવાજો અને તાળીઓના ગડગડાટથી એમને વધાવી લીધા.

મંચ ઉપર જાપાનના દિનોમારૂ અને હિંદના ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજો ફરકતા હતા. બન્ને મહાપ્રગ્નઓની મૈત્રી અને એકતાનું એ પ્રતીક હતું. સભાગૃહમાં શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ હાથેલ ચતાં જ સૌ જમાં ઘર્ષ ગયા. ગૃહમાં સૌના દેહ પરથી અણુસાંભળી રોમાંચની ધૂમરી પસાર થઈ ગઈ. પ્રતિનિધિ અને પ્રેક્ષકગણે સુભાષ બોઝ, રાસબિહારી બોઝ, મહાત્મા ગાંધી, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ અને અન્ય તમામ હિંદી રાષ્ટ્રવીરોના નામોના જ્વનાદોથી સભાગૃહ મળતી મૂક્યું.

સભામાં જાપાનના વડાપ્રધાન જનરલ ટાજેને, હિંદમાંથી બ્રિટન-અમેરિકાને હાંકી મૂકવાના અને સંપૂર્ણ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં હિંદને સહાયભૂત થવાના જાપાનના અધ્યક્ષ નિરધારનો અને અભિનંદનનો સંદેશો વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો હતો, એ સંદેશો નીચે પ્રમાણે હતા.

“મહાન નેતા શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝને માન આપવાના આ પ્રસંગે પૂર્વ એશિયાના હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની પ્રતિનિધિ સમિતિની બેઠક તાજેતરમાં બ્રિટિશ શુભાસીમાંથી મુક્ત થયેલાં સ્થાનાન ખાતે મળે છે. શ્રી. સુભાષ બોઝને માન આપતાં હિંદની આઝાદીની પ્રાપ્તિના મંજીર પુનર્નિર્ધાર કરી તમે નિષ્ક્રિયાત્મક કાર્યની દિશામાં મોટું પગલું ભરી રહ્યા છો.

આ પ્રસંગે મારા અંતઃકરણપુર્વકના અભિનંદન પાઠવું છું કારણ કે એ ફક્ત હિંદને માટે નહિ પણ સમગ્ર પૂર્વ એશિયાને માટે સુખદ અને મંજળ સરઆત છે.

ગૃહદ પૂર્વ એશિયામાં યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા બાદ શાહી જાપાની દળોએ ન્યૂ જર્સી દુરમન દેખાવો ત્યાં ત્યાં એનો નાશ કર્યો છે અને જાદુ જ દેહ સમયમાં

એશિયાના આ ભાગમાંના બ્રિટન-અમેરિકાના લશ્કરી મથકોને જમીનદોરત કરી નાખ્યા છે.

આની સાથેસાથ જાપાન, મંચુકો, ચીન અને થાઇલેન્ડ વચ્ચે એકબીની માંડ વધુ મજબૂત બની છે, અને તેઓ એશિયામાં—સહસ્રમુદ્રિના વિશાળ ક્ષેત્ર-વિસ્તારની સ્થાપનાના ધ્યેયની દિશામાં વગર રૂકાવે આગળ ધસી રહ્યા છે.

ન્યાય માટે જ જાપાન લડી રહ્યું છે. એનાં વિજય અને અંતિમ ફતેહમાં અમને અર્પાંક શ્રદ્ધા છે, બ્રિટિશરોએ જે અન્યાયો અને દુષ્ટ કૃત્યોનાં ગંજ ખડકયા છે તે સાફ થઈ જવાના છે. આ પ્રમાણે બૃહદ્ પૂર્વ એશિયાનો ભવ્ય ઉપકાલ સમીપ આવી ગયો છે.

બૃહદ્ પૂર્વ એશિયામાં યુદ્ધ ફાટતાં જ હિંદમાંના હિંદી રાષ્ટ્રવાદીઓએ બ્રિટિશ શાસકો સામે મસ્તક ઉંચકયા છે, અને હિંદે આ રીતે આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હેઠળા ન્યાસ લઈ રહ્યું છે. એ મરણીયું બની પોતાના પર ઝૂંપી રહેલા અંતિમ પતનને દૂર દેલવા હરકોઈ ઉપાય અજમાવે તેવો સંભવ છે, અમેરિકા પણ પોતાનો પંજો હિંદ તરફ લંબાવી રહેલ છે.

આવી જાતની પરિસ્થિતિમાં હિંદની સંપુર્ણ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવી એ સરળ કાર્ય નથી, પણ ચાલીશ કરોડ હિંદીઓએ એક જ નક્કર લોખંડી દેહની જેમ સંગઠિત બનવું જોઈએ. અને પોતાનાં લોહી અને પરસેવા વહેવડાવીને સ્વતંત્રતા અને આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ.

“હિંદીઓ માટે હિંદ”ની દીર્ઘકાળ પર્વત હિંદીઓએ સેવેલી મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ માટે જાપાનની અંતઃકરણપુર્વકની શુભેચ્છા, જાપાની સરકારે વારંવાર જાહેરાતો કરીને નિઃશંક પુરવાર કરી બતાવી છે.

જે સ્વાતંત્ર્ય માટે હિંદીઓ જંખી રચ્યા છે તે હિંદને પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ આપવા પોતાના તમામ સાધનો ખલાસ કરી નાખવાનો, જાપાનનો દૃઢ નિર્ધાર છે.

હિંદની આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટે હિંદમાં અને હિંદ જહાઝની સક્રિય હિલચાલો જોરદાર બનાવી દેવામાં આવે, તેમ જ બ્રિટન-અમેરિકાના દબોને હિંદના ખૂલેખૂલામાંથી જેમ બને તેમ ઝડપથી દાંડી કાઢવામાં આવે એવી જાપાનની ખરેખરી ઇચ્છા છે.

ત્યાં મિત્રો વચ્ચે પરસ્પર વિશ્વાસ છે ત્યાં જાપાન પણ પોતાની પુરાણી પરંપરા અનુસાર શ્રદ્ધા રાખે છે, અને દિંદો એનું મિત્ર છે.

દિંદોએ બ્રિટન-અમેરિકાના કાવાદાવાથી સરમાધ ન જાય અને પોતાની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાની કશ્વરે :મોકલેલી આ તક ગુમાવી ન બેસે એમ હું હૃદયપૂર્વક ઇચ્છું છું. જર્મની, જાપાન અને ઈટાલીના અંતિમ વિજયમાં શ્રદ્ધા રાખી સત્ય અને ન્યાય માટે અમારી સાથે ખબેખલા મિત્રાવી દિંદોએ લડશે એવી હું શ્રદ્ધા રાખું છું.

આઝાદીના કીર્તિચિન્નો હૃદય દિંદોએ આ રીતે જ મડપી બનારી શો એવી મારી દેદ માન્યતા છે. હું તેમના બહાદુરીલક્ષ્યાં યુદ્ધમાં હરેક પ્રકારની કૃતેદ હૃદય છું” .

શ્રી. સુભાષ બોઝ તરફથી જાપાનના વડા પ્રધાનને, તેમ જ પ્રેરક સંદેશ માટે, આભાર માનતો હાથ રજૂ કરવામાં આવ્યો. તેમાં દિંદોએ પોતાનું ગુમાવેલું સ્વાતંત્ર્ય પાછું મેળવે અને બ્રિટન અમેરિકાના શાહીરાદને નાશ થાય ત્યાંસુધી દિંદો અને દિંદોની બહાર જાપાન સાથે ખબેખલા મિત્રાવીને લડશે એવી દિંદોએ તરફથી વડાપ્રધાન ટોબેને ખાતરી આપવામાં આવી હતી. આ હાથ સૌએ તાલીઓના ગડગડાટથી ઊભા થઈને પસાર કર્યો હતો.

કાલંકમની શરૂઆત રામકૃષ્ણ મિશનની બે વિદ્યાર્થીનીઓએ બે નેતાઓને ફૂલહાર પહેરાવ્યાથી થઈ હતી. તેમણે પ્રેરણાત્મક હૃદયથી “વદેમાતરમ્” ગાથ સંભળાવ્યું હતું. કુ. એસ. એન. સરસ્વતીએ સુમધુર અવાજે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રગીતો ગાઈ પ્રેક્ષકોને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધાં હતાં.

લોકોના હર્ષોન્માદ અને આનંદના પોકાર વચ્ચે ‘પૂર’ એશિયાની દિંદોની આઝાદીની લડતના વયોષ્ટદ અને પૂજ્ય પિતા શ્રી. રાસનિદારી બોઝ ઊભા થયા. પ્રમુખ તરીકે તેમણે પોતાનું ભાષણ અંગ્રેજ ભાષામાં વાંચ્યું. વચ્ચે વચ્ચે તાલીઓના ગડગડાટ અને આનંદના પોકારો થતા હતા.

ભાષણને શ્રેષ્ઠ ભાગ તો જાપાનની વર્તમાન પરિસ્થિતિનું પુનરાવલોકન, શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝને અને તેમના કાર્યોને અપાયેલી ભગ્ન અંજલિ અને અંતિમ વિજય સુધી યુદ્ધ લડી લેવાનો જાપાનની પ્રજાને અરણ્યોએ નિર્ધાર, એ હતો. પ્રવચનનો સારાંશ આ પ્રમાણે હતો :

શ્રી. રાસનિદારી બોઝના ભાષણને તાલીઓમાં અનુરાદ લેક. કનૈદ એ એ. અક્ષાપ્તમાને ઠલી સંભળાવેલો હતો.

મિત્રો અને સૈનિક ખંધુઓ,

માતા ભારતીની મુક્તિ માટેના ધર્મસંગ્રામમાં, ઘટનાઓ વિઘટત્વે બની રહી છે. વિજયનો આરો નિરખતું આપણું વઢાણ આજે અત્યંત અમત્યના અને નિર્ણયાત્મક પ્રદેશમાં પ્રવેશી રહ્યું છે અને તેથી જ હજી તો આપણે ત્યાં એમિલમાં જ બેગા મળ્યા હોવા છતાં આ બીજી પરિવદ આટલી જલદી બેલાવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે.

આપણાં, અત્યારના આઝાદીઆંદોલનનું સ્વરૂપ ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૮મી તારીખથી જ ઘડાવા માંડ્યું હતું. એ દિવસે જાપાને એશિયાને મુક્ત કરવા માટે એંગ્રો-અમેરિકન શાહીવાદ ઉપર કારમો પ્રહાર કરવાનું શરૂ કર્યું હતું, અને સાથોસાથ આપણાં આંદોલનોનો જન્મ થયો હતો. તે પછી તો 'બળવાન મિત્રો અને પૂર્વ એશિયામાં વસતા સમગ્ર દિન્દીઓનાં સહાય અને સહકાર વડે આપણે ગ્રન્થમાંથી અચારનું આ મહાન સર્જન ઊભું કર્યું'. તમારી દેશભક્તિને હું વંદના કરું છું અને આપણને સહાય કરનાર જાપાની સરકાર માટે ઊંડા આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

મિત્રો, આપણને આપણાં આંદોલનોની શરૂઆત પછી, ફેટલીએ અગ્નિ-પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. આપણા માર્ગમાં ફેટલાયે અંતરાયો આવી હલા દતા પણ તમારી અમતિમ અને અચળ દેશભક્તિએ એ બધાનું નિરાકરણ આપ્યું હતું. આજે દિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ અને એની એશિયાખરમાં પથરાયેલી શાખાઓ આપણા ધર્મયુદ્ધના કાર્યમાં અમત્યનો દિરસો પુરાવી રહ્યાં છે. મને એવાપણી જગજગરીઓના પરિપાલનમાં તમે જે સહકાર આપ્યો તે માટે હું તમારા જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

આજે દિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ નવા અને અમત્યારિક શક્યતાઓથી ભરેલા તખ્તમાં પ્રવેશી રહ્યો છે. બ્રિટનનાં શોષણ અને શુદ્ધામી સામે સૈકાઓથી ઝગડી રહેલા દિન્દે, આપણા પૂજ્ય નેતા મહાત્મા ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહ્યું નો "આખરી સંગ્રામ" આદર્યો છે. આજે આપણે દિન્દે બ્રિટન સામે રણે ચડ્યું છે... અને સર્વસત્તાધીશ છંધરની મદદ વડે આપણે આ સંગ્રામમાં વિજય મેળવવાના જ છીએ. આપણા હજારો દેશભક્તોએ વઢાવેલું સોહી નકાસુ નદિ જાય.

દિન્દમાં હેઠલા અગ્નિધાર મામથી બ્રિટનની મામેનો બળવો ચાલી રહ્યો છે. તેને જરા વારમાં કચડી નાખવાની જગજગ બ્રિટને મારી હતી પણ ૧૯૪૧નાવિવ

દમન અને ધાકધમકી પણ દિન્દની ક્રાન્તિવીરોનો જુરસો કચડવામાં કારગત નિવડ્યાં નથી. દિન્દની બહાર વસતા આપણે પણ સ્વદેશમાંના એ વીરોને સહાય કરવા માટે કટિબદ્ધ બન્યા છીએ. આ કામમાં જાપાની સરકાર અને પ્રજાની આપણને પૂરી મદદ છે. વડાપ્રધાન ટોજોની સ્પષ્ટ બહેરાત એને પ્રગવો છે.

આજે વિજયની તુલા દિન્દની તરફેણમાં નખી રહી છે. આપણી સમક્ષ એક ઈશ્વરદત્ત સંધિ આવી જાણી છે અને આપણે તે ઝડપી લેવી જ જોઈએ. આજે દિન્દ શિટન સામેની લડતમાં એકલું અટકુ નથી એને ધરીરાષ્ટ્રોની બળવાન સહાય છે. દિન્દ પણ આ યુદ્ધમાં ધરીરાષ્ટ્રોની સાથે છે. ધરીરાષ્ટ્રોના વિજયમાં દિન્દની યુક્તિ છે એંગ્લો-અમેરિકનોના વિજયમાં દિન્દની શુભામિતિ ચિરંજીવ બનાવવાનાં તરવો લખ્યાં પડ્યાં છે. એટલે દિન્દની આઝાદી માટે, ન્યાય અને નીતિ માટે, નૂતન માનવ-વ્યવસ્થા માટે આપણે જાપાન અને ધરીરાષ્ટ્રો સાથે મળીને જ કામ કરવું જોઈએ.

ટોકિયોથી પાછા ફરે' અને ૬૭ જેજ દિવસ ચલા છે. જાપાનના ટૂંકા નિવાસ દરમિયાન મેં જે જોયું અને સાંભળ્યું તેની મારા ઉપર ધણી છાપ પડી છે. જાપાનમાં આખાવદ્ધ સૌ દિન્દ પ્રત્યે પારાપાર સહાનુભૂતિ ધરાવે છે. દિન્દમાંથી એંગ્લો-અમેરિકન દુશ્મનોને હાંકી કાઢીને દિન્દને સ્વતંત્રતા અપાવવા માટે બનવું બધું કરવા તેઓ તૈયાર છે. એંગ્લો-અમેરિકનોને કમડી નાખવાની પોતાની શક્તિમાં જાપાનને પૂરો વિશ્વાસ છે. ગરબાગાંધ્યા મહિનાઓમાં જ સ્વતંત્ર ચનારાં બર્મા અને ફિલિપાઈન્સ જાપાનની એ શુભનિઝાતું સ્પષ્ટ ઊદાહરણ પૂરું પાડે છે.

મિત્રો, દિન્દને માટે આજના જેવી રોનેરી તક કદાચ લાવિષ્યમાં કદી નહિ આવે. આ તક ઝડપી લઇને આપણા ૪૦ કરોડ દેશબાંધવોનાં શરીર અને પ્રાણને સૈદ્ધાંતોથી ગુંગળાવી રહેલા નાગપાશનું છેદન કરી સ્પર્શું. જે આ તક ચૂકી જશું તો આપણે આપણી માલોમને હેઠ દીધો કહેવાશે-આપણા દેશબાંધવોની શુભામિતિ ચિરંજીવ બનાવી કહેવાશે.

જાપાનમાં મેં જે જોયું તે વિશે કાંઈક વધુ જાણવાની તમારી ઇન્તેઝરી હોય એ સ્વાભાવિક છે. વિજય માટેના જાપાનનો નિર્ધાર કરોર અને અવિચળ છે... અને જાપાનના વિજયમાં જ દિન્દનો ઉદ્ધાર છે એ તો મેં તમને કહ્યું જ છે ને?

જપાનમાં જળવાન તત્ત્વો એશિયાની સેવા માટે જોડતાં દરેકો તૈયાર કરવામાં કામે લાગી ગયાં છે. જપાનની પ્રગતિ એકતા અને નિશ્ચયજન અદ્ભુત છે. કારખાનાંઓ રાતદિવસ કામ કરે છે. એ કારખાનાઓમાંથી વિમાનો, ટ્રેકો, રણગાડીઓ લગાતાર બહાર પડે જાય છે. જપાનના સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગોએ સુદ-ઉદ્યોગનો સ્વાંગ સજ્યો છે. ઠેર ઠેર નવાં યુદ્ધજહાજો, નૃતીના ગોદીઓ, નવાં માલજહાજો બંધાય છે. લશ્કરી તાક્ષીમ માટે સેંકડો લેન્ડ પુલ્કાં છે અને લાખો માણસો એમાં તાક્ષીમ લે છે. જપાનમાં ખોરાકની કમીના નથી. ચોખા, મચ્છી, માંસ, શાકભાજી વગેરે ત્યાં પૂરતા પ્રમાણમાં છે. સરકારનાં સુયોજનનું આ પરિણામ છે. જપાનનો એક એક આદમી આજે એશિયાવાસીઓના આ મુક્તિસંગ્રામના વિજય માટે ઝંખી રહ્યો છે. એ વિજયમાંથી જ હિન્દની આઝાદી અને સમૃદ્ધિનું સર્જન થવાનું છે.

મિત્રો, મેં ટાંક્યોથી તમારા માટે એક બેટ-સોગાદ પથ આપી છે (સુભાષચાણુ તરફ આંગળી ધીંધી), આ રહી એ બેટ. (આ વખતે મિનિટો સુધી તાળીઓ પડી અને હર્ષના પોકારો ઉઠ્યા. સુભાષચાણુનો જ્યજ્યકાર બોલાયો.) દાઈ હિન્દને એની ઓળખાણ કરાવવાની હોય નહિ. વાસ્તવિક રીતે તો સારી દુનિયા એમને ઓળખે છે. હિન્દી યુવાનની વીરતા, ઉદાત્તા, સાહસ અને શક્તિની તેઓ જીવંત પ્રતિમા છે. બ્રિટિશ શહીવાદ સામે ઝઘમઘનારા હિન્દી નેતાઓમાં તેમનો જોટો જોડો એમ નથી. તેઓ એક શક્તિશાળી નેતા છે. લડાઈના કામમાં બાંધછોડ તેમને આવડતી નથી. પોતાનું સમગ્ર જીવન ભારત માતાને ચરણે ધરીને તેમણે પોતાનું “દેશગૌરવ”નું શિરદ દીપાવું છે. બ્રિટનના કારાવાસની પાતના તેમણે ૧૧ વખત ભોગવી છે અને એ પાતનાએ તેમની વિજ્યાકાંક્ષા વધુ ને વધુ તીવ્ર જ બનાવી છે.

આપણા મુક્તિસંગ્રામમાં સાથીદાર થવા હું આજે તેમને તેડવા આવ્યો છું. આજે મારો આનંદ માતો નથી. પૂર્વ એશિયાના ૨૦ લાખ હિન્દીઓએ એમનો જે ઉમળકાભર્યો આદરસત્કાર કર્યો છે એ જ એમને ચરણે સર્વંવ ધરી દેવાના પૂર્વ-એશિયાવાસી હિન્દીઓના નિર્વારનો નિર્ભેજ પુરાવો છે.

મિત્રો, આજે હું તમારી હાજરીમાં મારા હૃદયપરથી નિઃપા થાઉં છું અને પૂર્વ એશિયામાંના હિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ પ્રમુખ તરફ દેશગૌરવ સુભાષચંદ્ર બોઝને નિયુક્ત કરું છું. (આ વખતે ફરીને હર્ષનાદથી આસમાન ગાંજી ઉઠ્યું) હવેથી સુભાષચંદ્ર બોઝ તમારા પ્રમુખ અને તમારા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના

નેતા છે અવગત, તમારા સુખદુખનો બાગીચર તો હું દમિય રહીય જ. તમારા વિગતના ગૌરવમા અને સત્રામની ચાતનામા માસે દિસે રહેશે જ.

મેં भारी નમ્રશુદ્ધિ પ્રમાણે મારું જીવન આપણી પવિત્ર માતૃભૂમિની સેવામાં ખર્ચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ તમે જાણો છો. માતૃભૂમિની મેરા એ તો મારું જીવનકાર્ય છે અને મારા જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી હું દિલ્લા આગ્રાદી સત્રામનો નૈનિઃ રહેનારો છું. આપણી સમક્ષ આવનારી વડાજી, સુભાષચાંદ્રને જોઈતા સમગ્ર સહજ, સહાય અને સલાહ હું આપ્યા જ કરીશ એમાં હું भारी જાનની પગ દરકાર નહિ કરું.

મિત્રો, આજે આપણા જીવનની નિર્ણાયક ઘડી આવી પહોંચી છે. વિગતના ઉપર આપણે આવી ઊભા છીએ. ઘટનાઓ જે સુલભ રીતે બની રહી છે તેમાં મને ઈશ્વરી મકેનના દર્શન થાય છે. મિત્રો, ઈશ્વરમા, તમાગમા, તમારા મિત્રોમા, તમારા આખરી વિગતમા નિશ્ચય રાખજો. ચાહોમ રીતે સત્રામમા જીવનારા દિગ્ગજ બનજો એ સત્રામમાંથી જ આપણા માટે વતનની આગ્રાદી, એનો વિગત, અને એનું ગૌરવ સરખવાના છે.”

ઇન્કિલાબ જિન્દાબાદ,
દેશસેવક સુભાષચંદ્રી જય,
આગ્રાદિ હિન્દુસ્તાન જિન્દાબાદ.

એ પછી શ્રી સુભાષચંદ્ર બોજને હાર્દિક અગ્રવાર આપણે ભાષણ દિદી. સ્વાતંત્ર્ય મંત્રની મનાયાની શખાના પ્રમુખ શ્રી જે એ યીષ્ટે કહ્યું તેમણે દિલ્હી અને દિદી સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં જીવનના બોજે પણ પોતાની સર્વશક્તિ સાથે ફાળો આપનારો મનાયાના દિદીએ તરફથી પુનઃ નિર્ધાર જાહેર કર્યો. એમણે કહ્યું “અમે અમારા નેતાઓના અમારો નિશ્ચય અને અમારી અડગ શક્તિ અમારા મોથી જ બતાવી આપીશું.”

ત્યારમા લેફ્ટનન્ટ જે કે બોસલેએ લશ્કર તરફથી નવા પ્રમુખને આમંત્રણ આપણું ભાષણ દિદુસ્તાનીમાં કહ્યું. તેમણે જણાવ્યું “અમારે મન તો તમે અમારી નૂતન આશા સમાન છો. અમારા લડવાઓમાં તમારા આગમનની નવો જુગસો આવ્યો છે. અત્યાર સુધી અમારી પામે ફક્ત આદર્શ દતો, યુદ્ધનું ધ્યેય દત્ત પણ દવે તો અમારા ધ્યેયની પ્રાર્થના અને વિગત માટે પ્રેરણા અને દોરણી આપનારા નેતા પણ અમને મળ્યા છે.”

“અમે યુદ્ધ માટે તૈયાર છીએ માત્રબૂમિ પ્રત્યે અમે સોગંદ લીધા છે અમે તો હવે માત્ર તમારા દુકમોની ડરાહ જોઈએ છીએ. તમે અમારા નેજા છો, અમારું અને હિંદુ લાગ્ય અમે તમારા હાથમાં મૂકી દીધું છે. જ્યારે તમને લાગે કે ધા કરનાનો સમય હવે આની લાગ્યો છે ત્યારે તમારા દુકમ પર અમે આગેમૂઝ કરવા તૈયાર છીએ

“આખરું યુદ્ધ ધરુ ગભીર પગ અનિહામીદ દસો મને ખાતરી છે—ના અક્ષા છે કે અમે સૈનિકા અમારી ડુગ્માનીનો સરમ ગીને હિસાબ આપી સહીશુ. રણક્ષેત્ર પર અમે દુરમનોનો મુકાબલો કરશુ. એજ રણક્ષેત્ર પર એનો નાશ કરીશું અને હમેશ માટે અિન—અમેરિકાના અનિજ પંજામથી પનિત ભારતમાતાને મુક્ત કરીશું.”

શ્રી મુનાર બોલે પોતાના લાગળની ગઝઆતમા પ્રથમ તો નિહા થતા પ્રમુખને યથાયોગ્ય લાઘોમા દિદુસ્તાની આપામા અજનિ આપી એતું તાબીનમા ભાષાતર કરી બનાવનામા આ યુ એ દરમ અપરપર્શી હતું શ્રી મુનાર બોલે જાગાવ્યુ.

“હું” મારુ પ્રચયન ન હો એ પહેલા શ્રી રામમિદારી બોલ્યો મારા અને તમામ સૌના તરફથી “મમાર માનસા હજુ હ

શ્રી રાસનિનરી બોલે આ યુ ની નગઆતથી દિદુસ્તાનની જે સેરાઓ કરી છે તે નમાગમાના સા જાણો છો હ એમની મુખ્ય પ્રતિઓમાથી ગળુનો ઉપેષ કરવા માથુ હું

૧ દિદની આઝાદી નામે ગયા યુદ્ધ ફરમિયાન અને એ પહેલા એમલો જે પ્રતિઓ ઉપાડી હતી તે માટે દિદના લેકા એમને નાગી રીને જાણુતા હતા, પા વર્તમાન પેઢી એમને ક્ષામ જૂની ગઈહોય. ગયા યુદ્ધ ફરમિયાન એમલો પોતાના હાને જોતો દિદની આઝાદી માટે જે અહુન સેવાએ બજારી હતી તે અમાગ સમરમમા તાજ છે, એવુ ન નહિ અિશિરોના દહનરે પણ એ નોખાયેરી ને ત્યારમા એમને દિદને દિનારો છોડી જવખતે કરજ પડી અને તેઓ જાપાન ચલા આ ના ત્યા પણ એમલો દિદની મુક્તિના ધ્યેય માટે પોતાની પ્રતિઓ આનુ રાખી

૨ અહીં હાજર ગહેન મારા મિત્રોમાથી મને જે કાઈ એમ પ્રશ્ન કરવા માગતો હોય કે મદાગ્દીને તેઓ દિદ માટે શુ ખરી શક્યા હશે તો

માટે આપણે એક પ્રકારની લાપકાત ડેળવી રહ્યા છીએ. આપણે આપણા પવિત્ર ખેતને માટે લેહ્મી વહેવણીને આઝાદીની કિંમત ભરપાઈ કરી શક્યું. પણ એની સાથેસાથ રાષ્ટ્રીય અંકુશનો રિધર પાયો પણ નાખી શકીશું. અને આપણા પોતાના પ્રવાસોથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરીને આપણે એવી તાકાત મેળવશું કે જેથી દમોશ માટે એ આઝાદીનું આપણે રક્ષણ કરી શક્યું.

હું તમને એક ચેતવણી આપવા માગું છું: આપણને આપણા અંતિમ નિર્ણય માટે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે પણ આપણે દુશ્મનના બળની એકાદી આંકણી કદી કરી શકીએ નહિ, તેમજ આપણે કામચલાઉ પીછેદાદ માટે પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ.

આપણી સમક્ષ ખતરનાક યુદ્ધ પડ્યું છે. દુશ્મન ધણો બળવાન, દગાખોર અને કૂર છે. આઝાદીની આ અંતિમ કૂચમાં તમારે ભૂખ, તરસ, હાડમારીઓ અને મરણનો પણ સામનો કરવાનો રહેશે. તમે જ્યારે આ અભિપરીક્ષામાંથી પસાર થશો ત્યારે આઝાદી તમારી થઈ ચૂકી છે. મને વિશ્વાસ છે કે તમે એ કરી બતાવશો અને તમારા ગુલામ અને દરિદ્રી દેશ માટે આઝાદી અને આઝાદી પ્રાપ્ત કરી આપશો.”

[૮]

હેયું ખાલી નાખ્યું

‘સુભાષભાણુએ ‘હિંદી આઝાદ સંઘ’ અને ‘આઝાદ હિંદ સેના’ની પ્રગતિઓનું સુકાન હાથમાં લેતાં જ એક મહત્વના નિવેદન દ્વારા પોતાનું હેયું સમગ્ર એશિયાવાસીઓ સમક્ષ ખાલી નાખ્યું. સિંગાપોરમાં દાખલ થયા પછીનું સુભાષભાણુનું આ પ્રથમ જાહેર નિવેદન હતું. આ નિવેદનમાં એમણે વિશ્વયુદ્ધ, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ, પોતાના વિચારપણાઓ, હિંદની રાજકીય સમસ્યા ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ઉપર પોતાના માનતા તે સ્પષ્ટ રૂપમાં કહી બતાવ્યું. એમણે કહ્યું:

“ સૌથી વધારે પ્રથમ મારે વિષે હું આપને થોડું કહી દઉં. હું શું છું, મારું વ્યક્તિગત જીવન શું છે એ આપ સર્વે જાણી લો એવું હું ઇચ્છું છું.

યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ પછી મેં રાજકીય દુનિયામાં પ્રવેશ કર્યો. એ વખતે સૌથી અગત્યનો સવાલ આ હતો: ગયા યુદ્ધમાં ભારતવાસીઓએ શું કર્યું, એનું પરિણામ શું આવ્યું, ભવિષ્ય મારે એને લીધે અમને કેવા અનુભવ મળ્યો, અને અમે કયા પાઠ શીખ્યા ?” ભારત અને ઈંગ્લંડમાં અમને એ અનુભવ થયો કે અમારા નેતાની નીતિ જૂલલારેલી હતી, પરંતુ કામ કરવામાં તો અમે નેતાઓને અનુસરતા હતા. અમે જીવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ પૂરેપૂરા નિરાશ થઈ ગયા હતા. અમારા મનમાં તો એ જ વિચાર આવતો હતો કે જે જૂલ અમારા નેતાઓએ ગયા મદાયુદ્ધમાં કરી, તે હવે ફરીથી ચાલ નહિ. અમે નિશ્ચય કર્યો કે અગર ભવિષ્યમાં જો અમને મોકા મળી જશે તો આવી જૂલ અમે હરગીઝ નહિ કરીએ.

પણ એક બીજો પ્રશ્ન પણ હતો. લગ્ન પછી યુરોપમાં સંવત ૧૯૧૮-૧૯૧૯ વર્ષોમાં ધણી પરિવર્તન થયા. નવી સરકારો રચાઈ હતી. એક જાતિના લોકો ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન સામ્રાજ્યથી અલગ થઈ ગયા. બીજી એક જાતિ-પોલ પણ પોતાની રાષ્ટ્રીય સરકાર બનાવી બેઠી. બ્યારે હું યુરોપમાં ગયો ત્યારે ત્યાં મને ધણી ભારતીય નેતાઓને મળવાનો અવસર મળ્યો. એ લોકોએ મને રમ્તો બતાવ્યો કે જો હું મારી જન્મભૂમિને માટે કંઈ પણ કરના માગતો હોઉં તો મારે યુદ્ધના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. બ્રિટનની વિરુદ્ધની આપણી લડતમાં નવજાનિત ઇતિહાસના અનુભવોને ઉપયોગમાં લેવો જોઈએ. અમે ઇતિહાસ શીખના અને સમજનાનો આગ્રહ કરી દીધો. અમે જાણ્યું કે કેટલા યે એક નેતાઓ કોઈ પ્રચારકાવને માટે નવા ઓસ્ટ્રિયા અને હબ્સ્બર્ગ શત્રુઓની સામ્ય લેના માટે દેશથી બહાર ગયા હતા. એમણે ફ્રાન્સ અને બ્રિટન સાથે મિત્રી કરી અને આ મને સરકારોએ એક નેતાઓને સલાહ આપી અને યુદ્ધ પછી અલગ સરકારની આપનાનો એમનો અધિકાર મીશરો પડ્યો ખરો. બ્રિટન અને ફ્રાન્સે આ પ્રયત્નોમાં દરેક પ્રકારની સલાહ આપવાનું આશ્વાસન આપ્યું હતું એમણે યોગ્ય જોશ ને જોશથી પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું. પોતાના દેશની બાંહેધરી અમરત એક લોકોને એમણે એકલા કર્યાં. ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન મેનાના એક જાતિના મેનિકા યે પણ જે શત્રુઓના હાથમાં બંદીવાન હતા તેમણે એક એકરાષ્ટ્રીય મેનાને સ્વેચ્છથી પોતાની સેના આપી દીધી. આ મેનામાં ૨૦ હજાર સિપાહી હતા. બ્રિટન અને ફ્રાન્સને મળી ગયેલી આ મેના ઓસ્ટ્રિયા, હબ્સ્બર્ગ અને જર્મની સાથે લડી.

પોલ જાતિના લોકોએ પણ ૨૦ હજારની સેના સંગઠિત કરી અને એમણે યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. અને એમના નશીબને જોરે જર્મની અને એના સાથી રાષ્ટ્રો દારી ગયા અને યુદ્ધ બાદ પોલ અને એક જાતિના લોકો પોતાની સરકાર સ્થાપી શક્યા.

આ રમ્તો પર કેમ ન આવવું અને આતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવી પુરું અનર્થના પ્રાપ્ત કરવા માટે બ્રિટનના શત્રુઓ સાથે ખલા મિલાવીને કેમ યુદ્ધ ન કરીએ તેનું કોઈ ટાંચુ નહોતું.

આયર્લેન્ડના લોકોએ પણ યુદ્ધનો લાભ જામવ્યો. સીન-શીન દળની મદદથી એમણે બ્રિટનની વિરુદ્ધ બળવો કર્યો. મીનશીન પાર્ટીની ૩૦૦૦ની સેના હતી. દેશબરમાં એની મેનાની મંજૂઆ ૧૦ હજારની હતી. એની ચેતનામાં કોઈ કુટ્ટી રહી ગઈ એટલે ડગલિનમાં એણે જે બળવો કર્યો તે ત્યાંના ગામડામાં

ફેલાઈ શક્યો નહિ. કોઈ પણ પ્રકારે આંક દિવસ સુધી તેઓ જમીન પાટનગર પર અધિકાર રાખી શક્યા. આ બળવો ઇસ્ટરના દિવસોમાં થયો હતો એથી એનું નામ 'ઇસ્ટર બળવો' પડ્યું. ઇ. સ. ૧૯૧૬માં આ બળવો સફળ થયો નહિ. યુદ્ધ પછી તરત જ ૧૯૧૬માં તેઓ ફરીથી યુદ્ધ ચડ્યા. બળવાખોરો પાસે કેવળ પાંચ હજાર સેનિકો હતા છતાં આ વખતે પરિણામ જુદું જ આવ્યું. યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયું હતું. એ બળવો ક્યાંકના માટે દૃષ્ટિકોણો સંવ્ય લાવી શકાય એમ હતું તો પણ કેવળ ૫૦૦૦ સેનિકોની આ સેનાએ પોતાનું કામ તરી રાખ્યું. ગત મહાયુદ્ધના ઇતિહાસના અધ્યયનથી પ્રાપ્ત ધ્યેયના અનુભવોના આધારે ૧૯૨૧માં આપણે ભારતમાં કાર્યની શરુઆત કરી. આપ જાણો છો કે તે વખતે મહાત્મા ગાંધીએ અસહયોગનું જાજ્જર અદિશન કર્યું હતું. ખિસાફત સમિતિ પણ કોંગ્રેસની સાથે મળીને કામ કરી રહી હતી. અસહકારમાં અમે લોકોએ પણ ભાગ લીધો. અંગ્રેજોના બયાનક દમનના મુકાબલામાં રાષ્ટ્રની ઇજ્જત બચાવવાનો અને લગભગ ચત્તાવવાનો બીજો કાર્ક રસ્તો નહોતો. એટલે અમે લોકો ૧૯૨૧માં મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વ નીચે એકઠા થયા. હિંદુ અને મુસલમાન મળી ગયા હતા. પરંતુ અમે લોકો નિશ્ચિત રૂપમાં જાણતા હતા કે આ સવિનય કાનૂનભંગનાં અદિશનોથી ભારતને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા નહિ મળી શકે. આ અદિશનથી લોકોમાં રાજકીય જાગૃતિ પેદા થઈ ગઈ. એમ કહી શકાય કે આ અદિશને જળાનને સશસ્ત્ર સંઘર્ષ માટે તૈયાર કરી

અને આ મારો વ્યક્તિગત મન નથી, ૧૯૨૧માં ગાંધીજીની અસર તોળે આવેલા અસંખ્ય તરુણોનો મન છે. હા, અહિંસામાં વિશ્વાસ રાખનારા પણ યુવકો હતા પરંતુ એ યુવકોમાંથી હિંસાને સમર્થન કરનાર કયા હતા.

૧૯૩૩માં હું યુરોપ ગયો. ૧૯૩૬ મુધી ત્યાં રહ્યો. ત્યાં હવે શી શી બિનાઓ બની રહી છે તેનું અધ્યયન કરવાનો મારો ઉદ્દેશ હતો. યુરોપ રહી હું અશ્વિન પહોંચ્યો. ત્યાંના સરકારી કર્મચારીઓનો પશ્ચિમ પ્રાપ્ત કરી હું ફેબ્રુઆરી દિવસને મળ્યો. મેં તો એને સાફ સાફ કહ્યું કે હવે લગભગ ક્યારે કરવાનો ઇરાદો રાખો છો ? તેણે કહ્યું કે તે સ્પિટન સાથે તો યુદ્ધ કરવા બિરકુલ ઇચ્છતો નથી. એને આશ્ચ હતી કે સ્પિટન દ્વારા એની માગ પુરી કરવામાં આવશે. સ્પિટન સાથે સુલેદ રાખવાના પક્ષમાં એ હતો, પણ કોઈ પણ પ્રકારે એણે ભારતની સ્વતંત્રતા તરફ તો સદાનુભૂતિ બતાવી જ.

આ બધું કહેવાનો અર્થ એ કે જ્યારે હું યુરોપથી પાછો ફર્યો ત્યારે બવિષ્યમાં થવાની ઘટનાઓની મને પુરી જાણી થઈ ગઈ હતી. જર્મનીમાં

નવુ દળ સત્તાનાર આપુ એ સત્તા વાઢના જ પદામા હતુ સમજી ગયો કે ખિટન જર્મનીની માગ પૂરી નહિ કરે અને ખિન જેવુ નેના વેગે કે જર્મનીની શક્તિ થોડી ઘણી પણ વધતી જાય કે કે તગત એ નામીઓ સામે યુદ્ધ પોતારો ૧૯૩૮ મા જ્યારે હુ યુરોપ ગયો ત્યાર આગલી પરિસ્થિતિમા વળી પાછો થોડો ફેરફાર જોયો, જર્મની મમજી નવુ હતુ કે એની માગ ખિન કરી પણ પૂરી કરો નહિ. ૧૯૩૮ ના સપ્ટેબરમા જર્મનીએ શુડેન જર્મનીનો મામલો આગળ ધર્મો ખિન પ્રધાનમની શ્રી એબ્રહેન હેન્લિસર સાથે મુલેદ કરના ઝુનિય દોડ્યા એવો પણ એ સમય હતો કે આનગ્રાફીય મહત્તમની સમજન ચર્ચાઓ લગ્નમા થતી હતી આને જ્યારે બ્રિટિશ ના પ્રધાનને મે પોતાનો દેશ છોડી જર્મની લાગતા જોયા ત્યારે જાણી લીધુ કે ખિન કમજોર થતુ જાય છે ને જર્મની મન્ન્યુત

ત્યારે મે પ્રચાર શરૂ રી દીધો કે યુરોપમા યુદ્ધ ચોક્કસ છે દિલ્હીઓનુ કર્નલ છે કે તેઓ સાવધ રહે અને ખિન સામે પેતાની માગ મજૂર કરાનો નિશ્ચય કરે અને જો ખિન અસીનાર કરે તો લાગત લગ્ન માટે તૈયારી કરે. જનતામા આનો થતો પ્રત્યાઘાત હુ જોતો નહોતો જનગતો હતો કે જનતાનો મને સપૂર્ણ ટેકો છે પરંતુ નેતાઓ ખીણુ પિયારી નહા હતા—ખાસ કરીને મહાત્મા ગાંધી એમની નીતિ પ્રતીક્ષા કરી પરિણામ જોતા રહેવાની હતી. તો પણ અમે જીવાનો એમની આ નીનિથી વિચલિત થયા નહિ. બમણા વેગથી અમે અમારા પ્રયત્ન અને પ્રચાર શરૂ કર્યા અમે ભારતની જનતાને કહી રહ્યા હતા કે નજીકના જ બલિધમા એને એ મોનેરી અવસર પ્રાપ્ત થાનો છે ને તેઓ તેનો પૂરો લાભ જરૂર ઉઠાવે.

૧૯૩૮ના માર્ચમા ભારતની રાષ્ટ્રીય મહાસભાનુ અધિવેશન ત્રિપુરીમા ભરાયુ. ૬ મહિનામા ભારતને “સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપનાનો અને સરકારને આખરીનામું—અટાકેટમ આપી દેનાનો દરોવ મૂક્યો અને કહ્યું કે અગર અમારી માગ જો આટલી અવધમા પૂરી નહિ થાય તો જો જો શક્તિ અમારી પાસે છે તે તે લઇને બ્રિટિશ સામે યુદ્ધ કરવા આપણે જનતાને તૈયાર કરવી જોઈએ આ વાતો એક સુચનારૂપે કહેવાઈ હતી અને આવનારા આગના ૬ મહિનામાં યુદ્ધ આપનાની પુરો જાણ અને આતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિની અભીરતા ધ્યાનમા લઈ મે આ દરોવ મૂક્યો હતો

જ્યારે ૧૯૩૯ના સપ્ટેબરમા યુરોપમા યુદ્ધ કાઢી નીચ્યુ ત્યારે જનતા સમજી ગઈ કે માર્ચ મહિનામા મે જે કઈ કહ્યું હતુ તે બરાબર હતુ એ

સમયે અમારી ફરજ હતી કે પોતાની તમામ શક્તિઓને એકત્ર કરીને ચિંતનને અમારી માગ મંજૂર કરવા કૌશલ્ય કરીએ અને જો એમા સફળતા ન મળે તો આપણી માગની પૂર્તિએ લડાઈ જાહેર કરીએ. પરંતુ અમારા નેતાઓના વિચાર અને કાર્ય આથી ભિન્ન હતા. એમની એવી ધારણા હતી કે યુદ્ધકાળમાં ચિંતન કમજોર પડી જશે અને ભારતની સહાય લેવા એ ભારત સાથે સમજૂતી કરી દેશે. મેં આ ધારણાની અસંભવિતતા બતાવવાની કૌશલ્ય કરી અને કહ્યું કે લડાઈના વખતમાં, ભલે ચિંતન કમજોર હોય તથાપિ તે પોતાની શક્તિ હિંદમા તો નહિ જ ધટાડે. જેમ જેમ એ કમજોર પડતું જશે તેમ તેમ હિંદ પર એની પકડ સખત થતી જશે. હિંદ વિના એ યુદ્ધમાં સફળતા નહિ મેળવે, જેમ જેમ કમજોર થતું જશે તેમ તેમ એ આપણા દેશના સાધનોનું ગોળગુ કરતું જશે. ૧૯૪૦માં જ્યારે કેબિનેટનું અગ્રિવેશન ભરાયું ત્યારે અમે આગળ ડગલું ભરવાની ઉમેદ કરી, પરંતુ ગાંધીજી પોતાના પંથ પર જ રહ્યા. એ હજી પણ પ્રતીક્ષા કરવા ને પરિણામ જોવાની ઇચ્છા રાખતા હતા.

પરંતુ અમે તો એવી વિચારશ્રેણીથી અમારું મન તૈયાર કરવા લાગ્યા કે થવાનું હોય તે થાય, અમારે અમારું આદેશન જારી રાખવું જોઈએ. દેશભરમાં યુદ્ધવિરોધી આદેશન ઘેરું બનતું ગયું. ધણા લોકો જોઈના સળિયા પાછળ ધકેલાયા. આવે વખતે મને ખબર મળી કે સરકાર કંઈ જ કરતી નથી એટલે નવેબર મહિનામાં મહાત્મા ગાંધી ખુદ સત્યાગ્રહ આદેશન શરૂ કરનાર છે. મેં સુખ્ખો ત્રાસ લીધો. હું વિચારવા લાગ્યો. હવે તમામ દુનિયા જાણી લેશે કે ભારત પણ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે લડી રહ્યું છે ! બધાં રાષ્ટ્રો વિચારમાં પડી જશે કે હિંદ પણ સ્વાધીન થવા યોગ્ય છે ! નિશ્ચિતરૂપમાં અમને બધાની સહાયતા મળશે.

પરંતુ મેં વિચાર્યું કે કેવળ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રથી જ અમને સ્વાધીનતા મળી શકશે નહિ. સત્યાગ્રહ કરવાથી સરકાર પર દબાણ જરૂર પડશે અને એના કાર્યમાં વિઘ્ન આવશે. કિંતુ એટલું કરવાથી સરકાર અમારી માગ પર ધ્યાન નહિ આપે. અમે લોકો વિચારી રહ્યા હતા કે કરવું શું ? કંઈ નવી પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી ? જે કંઈ થોડું ચર્ચ શકે એમ હતું તે નવજવાનો ગોંચ અને રિવોલ્યુશની કરતા હતા. અમે આ ક્રાંતિકારીઓના સમર્થમાં આગ્યા. હું એમની શક્તિ પિછાનતો હતો. એ લોકો બિચી ભાવનાવાળા સાચા ક્રાંતિકારીઓ હતા, પરંતુ એમની આ શક્તિ અને આટલો ત્યાગ અમારી માતૃજમિને સ્વતંત્ર કરવા માટે પર્યાપ્ત નહોતાં.

વળી પાત્ર ઇતિહાસના પાના ઉઘાડ્યા આ અમને એમાંથી ઇતિહાસ અને પત્રાવિપાક મળ્યા. એટલું સમજી ગયો કે મતારની કોઈની મદાયના વિના કૃતિ સફળ નહિ થાય. અમેરિકાએ ફ્રાન્સની આસી વળી મન મેળવી હતી. વિશ્વના ઇતિહાસમાં કોઈ એ દેશની સ્વતંત્રતા માટે મતારના બીજા દેશની મન લેવીએ સત્ત નથી નોંધતી.

જે ખમરો દિલ્હીમાં આવતી હતી તે તો મળાદને આવેલી અને પ્રયાગતમ હતી. મામ જુન સિવન માટે માર ગ્યાખાવિદ હતું આસી દેશમાં જીને બહારની રત્ન સમજતી હોતી હતી. રત્ન રત્ન રત્ન પાનામ નું આવડે, એની ગમામિ દેવી રીતે થયે તે તમારું કોની વો? વિદેશમાં નિવાસ કરના ભાગ્યવાસી હવે શું વિચારી શકાતા હતા? નિની રત્નવત્તાની વાજાઈ માટે કેવો વિચાર તેઓ કરાવે છે, ભાગ્યની સ્વતંત્રતાના મુદ્દમાં જ્યાં પ્રાર્થના એગની સલામતી નેચારી જોઈએ? શું એવો અભવ છે કે તેઓ સિવનના નાનુઓ પામેયા કે નહીં. પ્રકાશની મન મેળવી નહિ? આ પ્રશ્નો વિચારીને નહીં રાં કે અમારામાંથી કોઈ એકે મદ્ય જરૂર જોઈએ કેટલાંક લોકો વિદેશમાં મોલવાની મે વાતચીત ની આ જામ વાજાઈ નિહા હતું અમારી પ્રશ્નિત પર પ્રતિબંધ તો હતો ને મે વિચાર્યું કે એના કોઈઆદમીએ ભારત છોડ જોઈએ કે જોને અગ્રજ લોકો ખરેખર સમજના હોય અને ભાતની જતના પગ એને ધ્યાનથી માનગતી હોય—જેન્ટે મે ન ભારતથી મહાર જરાનો નિશ્ચય કર્યો.

મારુ ધર અને વનન છોડી, હવે પ્રકાશની ભયચેત્વ મસાદી કેમ ખેડી તે વિષે માનુ જ ખુશ નિશ્ચીતમાં સારી સાથે પાતો કરના માનુ છું, સિવિશિરના પત્રમાંથી છુટવાના પ્રયત્ન નાજે કોઈ પણ ગીતનો ભાગ આપનારો મે જ્યારે સનિથી નિર્મુલ્ય કર્યો ત્યાં તો સહીસલામત ગીતે સિવિશિર હકૂમનનાગા કરારાસ પાળી પમે દનો. અગિયાર અગિયાર વખત જેનમાં રજાથી, આ વેળા પર ત્યાં પૂરાર્થ રહેવું મારે માનુ સહેલું ને સહીસનામતી બન હતું પરંતુ માર્ગ નિર્મિત ત્યાં મને લાગ્યું કે દિલ્હી સ્વતંત્રતા માટે દરિયાપાળની મુસાદરી માગી ગી છે.

મારી ફરજ મજબૂત માટે મારી પાસે પ્રગતુ બગ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવામાં પૂરેપૂરો નજર મહિનાની પ્રાર્થના ને સતત મન. હતા ભારતની બહાર જતા પટ્ટેના માર જેનની બહાર નીકળ્યું જોઈએ. ખરે, તે માટેની મુક્તિ માટે મારે આમગજાલ ઉપનાય કરવા પડ્યા હું જાનો હતો કે

શુ આપલે આ કે શુ દિલ્હી ખોલાના છૂટના માટે કોઈ પણ રાજદારી કેની બ્રિટિશ સત્તાનન સામે મક્કળ થયો નહોતો, એ પણ બાલુતો દતો કે મેન્નીની અને જતીનદાસ, સગ્ગર ઉપર એ પ્રમાણેનુ દમાલુ લાવના જતા મરણ પામ્યા હતા તોય મને તો નાખ્યું કે માગે એક અનિવારિય ધ્યેયની સિદ્ધિ ગરબા છે

જ્યારે મે મારો આ નિશ્ચય સગરને જણાવ્યો ત્યારે અમનનારોમા ખગખગાટ મચી ગયો કારણ કે જેવમા માત્ર મળ્યું જેવા તેઓ દબાતા નહોતા જેન સુપરીન્ટેન્ડ આગ્રા અને આમરજીત ઉપરાસ નહિ કરવાની મને પ્રિન્ટની કરી એમણે કહ્યું કે જે જેવમા બધા જ કેદી ઉપવાસ દગ્વા બાગે તો સગ્ગરની ગતિમા રુજાનટ આનરો એમણે કહ્યું કે જે જેવમા માત્ર મરણ થશે તો ત માટે હું જ જીભેદાર ગણાઈશ. જિવિસ સુધી ઉપવાસ ચાલુ રહ્યા તેઓએ મને જાગ્રત્સ્વીથી ખગગગગગની દબા કરી પરંતુ મે તો જતીનદાસ દાસની માફક મરી જવાનો દહ સંકલ્પ કર્યો હતો સાત દિવસ પછી સરકારી મકાનમા એક ગુપ્ત ખેડક મળી, કારણ કે મારા સ્વાસ્થ્ય માટેનો દાખરી રીપોર્ટ થતો જ ગભીર હતો તે લેકો કોઈ માગ કાઢા દબા હતા એક મહિના પછી મને પરી ગીરફતાર દબાનો પિયાર કરી એમણે મને જેવથી મુખત કર્યો મને રીક વખત પર આ મુકિત મળી ગઈ એ પછી ભાગી નીકળવાની કદાં જવરથા થઈ રાકા અને હું ભારતથી નિદાય થઈ ગયો.

ને ત્યાંથી જ ખાસ ચાતના રિતો સારીયે દુનિયા પર હું બુની વળ્યો છું ભાગનરખની રીમા ઝાળગી ત્યાર પછીના મારા અનુભવો બહાર પાડવાનો સમય પાખી ચૂક્યો નથી, પણ હું તમને એવું જણાવું કે મારા પરિભ્રમણનો તમે જે દર્શકાસ વળ્યો તો ઘડીબગ તો એમ જ થાય કે ગેરલોક હોમસની કોઈ નવનમ્યા તમે રાખી રહ્યા છો તમે શુ એમ માનો છો કે, બ્રિટિશ સત્તાનન રણા ધારે કે એટની જે ગમ્તિશાળી હાત તો હું આખી દુનિયા ખુદી શરવા હાત ને એટલે જ તો બ્રિટિશ સત્તાધીશોને મે સલજાની દીડુ છે કે દિલ્હીથી ગતાર નીચળી જતી રખત જે સત્તા મને રાકી રાખી નવી તે, હું ધારીન નાન મને દિલ્હી પેસતા પા રાગી શ શે નહિ

મિત્રો ! તમે સો જાણો છે કે ૧૮૨૧મા યુનિવર્સિટીના સર્ટીફિકેટ દ્વારા દીધા તાગથી હું ન્યાનજની વજતમા સક્રિય ભાગ લેતો આવો છું છેના જે દરામતી બધી જ અમદારી ચગવળમાથી હું પચાર થઈ ચૂયો હું આ ઉપરાત હું જાણુ છું ને દિસક કે અદિસ છૂપા કાનિમરી મગો સાથે સમયો

રાખવાની શંકા આવવાથી કેસ ચલાવ્યા વિના જ મને જેલમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો છે,

જન્મભૂમિ છોડ્યા પછી મને ઘણા ઘણા અનુભવો થયા. બંને પક્ષનો રેડિયો-પ્રચાર હવે હું સાંભળી શકતો હતો.

જર્મન અધિકારીઓ દ્વારા મને અધિકાર મળ્યો હતો તે દ્વારા હું દુશ્મનોનો રેડિયો પ્રચાર સાંભળી શકતો. યુરોપના સમસ્ત મોરચા અને દિલ્લેશંધી જોવાનો પણ મોકો મને મળ્યો હતો.

હવે સવાસ એ હતો કે આવી સ્થિતિમાં ભારતની શી દશા હતી? ત્રણ ઉપાય હતા. (૧) યુદ્ધમાંથી અલગ રહેવું ને તટસ્થ નીતિ ધારણ કરવી (૨) સ્વિટ્ઝરલંડ શત્રુઓ પાસે જઈ સ્વતંત્રતાની બીજ માગવી (૩) સ્વિટ્ઝરલંડ શત્રુઓ સાથે મળી યુદ્ધમાં લાગ લેવો અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મેળવવી.

સ્વિટ્ઝરલંડ શત્રુઓને મળી યુદ્ધ કરવું અને સ્વિટ્ઝર સામ્રાજ્યના વિનાશમાં લાગ લેવાનું જ મેં મુનાસીબ ધાર્યું.

ભારતની અંદર સ્થિતિ ઘણી જ વિનાશનક હતી. સ્વિટ્ઝરલંડ વિરુદ્ધ ભારતમાં જે ગઠિતઓ ધ્રમ કરી રહી હતી એનું સમર્થન કરવું અને એને પ્રોત્સાહન આપવાનું અમારું કર્તવ્ય હતું. ભારતની સમસ્ત જનતા સ્વિટ્ઝર સરકારની વિરુદ્ધ હતી.

મારા વિચાર પ્રમાણે ભારતને આઝાદ કરનારી સેનાનાં એ કર્તાઓ હોવાં ઘટે. સદુથી પ્રથમ અને મહત્વનું તો એ કે સ્વિટ્ઝર સામું લડી આપણી માતૃભૂમિ સ્વતંત્ર કરવી બીજું ભારતમાં એટલી બળવાન સેના તૈયાર કરવી કે કોઈ એકે રાષ્ટ્ર અથવા સમગ્ર રાષ્ટ્રોની એકત્ર શક્તિના આક્રમણથી પણ ભારતની સત્તાસંઘ એ રક્ષા કરી શકે.

મિત્રો, આપણે બધા એ જ વિચારનું નેઠએ કે શુભામ નહિ રહીએ. શુભામીની મજા હવે આખી ચૂક્યા છીએ. વિદેશી આક્રમણકારીઓથી આપણી માતૃભૂમિની રક્ષા કરવા માટે તમારી કગ્ગ છે કે દુનિયામાં સૌથી વધુ બળવાન સેના એકલ કરે. યોગ્યતા અને સામર્થ્યનો સવાસ હોય તો હું તમને બનાવી દઉં કે ભારતી સિપાહી કોઈથી પાછળ પડી જાય એમ નથી. અમને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને અવસર નથી આપવામાં આવતાં. જ્યારે જ્યારે આ બે બાબત ભારતવાસીને પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યારે એણે બનાવી આપ્યું છે કે એમનું ઘડન કાચી માટીનું નથી.

કેવળ મૈનિક મિત્રે જ નહિ, પરંતુ રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ને - શરીરબળ વગેરેમાં અમે ભારતવાસીઓ કોઈથી ઉતરીએ એમ નથી લિંદીએ આ

બાનનમા યોગ્ય છે, બ કે વધુ યોગ્ય છે પરમાત્માએ એને એ રૂપમા જ બનાવ્યા છે. દુનિયા પામેથી આપણે ધણુ શીખવાનુ છે અને શીખના માટે આપણે તૈયાર છીએ આ શિક્ષણ કુદરતી યોગ્યતા, સામય્ય અને આત્મવિશ્વાસના બળ પર આપણે મેનાનુ મમત્તન કરી રહ્યા છીએ.

સેાતાની સફળતા માન મૈનિમ્ના શિક્ષણ પર નિર્ભર નથી. ફાસનુ હિમ્મતરુ લેા. ૧૮૩૮ સુધી ફ્રેચ મેના દુનિયામા સરવ્રેજ મનાતી હતી અને વસ્તુતઃ એ અર્થશ્રેષ્ઠ હતી પણ રિમાન, મોગી તોષ, વગેરે માધ્યમે એની પાસે ધગા દતા એ મના ઉપરાંત એની રક્ષા જાગે દુર્બેઘ એના મિત્રઓની દારોની દાર હતી તો પત્રી આટના ઓજ સમયમા ફાસનુ પતન કેવી રીતે થયુ ? એનુ એ જ અણુ હતુ. એમનામા લાનના (Spirit) નહોતી. ગયા મહાયુદ્ધ પત્રી ફાસના મગજમા એક ફિક્કા ભરાઇ ગયો હતો, જાણે શત્રુ હમેશ માટે જ પગાજ્ય પામી ગયો છે એવો દવે તો બનાએ આરામ કરવો એ જર્મનીમા આમ નહેતુ ત્યા તો વેગ લેવાના આદેશનો નાણુ જા એ રાષ્ટ્રબલો લેવાનુ ને ગ્યાની રનાતુ મિત્રારી ગ્યુ હતુ એ જ કારણે જર્મની સામે ફાન્સને બૂની દાર ખારી પડી ફાસના જનના પોતાની લાનના ગુમારી બેગી હતી. ત્યારે બીજે પક્ષે જમનો આ બાનનાથી મગ્ન હતી મગ્ન સી રહ્યા દતા મેાતાની સફળતા એને મજેના નંનિ શિક્ષણ પર પણ આધાર રાખે છે આતુ ટાણુઓની રક્ષા ગ્યાનાળા જાપાનીઓની લાનના જુઓ તેઓ જાગતા દતા કે મખ્યામગમા એમનારી અધિક મેના પર તેઓ મિત્ર્ય નહિ મેગરી રહિ તેઓ આસાનીથી શગજાગનિ બ્વીમાગી ગતા દતા પરતુ એમણે એમ ન મ્નુ. એમ મ્નુ એમની મામોમની મયાદા-ગૌરવને અનુદ્ધા નહેતુ ને ૨૦૦૦ સેનિકાએ અત મુરી નના લના પોતાના ગ્રાજની લેજ ચાની દીધી

નૅનિનગ્રે ના બરાહુર દિકાની ચચા પણ કરી લઉ એ વેગા તેઓને દુશ્મનોએ ઘેરી લીધા જમનોએ એમને રાજાગનિ રનીમરનાનુ હેરાની દીધુ ૧૮૫૨ પરતુ એમણે શગજાગનિ ની ૧૧ નહિ લાગ્રાજ જારી રાખી. નૅનિનગ્રે ની રક્ષા ગ્યાગઓની લાનના એમની પ્રમગ હતી

આપણે આપણા સૈનિકોમા પણ આ લાનના ઉત્પન્ન કરી જોઇએ એક મિપાદી વચ ગ્રહ્યેનમાથી પાછો દવી જના પણ એક અક્ષર એમ નહિ ની રહિ એ એ જવામર વ્યક્તિ છે એની જ જવામર વ્યક્તિઓ દ્વાગ સચાનિત મેનતો અતમા તો નેત્ય જ છ

[૪]

ચલો દલહી ! ચલો દલહી !

સુભાષાચાર્યનું ધ્યાન સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં આઝાદ હિંદ ફોજ ઉપર કેન્દ્રિત થયેલું હતું. આટલા વર્ષોના અનુભવે એમને ખાતરી થઈ હતી કે ફોજ વિના હિંદની આઝાદી કલ્પનામાં જ રહી જશે. એમણે એ પણ જાણી લીધું હતું કે જાપાની અંતરાયેને દૂર કરવા હોય તો ફોજને વિશાળ અને બળવાન બનાવવી જોઈએ. એમણે બીજે જ દિવસે ‘આઝાદ હિંદ ફોજ’ની કલ્પના જોવાની હઝા બનાવી અને સિંગાપોરના ચોમાસામાં એક સ્વપ્ન સી રમ્ય અને જનપ્રિય સંગીત થી વાસ્તવિક સૃષ્ટિ રચાઈ ગઈ.

સુભાષાચાર્યની આજ્ઞા મળતાં જ સ્થિતિના લાડોલાડ વિરોધી અને આઝાદીની ભાવનાથી રંગાયેલા યુવકો હિંદી સ્વયંસેવકોની આઝાદ હિંદ ફોજે હિંદમાંથી જે સૈદ્ધાંત પ્રિટિશ રાજ અમલનું નામનિશાન બૂંસી નાખવાનો અને પ્રિટિશર સાથે શુદ્ધ જગાવીને, હિંદની સંપૂર્ણ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે એવી જાહેરાત, હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના મુખીએ આઝાદ હિંદ ફોજની રચના સંબંધે નિવેદન કરતાં કરી દીધી.

તે પછી મુખીએ હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના વડા મથરેથી બહાર પડેલી યાદી વાંચી સંભળાવી અને પોતાના તરફથી નીચે પ્રમાણે નિવેદન કર્યું :

“તમે હમણાં હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના વડા મથરેથી બહાર પાડવામાં આવેલી સત્તાવાર જાહેરાત સાંભળી છે : સંઘ તરફથી એક ગરકર બહુ કરવામાં આવ્યું છે, ‘આઝાદ હિંદ ફોજ’ અથવા ‘દક્ષિણ નેશનલ આર્મી’ નામે એ જાળખાશે. અમે એ પણ સંભળ્યું છે કે આઝાદ હિંદ ફોજે હિંદના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેય પરત્વે વફાદાર રહેવાના સોગંદ લીધા

છે, અને તેના સૈનિકો, અને અમલદારોએ દિંદમાંથી બ્રિટિશરોને હાંકી કાઢવાના અને દિંદને દિંદીઓનું બનાવવા માટેના પવિત્ર કાર્ય માટે પ્રાણ સમર્પણ કરવાના શપથ સ્વીકાર્યા છે.

જંગત સમક્ષ હું સ્પષ્ટ કરવા માગું છું કે ‘આઝાદ દિંદ ફોજ’ દિંદીઓએ જ ઊભી કરેલી સેના છે. એમાં દિંદી સ્વયંસેવકોના ચૂનંદા અને ચૂંટાયેલા માણસોને જ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. એમણે દિંદમાંથી બ્રિટિશરોને હાંકી કાઢવાની અને દિંદભરમાંથી બસો વર્ષના બ્રિટિશ રાજઅમલના તમામ નામનિશાનો નાબૂદ કરવાની પ્રતિજ્ઞ લીધી છે. રંગેરંગ તેઓ બ્રિટિશ વિરોધી છે, આઝાદીની ભાવનાથી તેઓ પ્રેરાયેલા અને રંગાયેલા છે. તેમણે દિંદના સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેય ખાતર પોતાનાં જીવન સમર્પણ કર્યાં છે. જંગત મુખસંગવડો, એશબારામ મોજશોખ, વિશ્વાસ કે ધનદોસની એમને કોઈમાત્ર પરવા નથી. તેમના દિલમાં આઝાદીની આડે એવો કોઈ ખ્યાલ પણ નથી. એમનું જીવનસૂત્ર છે: “આઝાદી અથવા મૃત્યુ.” મહાત્મા ગાંધીજીનું પણ એક જ સૂત્ર છે: ‘કરોજે ના મરોજે.’ દિંદની સંપૂર્ણ આઝાદીના ધ્યેય માટે તેઓ પ્રાણ પાથરવા યત્નમની રહ્યા છે.

બ્રિટનના આગમન પછી અને દિંદના ઇતિહાસમાં પણ પ્રથમ વાર ‘ખરેખર’ દિંદી અને ‘ખરેખર’ રાષ્ટ્રીય ભરૂં કરવામાં આવ્યું છે આ આઝાદ દિંદ ફોજનું ધ્યેય માત્ર એક જ છે: દિંદમાંથી બ્રિટિશ સત્તા અને લાગવગતો નાશ કરવો અને દિંદુસ્તાનને દિંદીઓનું બનાવવું. મેં તમને આગળ જણાવ્યું તેમ આઝાદ દિંદ ફોજ સ્વયંસેવક પદ્ધતિના ધોરણે પસાં કરાયેલા ચૂનંદા દિંદીઓનું એક લઘાવક દળ છે. આ ફોજના સૈનિકો સ્વાતંત્ર્યની ભાવના, જુસ્સા અને બ્રિટિશવિરોધી લાગણીથી સજગી હોય છે. સમગ્ર આઝાદ દિંદ ફોજમાં બ્રિટિશ ભાવના બંધાયેલી છે. દિંદની હુદ્દિ-પ્રતિભાને અનુરૂપ એવા ધોરણે એની રચના થઈ છે. તેમ જ જ્યારે સુદની લડી આવી પહોંચે ત્યારે જે ક્રાંતિકારી સુદ લડવાની તેમની પાસેથી આશા રાખવામાં આવે તે સાથે એની રચના મુસંજત છે. આઝાદ દિંદ ફોજની તાલીમ પણ દિંદીઓનાં સાંસ્કારિક અને આધ્યાત્મિક વારસા અને દિંદની પ્રજ્ઞાલિપ્ત અનુસાર રાખવામાં આવી છે.

આઝાદ દિંદ ફોજનો દરેક દરેક સૈનિક જે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક તાલીમ લઈ રહ્યો છે તેના પાયામાં તો ઉગ્ર બ્રિટિશવિરોધી જુસ્સો અને આઝાદીની ભાવના ભરેલા છે. તેમની તાલીમ સવારથી રાત સુધી ચાલ્યા જ કરે છે.

સેનિકા તરીકે સમગ્ર આઝાદ દિંદ ફોજ યુદ્ધમાં ધિટિય બૃહસ્પતિનાં તોડી પાડવા માટે કટિબદ્ધ થયેલ છે. એ માટે એ સંપૂર્ણ સ્વસન્ન છે અને તાલીમ પામેલ છે.

આઝાદ દિંદ ફોજના સૈનિકા અને તેમના અફસરોનો ગણવેશ દિંદના સંયોગો બુદ્ધિ, પ્રતિભા અને જાવનાને અનુરૂપ છે.

અંગ્રેજો તો દિંદમાં ‘ ‘ ભાગલા પાડો અને રાજ કરો ’ ’ ની નીતિ અનુસાર દરેક બાબતમાં વર્તે છે તેમ દિંદી લશ્કરમાં પણ તેઓએ આ જ નીતિ અજમાવી છે. લશ્કરમાં જાતિ, ધર્મ અને કોમકોમના ભેદ એમણે જીવતા રાખ્યા છે. ‘ ‘ ભાગલા પાડો અને રાજ કરો ’ ’ ની નીતિની અપકરતાનો બરાબર ખ્યાલ કરીને આઝાદ દિંદ ફોજના સજાઓ મૂળમાં જ એ નીતિ પર ધા માર્યો છે. આ ફોજ કે જે ખરેખર રાષ્ટ્રીય ધોરણ પર રચવામાં આવી છે તેમાંથી ધર્મ, જાતિ અને વર્ગના ભેદભાવ નાબૂદ કરવામાં આવ્યા છે. આઝાદ દિંદ ફોજના ધાર્મિક ધોરણે વર્ગો પાડવામાં આવ્યા જ નથી. એના દરેક દરેક સૈનિકને એમ લાગે છે કે પોને પહેલો દિંદી છે અને છેલ્લો પણ દિંદી જ છે. ધિટિય રાજઅમલમાંથી દિંદની યુક્તિ એ એનું ધ્યેય છે. ઔપ, વિશ્વાસ અને આત્મબંધ એ એમનો મુદ્દાલેખ છે.

આઝાદ દિંદના સૈનિકા અને અલદારો પર જે પરિવ્રજાની જવાબદારી રહેલી છે એ માટે તેમને આધ્યાત્મિક રીતે તૈયાર કરવા માટે તેમને સાંસ્કૃતિક અને વિકાસની પણ તાલીમ આપવામાં આવે છે. સ્પાઈનો જેવું સખત અને સાદું જીવન એ ફોજનું એક લક્ષણ છે, દિંદની સભ્યતા અને રીતરિવાજોને ફોજના સામાન્ય નીતિનિયમો અને સંચાલનમાં માનવંતુ સ્થાન આપવામાં આવે છે.

ધિટિય સરકારે લશ્કરમાં અંગ્રેજી ભાષાને ફરજિયાત કરીને જિભી કરેલી અસહિષ્ટતાના એકએક નામનિશાનને નાબૂદ કરવા તેમજ સૈનિકા અને અમલદારો વચ્ચે માન અને પ્રેમની મજબૂત ગાંઠ બાંધવા માટે જાવણીઓ અને રણક્ષેત્ર પર તેમની વચ્ચેની ભાષા અને બૃહવારના માધ્યમ તરીકે દિંદુરનાનીનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

હું અહીં ફરીને બહુ જ ભારપૂર્વક જણાવવા માગું છું કે આઝાદ દિંદ ફોજ સંપૂર્ણ રીતે દિંદીઓની બનેલી છે અને એ દિંદીઓ માટે જ જિભી થયેલી છે. એનું એક અને મુખ્ય કાર્ય પણ દિંદની સંપૂર્ણ આઝાદી, હંસલ કરવી એ છે. પરદેશીઓની કોઈ પણ દખલ કે અંકુશ વગરની દિંદની સંપૂર્ણ

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા સંપૂર્ણ મદદ કરવાનું જાપાને વચન આપ્યું છે. અને આ વચન અનુસાર જાપાની લશ્કર અને આઝાદ હિંદ ફોજ વચ્ચેના સંબંધો ખે સાથી લશ્કરો જેવાં છે.”

સુભાષચાન્દ્રએ પ્રથમવાર જ્યારે પોતાને સલામી આપવા માટે આઝાદ હિંદ ફોજની દુકડીએ ઊભેલી જોઈ ત્યારે વાતાવરણમાં લાગણી અને લાવનાના પૂર ઉછળી આવી. જેઓ એ જાનાવ વખતે ત્યાં હાજર હતા તેમને તો હિંદી આઝાદીના યુદ્ધના કોઈ મહાન જાનાવના પોતે સાક્ષી જનતા હોય એમ લાગ્યું હતું. ખુદ સુભાષચાન્દ્ર પણ આ લાવનામાં તરબોળ ખાના હતા. પોતાના જીવનમાં એ ઐતિહાસિક દિવસ હતો એમ તેમણે સૈનિકો સમક્ષ સ્વીકાર્યું હતું. તેમણે લાવણ કરતાં જણાવ્યું કે ‘અત્યાર સુધી આપણી આઝાદીના યુદ્ધમાં આપણને એક જ વસ્તુની ખોટ હતી અને તે બ્રિટિશ સાથે લડવા માટે સશસ્ત્ર હોવાની. તમે દેશભિમાની લડવૈયાઓ એ માટે મેદાને પડ્યા છો અને હિંદની સશસ્ત્ર હજળી ખોટ તમે પૂરી પાડી છે, હવે આપણે સૌએ એક સાથે હાથ લેવાના છે. આપણી જિંદગી કુરબાન કરવા તૈયાર રહેવાનું છે. અને આપણી માનુષ્યમિત્રી આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાની છે.” એજ વખતે આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોએ ખુશાલીના પડખા પાડતા ત્રણ પોકારો કરીને શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝને હિંદની આઝાદી માટે કુરબાની કરવા વચન અને ખાતરી આપ્યાં.

એ ઐતિહાસિક પુરવઠા અને લશ્કર વચ્ચેની આ પ્રથમ મુલાકાત હતી. જે લશ્કર માટે તેઓ વર્ષોથી સ્વપ્નાં સેવતાં હતા તેમનું અને ઐતિહાસિક યુરુપનું આ પ્રથમ મિલન હતું.

પૂર્વ એશિયાના હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના પ્રમુખ તરીકે તા. ૫મી જુલાઈએ રથોનાનની સુવરાષ્ટ્રની કચેરી આગળ પાડાંગના મેદાન પર આઝાદ હિંદ ફોજની કવાયત વખતે શ્રી બોઝે સલામી પણ લીધી. કવાયતના સમય કરતાં એક કલાક અગાઉ આઝાદ હિંદ ફોજની પ્રતિનિધિ સમી દુકડીએ પોતાનું સ્થાન લઈને ઊભી હતી. આખી ગણવેશ અને ટોપી ધારણ કરીને ચપળ દેખાતા શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ આઝાદ હિંદ ફોજની જાંદુકધારી અંગરક્ષક દુકડી સાથે અરાજર સાડાદસ વાગે કવાયતના મેદાન પર હાજર થઈ ગયા હતા. લશ્કરે તેમને શરો નમાવી સલામી આપી અને જ્યુગલો પુકાયા પછી પ્રમુખ મંચ પર ચડ્યા અને હિંદની આઝાદી માટે પોતાના પ્રાણના જલિદાન આપવાની પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયેલા સૈનિકોની કતારોની કતારોનું એમણે નિરીક્ષણ કર્યું. જ્યાં એકાદ કલાક પહેલાં માત્ર બાસ દેખાતુ હતું ત્યાં જાણે ક્ષણભરમાં બેયોનેટોનું ગાદ જંગલ

નખી પડ્યું હતું. એ બેયોનેટો દેશાભિમાની હિંદી લડવાયોના હાથમાં હિંદને ગુલામીમાં રાખી રહેલાં બ્રિટિશ બેયોનેટોના મુકાબલે કરવા માટે ખોડાયેલી લાગતી હતી. આઝાદીની આ ફોજ જોઈ શ્રી. સુભાષચંદ્ર ખોઝની જાતી અભિમાનથી ફૂલી ગઈ.

આગળ સરકરના વડાઓ ચાલતા હતા, પોતાના સૌથી વડા સલાહકાર શ્રી. રાસબિહારી ખોઝની સાથમાં શ્રી. સુભાષચંદ્ર ખોઝે સરકરનું નિરીક્ષણ ક્યું હતું. ત્યારબાદ તેઓ મંચ પર આઝ્યા અને સૈનિકો અને અમલદારોને પ્રેરક સંદેશો આપ્યો: તેમના શબ્દેશબ્દે લાલખદ “આઝાદ હિંદ ફોજ ઝિંદગીબાદ,” “ઇન્દિલાય ઝિંદગીબાદ,” “મહાત્મા ગાંધીજી જીવ,” અને સુભાષખોઝી જીવ.”ના નાદોથી હિંદી સૈનિકોએ પાડોગના મેદાનને ગળવી મૂક્યું. શ્રી. સુભાષચંદ્ર ખોઝના ભાષણના પ્રથમ શબ્દોએ વાતાવરણમાં વીજળી ભરી દીધી “આઝાદીના હિંદી સરકરના યોદ્ધાઓ, મારા બિરાદરો” એવા સંબોધનથી તેમણે ભાષણની ચરચાત કરનાં જણાવ્યું કે ‘મારા જીવનનો ગર’ અને અભિમાનનો આ દિવસ છે. સિંગાપોરનું આ રજુમેદાન કે જે એક દિવસ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો રણરતંબ હતો ત્યાં આ હિંદની આઝાદીના સૈન્યની કનારો બની છે. આજે આપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની કપર પર બિલા છીએ. હવે તો નાના બાળકને પણ ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે એક વખતનું બળવાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ભૂતકાળની વસ્તુ બની ગઈ છે.

૧૯૩૬ના મુદ્દમાં જર્મન સૈનિકોનો મુદ્દનાદ હતો “ચલો પેરિસ ! ચલો, પેરિસ !” ૧૯૪૧ના મહાયાના મુદ્દમાં જાપાની યોદ્ધાઓના મુખમાંથી એક જ નાદ ગળતો હતો; “ચલો સિંગાપોર, ચલો સિંગાપોર” અને મારા બદાકુર સાથીદારો, અને સૈનિકો તમારો મુદ્દનાદ છે “ચલો દિલ્હી ! ચલો દિલ્હી !” આ સાંભળી હિંદી સૈનિકો હર્ષધેરા બની ગયા. તેમના ઉત્સાહની રીમા ન રહી. હર્ષનાદોથી મેદાન ભિન્નિયો સુધી ગાણ રહ્યું.

શ્રી સુભાષ ખોઝે આગળ બોલતાં જણાવ્યું: “તમાગ સસ્ત્રોના બંને બે બેડું લોહી વહેવડાવીને તમારે આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાની છે. હિંદ જ્યારે સ્વતંત્ર થશે ત્યારે તમારું બીજુ કામ” આઝાદ હિંદમાં લગ્ગર બિલુ કરવાનું રહેશે અને એની મુખ્ય ફરજ સગને માટે હિંદની આઝાદીનું રક્ષણ કરવાની રહેશે.”

અમલદારોને ઉદ્દેશીને બોલતાં જણાવ્યું: “વાદ રાખજો કે અમલદારો ધારે તો લડકરને નહું જીવન આપી શકે છે અને ધારે તો છિન્નભિન્ન પણ કરી શકે છે. એ પણ વાદ રાખો કે બ્રિટિશરોએ સંખ્યાબંધ મોરચાઓ પડે

માર ખાધો છે એનું મુખ્ય કારણ એના મામુલી અમલદારો છે. સાથોસાથ આ વસ્તુ પણ ખ્યાલમાં રાખજો કે તમારામાંથી જ આઝાદ હિંદના લશ્કરનું વરિષ્ઠ ગ્રુહયોગ્ય મંડળ ઊભું થવાનું છે. આપણું લશ્કર પુગણી ખ્યાતિવાળા દિલ્હીના શાસક કિલ્લા તરફ જ્યાં સુધી વિજય કૂચ નહિ કરે ત્યાં સુધી તે જમીને બેસશે નહિ. આપણું મુત્ર છે, “ ચલો દિલ્હી ! ચલો દિલ્હી ! ” ૧૨ એપ્રિલના ત્રણ સાંખ દિલ્હીઓનું સૂત્ર બાજ રહેલું જોઈએ.

બા મહાન કાય માટે હું ઓછામાં ઓછા ૩૦૦૦૦૦ સૈનિકો અને ૭ કરોડ ડોલરની આશા રાખું છું. ૧૮૫૭ના હિંદના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં બહાદુર શંસીની રાણીએ વાપર્યા તેના શસ્ત્રો વાપરી શકે એવી, મૃત્યુને પડકારતી હિંદી સ્ત્રીઓની એક સેના પણ માગું છું.

માદરેવતનના આપણા ભાઈઓ બધાં વિઠ્ઠલ સંક્રાંતિ કાળમાં બાવી પડ્યા છે. એક બીજો યુદ્ધ મોરચો ચાલે ચલાવી જરૂર છે. પૂર્વ એશિયામાં મને સંપૂર્ણ સંકલન બાપો ને બીજા મોરચા માટે હું તમને વચન આપુ છું.”

હિંદની આઝાદીના લશ્કરના સૈનિકો અને અમલદારો પર આ પ્રેરક માપણી બલ્ક અમર પડી.

આપણું સમાજ યથા બાદ કૂચ કદમ કરતા આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોની સહાયતા લીધી. આઝાદીના આ હિંદી યોદ્ધાઓના મરણસમાં મોખરે કાયમાં ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ ગર્વભરે ફરકાવતી યાંત્રિક ટુકડી ચાલતી હતી એની પછી પાયદળ લશ્કર ચાલતું હતું. એમની ચાલમાં ચપળતા હતી. એમનાં મસ્તકો ઉન્નત દેખાતાં હતાં. દિલમાં માતૃભૂમિની આઝાદીને કાળે પ્રાણ હોમી જ્ઞાની તમન્ના હતી-તેમની છાતી ગર્વ અને આત્મવ્રદાયી કૂમેરી જણાતી હતી. તેમનામાં જીયનીયતા કોઈ બેદલાવ દેખાતા ન હતા. એમનાં મોં પર હિંદીઓ હોવાની ભાવના અને જુસ્મો તરવરતાં હતાં. કાળમાં આઝાદીનો એક જ રણકાર મુંજતો સંભળાતો હતો.

એ વખતે સૂર્યના જગદળતા પ્રકાશમાં શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝની હાજરીમાં જાપાનના વડાપ્રધાને પણ હિંદના આઝાદીના લશ્કરની કવાયતનું દર્શન કર્યું હતું. વડાપ્રધાન ટોજોએ જાપાની પ્રજા અને સરકારને નામે હિંદને સંપૂર્ણ અને તમામ પ્રકારની મદદ આપવાનું ગંભીર અને પવિત્ર વચન આપ્યું હતું અને એનું વારંવાર પુનરુચ્ચારણ કર્યું હતું.

[૫]

નવજાગૃતિનાં દર્શન

સુભાષઆયુની પહેલી જાહેરસભાનું વર્ણન સિંગાપોરથી પ્રગટ થતા 'આઝાદ હિંદ'માં, લાપા હિંદુસ્તાની અને લિપિ રામન (અંગ્રેજી)માં, છપાયું છે તે અહીં ઉતામું છે. 'હિંદી આઝાદ સંઘ'ની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાના કેવા પ્રયત્ન પ્રયત્નો થતા હતા તેનો આ એક નમૂનો છે. 'આઝાદ હિંદ' આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થતા દૈનિક વતમાનપત્ર જેવડું હતું ત્યાં આઠ પાનામાં પ્રગટ થતું હતું. એનો નમૂનો, અન્યત્ર આપેલી તરથીરો કૃપરથી નેપું સ્પષ્ટ. હિંદી સૈનિકોને અંગ્રેજો તરથી રામન લિપિ શીખવવામાં આવી હતી. 'આઝાદ હિંદ સંઘ' તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો.

સભાને સંપૂર્ણ અહેવાલ અહીં હિંદુસ્તાની લાપામાં એટલા માટે રજૂ કર્યો છે કે એનું જોશ જળવાઈ રહે અને વતમાનપત્રનો પૂરો ખ્યાલ પશુ પામી શકાય. (વધુ માટે તરથીરો જોવી) અહેવાલના અંત ભાગમાં લોકોએ આપેલા જ્ઞાનની વિગતો પણ મળે છે.

પત્રનું મથાણું આવું છે:

કેમી પરવાનો ણી 'સુભાષ દર્શન' કે લિયે બેકરારી ખરસાત શુદ્ધ હો જાને કે બેવજૂદ બી તમામ લોગ નેતાજીકી તકરીર ખા-આરામ મુનતે રહે: નેતાજીકી તરફસે તીન લાખ હિંદી ફોજ ત્રા મુતાલીખા.

શુકરવાર કે સામકે વખત સ્થાનાનમે' મ્યુનિસિપલ ઓફિસકે સાગનેવાલે બડે મયદાનમે' હિંદુસ્તાનીઓકાં એક બહુત જબરદસ્ત પબ્લિક જલસા હુઆ. એસા બડા પબ્લિક જલસા ક્યાય હી કબી પૂર્વ એશિયામે' હુઆ હો. હમારે નયે નેતાજી શ્રીયુત સુભાષચંદ્ર બોઝ (જિન્હોને હમારી લલર-એ-આઝાદીકી

આગડોર અબી અબી સંભાલી હૈ) કે ઈસ પબ્લીક જલસેમે એક દફા ફિર પતા લખ ગયા હૈ કે હિંદુસ્તાન સે બાહર રહેનેવાલે હિંદુસ્તાની ઉનકી રહનુમી મેં લડને ઓર અપને વતનકે આઝાદ કરવાનેકે લિયે મર મીટને કે તૈયાર હૈ ચુકે હૈ ।

ઈતને બડે મયદાનમેં ઓર મ્યુનિસિપલ ઓફિસ કે સામને વહ મંજાર ઝૈસા સુઢાવના ચા કે જિસ કિસીનેબી ઇસે શુકરવારકી શામકા દેખા હોગા વહ તો ઝીંઘી તક ઇસકો નહીં જૂએગા. પ્લેટફોર્મ પર હિંદુસ્તાનકી એક બહુત બડી તસ્વીર ફૂલોસે આરાસ્ત કી હુમથી ઓર મહાત્મા ગાંધીજીકી એક બડી તસ્વીર બી વહાંકે નજારે કી ખુબસુરતીકા આર ચન્દ લગા રહીથી. ઇસકે સાથ સાથ હી વહાં વહ અદાજ લિખે હુએ ચે “ હમ અપને નેતાજી શ્રીયુત સુભાષચંદ્ર બોઝકા સ્વાગત કરતે હૈ.”

ઈતને બડે મયદાનમેં જિંધરબી નજર મારો ઉધર ઇન્સાનંહી દિખલાઈ દેતાચા ઓર બડે બડે જાપાની ઓર ત્રિરંગી હિંદુસ્તાની કીમી ઝડે મ્યુનિસિપલ હોલકી દિવારોં પર લખે હુએ ચે. ઇસ તસ્વીરોના મેં પહલી દફા પબ્લીકકે સામને આતે વખત, હમારે નેતાજી પર ઇસ ખાતકા બહુત હી જવાહર અચ્છા અસર પડા.

ઇસ જલસેમેં હર મજહબ ઓર મિલ્લત કે હિંદુસ્તાની આયે હુએ ચે ઓર ઇનમેં હર એક મજહબ ઓર અઝાદિકે આદમી શામીલ ચે. વહ સબ લોગ જલસેકી કારવાઈ શુરુ હોનેસે કઇ થટ પહલે મ્યુનિસિપલ ઓફિસ કે સામનેવાલે મયદાનમેં ઇકઠે હૈ ગયે ચે.

ઇસ કે બાદ લોકોં કે જમ્મે કે જમ્મે સ્થાનના કે મુખતરીકે હિસ્સે કારો, મોટર લોરાઓં ઓર સામકલોં પર આને લગે. બાકી કે હિંદુસ્તાની પેદલ હી આયે.

ક્રિકેટ ક્લબકી તરફ ઇતને બડે મયદાન કા આધા હિસ્સા આઝાદ હિંદ હોજ (ઈન્ડિયન નેશનલ આર્મી) કે ભરકરોં સે ભરે પડે ચે ।

ઇસકે બાદ હમારે નેતાજી શ્રી, સુભાષચંદ્ર બોઝને દર્શન દિયા. આપને એક લખે સફેદ કોટ ઇસકે બાદન ગરદન તક લગે હુએ ચે (અચકન) ઓર હિસી રંગકા એક પામખમા પહના હુઆ ચા. આપકે શર પર ગાંધી ટોપી ઝીનત દે રહી થી. હાલાંકિ આપ પીછેવે કુછ આરસે સે ખાસ દૂર પર સ્થાનના મેં પહુંચને કે બાદ બહુત બડે પ્રોગ્રામ મેં મશગુલ રહે હૈ. ફિર બી આપકી સડન અચ્છી દિખલાઈ દેતી થી. હમારે નેતાજી કે દેખને હી હઝારોને ખુશીકી

पूर जेरमे नारे लगाये. हिंदुस्तानीओंकी खुशबूकी के यद नारे आसमान तक सुनाय दे रहे थे. दल्लों हिंदुस्तानी लोगोंने, जो जड़ी दर से छतार कर रहे थे, नेताओं के दल्लों के लिये अपनी गरदन उठाए. यारों तरफ दल्लों में 'मुलाप जोऊकी नय' के जेरसे नारे गुनगुन रहे थे. धिस जलसे में हिंदुस्तानी मरदों और जल्लों ने जून दिसा दिया. धनमें से जल्लोंसे लोग तो मलाय के मुफ्तकी दिसों में भी जियारत करने के लिये आये थे ताकि वोभी धिस तरफ के मौके पर दल्लों हो सकें।

धन सभ सिधे साहे हिंदुस्तानी मरदों, औरनों और जल्लोंने मुना था कि उनके दरमान धारे नेताओं सुभाषचंद्र बोस ठाकिये में पहुँच गये हैं और वे शेराना में आयेगे धसलिये धन सभ हिंदुस्तानीयोंने पक्का धरादा कर दिया था के हिंदुस्तान की धस अदल्लुत व्यक्त के 'दल्लों' करने के लिये जरूर धस जलसे में दिसा देगे.

हिंदुस्तानीओं के दली जेश का तो धसी जातसे ही जल्लोंका लगाया न सकना है कि हिंदुस्तानी दल्लों भी धस जलसे में जल्लुत तादाद में शामिल थीं. उनके जल्लों पर अपने नौजेल जल्ले थे और यद माताये जल्लों होने के जल्लुद भी अपने नरम जल्लों के लिये उसी तरफ अपनी जगद पर जैदी रही।

धिस हिंदुस्तानी माताओं के दल्लोंमें कौमी धार धलना समाया हुआ था कि उनहोंने अपने जल्लों का जल्लोंसे जल्लोंका कम जल्लों जरूर न समझें और सिधे अपनी साडीका थोडा सा कपडा नौजेल जल्लों के मुँह पर दे दिया.

आभीरकर थोडी सी माताओं उस दल्लों के पास यदी गई. जल्लों कि हमारे नेताओं जल्लों तकरीर कर रहे थे। ये यहाँ धस लिये जल्लों रही थीं कि वो अपने नेताओंके दल्लों जल्लों तरफ कर सकें। धनकी यद जल्लों उस वक्त और भी जल्लों पुरी हो गई जल्लों कि हमारे नेताओं भीदीय के जल्लों होने के बाद उनके पास से गुजर कर अपनी कर में जल्लों के लिये गये.

जल्लों हमारे नेताओं जाने लगे तो यद औरतों और जल्लों सुभाषचंद्रकी कर के धल्लों-गील्लों धल्लों हो गये और दोनों दल्लों कर अपनी दरमान जल्लोंरी जल्लोंरी थी.

'प्लेटेडम' पर जो सादियों जल्लों लगे थे उनमें जल्लों जल्लों निपन जल्लोंसर, आजाद हिंद फौज के जल्लोंकर जल्लों भीदीरी जल्लों, आभीरकासर. पूरे

એશિયા કે મુખતલીક દિશ્વોં કે ડેલીગેટ,શ્વેતાન કે મશહુર ચદરી લોગ ઓર લીગપી ઓરતોં કી સેક્શન કે લીડર થે.

હમારે નેતાજી ચામકે કીક સાહે છ ખગે આયે. ઉનકે સાથ કર્નલ જે. કે. બોંસલે, ડાયરેક્ટર ઓફ મિલિટરી ખરો આઝાદ હિંદ ફોર્સ કે કમાન્ડર લેફ્ટનન્ટ કર્નલ ગીખાની ઓર મીસ્ટર એ. એ. લખા થે.

આપ આતે હી કૌમી ઝંડે તમે જમા નુએ ઓર ઝંડે કા સલામી દી તખ હમારે નેતાજી શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝને આઈ. એન. દી ગાર્ડ ઓફ ઓનર કા મુખાના કિયા : ઇસકે બાદ આપ શરદુમ પર વાપસ ચલે ગયે ઓર અપની કુર્સી પર જલવા અફરોઝ હો ગયે. હજારોં કે 'સુભાષ બોઝ કી જય' કે નારોસે આસમાન ઝુંજ રહા થા, ઇસકે બાદ રામકૃષ્ણ મીશન રફૂત કી ડિવિઝનને ફૂલો કી ખારીશ સે આપ કા સ્વાગત કિયા. ઉન દેવીઓં મેં સે એક ને નેતાજી કા ફૂલોં કી માલા પહનાઈ ઓર ખાકી ને નેતાજી પર રંગ બી રંગ કે ફૂલ ખરસાયે । નેતાજી ઇસ સારે અરમે મેં ખરે રહે ઇસ કે બાદ આઝાદ હિંદ સલામી જમાન, મન્સુકુઓ, ચાઇલેન્ડ, ખર્મા, સુમાત્રા, જવા, ખોરનિયો, શાંગહાઈ, હોન્ગકોંગ, મલાઈ ઓર શ્વેતાન વાલી શાખાઓ કે નુમાઈન્દોં કે વાદોં ને નેતાજી કે સામને અપની વક્તવારી કી દાક્તર ઉઠાઈ ઓર આપકો સલામી પેશ કી નુ માઈન્દોં કી તરફ સે નેતાજી કા ફૂલોં કે હાર પહનાયે ગયે. ઇસ વખત હર તરફ તાલિયોં ઓર નારોં સે આસમાન ઝુંજલા માલુમ દેના થા.

પૂર્વ એશિયામેં આઝાદ હિંદ લહર કે પિતા, શ્રીયુત રાસમિહારી બોઝ જો કિ ઇસ વખત નેતાજી કે મશીર-ઈ-આલા હેં દિસી ખાસ મશરુફીઆતે કી વજહ મે તમરીફ ન લે સકે, લેકિન, અપને જલસે પર એક પૂર અસર પયગામ બેળ. આપ કે પયગામ કો મલાઈ શાખા કે પ્રધાન શ્રી. જે. એ. થીરીને હાકીરોં કે સામને પઢકર સુનાયા. અપને પયગામને શ્રી. રાસમિહારી બોઝનેર આલમે રોશન, અપને જનાશીન હમારે નેતાજી કો અપની તરફમે વાલવાલા એન્ગેઝ ખારાજ-ઈ-તદલીન અદા કિયા. આપને કહા.

“આપકા (નેતાજીકા) સાની કાઈ દુસરા સખ્સ નહોં જિસ ને કિ હિંદકી જંગ-એ-આઝાદી કે લિયે આપસે બદ કર ફરખાતીયાં દી દોં ઓર તકલીફેં ખરદાસ્ત કી દોં. આપકી મીસલ કાઈ ઓર એસા સખ્સ નહોં હે જિસને કિ હિંદ કી જંગ-એ-આઝાદી મેં ફતકે હાંસીત કરને તક લગ્ને કી ખાતિર

आपने बहुत अतल दौसता और अतर धुते अन्द गये हो, आपकी मेनी-हो धाँध और असा सफ़स नदी है जिसका ही इन्त ने दिह कि धर्म जग-अ-आजादी में आप जैसे अलजता जेठ होयत और "हाम कर ने मा लः मार ने" ही रिपरिट आताही हो."

आपके धिस अराज तादगी पर भयान में जमा हुये दानगें शहरियो और सिपाहीओ ने मारदया और आइरिन के नागें मे आसमान-मे अके गुंज पेदा कर दी. आगे यत्कर थी. रामबिहारी भोज ने अपने पयगाममें कहा "आज आप थी. सुभाष भोज ही धर्मगत अइ जाई के लिये धिस जडे जलसे पर जमा हुये हैं, लेकिन मुन पद जात हदने ही धर्मगत ही जय कि आप उनही सभमें जडी धर्मगत और अपनी मादर-अ-वतन के लिये मजगे जडी भीदगत आप थी. सुभाष भोज ही चेरवी करे ही कर सकते हैं... उनही मैद न-अ-जगमें उनही तकरानां और कारामें दिदीओ और आजादी के परवाने के साथ उन ही भुरी मनाना."

आपके पयगाम के धिस हिस्से का पटना जेष्ठ-अ-अशोके जे नजर मुजाहीरे ही निशानी था. सारे अंजुमन ने जेष्ठ मे उजय उजल कर 'सुभाषभोज ही जय' के नारे लगाये. इस तरह पूरा अशिया के हिंदीओ ने नेताजका पुर अलुस रगत करके अपनी अशीका सभ्या साधुत दिवा और अराम-उल-नास के सामने इसकी रहनुमाई मे अपने पुप्त लोरासा और आजादी की भंगील तक इस के पीउ यवने के लिये रजामन्दी का धजदार किया.

नेताज तालियो की गुंजके साथ हटे और आप ने जलमे हो पदने अंजुल में भीताय किया, जिस हा डेड तरलुमा थी. अम. के. श्रीहामअरामने तामील में किया, और फिर आप हिंदुस्तानी में बोले.

भयान में जमा हुये ५० हजार मर्द, औरते और अये नेताज के दर लफ़्त का इस गौर और आगेशीसे सुन रहेये कि पता तक दिलनेकी आवाज भी सुनाई देती था.

नेताज के अंजुल और हिंदुस्तानी भीताय और इसके तामील तरलुमा पद दाजीरों ने भुज ना लगाये और तालिया जमई. इस वफ़्त तो दाजीरों के जेष्ठ की हद ही हो गई जजके नेताजने इरमाया के ज ह ही अस्तानिया के अिलाइ हिंदुस्तान के जादर हुरे मदम-अ-जग बोला जयमा

आपकी तकरीर से भी बढ़कर आपके लक्ष्यों के कुछ से बढ़े हुए जोश, आपके अंदर अदृश्य बल की तकरीर और हिंदी जंग-प्र-आजादी में अनम विश्वास ने तो हमारे के तन बदन में जोश की आग दी जला दी।

मिहवारी तकती की हिंद की आजादी देखने की सच्ची इच्छा पर आर आर जोर देते हुए नेताजने इरमाया। “अगर किसी को जपान और मिहवारी तपती के रवैया की आगत जरा लारशक है तो में गेर भयलुभ साधुतोसे इसे यही दीला सकता हूँ कि हमारे देश लाभजोके अलावा आज वह छस दुनिया में हमारे बेहतरे देश है। छससे बढ़कर में आपका मुज पर यकीन रखने के लिये कहना हूँ, मेरे दुश्मन भी मुज पर वह छम नहो ला लगा सकते हैं। में अपने देश के मुक्त के भीलाइ कूच कर सकता हूँ। अगर अर्नावी सरकार मेरे छमलाइ हो। नही गीरा सही, मुझे घोका न दे सही और मुझे अपने छमों के जल में न दूमा सही तो दुनिया की छम ताकत छसा नहो कर सकती।” आपने नेताजने आपने छमल के यकीनका छमल करने के लिये छन अलाइ पर हमारेने आसमान गुंज देने वाली तालीयां और गुंजने वाले नारे लगाये। लोगों में जोश की छम छमतीला न थी। हमारे नेताजने वह अलाइ कहें: “आप पुर्व अशिया में रहनेवाले ३० लाख हिंदुस्तानी अम-भदसुस करेगे कि वजत आ गया है जमकि आप अपने सज कूच पानी आदाम शक्ति और नकदीके न्योछावर करे। नीम छरीदगी से कुछ नहो होमा। में आदता हूँ कि सजकुछ कुरआन कर दिया जय। छससे कम कुछ नहो। क्यों कि हम को हमारे दुश्मनेने कर्छ दहा अलला दिया है कि जंग मुकम्मिल जंग हय” नेताजने कहा कि यह अपने आपका कुरआन करनेका तरीका है। यह हकम उसी अमुनिसिपल ओडिस की सीड्योसे दिया गया यदासे पहले कंछ दहा आदशाहोके नुमैन्हा ने हकम दिया है। नेताजने आगे चलकर कहा “आज आप अपने सामने हिंदुस्तान की आजाद इलाज वाली छन्डिन नेशनल आर्मी देख रहे हैं। जो कि हिंदुस्तानका आजाद करने के लिये तैयार की मछ है। छन्डोने छसी पादांमे कुछ ही दिन पहले रजिम परेकवी छथी। छन्डोने उस दिन वादा किया था कि वो तजतक आराम नही लेगे जज तक कि वो बाल बिस्ता बिस्ती के सामने परेक नहो करेगे। उनका यह नारा होगा “यलो हिंदी, यलो हिंदी” नेताजने कहा कि आपका नारा होना चाहिये सजकुछ कुरआन।”

छस वजत दुरु हो गछ। ५०,००० का छलुम जरसात में उसी तरद मुनता रहा, लेकिन उनका जोश थोडा बढत भी थंडा न पडा और नेताजने भी आपनी तकरीर को जरसात में उसी तरद जारी रख्या। छन्डोने जारी

રખે હુએ કહા “મેં આદના હું ઠ લાખ ફોજ નંવાર ખી જાય આઁ તીન કરોઁ ડોલર” ઇકતે કિયે જાય”

હિંદુસ્તાની ઔરંગઝેબે પદવી દક્ષ ઇમ્મ હિંદુસ્તાની મહાદુર નેતાશ કે સ્થેનાનમે તકરીર સૂતી હોગી, મેં યદ બી આદના હું કિ હિંદુસ્તાની મહાદુર ઔરંગઝેબ એક ‘લડખીટનેનાલી’ જમાત જનામ જાય જો કિ અપની તનવાર કે જોદર ઉસી તન્દ હિંખાને નેમે દિ જામી કી રાનીને ૧૮૫૭ની જંગ-આગાહી મેં ‘હીખાયે ય’ દખાશે હી નાજવાન, ખુરદી, અખીર ઔર ગરીબ ઔરંગઝેબે મેશને નેતાશ કે જરુર મો નિયા હોગા ઉતખી ‘મિ માન્ય કા દિની જવાબ જો કિ હમુમને દિયા કારી સાખુન હવ કે હમારી ઔરંગઝેબ ની અરને પુરુશો કે માથ વખત પડને પર મ” કુછ કુરમાન કરને કે તિયા”

લેફ્ટિન અની યદ તકરીર અપની છતીદા યો પર નહીં પડીરી નેતાશને અપની તકરીર કે ખાતિમા પર પુછા “આપમે મ કિતને આખી ખરતાનિયા કે હિંદુસ્તાનમે નીકલા દેખના આદને દે” ૫૦,૦૦૦ કે હમુમને જવામ દિયા “સમ”

હસ વખત લોગો મેં બેહદ જોધ યા આર લોગ ‘ઇન્કિલાબ જિંદાબાદ, સુભાય ખોઝ કી જય” કે નારે લગા રહેયે, ઔર યદ નાજે દો મિનિટ કે” સિયે ઇસી તરફ જારી રહે જખ તક કિ નેતાશને ઉતકો એક ઔર જરૂરી સનાલ પુછા.

“કિતને આપમે” સે અપને સમ કુછ યારી જિંદગી તક કુરમાન કરનેકો તિયાર દે, તાકિ ખરતાનિયા ઔર ઉસકે સાથીઓ મ હિંદુસ્તાન સે નિકાલ દિયા જાય.”

મારે ૫૦,૦૦૦ આદમીઓને એક અવાજ દો કો જવામ દિમા. “સમ” ઇજલમ કે ખાતિમા હોને સે પહેલે નેતાશને જનનાયા કી ઉન્હોને કુછ મિનિટ પહેલે હી અપીલ કીધી આર અજ ઉત કે પાસ કર્વ ચેક બી પહુચ ગયે હે” જી મેં ૨૬ એક યદ હેં સિન્ધી મરચન્ટસ એસોસિયેશન કી તરફસે ૧૦૮,૦૦૧ ડોલર મીસ્ટર દરયાળસિદ (મેસર્સ) જીઆનસિદ એન્કો) ૧૦૦,૦૦૦ ડોલર. બી. જે મોતીનાલા એન્ક કો ૨૦,૦૦૦ ડોલર. શ્રી પી. આર. સી. દી ચિત્તમઘામ ચેટિયર ૧૫૦૦૦ ડોલર : શ્રી સન્મુગમ ચેટિયર (જમને દિ પૂર્વ એશિયા કી કો ફરન્સ પર ૪ જુનાઈ કે દિન ‘હોલ’ તક નેતાશની કાર ચલાઈથી) ૧૦,૦૦૦ ડોલર.

આ જ પત્રમા પ્રસિદ્ધ યથેતા એક નાના લેખનો શેમન વિપિનો નમુને અને તેનું હિંદુસ્તાની અહીં આપ્યું છે -

Qismat Ki Nairangiyan

Hamare Neta Sjt. Subhas Chandra Bose aur Azad Fauj jo kabhi khwab thi aj hamare Samue asli rup men hai.

Hindustan ki quismat ne apna rukh badla aur Sjt. Subhas Bose dushman ki aukhon men dhul dal azadi ki khatir Germany men pahunche gaye Ap wahan mauke ki intizar men Hind ki Azadi ke lie kari mehant se kam karte rahe. Isi arse men pichhle sal 15 February ko aj se taqriban derh sal pahle quismat ne purbi Asia ko Anglo-American bandhanon se nijat dila di aur yahan par Indian Independence League aur Azad Hind Fauj ki buniyad par gayi.

Us waqt hamare Netaji Sjt. Subhas Bose, Germany men the aur hamari Fauj Malai men. Netaji Germany men Hindustan par charhai karne ki koshish men lage hue the aur hamari Fauj Malai men.

Qismat ne apna rukh phir badla aur Hindustan ke Sachche dost Nippon aur Germany ki badaulat hamare Netaji, hamare sherdil leader Sjt. Subhas Bose aur hamari Fauj Malai men ikatthe ho gaye.

Aj ham kitne khushquismat hain ! Ek taraf hamen rah dikhane ke lie hamare Netaji Sjt. Subhas Chandra Bose hamare sath hain aur dusari taraf dushman ke khun ki piyasi qaumi josh men mastani aur 'Delhi ko' 'Delhi ko' ke na're lagate hue age hi age qadam barhane wali Azad Hind Fauj hai !

Kya ajab hai ki jis qismat ne hamen hanare kho hue lal hamare Netaji ko milaya, aur jis ne Azad Hind Fauj ko janam diya, ab phir hamari madad karegi aur hamen samundar ke us par dushmanon ka khatima karte hue azadi ka parcham lhrane ki khushi bakhshegi !

કિસ્મત કી નધ રંગિયાં

હમારે નેતા શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ ઝૌર આઝાદ દિંદ શૌજ ને કશી ખ્યાલ થી આજ હમારે સામને અસલી રૂપમે દે !

દિંદુસ્તાનકી કિસ્મતને અપના રૂપ બદલા ઝૌર શ્રી. સુભાષચંદ્ર દુશ્મનકી આંખોમે ધૂલ ઝાલ આઝાદી કી ખાતીર જર્મનીમે પહુંચ ગયે ! આપ વહાં મૌઢીકી ઇન્તીઝાર મેં દિંદુકી આઝાદી કે લિયે કી મહેનતમે કામ કરતે રહે ! ઇસી અરસેમે પીછમે સાલ ૧૫ ફેબ્રુઆરી કે આજમે તકરીમાં દેહમાલ પહલે કિસ્મતને પુનઃ એશિયાકા એન્ગ્લો-અમેરિકન બંધનો મે નિગમત દિવા દી ઝૌર વહાં પર ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ લીગ ઝૌર આઝાદ દિંદ શૌજ કી યુનિયાદ પડ ગઇ.

ઉસ વખત હમારે નેતાશ્રી શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ જર્મની મેં થે ઝૌર હમારી શૌજ મલાઇ મેં ! નેતાશ્રી જર્મનીમે દિંદુસ્તાન પર અઢાઈ કરનેકી કોશિશમે લગે હએ થેં ઝૌર હમારી કોજ મલાઇ મેં !

કિસ્મતને અપના રૂપ ફિર બદલા ઝૌર દિંદુસ્તાન કે મચ્ચે દોસ્ત નિપોન ઝૌર જર્મની કી બઢૌયન હમારે નેતાશ્રી હમારે શેરદિવ લીડઝ શ્રીયુત સુભાષ ચોઝ ઝૌર હમારી શૌજ મલાઇમેં છઠ્ઠે હો ગયે.

આજ હમ કિતને ખુશ કિસ્મન હેં ! એક તરફ હમને રાહ દિખાને કે લીયે હમારા નેતાશ્રી શ્રીયુત સુભાષચંદ્ર બોઝ હમારે સાથ હે ઝૌર દુસરી તરફ દુશ્મન કે ખૂન કી પ્યસી, કૌમી જોશ મે મરનાની ઝૌર “દિલ્હીકા, દિલ્હીકા” કે નારે લગાતે હએ આજ હી આજ હમ બઢાને વાલી આઝાદ દિંદ શૌજ હે !

કયા અજબ હે કે જિસ કિસ્મતને હમેં હમારે ખોએ હએ લાલ હમારે નેતાશ્રી કે મિલાપા, ઝૌર છસને આઝાદ દિંદ શૌજ કે જનમ દિવા, અજ ફિર હમારી મદદ કરેગી ઝૌર હમેં સમુરકે ઉમ પાર દુશ્મનો કા ખાતમ કરતે હએ આઝાદીકા પરચાં લઢરનેકી ખુશી અશેગી !

[૬]

જગૃતિનાં પૂર

પૂર્વ એશિયાની ધરની સુભાષમાયુના પગલાંથી પુલકિત થતી હોય એમ સર્વત્ર ઉત્સાહનું વાતાવરણ નજરે પડતું હતું. લય અને શક્તિ નિર્મૂળ થયા હતા. શ્રી રાસમિહારી બોઝને નેતાશ્રમે લગ્ન અજની આપેલી એટલે એમના વિરોધ અભિપ્રાય પણ બત્વાઈ ગયો હતો. એ જદ્દ પુરપ સુભાષમાયુના સર્વશ્રેષ્ઠ સલાહકાર બન્યા હતા. સુભાષમાયુની પાછળ જનતા અને હિંદી સૈનિકો હવે પાગલ બન્યા હતા. જર્મી અને ત્યા એમનું જાદુ પ્રસરવા માડ્યું હતું જાપાનીઓ ઉપર પણ એમનો પ્રભાવ પડવા માંડ્યો હતો. એમના ત્યાગ, કાર્યશીલતા, અખર બુદ્ધિ અને યોગનાશક્તિએ મૌને મુગ્ધ બનાવ્યા હતા જાણકારો કહે છે કે સુભાષમાયુ પરમ યોગીની પેઠે એવીમ કલાકમા માત્ર ત્રણ ચાર કલાક જ ત્યાં નિદ્રા લેતા હતા. આમ છતાં એમના મુખનું રિમત કદી સુકાતું નહોતું જે એમને જોના તે ‘જય હિંદ’ માથે સવામ ભરતા અને નેતાશ્રના નેત્રનું અમી મેળવીને નવું બળ મેળવતા.

ધુવક પ્રતિષ્ઠિ ઉપર એમનું પહેલું ધ્યાન ગયું. કનલ બોમને એવી પ્રતિષ્ઠિઓમાં અગ્રણી હતા.

એમનો થોડો પરિચય અહીં કરી લઈએ

શિવાજી જેના નરગ્નને જન્મ દેનાર જાતિમાથી કાંઈ જગનાથરાવ બોમને આગળ છે મદારાષ્ટ્રની નૈઋત્યે આવેલા સાવતરાડી નામના એ નાનકડા રાજ્યથી ૧૫ માઈલ દૂર આવેલા તિરોઈ નામના ગામમાં, ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં જગનાથરાવ જન્મ્યા હતા. શરૂઆતનું પ્રાથમિક શિક્ષણ એ જ રાજ્યની એક શાળાનાં થીવું લશ્કરી તાલીમ લેવામાં મોખરે રહેતા મદારાષ્ટ્રની પ્રથા

પ્રમાણે એમને પણ, ૧૪ વર્ષની ઉંમરે દેહરાદુનની 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ લશ્કરી કૉલેજ'માં દાખલ કરવામાં આવ્યા. ત્યાંનો અભ્યાસ પુરો કરી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ઈંગ્લેન્ડની સેન્ટડર્સ્ટ મિલિટરી એકેડેમીમાં જોડાયા. ઉચ્ચ નંબરે પાસ થયા હોવાથી ૧૯૨૬ માં અહીં એમને ભારે માન મળ્યું.

દિંદ આજ પછી ૧૯૨૮માં એમને લેફ્ટનાયર રેજમેન્ટમાં કવેટા મોકલવામાં આવ્યા, પરંતુ ત્યાંથી એક વર્ષના ગાળા પછી પાંચમી શ.દી મરાઠા ઈન્ફન્ટ્રીમાં ખસેડવામાં આવ્યા. ૧૯૩૦માં એમનો હોદ્દો વધારવામાં આવ્યો અને કાનૂરમાં લેફ્ટેનન્ટ બનાવવામાં આવ્યા. અહીં એક દિવસ એમણે બે બ્રિટિશ અફસરોને સમુદ્રમાંથી ડૂબતા જણાવ્યા. પરિણામે જુદા સત્રાટે પણ એમની બહાદુરીનાં વખાણ કર્યાં. પછી તો ૧૯૩૭માં એ ફેબ્રુન થયા. અને તે જ વર્ષે સત્રાટ ૬૬૧ જયોજના રાજમારોદય સમારંભમાં લાજરી આપવાનું સરકારી દર્ષિએ મણાતું બહુમાન એમને મળ્યું, એ દર્ષિએ દિંદી રાજ મહારાજાઓ અને અન્ય માનવંતા મહેમાનો સાથે બકિંગહામ પેલેસમાં બેસવાનું માન નાનુંસનું તો ન જ ગણાય. અત્યાર અગાઉ એમના બે સબધીઓને પણ આવું બહુમાન મળ્યું હતું. ત્યાંથી પાછા ફરતા વડોદરા નરેશ ઉપરાંત બીજા ઘણા સાથીઓ સાથે એમણે દુનિયાની મુસાફરી કરી. રશિયા, અમેરિકા અને જાપાન જેવા આગળ પડતા સર્વ રાષ્ટ્રોની મુલાકાત લઈ દિંદ પાછા ફર્યા એટલે “જનરલ રટાફ કોસ”માં તાલીમ લેવા માટે એમની પસંદગી કરવામાં આવી. આવી તાલીમ માટે અત્યાર અગાઉ આવું માન કોઈને મળ્યું નહોતું અહીં તાલીમ મેળવી લીધા પછીથી એમને સિંગાપુર જનરલ રટાફમાં લેફ્ટેનન્ટ કર્નલની પદવી એનાયત કરવામાં આવી. જાપાન સામે મુઝની જાહેરાત થતાં એમને ગુરખા રાષ્ટ્રલ ઈન્ફન્ટ્રી સાથે સિંગાપુર મોકલવામાં આવ્યા.

સિંગાપુરના પતન પછી તેઓ અંગ્રા દિંદ ફોજમાં જોડાઈ ગયા, ત્યાં ‘ચીફ ઓફ રટાફ’ની સૌથી ઉચ્ચ પદવી તેઓ ધરાવતા હતા.

એમના સબધીઓ ગ્વાલિયર રાજ્યની સેનામાં છે. એમને ત્રણ ભાઈ છે. સૌથી મોટા અમૃતરાવ કરીને છે અને તેઓ તિરોઇમાં બાપદાદાની મિલકત સંભાળે છે સાવંતવાડીમાં નોકરી કરનાર ભાઈનું નામ લક્ષ્મીરાવ, તેઓ ત્યાંના મહારાજાના એ. ડી. સી. છે. ત્રીજા એક પુત્રામાં છે. એમનાં પત્ની ચંદ્રિકાબાઈ પણ વડોદરા, મલ્ટાપુર તથા સાવંતવાડીના મહારાજાઓનાં સબધી છે. પરિવારમાં એમને ત્રણ પુત્રીઓ છે. સૌથી મોટીની ઉંમર ૧૩ વર્ષની છે નાનપણથી જ એમને એમના કાકાએ દત્તક લીધા છે. માતા જીવે છે, એમની

ઉમર લગભગ પંચાશી વર્ષની હશે. બોંસલેની કુશળતા માટે તેઓ અદનિંશ્ઠ આશંકા કર્યા કરે છે.

બોંસલેના કુટુંબ વિશે ઇતિહાસના જાણકારને હશે. જે પરિચય આપવાનો હોય નહિ. જમનાથરાવ જાતે એક અચ્છા આદર્શવાદી છે. હિંદીની મુખ્ય ભાષાઓનું એમને જ્ઞાન છે. રમતગમતમાં પણ તેઓ એકા છે. બીડી કે એકું કાઈ બસત એમને નથી. 'સાદુ અને ઉચ્ચ જીવન'નો આદર્શ 'પૂરું પાકતું' બોંસલેનું જીવન છે.

એક દિવસ કોલાપગુરના તાલીમ કેન્દ્રના પદવીદાન સમારંભ સમયે નવજીવનોની સભા બોલાવવામાં આવી હતી. લેફ. કર્નલ બોંસલે પ્રમુખસ્થાને હતા.

સેલેંગર ક્લબમાં સુવરૂદ્ધની એક સભા તા. ૨૨ મી જુલાઈ ને મંજળવારે સવારે બોલાવવામાં આવી હતી. જ્યારે બ્યાયામ અને ક્ષા.યતના પ્રયોગો એ જ દિવસે જપેર પછી પેડાંમની સેલેંગર ક્લબમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. ભારત નવજીવન, તાલીમ કેન્દ્રના સ્વયંસેવકોની પ્રથમ દુકડીની ક્યામત નિદાજવાને વિશાળ જનસમુદાય એકઠો થયો હતો. તેમાં હાજર રહેનારાઓની સંખ્યા આશરે પંદર હજારની હતી.

હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના વડા મયકના લશ્કરી બ્યુરોના ડિરેક્ટર લેફ-કર્નલ બોંસલેએ સ્વયંસેવકોની સલામી લીધી હતી તેમજ રમતગમતમાં વિજેતાઓને એમણે ખામો વગેરે વહેંચ્યાં હતાં.

એ સમારંભે બબ્બે હો. લોકોએ પણ ભારે ઉત્સાહ દેખાડ્યો હતો, જે નવજીવનોએ તાલીમકેન્દ્રમાં સુંદર તાલીમ લીધી હતી એમને લોકોએ તાળીયો અને આનંદના પોકારોથી વધાવી લીધા હતા. લોકોએ જીરનોના અંગગ્યાયામ અને બીજા પ્રયોગો પ્રશંસાપૂર્વક નિદાજ્યા હતા. ચારે તરફ ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજને ફરકાવવામાં આવ્યા હતા. સેલેંગર ક્લબનો દેખાવ પણ બબ્બે હતો. મેદાન ધજપતાકાઓથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. હિંદી લશ્કરી બેંડ મધુર અવાજે વાગતું હતું. ચીનાઓ, મલાયાવાસીઓ અને બીજા પ્રજાના લોકોની હાજરી ખાસ જાત પાડતી હતી.

રવને, જાહેર જાણકામ, જાહેર આરોગ્ય તેમજ બીજા સરકારી ખાતાના અમલદારો અને નોકરીઆતો હાથમાં હિંદી રાષ્ટ્રધ્વજને પકડીને એક એકની કતારમાં ચાલતા ચાલતા મેદાન પર જતા હતા. સાળાએ જતા બાળકો પણ રાષ્ટ્રધ્વજને ફરકાવતા આવ્યા હતા. સમારંભમાં હિંદી સ્ત્રીઓની સંખ્યા

પણ મોટી હતી. ધણી નપાતી અમલદારોએ પણ હાજરી આપી હતી. મહાયાના જુદા જુદા ચહેરોના નવજુવાન સંધોના સભ્યો પણ આવ્યા હતા. કર્નલ બોસલે સાંજે સાડા પાંચ વાગે આવી પહોંચ્યા હતા. હાઈકમન્ડી ઘરઆંત સામુદાયિક ક્વાર્ટરથી ચર્મ હતી. જાળકાએ ઠેલકાક પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા. ભારત નવજુવાન તાલીમકેન્દ્રના વિદ્યાર્થીઓએ ત્યારબાદ પોતે લીધેલી તાલીમના તમામ પ્રકારો દેખાડ્યા હતા. પ્રેક્ષકો એ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા હતા અને ધન્યવાદ હિચ્ચાર્યા હતા. આગ્રદ શાળાના જુવાનોએ પણ આ સભામાં ભાગ લીધો હતો.

ભારત નવજુવાન તાલીમકેન્દ્રના ડિરેક્ટર ડૉ. લક્ષ્મણએ પછી કર્નલ બોસલેનું સ્વાગત કરતું ભાષણ વાંચી સંલગ્નાઓ હનું. તેમજ નવજુવાન પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવતા અમલદારોએ ભાષણો આપ્યાં હતાં. હાજરી જીરોના ડિરેક્ટર કર્નલ બોસલેએ સ્વાગતતા પોગ્ય જવાબ આપ્યો હતો. અને વ્યાખ્યાનના નવા સ્નાતોનું નિરીક્ષણ કર્યું હતું.

જેમ યુવકપ્રવૃત્તિ નવું સ્વરૂપ લેતી જતી હતી તેમ જ નારીસંધ પણ જન્યુત અને સંગઠિત બનતો જતો હતો. ઝંસીની રાણી રેહમેતની રચના થતા પહેલાં એ વિષે પુષ્કળ પ્રચાર કાર્ય થયું હતું. સ્ત્રીકર્મકરો સભાઓ, પત્રિકાઓ, પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો દ્વારા સ્ત્રી જાગૃતિનું કાર્ય કરતાં હતાં. જપાનના વડા પ્રધાન ટોજોની પુત્રી પણ આ કાર્યમાં સાથ આપતી હતી. પ્રચારના નમૂનારૂપ બે લેખો, અહીં જોઈ લઈએ. વહાલી પ્રદેશો,

પૂર્વ એશિયામાં આઝાદીની દિલ્લવાલના મૂળ સ્થાપક આપણા માનનીય નેતા શ્રી રામમિહારી બોઝ-એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો-આપણે માટે ગયા આઝાદિએ એક ભેટ લાવ્યા છે. એ તો છનામતે લાપક વસ્તુ છે. દિલ્લે પોતાના જે સપૂત માટે અલિખાન છે તે શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝને પોતાની સાથે તેઓ તેજા આવ્યા હતા. એક અઠરાડિયા પહેલાં જા પચે ટોડિયોથી શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝનું વાયુપ્રવચન સાંલગ્યું હતું. આજે તેઓ આપણી વચ્ચે છે અને તેઓ પણ પોતાની દેલની વધુ નહક તેમ જ પોતાના દેશર્જાધવોની વચ્ચે આવીને વધુ સુખી જન્મા જણાય છે.

તેમના આગમન બાદ ત્રીજે દિવસે દિલ્હી પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ મળી હતી. આ પરિષદની બેઠકમાં આપણા પ્રિય નેતા શ્રી રામમિહારી બોઝે સરેરાશ

પોતાના પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું અને શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝની હિંદની આઝાદીની લડતના નેતા તરીકે નિમણૂક કરી.

બહેનો, પૂર્વ એશિયાની આઝાદીની લડતના એ પિતા રાસમિદારી બોઝ કે જેમને વર્ષો પહેલાં માત્ર પોતાના દેશને આઠવાના “ગુના” બદલ ઘર કુટુંબ અને માતૃભૂમિને ત્યાગવાં પડ્યાં હતાં અને જેમણે ત્યારપછી પણ દમિયને માટે માતૃભૂમિના ઉદ્ધારને માટે શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ આપુ રાખ્યા હતા. તેઓ જ્યારે પોતાની વર્ષોની મહત્ત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિનો સમય આવી પહોંચ્યો, એ વખતે પોતાના એકના એક સર્જનને, રબે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા છેઢી ધડીએ લડતના વિકાસમાં વિગડપ થાય એ ભયને કારણે હિંદના બીજા એક સપૂતને મુપરત કરી દે એ એક ખરેખર હૃદયસ્પર્શી દ્રશ્ય હતું.

આવા ઉન્નત સ્થાનનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરવાની હિંમત અને ઉદારતા તો આપણા રાસમિદારી બોઝ જેવા વિરલ પુરુષ જ દાખવી શકે.

અને આપણને એમણે સૌને મનપસંદ બેટ પણ કેવી આપી છે ! આથી વધુ સારી બેટની જોઈ સ્વપ્નમાં જ આશા રાખી શકે નહિ, હજાર વારુ નહિ. હિંદના એ સપૂત કે જેમણે પોતાનું સમગ્રજીવન દેશને ખાતર હોમી દીધું છે, તેઓ પોતાને ગ્રેમપૂર્વક મળતું માનનીય સ્થાન તે હર્ષપૂર્વક સ્વીકારી લેવા તૈયાર દેખાતા હતા ! શ્રી સુભાષ બોઝે હિંદુસ્તાનીમાં ગ્રેરક લાપણુ આપીને પોતાની ભાવિ યોજના બહાર પાડી છે. તેમનો ઇરાદો ઉપસન્ધ એટલાં તમામ માનવશક્તિ અને સાધન મામત્રી મળે તેનો તાત્કાલિક ઉપયોગ કરવા માટે આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના કરવાનો - છે.

બહેનો, બનાવો એટલી ઝડપે બનતા જાય છે કે બીજી કશું શું થશે એ વિષે કશું કહી શકાય નહિ. સ્વપ્નમાં રાચવાના અને ગ્રાંખી ગાંખી આશાઓનાં બીનારા ચણવાના દિવસો હવે પુરા થયા છે. દૂરક સમયમાં જ આપણે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડશે અને આપણા ધ્યેય તરફ દૃઢ કરવી પડશે. આ મુદ્દમાં આપણી સમગ્ર એક જ નિશાન હોવું જોઈએ, અને તે શ્રી સુભાષ બોઝે જણાવ્યું તેમ, જર્મનો અને જપાનીઓનું નિશાન જેમ પેરિસ અને મિંગાપોર પહોંચવાનું હતું તેમ આપણું નિશાન છે દિલ્લી પહોંચવાનું.

હિંદી જીવાનોની ધ્યેયમૂર્તિ સુભાષ બોઝે આપણને પૂર્ણ સ્વરાજ્યના ધ્યેય પર પહોંચાડના માટે દોરવણી, માનદર્શન અને ગ્રેરણ આપવા માટે બૃહદ્દર્શ એશિયાતના તમામ હિંદીઓની આંખેવાની ઉપાડી લીધી છે. વધુ

ચર્ચાઓ કે ભાષણની જરૂર નથી. આમથી તેમ અચકાવાની, કુટાવાની કે ઝોલાં ખાવાની જરૂર નથી. આપણા હંમેશના દુસ્મન બ્રિટિશ સામેના અતિમ ધુલ્લ માટેનો તખ્તકોશ નિર્માણ ચર્ચ ચૂક્યો. છે. શ્રી સુભાષ બોએ સંપૂર્ણ તૈયારી અને શક્તિસભ્ય રહેવાને દુક્રમ આપ્યો છે. આ હાલે સૌથી વડુ શાની જરૂર છે? આપણા એક માત્ર ધ્યેય અને એક જ હેતુ માટે આપણું વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક માધનોનો સંચય કરવાની

દિલ્હી જીવાનો! તમારા નેતા તમારી વચ્ચે છે. ચલો કામે ચડો, વિજયને વરો. આપણી દિલ્લ માતાની શાશ્વત કીર્તિને ઉજ્જવળ બનાવો. “મારામાં વિશ્વાસ રાખો” શ્રી સુભાષ બોએ જાહેરમાં જિઆરેલા આ શબ્દો છે. આપણા પ્રિય અને મહાન ક્રાંતિકારી નેતાના શબ્દો મિલ્યા હોઈ થકે જ નહિ : “મારામાં વિશ્વાસ રાખો” આ વાક્ય અર્થઘન છે. આપણે જે આગીએ છીએ તેનું એમાં સૂચન મળી રહે છે. જેઓ પોતાના અનુયાયીઓને સંપૂર્ણ વિજય અને આઝાદીનું માર્ગ દોરવા માગે છે. દેશભક્ત નેતાના આ શબ્દોની આપણા હૃદયના જીંડામણાં કદી ન ભૂંભાય એવી રપટ છાપ પડી ચૂકી છે.

આવા મહાન સેનાપતિને અનુસરવામાં કોઈ પણ નવજીવાન હજી આંચકો ખાતો હશે ખરો? આપણે તો એમની હાજરીની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોતા હતા.

દિલ્હી જીવાનો! સમય અને નેતા બન્ને એક સાથે આવી પહોંચ્યા છે. હવે તો લોહ ધગી ઉઠકું છે. ચલો, જલદી જ ધણુ લગાવો!

(૨)

વહાણી બહેનો,

મહાત્મા ગાંધીજી તા. ૮મી ઓગસ્ટ ૨૬૦૨આ દિને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે ખુલ્લો બળવો પોકાર્યો અને “કરેગે થા મરેગે”નો પ્રજાને આદેશ આપ્યો. ત્યારપછી આપણે જોતા આઝાદી છીએ કે આપણા રાષ્ટ્રવાદીઓએ બ્રિટિશરોને, દિલ્લમાં રહેવાનું અશક્ય બનાવી ચૂક્યું છે.

પ્રજાને દાખી દેના માટે બ્રિટિશરોએ નિર્દય દમન ચર કયું હતું પણ, આપણા પૂજ્ય નેતાએ જે તુરસો જાગૃત કર્યો છે તેના બ્રિટિશરોની કુદ દમનનીતિથી, નાશ થઈ શક્યો નથી. આપણા રાષ્ટ્રીય વીરો પર બ્રિટિશરોએ બોમમારો ચલાવ્યો છે, તેમને જેલમાં પુર્ણ છે, કેટલાક કિરસામાં તો હંડે લેજે એમનાં ખૂન કરવામાં આઝાદી છે. પણ એની કઈ અસર થઈ નહિ.

આ મહાભારત સહત દરમિયાન આપણી ઓઝોએ પણ ધણે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ. તેઓએ પોતાના બધું રાષ્ટ્રીય લડવૈયાઓ સાથે ખોળેખોળા મિલાવીને સહત ચલાવી છે અને તેમની માતાનાએ । અને દુઃખોમાં સમાન દિરસો પડાવ્યો છે.

ઓઝોએ રસોડામાંથી બહાર નીકળી જોવાની દિવાલોને ભેટતાં કદી પાછી પાની કરી નથી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ તો જોશમાં પોતાના જીવનનાં અભિદાન પણ આપ્યાં છે. પોતાના શરીર પર લાડીના ધાવ ગ્રીવા છે, તેમ જ શ્રિદેશરોનાં પાશવી કૃત્યો સદન કર્યાં છે. આપણી પાસે છેલ્લા સમાચાર શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિતના- પંડિત જવાહરનાં બહેનની-મુક્તિના આગ્રહ છે પણ જોશમાં એમનું શરીર છેક સયડી પડ્યું હતું.

શ્રિદેશરો પંડિત જવાહરલાલ નહેરુનાં કુટુંબના દરેક દરેક સભ્યને એક પછી એક કચડી નાખવા માગે છે, જવાહરલાલનાં માના અને પિતાનાં મૃત્યુ શ્રિદેશરોને હાથે નીપજ્યાં દર્તા. અને એ કુટુંબના બાકી રહેલા સભ્યો આજે જોશમાં સબડી રહ્યાં છે. આપણી માતૃભૂમિની મુક્તિને કાળે આ પ્રમાણે કેટલાં બધાં ભાષ બહેનો પોતાનાં જીવનના અભિદાન આપી રહ્યાં છે !

તો શું આપણે માટે હજી પણ કંઈ કરવાનો સમય આવ્યો નથી ? આપણે ગ્રીક્ષક તરીકે ક્યાંસુધી આ બધું જોવાં કરીશું ?

ના, બહેનો, શ્રિદેશરો આપમેળે આપણી માતૃભૂમિને મુક્તિ આપશે નહિ. આપણે એમને ચાલુકો મારી હાંકી કાઢવા પડશે. હજીવા બેઠેલા શ્રિદેશરોની દિલ્લે એ છેલ્લી જ આશા છે. એને તેઓ મરણીયા બની વળગી રહેશે. આપણે જો સ્વતંત્ર થવા માગતા હોઈએ તો આપણે તેમને હાંકી કાઢવા જોઈએ.

શ્રિદેશરોને હાંકી કાઢવા માટે દિલ્લા આગ્રાદીના લડવૈયાઓને મદદ કરવા માટે પૂર્વ એશિયામાં આપણા ભાઈઓએ દિલ્લાલ ઉપડી છે. આપણા એશિયન બંધુઓ-અંગ્રસન જાપાનીઓનું આપણને પીછાપા છે. આપણી સહતમાં એમણે અંતઃકરણપૂર્વક ટેકો આપવાનું વચન આપ્યું છે. આપણા દુસ્મનને કચડી નાખવા માટે લાગ્યે જ આવી તક આપણે મેળવી ચકીએ એમ છીએ; માટે બહેનો, આપણા બંધુઓ સાથે ખડા ચર્ચ જાઓ અને મને મદદરૂપ થવા કંઈક પણ શાખ કરી છો.

તમે જાણો છો કે સ્વાતંત્ર્ય સંઘના સ્ત્રી વિભાગની મલાયાલમમાં સ્થાપના ચર્ચ ચૂકી છે.

હું તમને વિવશિ કહું છું, તમારી પાસે લિફ્ટ માગું છું, બહાર પડો. આપણી માતૃભૂમિના આઝાદીના ધ્યેયમાં સક્રિય સહાય આપવા માટેની આ તકને વધાવી દ્યો.

આવા સક્રિય કાર્ય માટે સમય કાઢવા આપણને ઘટતી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે તે હું જાણું છું. આવી ચિંતાઓ દબેશની છે અને રહેશે એવું એવાં બહાનાં ચાલશે નહિ. ન્યાં સુધી આપણે શુભામ પ્રજા રહીશું ત્યાં સુધી આવી મુશ્કેલીઓમાં વધારો થયા જ કરશે.

દિલ્હીમાંની આપણી બહેનો સચક્ષુ પણ આવી જ મુશ્કેલીઓ છે પણ તેઓ પોતાની જવાબદારી બહા કરવામાં જતા પણ પાછી દેશી નથી. આપણામાં પણ એવું જ ખગીર છે એ બતાવી આપો.

અત્યારે આપણે મોઠા તો પડી ચૂક્યા છીએ પણ એ કારણે આપણે કદી ફરજ ન બાળવીએ એ કરતાં મોઠાં મોઠાં જાગીએ અને કાગે લાગીએ તેવું પણ વધુ સારું છે.

[૭]

ત્રીશક્તિ જાગે છે

હિંદી આઝાદ ફોજની “જાંસીની રાણી” સેના હવે તૈયાર થઈ રહી છે. આ નવી સીસેનામાં અત્યાર સુધીમાં સેંકડો સ્ત્રીઓએ પોતાના નામ પશુ નોંધાવી દીધાં છે. ગયા સોમવારે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના સ્ત્રી વિભાગના અંડા નીચે સ્થાનાનમાં બરાચેલી સ્ત્રીઓની વિશાળ સમૂહમાં “જાંસીની રાણી” સેનાની રચના કરવામાં આવી.

આ સમા હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના પ્રમુખ અને આઝાદ હિંદી ફોજના સર સેનાધિપતિ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝાના માનમાં કરવામાં આવી હતી. હિંદી સ્ત્રીઓ સમક્ષે જોમતું એ સમયતું લાપણુ હલમલાવી નાખનારું હતું.

એમણે સ્ત્રીઓને ૧૮૫૭ના પ્રથમ હિંદી સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં જાંસીની રાણીએ જે ઐતિહાસિક લાગ લગવ્યો તેનું સ્મરણ કરાવ્યું હતું અને સ્વાતંત્ર્યના આ યુદ્ધમાં “એક જાંસીની રાણી નહિ પણ હજારો અને લાખો જાંસીની રાણીઓ જોઈએ છે.” એવો અનુરોધ નેતાશ્રીએ કર્યો. સ્ત્રીઓએ પડકાર ઝીંઝી લીધો. એ સભામાં એકત્ર મળેલી જે હજાર સ્ત્રીઓએ જાંસીની રાણી સેનામાં જોડાઈ જવાનો એકે અવાજ પોતાનો નિર્ધાર જાહેર કર્યો.

શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝાના એ વખતના જુસ્સાદાર અને સ્ત્રીઓના દિલને હલમલાવી નાખનારા લાપણના મંડત્વના મુદ્દા આ રહ્યા:

“પ્રથમ તો તમે આજે જાગે જાગે પછી મારું જે લખ્યું સ્વાગત થયું તે માટે મારે અંતઃકરુણાથી તમારે આજ્ઞા આપવી રહી. આને હું એક ખરેખર

અન્ય સત્કાર કહું છું, કારણ કે આથી વધુ અન્ય સત્કારની કોઈ કદપણ હું કરી શકતો નથી.

આ આભારની સાથેસાથ ગઈ કાલે પેઢાંગમાં મુખરાષ્ટ્રની કચેરી આગળ સમારંભ વખતે તમે જે ભારે ઉત્સાહ દાખવ્યો તે માટે પણ મારે બીજી વખત આભાર માની લેવો જોઈએ, એ પ્રસંગે બહાદુરીપૂર્વક તમે વરસાદ અને વાવાઝોડાની જે ઝડીઓ સહન કરીને તમે તમારા સ્થાન પરથી છેલ્લી શ્વેત સુધી જરાય ચસકપાં નહિ એથી માત્ર મને જ નહિ પણ મારી સાથે જે વ્યક્તિઓ મંચ પર ઉભી હતી તેમના પર પણ અત્યંત મુંઝર જાપ પડી હતી. તમારામાંની કેટલીક બહેનો પાસે એ વખતે નાનાં બાળકો પણ હતાં એની પણ મને ખબર છે. તમારા એ બહાદુરીસૂચી વર્નાવ અને દેખાવની અમારા સૌ ઉપર ભારે અસર થઈ હતી. આવી શુભ અને અભ્ય રૂઝનાત પછી તમારું કાર્ય દિવસે દિવસે ઝડપભેર આગળ પ્રગતિ કરે જશે એ વિષે હવે મને જરા પણ શંકા રહી નથી.

આપણા દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં ખાસ કરીને છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં સ્ત્રીઓએ જે ભાગ ભજવ્યો છે તે વિષે મારી જેમ તમે પણ મુપરિચિત છો. દિલ્હીની વર્તમાન ગત્યતિની શરૂઆતથી જ આપણી સ્ત્રીઓ જાહેર જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અમગદમ ભાગ ભજવતી આવી છે અને તેમાં પણ મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ ક્રોધિત્રે નવો જન્મ લીધો ત્યારથી જાહેરજીવનમાં સ્ત્રીઓએ લીધેલો ભાગ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો છે. એ ભાગ માત્ર સ્ત્રીઓએ કંઈકેકેના અહિસાનમાં અને સત્યાગ્રહની લડતમાં જ ભજવ્યો નથી.. છૂપી ક્રાંતિકારી લડતમાં પણ ભજવ્યો છે અને એ પણ એવી જ અગ્ર રીતે.

એટલે હકીકતમાં જાહેર જીવનનો એવો કોઈ પ્રદેશ કે રાષ્ટ્રીય જીવનનો એવો કેઈ પણ ભાગ બાકી નથી રહ્યો કે જેમાં સ્ત્રીઓએ પણ અમગદમ ભાગ ભજવ્યો ન હોય. તેમજ એવાં કોઈ દુઃખો અને વાતનાઓની પણ કમીના નથી કે જે સ્ત્રીઓએ પણ રાષ્ટ્રીય લડતોમાં પુરોગામી જોડાબેડ બહાદુરી અને હૃદયપૂર્વક ભોગવ્યાં નહિ હોય—પછી ભલે એ દુઃખો ભૂખ્યા તરસ્યા મામડે મામડે લટકવાનાં હોય, ઉપરા ઉપર સમાજોમાં ભાષણો આપવાં હોય, ઘેર ઘેર યુદ્ધનો સ્વાતંત્ર્ય સંદેશ પહોંચાડવાનો હોય, ચૂંટણી-જંગો ખેલવાના હોય કે સરકારી મનાઈ હુમ્મોનો ભંગ કરીને લોકોનાં સરથસોની આગેવાની લેવાની હોય, પાસરી બ્રિટિશ પોલિસોના લાલીના ધાવં ઝીલવાના હોય કે

જેવો અને જુનમોની બરાસ કરવાની હોય, હરેક પ્રકારના અપમાનો કે સ્વમાનસ સહેવાના હોય પણ આપણી ઓંઓ કોઈ સ્થળે અને કોઈ પ્રસંગે પાછી પડી નથી ઠેની પણ મહત્વની એક વધુ વાત કહી દઉં કે, છૂપી ક્રાંતિકારી દિનચાલોમા ભાગ લેવામા પણ આપણી ઓંઓએ પાછી પાની કરી નથી અને તેમા પણ એમણે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો છે

હિંદી ઓંઓએ આમ બતાવી આપ્યું કે જ્યારે દેશને ભીડ પડી છે ત્યારે ઓંઓએ પણ પોતાના બાંધવોની જેમ નિશાન તાક્યા છે રાષ્ટ્રના માટે લડવાની અને દુઝો મદન કરવાની તમારી શક્તિમા મારી જે શક્તિ અહીં હું પ્રગટ કરી રહ્યો છું તે મિથ્યા બન્યાદ નથી હું તો માત્ર તમારો ઉત્સાહ ધુન મળ્યું કરી રહ્યો છું મારણ કે તમારામા મને પૂરું શક્તિ છે મારો તો અનુભવ એ છે અને ત્રીમોની ઇચ્છાઓના મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે એટલે જ હું કહું છું કે એવો કોઈ આત્મભોગ નથી, કોઈ એવી ચાતના નથી, કોઈ એવું કંઈ નથી કે જેમાથી આપણી બહેનો પાછી પાની કંઈ

આપણી માનુષ્યમિત્રી આઝાદી હાંસન કરવાની આ ડેરી અને અતિમ ત્રીડી છે. કોઈ પણ પ્રજાના જીવનમા આવી તક ભાગે જ આવતી હોય છે ફરી કદાચ આનતા સો વયમા પણ આવી ઘડી આવશે નહિ આવી તક આપણી સમક્ષ આવીને એકાએક જોમી થઈએ કેવળ ઈશ્વરની જ કૃપા કહેવાય, આપણે જે આ તકનો પૂરો લાભ ઉઠાવીએ અને હરેક પ્રકારનો આત્મભોગ આપવા તૈયાર થઈએ તો આપણા દેશને માટે કાયમી આઝાદી પ્રાપ્ત કરી શકાય, સમગ્ર રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરીશું

મહેનો, આપણું ઉદ્ધાર માટે અતિમ અને મદાલગત પ્રયાસ કરવાની છેલ્લી ઘડી આવી પહોંચ્યા વિષે મરી જેમ તમારામાંની હરેક હરેકને શક્તિ હશે સિટન-અમેરિકાના શાહીવાદનો પરાજય એ જ આ મુદ્દો અતિમ અગત્ય આવવાનો છે એ વિશે મારી જેમ તમને મીતે શક્તિ હશે અને ખાતરી રાખજો કે સિટન અમેરિકાના શાહીવાદના પરાજયમાથી હિંદની આઝાદીની સિદ્ધિની આપણે આશા રાખી શકીએ એમ છીએ

એટલા માટે હું હમેશા કહી રહ્યો છું કે ધરી મતાઓના અતિમ વિજયની માથે હિંદની આઝાદીનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે. હિંદ અને ધરીસત્તાઓ-આ બન્ને પક્ષોનો સામાન્ય દુશ્મન એક જ છે, એટલે આપણું બન્નેનું ધ્યેય પણ એક જ છે, આપણે એ સામાન્ય દુશ્મન સામે લડવાનું છે

અન્ય સત્કાર કહું છું, કારણ કે આથી વધુ અન્ય સત્કારની કામ દર્શના હું કરી શકતો નથી.

આ આભારની સાથેસાથ ગૃહ કાલે પેઢાંમાં સુધરાઇની કચેરી આગળ સમારંભ વખતે તમે જે ભારે હિત્સાહ દાખવ્યો તે માટે પણ મારે ખીજ વખત આભાર માની લેવો જોઇએ, એ પ્રસંગે જહાદુરીપૂર્વક તમે વરસાદ અને વાવાઝોડાની જે ઝડીએ સહન કરીને તમે તમારા સ્થાન પરથી ઉઠી હાથ સુધી જરાય ચક્ષુર્ધા નહિ એથી માત્ર મને જ નહિ પણ મારી સાથે જે વ્યક્તિઓ મંચ પર ઉની હતી તેમના પર પણ અત્યંત સુંદર છાપ પડી હતી. તમારામાંની કેટલીક બહેનો યામે એ વખતે નાનાં બાળકો પણ હતાં એની પણ મને ખબર છે. તમારા એ જહાદુરીસર્વા વર્નાવ અને દેખાવની અમારા સૌ ઉપર ભારે અસર થઇ હતી. આવી યુગ્મ અને અન્ય સરખાત પછી તમારું કામ વિશે દિને દિને ક્રમબદ્ધ આગળ પ્રગતિ ક્યે જશે એ વિશે હવે મને જરા પણ શંકા રહી નથી.

આપણા દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં ખામ કરીને ઉત્સાહ વીમ વર્ષમાં સ્ત્રીઓએ જે ભાગ ભજવ્યો છે તે વિશે મારી જેમ તમે પણ સુપરિચિત છો. દિંદની વર્તમાન ગતિની સરખાતથી જ આપણી સ્ત્રીઓ જાહેર જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અમગદ્ય ભાગ ભજવતી આવી છે અને તેમાં પણ મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ કેએસે નવો જન્મ લીધો ત્યારથી જાહેરજીવનમાં સ્ત્રીઓએ લીધેલો ભાગ ખામ ધ્યાન ખેંચનારો છે. એ ભાગ માત્ર સ્ત્રીઓએ ફાંચેલા અદાલતમાં અને સત્યાગ્રહની લડતમાં જ ભજવ્યો નથી. છૂપી ક્રાંતિકારી લડતમાં પણ ભજવ્યો છે અને એ પણ એવી જ અન્ય રીતે.

એટલે હકીકતમાં જાહેર જીવનનો એવો કોઇ પ્રદેશ કે રાષ્ટ્રિય જીવનનો એવો કે.ઈ પણ ભાગ બાકી નથી રહ્યો કે જેમાં સ્ત્રીઓએ પણ અમગદ્ય ભાગ ભજવ્યો ન હોય. તેમજ એવાં કોઇ કુઝો અને માતનાઓની પણ કમીના નથી કે જે સ્ત્રીઓએ પણ રાષ્ટ્રિય લડતોમાં પુરોતની જોડાણેડ જહાદુરી અને હૃદયપૂર્વક ભાગવ્યાં નહિ હોય—પછી ભલે એ કુઝો સૂખ્યા તરરવા મામડે મામડે ભટકવાનાં હોય, ઉપરા ઉપર સમાજોમાં ભાષણો આપવાં હોય, ઘેર ઘેર યુદ્ધનો સ્વાતંત્ર્ય સદેશ પહોંચાડવાનો હોય, ચૂંટણી-જંગો ખેડવાના હોય કે સરકારી મનાઇ કુઝોનો ભંગ કરીને લોકોનાં સરખોતની આગેવાની સેવાની હોય, પાસની બ્રિટિશ પોલિસોના લાહીના ધાવં ઝીલવાના હોય કે

જેલો અને લુકમોની જરૂરસ કરવાની હોય, દરેક પ્રકારના અપમાનો કે સ્વમાનસમ સહેવાના હોય પણ આપણી સ્ત્રીઓ કોઈ રથજે અને કોઈ પ્રસંગે પાછી પડી નથી. છેલ્લી પણ મહત્ત્વની એક વધુ વાત કહી દઉં કે, છૂપી ક્રાંતિકારી હિંસ્યાલોભાં લાગ લેવામાં પણ આપણી સ્ત્રીઓએ પાછી પાની કરી નથી અને તેમાં પણ એમણે આગેવાનીભર્યો લાગ લીધો છે.

હિંદી સ્ત્રીઓએ આમ બનાવી આપ્યું કે જ્યારે દેશને બીડ પડી છે ત્યારે સ્ત્રીઓએ પણ પોતાના બાંધવોની જેમ નિશાન તાક્યાં છે. રાષ્ટ્રના માટે લડવાની અને દુઃખો સહન કરવાની તમારી શક્તિમાં મારી જે શ્રદ્ધા અહીં હું પ્રગટ કરી રહ્યો છું તે મિથ્યા બકવાદ નથી. હું તો માત્ર તમારો ઉત્સાહ પુનઃજાગૃત કરી રહ્યો છું, કારણ કે તમારામાં મને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. મારો તો અનુભવ એ છે અને સ્ત્રીઓની શક્તિઓનો મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે એટલે જ હું કહું છું કે એવો કોઈ આત્મભંગ નથી, કોઈ એવી ચાતના નથી, કોઈ એવું કાર્ય નથી કે જેમાંથી આપણી બહેનો પાછી પાની કરે.

આપણી માતૃભૂમિની આઝાદી હાંસલ કરવાની આ છેલ્લી અને અંતિમ યોરી છે. કોઈ પણ પ્રજાના હૃદયમાં આવી તક લાગ્યે જ આવતી હોય છે. ફરી 'કદાચ આવતા સો વર્ષમાં પણ આવી ધડી આવશે નહિ. આવી તક આપણી સમક્ષ આવીને એકાએક જામી થઈ એ કેવળ ઈશ્વરની જ કૃપા કહેવાય. આપણે જો આ તકનો પૂરો લાભ ઉઠાવીએ અને દરેક પ્રકારનો આત્મભંગ આપવા તૈયાર થઈએ તો આપણા દેશને મટે કાવશી આઝાદી પ્રાપ્ત કરી શકીશું, સમગ્ર રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરીશું.

બહેનો, આપણા ઉદ્ધાર માટે અંતિમ અને મદાલ રત પ્રયાસ કરવાની છેલ્લી ધડી આવી પહોંચ્યા વિશે મારી જેમ તમારામાંની દરેક દરેકને શ્રદ્ધા હશે. બ્રિટન-અમેરિકાના શાહીવાદનો પરાજય એ જ આ યુદ્ધનો અંતિમ અંતિમ આવવાનો છે એ વિશે મારી જેમ તમને સૌને શ્રદ્ધા હશે. અને ખાતરી રાખજો કે બ્રિટન-અમેરિકાના શાહીવાદના પરાજયમાંથી હિંદની આઝાદીની સિદ્ધિની આપણે આશા રાખી શકીએ એમ હોય.

એટલા માટે હું હંમેશા કહી રહ્યો છું કે ધરી સત્તાઓના અંતિમ વિજયની સાથે હિંદની આઝાદીનો પ્રથમ સંકળાયેલો છે. હિંદ અને ધરીસત્તાઓ-આ બન્ને પક્ષોનો સામાન્ય દુસ્મન એક જ છે, એટલે આપણું બંનેનું ધ્યેય પણ એક જ છે, આપણે એ સામાન્ય દુસ્મન સામે લડવાનું છે.

પછી હાલે ગમે તેટલાં બલિદાનો આપવાં પડે. મંચુક્ત આત્મભોગો આપીને અને ચાતનાઓ ભોગવીને આપણે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

હું માતું છું કે દુઃખ ચાતના, બલિદાન અને યુદ્ધ વિનાય આપણને આપણી આઝાદી પ્રાપ્ત થતી હોય તો પણ તેની કિંમત કાઢીની નથી. આપણે સ્વતંત્ર દેશનું નો પણ આત્મભોગ અને યુદ્ધ વગર મેળવેલી આઝાદી આપણને સાચવી રાખવી મુશ્કેલ પડશે. એટલે જો તમે બ્રિટનની ધૂંસરી કાપી દેવા માગતા હો, સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવા માગતા હો, હાંસલ કરેલી આઝાદી ભવિષ્યના છતિદાસમાં આપણે કહી પણ ગુમાવવા માગતા ન હોઈએ, તો આપણે આઝાદીના યુદ્ધ દરમિયાન એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ કે આપણે આ યુદ્ધમાં વિજય પણ મેળવી શકીએ અને પછી સદાને માટે આપણે જો આઝાદી જાળવી પણ શકીએ.

આપણે જો આઝાદીની કિંમત આપવી જોઈએ. જો કિંમત એટલી યુદ્ધ, બલિદાન અને ચાતનાઓ. આચણે બરાબર લડત આપી શકીશું, આત્મભોગો આપી શકીશું અને આનંદપૂર્વક ચાતના સહી લઈશું અને પરિણામે બ્રિટનના પંજામાંથી મુક્ત થઈશું એટલું જ નહિ પણ સદૈર્ઘ્ય આઝાદીનું રક્ષણ કરી શકીશું એ વિષય મને બરાબર પણ શંકા નથી.

બહેનો, હવે આપણા એ અંતિમ યુદ્ધ માટે છેલ્લી તૈયારીઓ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. એક ક્ષણ પણ હવે ગુમાવી શકાય એમ નથી. કૃત્ય કરવાનો સમય ક્યારે આવી પહોંચશે અને ક્યારે જો માટે હાકલ કરવામાં આવશે એ કહી શકાય નહિ. જો હાકલ માટે હમેશાં તૈયાર અને સાવધાન રહેજો, કાર્ક પણ ધડીએ કૃત્ય કરવા માટે ખડે પગે તૃપ્ત રહેજો. આપણા દિલ્લમાં એક જ વિચાર છુટાતો રહેવો જોઈએ. આપણાં મોંમાંથી આકાશને ફાડી નાખે એવો બુલંદ એક જ યુદ્ધનાદ નીકળવો જેમણે: 'દિલ્હી ચલો ! આગે બદો ! દિલ્હી ચલો ! આગે બદો !'

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ધોરસમાં બનેલા સ્થાનાનમાંથી આખરે યુદ્ધની શરૂઆત થઈ છે. અને દિલ્હીમાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢીશું અને રાજધાની દિલ્હીનો કબજો લઈશું ત્યારે જ એ પુરં થશે અને છેવટે આપણે દિલ્હીના પ્રખ્યાત લાલ કિલ્લા આગળ કવાયત અને કૃત્યકદમ કરીશું.

બહેનો, એક સમયે આપણી વચ્ચે પુરાણા વિચારના અને રૂઢિચરત પુરુષો પણ વસતા હતા. તેઓ તો એમ જ માનતા હતા કે સ્ત્રીઓને રાષ્ટ્રીય લડત

સાથે કંઈ નિરજાત નથી, એ સમગ્ર કાર્ય પુરોના જ પ્રદેશનું છે. આને તો આવી માન્યતા ધરાવનારો કોઈ પણ પુણ્ય આપણામાં હોવાનો સંભવ નથી. જિવંતું હું તો એમ જ માનું છું કે રાષ્ટ્રીય ઘડતરમાં સ્ત્રીઓ પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપશે, નહિ તો હિંદને સ્વર્ગન થવાની કોઈ આશા છે જ નહિ આપણી ઝડપી સુક્તિ માટે જો હું આટલો બધો આશાવાદી હોઉં તો એટલા જ કારણે કે આગામી યુદ્ધમાં સ્ત્રીઓ પોતાનો ભાગ ભજવશે એ વિશે મને પુરી શંકા છે.

રાષ્ટ્રકલો પકડવી એ સ્ત્રીઓ માટે રોજારોપદ નથી એવું માનનારા અહીં ક જન્ય સ્થળે નીકળશે તો હું તેમને કહી સંભળાવીશ કે “દતિદામના પાના ફરી ઉચલાવી જુઓ, જૂતાકાળમાં આપણી બહાદુર સ્ત્રીઓએ શું કયું” છે ? ૧૮૫૭ની મહાન ક્રાંતિના દિવસોમાં બહાદુર રાણીએ શું કયું” છે એ જુઓ.” ૧૮૫૭નું યુદ્ધ તો આપણું પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ હતું. એ યુદ્ધમાં ઝારીની રાણીએ ઘોડેસ્વાર થઈ હાથમાં તનવાર પકડી પુરોના યુદ્ધમાં ફાયાં ફતા. આપણા કમનસીમે એ રણતેય્યા પર સ્ત્રી એ નિષ્ફળ ગર્ભ, માયોમાથ દિદ પણ નિષ્ફળ ગયું. પણ ૧૮૫૭માં ઝારીની રાણીએ ઉપાડેલું શસ્ત્ર આપણે ઉપાડી લેવાનું છે અને પાર પાડનાનું છે એટલા કારણે આ અતિમ યુદ્ધમાં આપણને ઝારીની એક રાણીની જરૂર નહિ પણ દળરો અને લાખો ઝારીની રાણીઓની જરૂર છે. તમે હાથમાં કેટલી રાષ્ટ્રીય પકડી શકો છો કે જેટલા જાળીવાર કરી શકો છો એ પણ એક મહત્વની વસ્તુ છે ખરી, પણ તમારા બહાદુરીભર્યા નૈતિક દર્શાતની જે અમર પડે તે પણ એટલું જ મહત્વનું છે.

જ્યારે તમે સરહદને પેવે પાર જશો અને આપણા દેશનાધવો તમને હાથમાં બંદુકો લઈને કૂચકદમ કરતી જોશે ત્યારે તમારા હાથમાંની બંદુકો બ્યાંગબી લઈને તમે ચાર દહેલું યુદ્ધ લેજો છો, પછી ભલે તેઓ બ્રિટિશ હિંદો લશ્કરના માણસો હોય કે સામાન્ય નાગરિકો હોય.

હવે જે પોતાને હિંદો કહેનારાવતાં હોય તે દરેક સ્ત્રી, પુરુષ, યુવક કે યુવતી બહાર પડે અને હિંદની આઝાદીની તાત્કાલિક પ્રાપ્તિ માટે બલિદાન આપી ચૂકે. એ કરવાનો સમય હવે પાછો ચૂકશે છે એની મને ખાતરી થઈ ગઈ છે.

બહેનો, તમારી સુલ સરઆત જોઈ મને ધણો આનંદ થયો છે મારામાં સ્ત્રીની લાગણી ઊજળી રહી છે. તમારો હિત્સાદ માત્ર રચોનાનને નહિ, મમત્ર

મક્ષાવાને નહિ, માત્ર પૂર્વ એશિયાને નહિ, પણ હિંદની અંદર પણ પ્રેરણારૂપ નીવડશે. જ્યારે આડત્રીસ કરોડ હિંદીઓના કાન પર અંતિમ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ માટેનો તમારી પ્રવૃત્તિઓના પડકાર અગ્રગણિત ત્યારે તેઓ પણ તમારી પ્રેરણાથી, જગત જનશે એમાં મને મુદ્દલ શંકા નથી. તમે જે કાર્ય શરૂ કર્યું છે તેમાં હું તમને ફતેહ ઇન્શુ' છું. આ કાર્ય જેવું તમારું છે તેવું જ અમારું પણ છે.

આ સમાન કાર્યમાં, સમાન યાતનામાં, સમાન બલિદાનમાં, અને સમાન યુદ્ધ આપણે સૌ સ્ત્રી અને પુરુષ, યુવક અને યુવતી, વૃદ્ધ અને જુવાન, ગરીબ અને તવંગર ખેમે ખમા મિત્રાવીને ચલો દૂરકદમ કરી અને આપણા અંતિમ યુદ્ધની શરૂઆત કરી હવે, હિંદની આઝાદી જલદીથી હાંસલ કરીએ.

કાર્ય-ધર્મ અગત્યનું કાર્ય શરૂ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. મેં તમને આગળ જણાવ્યું હતું તેમ જો કાર્ય સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ માટે તૈયારી કરવાનું છે. મેં સમગ્ર દુનિયા સમક્ષ જાહેર કરી દીધું છે કે આઝાદ હિંદ ફોજનો જન્મ થઈ ચૂક્યો છે અને યુદ્ધની તૈયારી કરી રહેલ છે. મને ખાતરી છે કે એક સમય એવો પણ આવશે જ્યારે જગત સમક્ષ જાહેર કરીશ કે “ઝાંસીની રાણી” મેના પણ યુદ્ધ માટે તૈયારી કરી રહેલ છે. આ કાર્યની શરૂઆત તાબડનોખ થવી જોઈએ. હું તો ઇન્શુ' છું કે “ઝાંસીની રાણી” દુકાડીમાં તમારામાં જે જે તૈયાર હોય તે સૌ અત્યારે જ બહાર પડે ને નામ નોંધાવે જેથી “ઝાંસીની રાણી” મેના માટે સ્વયંસેવકાની જરૂરી કરવામાં નકામો સમય ગળત નહિ.

ધનિકલાખ ઝિંદાબાદ !

આઝાદ હિંદ ઝિંદાબાદ !

ખંડ ત્રીથો
અગ્નિપથની યાત્રા

‘जय हिंद’ गुलादो

छो, सोये भारतके नगीनोंको जगा दो,
 आजादी यों लेते है, जग लेके शिरा दो ।
 खै-खार बनो मेर सेरे हिन्द सिपाही,
 दुरमनही सके तोड दो, इक तल्लका गवा दो ॥ १

ऐ, हिन्दके बदलेमें, मद चीत्र मो क्या है,
 गस्तने हो सो भई हमे मार गिरा दो ।
 फर याद राहोदोंकी खुं इग देराथी खातिर,
 हो एक टोली भी, हजारों दुरमनसे तन दो ॥ २

दो भूत, आ तल्लीफ, दमकट, हो घमकट,
 या जल्मे गिरा हमको भी हंस करके दिखा दो
 क्यों लाल खिला मन रहे, दुश्मनके हवासे,
 मन लफ्फे हिन्दकी बही घूम मचा दो ॥ ३ ॥

मोनार कुतुब देखता है राह गुमहारी,
 फल हसको बलन्दीको तिमिसे खज दो ।
 बुल और तमना है न खादिर में दिलमें,
 आजाद हिंद-वतनमें ‘जय हिन्द’ गुला दो ॥ ४ ॥

[૧]

ફોજની નવરચના

એમ લાગે છે કે સુભાષભાણુએ જાપાન અને હિંદી આઝાદ સંઘ વચ્ચેની અવગમણનો ઇતિહાસ ટોકિયોમાં જ જાણી લીધો હતો. શ્રી રાસબિહારી બોઝ અને જાપાની વડા વચ્ચેના દરારેની એમને માહિતી મળી હતી. આઝાદ સંઘનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારનાંની સાથે જ એમણે અગાઉથી જ નક્કી રાખી હોય તે યોજના અનુસાર એક પછી એક પગલાં એમણે ભરવા માંડ્યાં. સૌથી પહેલાં એમણે ‘આઝાદ હિંદ ફોજ’નું સેનાપતિપદ સ્વીકાર્યું અને આ ફોજની સ્થાપનાની સમસ્ત વિશ્વમાં જાહેરાત કરી. અગાઉના પ્રકરણોમાં આપણે જોયું છે કે જાપાની વડો કોઈને કોઈ પ્રકારે આ જાહેરાતનો વિરોધ કરી રહ્યો હતો.

આવી જાહેરાતની ભરતીનો કાર્યક્રમ વેગવાન બન્યો. તાલીમકેન્દ્રની સંખ્યા વધવા લાગી. અંદરની એકતા મજબૂત બની. આઝાદ સંઘનાં જે ત્રણ સ્તરો હતાં—એકના, દ્વિતી અને ત્રીજી—તેની નીચે પ્રમાણે બાંધવા થઈ.

એકતા : માત્ર આપણે એકતા મળીએ અને આપણે એકતા પ્રાપ્ત કરી છે એમ માનીએ એટલું બસ નથી, માત્ર ભેગા મળતું એમાં ખરેખરું એકતા નથી પણ વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં એકતા હોય. તે જ સાચું એકતા કહેવાય. એકતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણી મમક્ષ એક જ હોય, એક જ વિચાર, એક જ નિર્ધાર અને એક જ કાર્ય હોવાં જોઈએ.

પ્રથમ તો જે નેતાને દૈવે કોઈ પણ જાનના રાગદોષ વગરનું આનુભવિતું દિન હોય, દુઃખો અને મુશ્કેલીઓથી જે આપણને હારણથી

આપણી શક્તિ ધરાવતો હોય એવા નેતાને અનુભવવાની આપણામાં શક્તિ હોવી જોઈએ. આપણામાં ન્યાસુધી એરમગમ અને ગ્રમ પ્રવૃત્તિનાં હમે ત્યાંસુધી અમ્ય નહિ સ્થપાય દિદના મુપુગો અને મુપગીઓ તરીકે આપણામાં ફરજ બજાવતી વખતે કોઈપણ જાનના ગગદૈવ વચ્ચે આવવા જોઈએ નહિ.

જુદા જુદા માણસો જુદા જુદા વિચારો ધરાવતા હોય કે. ન્યાસુધી જેઓ પોતાના નિયિત અને અવગ વિચારો મનમાંથી દૂર કરી શકે નહિ ત્યાંસુધી આપણે હમેશા એકબીજાથી અલગ જ રહીશું. આપણી વચ્ચે જાતિ, ઉમર, કેમ કે ધર્મના બેદબાવ વચ્ચે સતત વિશ્વાસ ચાલુ રહેવો જોઈએ. આપણે જો આજની સોનેરી તકોનો લાભ ઉઠાવી શકીશું નહિ તો એને માટે હોયપાત્ર આપણે પોતે જ કરશું.

શ્રદ્ધા : દરેક માણસને પોતાનામાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ, તેમ જ પોતે જો કામ ઉપાડ્યું છે તે પૂરું થયું જ એવો એને આત્મવિશ્વાસ હોવો જોઈએ. કદી દ્યુપનું બનશે નહિ કે પાછા હાથો નહિ. હમેશા એમ જ અને એવી જ કલ્પના કરો કે બીજા કોઈ જો કામ પાર પડી શકતું હોય તો તમે પણ એ કામ પાર પાડી જ શકશો. મનમાં જો એક વખત શંકાએ ધર કહ્યું તો આપણને પગભય મળવાનો જ કે શંકા એ આપણો દુશ્મન છે. જેને પોતાનામાં કે પોતાનાં કામમાં શ્રદ્ધા નહિ હોય એનું કામ આખરે નુકસાનકારક જ નીવડનારું છે. સપ્ત્યું શ્રદ્ધાથી જો કામ શરૂ કરવામાં આવશે તેમાં અવરજ ફોલ મળશે તમે ઝડપેર તમારું ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકશો એક બક્ષિમાં કામ કરવાની હોશિયારી હોય પણ તેને પોતાનામાં આત્મવિશ્વાસ નહિ હોય તો એ સુસ્ત પડ્યો રહેશે અને એ કદી પણ કામ કરવા પ્રગત નહિ થાય. માટે તમે તમારામાં અને તમે જો કામ કરો તેમાં પૂરી શ્રદ્ધા ગણો. તમારી સુતુપ્ત બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાથી તમે એ કરી શકશો એમ ચોક્કસ માનજો. કદી કોઈને વશ ન બનો અને તમે હમેશા ફોલ પામશો.

કુરબાની : ન્યાસુધી પરદેશી પ્રજા આપણને આપણા જ દેશમાં મુશ્કામીમાં ગમતી હોય ત્યાં સુધી આપણે સુસ્ત બની દૂર કેમ રહી શકીએ ? દિંદમાંના આપણા બાપો કરોડો મધુઓની દરિદ્રતાનો ખ્યાલ કરો. આપણા દેશમાં આપણા પુત્રો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો દુખો ભોગવતા હોય ત્યાં આપણે જેદરકાર કેમ રહી શકીએ ? એમના દુખો જોઈ આપણામાં અનુકંપા જગવી જોઈએ. આપણી મતમૂલિની આઝાદી માટે આપણી જાતનો ભોગ

આપવાની ફરજનું લાન ચલું નોંધ્યો. હિંદ આઝાદ થાય એ માટે આપણે આપણા સર્વસ્વનો ભોગ આપવો નોંધ્યો.

આપણા દેશમાં લેલો જે યાતનાઓ ભોગવી રહ્યા છે તેની સરખામણીમાં આપણે સર્વસ્વનો ભોગ આપીશું તો પણ એ માફતી જ ગણાશે.

ચિટ્તન કહે છે કે એ “આઝાદી માટે લડે છે.” પણ એને એટલું લાન ચલું નથી કે હિંદ એ જ પરણ કરી રહ્યું છે, એ માટે એનો દાવો વધુ સહર છે. હિંદ પ્રત્યેનો ચિટ્તનનો વર્તોવ પેલા આરબ અને જીંટની વાર્તા જેવો છે. જો આપણે હતાશ બનશું અને સર્વસ્વનો ભોગ આપવામાં નિષ્ફળ બનશું તો આપણે બીજી પ્રજાઓની ધૂંસરી નીચે હાથેમાં ગુલામ પ્રજા તરીકે જ રહીશું. આજસ તંદ્રામાંથી હવે જાગો અને કુરબાની કરો !

પ્રતિજ્ઞા ૫૧

સૈનિકો માટે નીચે પ્રમાણેનું પ્રતિજ્ઞાપત્ર તૈયાર થયું અને હજીરોના દસ્તાખત એ ઉપર પડી ચૂક્યા.

“સર્વબાપક અને સર્વજીવોના પરમાત્માને મારી સમક્ષ રાખીને હું એ મારું ગંભીર અને પવિત્ર કર્તવ્ય માનું છું કે—

૧. લશ્કરી અને તમામ માર્ગો દ્વારા સર્વ પ્રકારના વિદેશી આધિપત્યમાંથી મુક્ત કરી સંપૂર્ણ આઝાદીની સ્થાપના કરીશ.

૨. હિંદના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો અને વિવિધ કાષ્ટોના અનુયાયીઓમાં એને પ્રચાર કરીશ.

૩. હિંદના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની વેદી પર મારા રાષ્ટ્રના સ્વચ્છ અને હિંદના રક્ષણાર્થે મારા સર્વસ્વનું હું અર્પણ આપીશ.

૪. હિંદી આઝાદી સંઘ સાથેના મારા સંબંધ દરમિયાન મારી ઉપર જે દુઃખો અને યાતનાઓ આવી પડશે તે તમામ હું દસતે મોંએ સહન કરીશ અને એ માટે સગવડોમાંથી, આશ્રિતો કે મારા પોતાના માટે કોઈ પણ પ્રકારના બદનાની આજ્ઞા રાખીશ નહિ.”

૫. 'દિંદી આઝાદ ફાજ' અને તેના સભ્યો ને આફસરો અને નેનાઓ નીમાય તેમની આઝાદી, સુચનાઓ અને સલાહને કોઈ પણ પ્રકારની ફરિયાદ વિના હું તાબે થઈશ.

૬. 'દિંદી અઝાદી સંઘ'માં કોઈ પણ આસ હોદ્દા કે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા અટે હું આશ્રય રાખીશ નહિ અને મને ને કાઈ સોંપવામાં આવશે તે હું અંતઃકરણપૂર્વક વફાદારીથી બળવીશ.

૭. 'દિંદી રુષિય કોએમ્પ્રેસ'ને દિંદીના ભારિ જવાબદારીને આખરી નિર્ણય કરનાર એક માત્ર શક્તિમાન રાજકીય સંસ્થા તરીકે હું માન્ય રાખીશ."

બીજું પત્રક

મૂળ તો જાપાનના યુદ્ધ-કેદી તરીકે અને એ પછી મુક્ત રીતે ને સૈનિકો ત્યાં હતા તેઓ ઉપરના પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપરાંત નીચેનું અરજીપત્રક પણ બરતા હતા.

"હું અથવા દિંદી રવાતગર સંઘની આઝાદ દિંદી ફાજમાં જોડાઈ છું અને મારું નામ નોંધાવું છું.

અને કોઈ પણ પ્રકારના પરદેશી આધિપત્ય, અંકુશ અને લાગવગથી મુક્ત એવા દિંદીની સંપૂર્ણ આઝાદીની પ્રાપ્તિ અર્થે જરૂર પડે હરકોઈ આત્મબોગ આપવાની આથી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

અને અથવા હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે સેવા અર્થે વખતોવખત ત્યાં અને ને ઉપરી અધિકારીઓ નીચે મને મૂકવામાં આવે એમના વાજબી અને કાયદેસરના તમામ હુકમોને માગ જીવના જોખમે પણ વફાદારી અને પ્રમાણિકપણે, સામે પ્રશ્ન કયો વગર તાબે થઈશ, અને એ અમલમાં મૂકીશ.

અને હું ગર્વી તા, અને અંતઃકરણપૂર્વક મારી જાતે દિંદીને સમર્થન કરું છું અને જરૂર કરું છું કે દિંદી રવાતગર સંઘને નિષ્ઠાપૂર્વક વળગી રહીશ અને તેને વફાદાર રહીશ.

નામ.....

''રૂપાલ ઓફિસ . ...

હોદ્દો.....

તંદસ્તીવ.....

હુકમી.....

જિલ્લો.....

ગામ.....

નીચે પ્રમાણેના હોદ્દાઓ અને દરજ્જાઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા.

હોદ્દો	દરજ્જાઓ
જનરલ ઓફિસર	જનરલ
ફિલ્ડ ઓફિસર	કર્નલ લેફ. કર્નલ મેજર
સપ્લાઈ ઓફિસર	ટેકન લેફ્ટનન્ટ ર/મેજ.
સબ ઓફિસર	સબ ઓફિસર
નોનકમિશન્ડ ઓફિસર	હવાલદાર નાયક લે/નાયક
સેનિક	સેનિક

જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં સેવા ફેળના કાર્યની ગ્રહણી નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવતી હતી.

સેનાપતિ

સરકારી ઇન્ચાર્જના ડિરેક્ટર
(સરકારી ઇન્ચાર્જના ડિરેક્ટર સરકારી ભરતી, પૂર્વ તાલીમ,
વહીવટ, અને અવસ્થા માટે જવાબદાર છે)

સામાન્ય કચેરીઓ	નાણાંખાતું	અસુસી	પ્રચાર અને માહિતી (મંત્રી)	નવજીવાન પ્રવૃત્તિ (મંત્રી)	રાહત (મંત્રી)
----------------	------------	-------	----------------------------------	----------------------------------	------------------

સામાન્ય કચેરીઓ : શાખાઓનો પત્રબવહાર, મંરથાઓ, રોડ, આગ્રહ હિંદ ફેળના માણસોની નિમણૂક વગેરે—
નાણાંખાતું : અદાલત પત્ર તૈયાર કરવું, ફાળો ઉધરાવવાની યોજના ધકવી, હિમાબો રાખના અને તપાસવા.

અસુસી : સામાન્ય, ખાસ.

પ્રચાર અને માહિતી : વાણ્યપ્રવચન, અખબાર, પ્રકાશનો, સંશોધન, પ્રચાર અને યોજનાઓ.

નવજીવાન પ્રવૃત્તિ : જુનાનો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના વિકાસો માટે ક્રાંતિકારી તાલીમની નીતિની યોજના કરવી
નવજીવાન તાલીમકેન્દ્રોનું નિરીક્ષણ.

રાહત : પૂર્વ અધિકારના હિંદોઓ માટે રાહત, વૈભવીક મદદ અને સામાન્ય સુખસમવડ માટે અવસ્થા કરવી

[૨]

‘ઝંસીની રાણી’ સેના

નેતાશ્રીએ હમણું હતું ને રીતે સ્ત્રીઓ માટે તાલીમકેન્દ્રો ખોલવાનો સમય હવે આવી ગયો હતો. સ્થાનાનમાં શરૂ કરવામાં આવેલા પહેલા તાલીમકેન્દ્રમાં માત્ર ૧૫૬ બહેનો જ આવી હતી. એની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા વખતે સુભાષચાણુએ એમની સમક્ષ નીચે પ્રમાણે પ્રવચન કયું હતું.

બહેનો! અને બાઇઓ,

ઝંસીની રાણી રેજીમેન્ટ માટેના આ તાલીમકેન્દ્રની સ્થાપના એક અગત્યનું અને સૂચક પગલું છે. પૂર્વ એશિયામાંનાં આપણાં આદિવાસીની પ્રગતિ એ એક મહત્વનું સીમાચિહ્ન છે.

એની અગત્ય પિછાનવા માટે તમારે એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે કે આપણે આન્દોલન એ કેવળ રાજદ્વારી આન્દોલન નથી. આપણે તો, ઉત્કર્ષ, આપણા દિલ્હી રાષ્ટ્રના પુનરુત્થાનના મહત્કાર્યમાં જોડાવાનું છે. આપણે, વાસ્તવિક રીતે, દિલ્હી રાષ્ટ્રમાં નવો પ્રાણ પૂરી રજા છીએ, અને આ નવા પ્રાણનું, આ નવા જીવનનું ધકતર સંગીન પાવા પર યાપ એ જોવું આપણે માટે અગત્યનું છે. યાદ રાખજો કે આપણે આ પ્રચાર માટેનો એક તુછો નથી ઊભો કર્યો. આપણે આપણી નજર સમક્ષ, દિલ્હીના પૂનર્ન્ન થતો નિરખી રજા છીએ. આપણી ભગિનીઓમાં પણ એ નૂતન પ્રાણનો સંચાર આપણને આજે દષ્ટિગોચર થઈ રહ્યો છે.

આપણે મદાન અને ભગ્ય જીતકાળના વારસદારો છીએ. હિન્દુ જો ભગ્ય પ્રજ્ઞાલિકાઓની ભૂમિ ન હોત તો આમાં ઝંસીની રાણી જેવી વિરાંગના કદી

પાકત જ નહિ. હિન્દની મદાન નારીઓનો ઇતિહાસ તો વેદના જોડેલો પુરાતન છે. હિન્દમાં જ્યારે સંસ્કૃત સમ્યતાનાં અમી પીને એક ગૌરવશાળી સમાજ ઊભો થયો હતો ત્યારથી જ હિન્દી સ્ત્રીઓની મહત્તાનાં મૂળ નખાઈ ચૂક્યાં હતાં. જૂતકાળમાં મદાન નારીઓને જન્મ આપનાર હિન્દના ઇતિહાસમાં જ્યારે યોગ્ય ધડી આવી ત્યારે એ જ હિન્દુસ્તાને, ઝાસીની રાણીનો જન્મ આપ્યો. આજે પણ આપણા ઇતિહાસમાં એક ગંભીર ધડી આપણી સામે આવી ઊભી છે અને મને શ્રદ્ધા છે કે હિન્દની સ્ત્રીશક્તિ એનો મુકાબલો કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે. આઝાદીના સંગ્રામ માટે હિન્દ એક ઝાસીની લક્ષ્મીબાઈ પેદા કરી શક્યું તો આજે જ્યારે સમગ્ર હિન્દના ૩૮ કરોડ હિન્દીઓની આઝાદીનો સંગ્રામ ખેવાઈ રહ્યો છે ત્યારે હિન્દુસ્તાને એક નહિ પણ હજારો લક્ષ્મીબાઈઓ પેદા કરવાની રહે છે—અને હિન્દ એ પેદા કરશે જ એમાં મને શંકા નથી.

હિન્દના પુરાતન કાળના ઇતિહાસમાં મૈત્રીથી, ગાર્હી વગેરે જવલનત વ્યક્તિઓની પ્રતિભા આજે પણ આપણી આંખને આંજી રહી છે. તેમ જ અર્વાચીન કાળના ઇતિહાસમાં પણ મદારાષ્ટ્રની અહલ્યાબાઈ, બંગાળની રાણી લખાવી, રત્નીઆબેગમ અને તુરજકાનની પ્રતિભા આપણું લક્ષ્ય રોકી રહી છે. હિન્દમાં ક્ષિત્રનું શાસન રચપાત્રું તે પહેલાંના જ કાળમાં આ બધાં પોતાની તંત્રસંચાલનની પરાંપકારી શક્તિનો પરિચય પ્રગટને આપી ગયાં હતાં. હિન્દની ભૂમિમાં અનેક રત્ન પાકે છે અને પાકશે એની મને ખાતરી છે. હિન્દનાં આ જગતનાં ઉદ્ધાનમાં અદ્ભુત પ્રુષો ખીલવાનાં છે એની મને શંકા નથી.

જ્યારે ૧૯૨૧માં હિન્દમાં એક નવો રાજદારી યુગ શરૂ થયો ત્યારે આપણી હજારો અને લાખો બહેનોએ, એ વખતે શરૂ થયેલાં આંદોલનમાં મૂકાવ્યું, અને અપ્રતિમ યોગો આપ્યા. એ વખતે તો જેલ જવું એ એક ધણી મોટી બાબત હતી. કારાવાસની અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવા માટે આપણા હિન્દી ભાઈબહેનો અગ્રજ જન્માં અને ૧૯૨૧માં, કશ્મીરની એ જેલો કેરી. શિકારાઈ ગઈ હતી તેનું હજી મને બરાબર સ્મરણ છે, બ્રિટિશરોએ બે વધુ જેલો આંધી પણ એ વધારાની જેલો પણ થોડા જ વખતમાં ખીચોખીચ કરાઈ ગઈ.

બ્રિટિશરોએ જ્યારે માલમ પડ્યું કે હિન્દીઓને હવે કારાવાસનો ભય રહ્યો નથી ત્યારે એમણે પોતાની ચાલબાજી બદલી. તેમણે નેતાઓને જેલમાં નાંખીને, એમણે આમસમુદાય સામે લાઠીઓ અને ગોળીઓનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું. એ વખતે સવિનય કાનુન ભંગની ચળવળમાં ભાગ લેવો એટલે લાઠી અને ગોળી ખાવા, ઘુસીની તૈયારી રાખવી એવું મનાતું અને એમ છતાં પણ માત્ર પુરુષો જ નહિ પણ

સ્ત્રીઓ સુદાં દબારોની સંખ્યામાં એ લાઠી અને ગોળી ચેતનાના પર ત્રીલવા માટે મેદાને પડી. કલકત્તામાં એક વખત જ્યારે અમે સરકારના હુકમનો અનાદર કરીને સરઘસ કાઢ્યું હતું ત્યારે પોલિસોએ આ સરઘસ વીખેરવા માટે જખરે લાઠીયાળું કર્યો હતો. એ વખતે અમારી અને પોલિસની વચ્ચે અમારી હિન્દી બહેનોએ એક અભેદ દિવાલ રચી દીધી હતી અને એક તરફ પશુ ખરવા સિવાય લાઠીઓની ઝડી ચોતાનાં ચરીર પર ત્રીલી હતી. એ દરમિયાન અમારી આંખ સામેથી દૂર નથી. હિન્દી સ્ત્રી-શક્તિ ઉત્તરોત્તર કેવી પ્રગતિ કરતી હતી તેની અને ત્યારે પ્રતીતિ થઈ હતી.

માત્ર સવિનય કાનુનજંગની ચળવળના ઇતિહાસમાં જ નહિ પણ ક્રાંતિકારી પક્ષની ચળવળના ઇતિહાસમાં પણ આપણને આપણી હિન્દી વિરાગનાઓનાં અદ્ભુત કૃત્યોનાં ઉદાહરણો જોવા મળે છે. કેટલીએ સાદસિક ક્રાંતિવાદી બહેનો મારી મિત્રો છે. સવિનય કાનુનજંગ માટે એક પ્રકારની ઠંડી તાકાતની જરૂર પડે છે; ક્રાંતિકારી ને—એક બીજા પ્રકારની, વધુ સક્રિય ગણ્યાં એવી તાકાતની જરૂર પડે છે. આવા પ્રકારની તાકાતની પણ આપણી બહેનોમાં કાંઈ હિયુપ નહોતી. ૧૯૩૧માં અંગ્રેજ મેજિસ્ટ્રેટ ઉપર એ બાળાઓએ ગોળી ચલાવી હતી. એ બાળાઓમાંથી એકની ઉંમર ૧૬ વર્ષની અને બીજીની માત્ર ઉંમર ૧૭ વર્ષની હતી. હિન્દમાં તે વખતે સામાન્ય માણસો મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ જમા રહેતાં ઘરઘરતાં, પણ આ બે બહેનો તો સીધી મેજિસ્ટ્રેટને ઘેર ગઈ અને એને ગોળીએ દીધી. આ બહેનોની હિંમત કેવી અદ્ભુત હશે તેની કલ્પના તમે જ કરી લેજો. આવી હિંમત કંઈ આકાશમાંથી ટપકી પડતી નથી. એવો હિન્દની ધરતીનું સ્વયંબૂ તત્વ છે. હિન્દની જાન્ય અણ્ણસિકામાં એનાં મૂળ રહેલાં છે.

૧૯૨૮થી હિન્દી સ્ત્રી-સંસ્થાઓમાં હું રસ લેતો આવ્યો છું અને મને માત્રમ પડ્યું છે કે મારી બહેનોને જો ચોખ્ખ તક મળે તો તેઓ ગમે ત્યારે પણ વિકટ પ્રસંગને પહોંચી વળી શકે એમ છે. બંગાળમાં એક રાષ્ટ્ર મદિલા સંઘ હતો. એણે બારે મુંદર કામગીરી જાળવી હતી. ૧૯૨૮માં ૫૦૦ સ્ત્રીઓનું એક સેવિકાદળ ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું. આ દળની પરેડ સુંદર રીતે થતી અને તેઓ શિસ્ત પણ એવી સુંદર રીતે સાચવતાં કે તેમની જેટલી પ્રશંસા કરીએ એટલી એાછી છે. હિન્દી મદિલાઓને જો વેગ, પ્રેરણા અને કામ કરવાની તક આપવામાં આવે તો તેઓ કાંઈ પણ કામ સફળતાથી પાર પાડી શકે એની અને ત્યારે ખાતરી થઈ હતી. એક ગુલામ દેશમાં, જે અને

જેનાં હથિયારો મળી શકે તે અને તેનાં હથિયારો વડે, બહેનોને તાલીમ આપતી મહિલા સંસ્થાઓ મેં દિંદમાં જોઈ છે. લાઠીઓ અને ખંજર વડે તાલીમ લેતી બહેનો મેં જોઈ છે. તેમની પ્રગતિ હંમેશા મારા સાનંદાચરણો વિષય બની રહી છે.

આથી જ્યારે મેં, હિન્દી સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનનું સુત-સંચાલન હાથમાં લીધું ત્યારે આપણી બહેનોને પણ, હાલની મંભીર પડીએ, બહેનોની સેવા કરવાની તક આપવી જોઈએ એવું મને લાગવા માંડ્યું. મેં આ અંગે ધણીની સલાહ લીધી અને ધણીઓએ મને કયું કે, મહિલાઓની ટુકડી દિંદમાં જામી કરવાનું બહે સહેલું હશે પણ પૂર્વ જોશિયામાં તો એની ટુકડી જામી કરવી ભયમજ્જ અસંભવિત છે. પણ એ લોકોનું આ મંતવ્ય મારી શ્રદ્ધા ચલાવમાન કરવામાં શક્તિમાન નિવડ્યું નહિ...અને આજે, આપણી બહેનોએ પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિનું તાદૃશ્ય દૃષ્ટાન્ત તમે તમારી નજરો નજર જોઈ શકો છો. એમનું કામ તો જુમાઈવી શરૂ થયું હતું અને તેમને માટેનું તાલીમ કેન્દ્ર ખોલવામાં અત્યાર સુધીનો જે વિલંબ થયો છે તેમાં એમનો કંઈ વાંક નથી. એ કેન્દ્ર માટેની જરૂરી બચત કરવામાં અને જરૂરી સ્થાન શોધવામાં એમને જે મુશ્કેલીઓ નડી હતી તેથી જ આ વિલંબ થયો છે. એ દરમિયાનમાં આપણી બહેનોની ધીરજ ખૂદી મઈ હતી તેની પણ મને ખબર છે તેઓ તો એક પ્રતિનિધિમંડળ દ્વારા મને પૂછાવવા માગતા હતા કે હું તેમને બૂટ્ટી મથો હતો કે શું? આજે આ તાલીમભાવણી તૈયાર થઈ ગઈ છે અને ઝાંસીની રાણીના જન્મદિને જ એની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા થાય છે એ જોઈને મને ધણો સંતોષ અને આનંદ થયો છે.

આજે મારે ઝાંસીની રાણી વિશે બે શબ્દો કહેવા છે. ઝાંસીની રાણીએ જ્યારે જંગમાં ઝૂકાયું ત્યારે એની ઉંમર માત્ર વીસ વર્ષની હતી. વીસ વર્ષની એ યુવતી, ઘોડો પલાણીને, તલવાર વીંચતી જ્યારે રણમેદાને પડી હશે ત્યારે એના ચિત્તમાં શા શા વિચારો ઝગમગ ગયા હશે તેની કલ્પના તો તમે જ કરી લેજો. સાથેસાથ એની હિંમત અને એના જુરખાની કલ્પના પણ તમે કરી લેજો. એની મામે લડનારા અંગ્રેજ સેનાપતિએ જણાવ્યું હતું કે “બળવાખોરોમાં સૌથી ઉત્તમ અને સૌથી બહાદુર એ હતી” એને આ વસ્તુ કળ્યૂવ રાખવી પડી હતી. કારણકે ઝાંસીની રાણીની વીરતા, વાદળથી છાયો સપ્ત છૂપી શકે નહિ એમ કાઠ્યી છુપાવી છુપાવાય એમ નહોતું. પહેલાં

તો એ ઝાંસીના કિલ્લામાં રહીને લડી અને જ્યારે એ કિલ્લાને ઘેરો નાખવામાં આવ્યો ત્યારે એ ત્યાંથી છટકીને કાલ્પી પહોંચી. ત્યાં આગળ રહીને પણ એણે પોતાનું યુદ્ધ જારી રાખ્યું. આ રણ-ઝોખરા ઉપરથી પણ જ્યારે એને પાછો હઠવાનો વખત આવ્યો ત્યારે એણે તાત્પર્ય રીતે સાથે સંધિ કરીને, ગ્વાલિયરનો કિલ્લો કમળે કર્યો અને એ કિલ્લાને એક મથક બનાવીને અંગ્રેજો સામેનું યુદ્ધ જારી રાખ્યું. આ હેલ્લી અને મહાન લડાઈમાં લડતાં લડતાં એ મૃત્યુ પામી.

એક કરતાં વધુ પરાજયો પચારી જઈને પણ લડાઈ જારી રાખવામાં કેટલી દિગ્મત જોઈએ છે એનો ખ્યાલ સહેલાઈથી નહિ આવી શકે. આ વીસ વર્ષની રાણીએ જે ધીરતા અને જે વીરતા બતાવી છે તે તો આપણે માટે ચિરંજીવી પ્રેરણા સમાન બની રહેશે.

કમનસીબે ઝાંસીની રાણીનો પરાજય થયો. પણ એ કાંઈ એનો વ્યક્તિગત પરાજય નહોતો. એ તો સમગ્ર દિવંદનો પરાજય હતો. એનું શરીર આજે ભથ્થે જીવતું ન હોય પણ એનો આત્મા-એનો જુસ્સો તો કદી મરવાનો નથી. દિવંદ ખીજી ઝાંસીની રાણીએ પેદા કરશે અને વિજય માગે પ્રસ્થાન કરશે.

આજે જે તાલીમ જાવણી હાલ રહી છે એમાં આપણી ૧૫૬ બહેનો તાલીમ લેવાની છે. પણ હું તો આરા રાખું છું કે સ્થાનાનમાં આ ૧૫૬ નો આંકડો વધીને ૧૦૦૦નો આંકડો થોડા જ વખતમાં થઈ જશે. થાણે-૩ અને બર્મામાં પણ બહેનો માટેની તાલીમ જાવણીએ જોવામાં આવી છે પણ સ્થાનાનમાં તો જાવણી એ મધ્યસ્થ વડી જાવણી છે અને આવી મધ્યસ્થ જાવણીમાં તો દળર ગેટવી ભવિષ્યની લક્ષ્મીગાઈઓ દોવી જ જોઈએ એવું માઈ માનવું છે.

સ્થાનાન ખાતેની ઝાંસીની રાણી દુકડીના સરદારે તમારી મજાક દમણાં જ પ્રવચન કર્યું. એમણે, રાત દિવસની અવિશ્રાન્ત તૈયારી કરીને પણ દિલ્લી તરફની રૂય માટે કટિબદ્ધ થવાનો, એ દુકડીનો અગમ નિર્ણય પણ તમને વણુંવી બતાવ્યો. આજે “ચલો દિલ્લી”ની ઘોષણા જ્યારે મારી બહેનોના મુખમાંથી હું સાંભળું છું ત્યારે માઈ હૃદય આનંદથી ઊઠરાઈ જાય છે. મારા સાર્થકોએ મજાક આ નાદ માથે હવે મારી બહેનો પણ સામેલ બની છે.

હવે મારે ઝાઝું રહેવાનું નથી. અત્રે હાજર રહેલા પ્રતિનિધિઓ મારા સંદેશનો પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં પ્રચાર કરે અને તમારી સમક્ષ મેં રજૂ કરેલો કાર્યક્રમ પૂરો કરવા પ્રૃથક અને એકત્રીય જ આગ્રહ મારે કરવાનો છે.”

શ્રીઓના સહકારની સુભાષબાબુએ જે આશા રાખી હતી તે આ તાલીમ કેંદ્ર પછી પણ ૩૫માં ફળવા લાગી. ‘ઝંમીની રાણી’ ડેજમેન્ટની રચના થતાં જ એમાં શ્રીઓ ભેગાવા લાગી. એક અદ્ભુત બ્યક્તિત્વ ધરાવતી બહાદુર નારીનું નેતૃત્વ આ વિભાગને મળી ગયું. સુભાષ બાબુ પછી ફાર્કના નામનું વધુમાં વધુ બંદુ પથરાયુ હોય તો તે ભારત વર્ષની બહાદુર કન્યા લક્ષ્મીનું. એનાં નેતૃત્વ નીચે શ્રી-પ્રવૃત્તિને વિકાસ થતો જ ગયો.

આપણે એમ કહી શકીએ કે મંત્રથી ઝાંમીની રાણી, અદ્યામાબાઈ, ચાંદબીબી, રઝિયા બેગમ અને ભવાની વગેરે દિંદના ઇનિહામની તવારીખ સજ્જનાર ભારત પુત્રીઓમાં એક વધુ ઉજ્જવળ નામ ભમેગયુ છે, અને તે છે કનલ લક્ષ્મીનું. આઠ દિંદ ફાજ કે નેતાજીના નામોચ્ચારણ સાથે જ કેપ્ટન લક્ષ્મીનું નામ હોઠે આવે છે.

સરકૃતમાં સુભાષિન છે. યુવાની, ૩૫, ધન કે ખુદ્દિમાંથી ગમે તે એક હોય તો માણસને તેનો મદ ચડ્યા વિના રહેતો નથી. પરંતુ જ્યાં મારે વસ્તુ ભેગી થઈ હોય ત્યાં શું જા સુભાષિન કેપ્ટન લક્ષ્મી બોલું પાડે છે. બત્રીસ વસંતો એમણે વટાવી છે. ‘ચલો દિલ્હી’ કે ‘જય દિંદ’નો એ પોકાર કરે છે ત્યારે આ નારીની પ્રત્યેક રેખામાંથી વતનની આઝાદીની તમન્ના જળે કે મૂર્તરૂપ ધારણ કરે છે કોઈ વિખ્યાત ચિત્રકાર સર્જેલી કોઈ સૌંદર્યમૂર્તિના મુખ્યદ્રને મળતો સુરેખ એમનો ચહેરો છે. એ બોલે છે ત્યારે જળે કૃત વેશય છે, દસે છે ત્યારે નિખાલસતા ટપકે છે. કોઈ કવિની કલ્પનાએ જળે કનલ લક્ષ્મી બની આવતારે ધાર્યો હોય! એમનું કુટુંબ શ્રીમંત છે. કુટુંબીઓમાં એમની માતા મદ્રાસ કોંગ્રેસના સુમસિદ્ધ આગેવાન શ્રીમતી અમ્મ સ્વામીનાયન, બે ભાઈ અને એક બહેન છે. એમના પિતા મદ્રાસના જાણીતા બેરીસ્ટર ગણાતા હતા. કે. લક્ષ્મીના શેષવમાં જ પુત્રીએ પિતાની મીઠી ઝાંચ ગુમાવી હતી.

તત્કાલ, નવમ ઉપરાંત રમતગમતના-ખાસ કરીને ક્રિકેટ અને ટેનિસના-પણ એ બારે શોખીન હતા. સિનેમાનું પણ જબરું આકર્ષણ હતું. આમ છાત્રજીવન ખૂબ એકચર્યામયમાં વીત્યું. એમના કુટુંબીજનો જાતુંદરિએ ગણાવેલા

સાહિત્ય, સંગીત અને કલાના ભારે શોખીન છે. મોટરમાર્ગે પ્રવાસ ખેડવાનો ધણો લઢાવો લક્ષ્મીએ લીધો છે. પૂરઝડપે એમની ચોકલેટ રંગની મોટર દોડી જતી હતી ને પોલિસે અટકાવવાના પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે માર્ગ પર મોટર થંભી. કોલ પામતા પોલિસે રહ્યું :

“કેટલા વેગથી મોટર હંકારવી તે ખબર નથી આપને?”

“વેગને બંધનો કેવો” એને પેલો પોલિસ વધુ કંઈ કહેવા પ્રયત્ન કરે છે; શબ્દો એના મોંમાં જ રહી જાય છે ને લક્ષ્મી પૂરપાટ મોટર હંકારી જાય છે.

એમને વિષે એવો જ એક બીજો પ્રસંગ ખૂબ જણીતો છે.

માતાપુત્રી એક વાર ગાડીમાં પ્રવાસ કરવા હતાં. એ જ ટૂંનમાં શ્રી. જે. કૃષ્ણમુર્તિ પશુ પહેલા વર્ગમાં હતા. એમની ઓળખાણ આપીને માતા જતી રહી. પછી લક્ષ્મીએ પહેલા વર્ગના આ ધર્મપ્રચારક પાસે જઈ સીધો જ પ્રશ્ન કર્યો: ‘શા માટે તમે પહેલા વર્ગમાં પ્રવાસ કરો છો? જનતાના સંપર્ક માટે તમારા જેવાએ તો લોકોની સાથે જ રહેવું ધટે.’ કહી પશુ આવી આશા નહિ રાખનાર ધર્મપ્રચારક જરાક મૂંઝાયા ને પછી સસ્મિત કહ્યું “બેન, મારી જગ્યાએ તમે આવી જાઓ. તમારા ડાખમાં હું બેસીશ.”

નાનકડો ભાગતો આ પ્રસંગ લક્ષ્મીની નિર્ભયતાના દર્શન કરાવી જાય છે. એક વખત તો આખી ચે મોટર ઊંધી વળી ગઈ હતી તથાપિ મન પર કાબૂ આણી જાણે કર્યું જ ન બન્યું હોય એમ, સ્વસ્થ ચિત્તે, હથેલી રોકેટ લઈ, ટેનિસ રમવા એ ઉપડી ગયેલાં.

આમ છતાં આઝાદીની ખ્યાસ તો એમના હૈયામાં સતત હતી. ઇન્દિરની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી એમની સાથે લક્ષ્મીનાથી બેઠાવા અનેક સુવકો તત્પર થયા હતા. પરંતુ એમને તો પીડિતો ને બાવલોની શુશ્રૂષા કરવી હતી. આથી એ મદ્રાસની મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થયા. ને અહીં બેંગ્લોરના ખી. કે. નામ જીંડરાવ નામના એક બ્રાહ્મણ સુવાન સાથે એમને સંબંધ બંધાયો. એ વિમાની હતો. જને એમાં ખૂબ રૂચી. છેવટે જનેના લગ્ન થયાં. એક મા વિના સર્વને આથી આશ્ચર્ય થયું. તખીખી શિક્ષણ દરમિયાન એ ઇંગ્લેન્ડ ગયા. ત્રણ ચાર મહિના ત્યાં રહ્યાં પશુ ખર્ચા. લક્ષ્મીએ વિમાની સાથે કરેલાં લગ્ન ઝાઝો સમય ટક્યાં નહિ. આજે ચ એમના જૂના પતિ તાતા એરલાઇન્સમાં વિમાની તરીકે કામ કરે છે. પાછળથી એમણે મદ્રાસ મેડિકલ

કારણે દિલ્હિસ્તાન કદી યુદ્ધ ખેડી શકતું નથી. આજે પરિસ્થિતિ જ એવી નિર્માણ યર્ષ છે કે આપણે આપણી એ બંને ખોટ પૂરી કરી શકીએ છીએ.

રાષ્ટ્રીય ફોજની રચનાએ આપણને આટલી પ્રગતિ કરાવી છે. દિલ્હી આઝાદ સંઘ નો આઝાદ દિલ્હી ફોજ ન રચી શક્યો હોત તો તેનું રથાન કદી ભીંચુ આવત નહિ. અને સામાન્ય પ્રચારકાર્ય કરતાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ એ કરી શકત નહિ. આઝાદ દિલ્હી ફોજના કારણે જ આજે આપણે કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવાને શક્તિમાન થઈ શકીએ છીએ. ફોજ વિનાની સરકાર અસંભવિત જ ગણાય. આ સરકારનો ઉદ્ભવ આખરી યુદ્ધ લડી લેવાની આપણી યોજનામાંથી જ થયો છે.

આવી સરકાર સ્થાપીને એક જ જી દિલ્હી મુક્તિકાર્યને આપણે વેગ આપીએ છીએ અને બીજી બાજુ ઇતિહાસની ખેડાયેલી પગાંડી ઉપર જ પગલાં મારીએ છીએ. વર્તમાન કાળમાં જ આમરશેડના લોકોએ એમ કહ્યું હતું. એક લોકોએ પણ આ જ માર્ગ સ્વીકારેલો, કમાલ આતાતુકની સરદારી નીચે બહાદુર તુકોએ પણ આમ જ કરેલું.

આપણી પોતાની જાનનમા વિચારીએ તો આ સરકાર સામાન્ય કાળની સરકાર જેવી નહિ હોય. એની રચના અને એનું કાર્ય અનેક રીતે અનોખા પ્રકારનાં રહેશે. એક પ્રકારની લડાયક તાકાત એનું સાચુ સ્વરૂપ હશે. આ કારણે આપણી સરકાર એવા જ કાર્ય વિભાગો મોકલશે, જે આખરી યુદ્ધ લડવા માટે આવશ્યક હશે.

આ સરકારનું પ્રધાનમંડળ નાગરિકો અને સૈનિકો એમ બંનેનાં પ્રતિનિધિત્વવાળું હશે. યુદ્ધ લડતું એ જ આ સરકારનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોવાથી સૈનિકોનું પ્રતિનિધિત્વ થોડું વધારે પણ હોવાનું જ. સામાન્ય પ્રધાનો ઉપરાંત સલાહકાર મંડળ પણ રચવામાં આવશે અને એ દ્વારા સમગ્ર પૂર્વ એશિયાના દિલ્હીઓ સાથે સંસર્ગ રાખી શકારો. અને એ દ્વારા યુદ્ધ પ્રયાસોને વેગ આપી શકારો.

આ કામચલાઉ સરકાર જ્યારે દિલ્હી જૂમિ ઉપર પહોંચશે ત્યારે ફેરલાક નવા વિભાગો ઉમેરવામાં આવશે અને ત્યારે તેની રચનામાં પણ ફેર પડશે.

આ સરકાર સ્થાપીને આપણે આપણા વિજયને નજીક લાવીએ છીએ. યુદ્ધનો મર્ગ મોકલો બનાવીએ છીએ. હવે આપણી ફોજ અદ્યોથી ઉપડશે, દિલ્હી જૂમિમાં પ્રવેશી દિલ્હીના માર્ગે વિજયકૂચ કરશે.”

એ પછી નચેતુ જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. જાહેરનામાની નીચે પ્રધાનમંડળના મંત્રીના હસ્તાક્ષરો હતા :

“૧૭૫૭માં બંગાળમાં અંગ્રેજોને હાથે પહેલો પરાજય આપા પછી હિંદીઓએ એક મો વરસના ગાળામાં અંગ્રેજો સાથે સતત અને સખત લડાઈઓ લડ્યા કરી આ સમયનો ઇતિહાસ અનન્ય વીરતા અને કુરબાનીનાં ઉદાહરણોથી છનકાય છે. એ ઇતિહાસના પાનાઓમાં બંગાળના સિંગર-હિંદ દોસા અને મોહનલાલ, દક્ષિણ હિંદના હૈદરઅલી, ટીપુ સુલતાન અને વેલુ ચામ્પી, મદારાજના આપ્પાસાહેબ મોસયે અને બાજુરાવ પેશ્વા, અયોધ્યાની બેગમો, પંજાબના સરદાર રામસિંહ અટારીવાલા અને ઝાસીની ગણી લક્ષ્મીબાઈ, તાત્પાટોપી, દુમરાવના મદારાજ કુવરમિંદ અને નાનાસાહેબના નામ હંમેશને માટે સોનેરી અક્ષરે કાતરાયેલાં રહેશે. આપણા કમબાગ્યે, આપણા પૂર્વજોને શરૂઆતમાં એ ખ્યાલ ન આવ્યો કે, અંગ્રેજો આપણા હિંદને મળી જવા માગે છે અને તેથી તેમણે દુશ્મન સાથે એક સંગઠિત મોરચો ન રચ્યો. આખરે જ્યારે હિંદના લોકોને પરિસ્થિતિનું સાચું જ્ઞાન થયું ત્યારે એમણે એકત્ર થઈને જંગ ઉઠાડ્યો અને ૧૮૫૭ની સાવમા, બહાદુરશાહી ઝંડા નીચે, સ્વાધીનતાના ચીઠ્ઠા તરીકે યુદ્ધ લડ્યા.

“૧૮૫૭ પછી, અંગ્રેજોએ હિંદી પ્રજા પાસેથી, બજબજરીથી હથિયારો ખૂંચવી લીધા અને એમને માથે દમન અને ત્રાસનું ચક્ર ચલાવ્યું. થોડાક સમય સુધી પ્રજા એનાથી ઇલાવલી પડી રહી પરંતુ ૧૮૮૫ની સાવમાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહામથા (કોંગ્રેસ)નો જન્મ થતા ફરી પાછી નવી જાગૃતિ અવી ૧૮૮૫ થી તે ગયા ત્રિશ્ચુદ્ધના અંત સુધી, હિંદની પ્રજાએ શુભાવેલી આઝાદી પાછી મેળવવા માટેના પ્રયત્નમાં શક્ય હોય એટલી બધી રીતો અજમાવી જોઈ-અજવળ અને અચારકાર, ક્ષિતિય માલનો બહિષ્કાર, ત્રાસવાદ અને આગફોડ અને છેલ્લે, હથિયારસજ્જ બડ પછુ આ બધા પ્રયત્નો તત્કાળ પૂરતા નિષ્ફળ ગયા. ૪૯૨૦માં નિષ્ફળ બનેલી હિંદી પ્રજા નવા માર્ગની શોધમાં ફાંફા મારતી હતી ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજી અમદકાર અને સવિનયલ ગતિ નજીક લઈને આગળ આવ્યા.

“આ રીતે હિંદના લોકોએ પોતાનું રાજકીય આત્મજ્ઞાન પાછું મેળવ્યું, એટલું જ નહિ પણ ફરી એક વાર પોતાનું રાજકીય વ્યક્તિત્વ એમણે પ્રાપ્ત કરી લીધું. તેઓ એક જ અવાજે બોલવા લાગ્યા અને એક જ સર્વસામાન્ય ધ્યેય માટે સંગઠિત નિશ્ચય મળતી મથક લાગ્યા. ૧૯૪૭થી તે ૧૯૪૯ સુધી, આઠ

પ્રાંતોમાંના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના કાર્ય દ્વારા, પોતાનું તંત્ર સમાવી શકવા પોતે સમર્થ છે એનો પુરાવો એમણે આપ્યો. આ રીતે, આ વિશ્વયુદ્ધને વખતે, દિલ્હી મુક્તિ માટેના અંતિમ સંગ્રામનો મોકો જરાજર પાડી ગયો છે...

“અંગ્રેજી રાજ્યે પોતાના ઇંગ્લેન્ડ પદ્ધતી દિલ્હીએને જનાવી લઇને તથા લૂંટતાજી અને શોષણથી તેમને ભૂખમરા અને મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દઇને દિલ્હી પ્રજાની શુભેચ્છા સદંતર ગુમાવી દીવેલ છે અને આજે એ તદ્દન કમગતી રિયતીમાં જાય છે, એ કમનસીબ રાજ્યની હેઠલી નિશાનીઓનો નાશ કરવા માટે એક જ જવાબાળી જરૂર છે. એ જવાબા પ્રગટાવવી એ કાર્ય દિલ્હીની આઝાદ ફોજનું છે.

“અઝાદીની ઉપા જીમવાની ધડી આવી પહોંચી છે તે વખતે, અમારે દિલ્હી લોકોએ એમની કામચલાઉ સરકાર સ્થાપીને એ સરકારના જંગ નીચે આખરી જંગ ખેતી લેવો જોઈએ, પણ બધા દિલ્હી નેતાઓ જેલમાં હોવાને કારણે તથા સર્વ દિલ્હીએ સદંતર શત્રુવિરોધી હોવાને લીધે ખુદ દિલ્હી કામચલાઉ સરકાર સ્થાપનાનું અથવા તો એવી સરકારની નેતાગીરી નીચે સરજી જંગ શરૂ કરવાનું શક્ય નથી. એથી પૂરું એવિધામાના “ દિલ્લ રવાતગ્ય મધે”, દિલ્હી તેમ જ બહારના મર્વ દેશભક્ત દિલ્હીએના ટેકાથી, એ કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ અને એ સધે જીતી કરી આઝાદ દિલ્લ ફોજની સહાયતા આઝાદીનું આખરી રુદ્ધ ખેતવું જોઈએ એ એની પવિત્ર દરજ છે, ધર્મ છે.

“દક્ષમતે આઝાદ દિલ્લે દરેક દિલ્હીએ વફાફર રહેવું જોઈએ. એ વફાદારી મેળવવાનો એનો અધિકાર છે. એ દક્ષમત (સરકાર) પોતાના બધા જ નાગરિકોને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય તથા સમાન અધિકારો અને સમાન અવસરની જાહેશરી આપે છે, આખી પ્રજા અને એના સર્વ વિભાગો માટે સુખ અને આબુદી મામ કરવી, દેશના બધા જ બાળકોને એક સરખી રીતે સંભાળવા અને પરદેશી સરકારે ભૂતકાળમાં કપટથી પેગેના મર્વ ભેડોને નાબૂદ કરવા એ એનો મહત્તમ નિર્ધાર છે

“દુશ્મને નામે, દિલ્હી લોકોને એક પ્રજામાં પલટવનાર ભૂતક લીન પેઢીએને નામે અને આપણા માટે વીરતા અને ચક્રાવર્તનો બન્ય વા સો મુખી જનાર સદ્ગત નીરોને નામે અમે દિલ્હી લોકોને અમારા ઝડા નીચે એકત્ર થવાની અને દિલ્હી આઝાદી માટે જંગ ખેલવાની હાકલ કરીએ છીએ અંગ્રેજો અને દિલ્લમાંના એમના મળતીઆઓ નામે આખરી પુદ્ધ આરંભવાની અને એ જંગ બહાદુરી, ધૈર્ય અને આખરી વિજય ઉપરની અચલ શ્રદ્ધા

સાથે ખેલવાની જામે હાકલ કરીએ છીએ. હિંદની ધરતી પરથી દુશ્મનને હાકા કાઢવામાં આવે અને હિંદના લોકો ફરી એક વાર સ્વાધીન થાય ત્યાં સુધી આ જંગ ખેલવાની જામે હાકલ કરીએ છીએ.”

આ જાહેરનામા નીચે, આરતી હકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદ તરફથી નીચેની વ્યક્તિઓએ સહી કરી છે :

શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ-સરકારના વડા, વઝીરે બાજમ અને મુદ્દ તથા પરોક્ષ આતાના પ્રધાન; શ્રીમતી લક્ષ્મી સોબોના સંગઠન આતાના પ્રધાન, શ્રી. એસ. એ. આર-પ્રચાર આતાના પ્રધાન; લેફ્ટેનન્ટ એ. સી. ચેટરજી-નાણાં આતાના પ્રધાન; લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ જીઝ એલમ્બ, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એન. એસ. જગત, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ જી. કે. બોંસલે, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ગુલઝરસિંઘ, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એમ. એલ. કપાની. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એ. ડી. લોકનાથન, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એલસાન કાદીર, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ શાહનવાઝ-લારકરના પ્રતિનિધિઓ; શ્રી. એ. એમ. સદાય-પ્રધાનના દરબજાના મંત્રી; શ્રી. રાસગિદારી બોઝ-સૌથી વડા સલાહકાર; શ્રી. કરીમ ગતી, શ્રી. દેવનાથ દાસ, શ્રી. ડી. એમ. ખાન, શ્રી. એ. ચેલાપા, વી. જે. ધાવી, સરદાર હદિરસિંઘ-સલાહકાર; શ્રી. એ. એન. સરકાર-ધારાકીય સલાહકાર.

આ સરકારની તા. ૨૧મીએ સ્થાપના ૨૪ અને તા. ૨૩મીએ જમીની અને જપાન સહિત, એમની બસર તબેની નવ સરકારોએ સત્તાવાર રીતે કામચલાઉ સરકારનો સ્વીકાર કર્યો.

આવો સ્વીકાર થયા પછી તા. ૨૪-૧૦-૨૬૦૩ (૧૯૪૩) ને દિને યજ્ઞા અખબારી પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ સુભાષચંદ્રએ કોનાન કલબમાં નીચે પ્રમાણે નિવેદન કર્યું :

“આરતી-હકૂમતે-આઝાદ હિંદની રચના રવાની સાથે અને શાહી જપાની સરકારે એ હકૂમતનો સ્વીકાર કરવે ની સાથે, મારા રાજદારી જ્વનનું બીજું સ્વપ્ન સિદ્ધ મયું છે. મારું પહેલું સ્વપ્ન એક રાષ્ટ્રીય દાનિકારી સેન્ય જીભું કરવાનું હતું એ હું તમને જણાવી દઉં. હવે માત્ર મારું એક જ સ્વપ્ન સિદ્ધ થવાનું બાકી છે-અને તે છે આઝાદી માટે લડવું અને બાઝાદી હાંસલ કરવી.

મારું આ સ્વપ્ન પણ સિદ્ધ થશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. હવેલા થોડા વરસો દરમિયાન જમી રહેલી છતાંમાં અને ઈશ્વરી સહૈતાનાં દર્શન થાય છે સમકાલીન

ક્રિતિદાસનું ઘડતર ને યોજના અનુસાર ઘડી રહ્યું છે તે જોતાં, એ ઘડતરમાં કોઈ માનવોત્તર ચક્રિતનો હાથ છે: એમ લાગ્યા સિવાય નથી રહેતું.

૧૯૩૯માં યુરોપમાં યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે અમારા દુરમન ઉપર પડેલો પ્રહાર પડ્યો. પણ દિન્દમાના પ્રિટિશ શાસનનું તે પેટમાંનું પાણી પણ ઢાલ્યું નહોતું, અને પૂર્વ એશિયામાં જ્યાં સુધી ચાલતી રહે ત્યાં સુધી એ હાલે એમ પણ નહોતું. પણ ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બર પછી, જાપાનના શસ્ત્રાસ્રોતે જ્વલંત વિજયો એક પછી એક હાંસલ થવા માંડ્યા અને પરિણામે દિન્દમા પૂર્વ તથા ઈશાન સરહદો, હુમતા માટે ખુલ્લી બની ગઈ. દિન્દમા પ્રિટનના શાસનની શરૂઆતથી જ પ્રિટિશો ને બ્યુદ-આયોજન કરતા હતા તે બ્યુદ-આયોજન ઉપર જાપાનના ઉપરોક્ત વિજયોએ સંપૂર્ણતઃ પાણી ફેરવી વાળ્યું. દિન્દમા આ સરહદ હસલા માટે ખુલ્લી થઈ તે વખતે જાપાનસામે, પૂર્વ એશિયામાં ૩૦ લાખ દિન્દમા વસતા હતા. આ દિન્દમામાંથી દિન્દો સ્વાતંત્ર્ય સંઘ અને આઝાદ દિન્દ ફે જની રચના કરવાનું ચક્રમ જન્યુ હતું. આ બે સંસ્થાઓએ પૂર્વ એશિયામાંના દિન્દો સ્વાતંત્ર્ય જંગને વારાનવિક સ્વરૂપ આપ્યું. આ વારાનવિકતા સામે કોઈ પડકાર કરી શકે એવું રહ્યું નહિ. આ બે સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિને પરિણામે અમે આરબી-હકૂમતે આઝાદ દિન્દ પણ સ્થાપી શક્યા. દિન્દો સ્વાતંત્ર્યની દિશામાં અમારું આ એક ઘણું મોટું પગલું હતું.

આઝાદી માટે મથતા દરેક દેશમાં, ક્રાંતિના જવાંમદોં અવાં પગલાં ભરૂંકે લે છે એ હકીકતનો ક્રિતિદાસ સાક્ષી છે. દેશની બહાર કામચલાઉ મરકાર સ્થાપ હેવાના હામલા પણ થયા છે. આરબી-હકૂમતે આઝાદ દિન્દની રચનાની સાથે, વિજય માટે જોરતી સર્વ પૂર્વ-શૂનિકા સ્થાપ ગઈ છે. હવે તેા અગાઉ માત્ર લડીને જ આઝાદી હાંસલ કરવાની રહી છે.

જાપ ને અમારી કામચલાઉ સરકારનો સ્વીકાર કરીને, અમારા સ્વાતંત્ર્ય જંગમાં અમને મોટામાં મોટો નૈતિક ટેકા આપ્યો છે. વળી જાપાનની દિશાનૈતિની રચના શુભનિષ્ઠા અને પ્રમાણિતતાના પાયા ઉપર થઈ છે એ હકીકતનો સ્પષ્ટ પુરાવો પણ એવું આ પાલું પૂરો પાડે છે. જાપાનના આ પગલાંના દુનિયાવરમાં પ્રત્યાઘાતો પડશે એ વિશે મને જરાય શંકા નથી. આઝાદ દિન્દ સરકારની રચના અને જાપાને કરેલો એવો સ્વીકાર એ બે વસ્તુની, દિન્દની અંદર ચાલતાં આઝાદી-આન્દોલન ઉપર ને અમર પાડવાની છે તેના પુરાવા તથાને થોડા જ વખતમાં દરખાસ્ત થશે એમ હું જણર હોઈ શકું."

[૪]

પારિસ્થિતિનો મર્મ

તા. ૨૪મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના દિવસે મળેલી સામુદાયિક રેડી સમક્ષ નેતાશ્રયે પોતાની પ્રવૃત્તિ, આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકાર અને આઝાદ ફોજનો મર્મ સમજાવ્યો :

મિત્રો,

આઝાદ ખેતી, શિક્ષણ-સને અભિનંદના આપણે જ્યારે ઓક્ટોબરની ૧૭મીએ ભેગા મળ્યા હતા ત્યારે મેં તમને જણાવ્યું હતું કે શિક્ષણ-સ અને અદ્વિતિય તો સ્વતંત્ર બની ચૂક્યા છે અને હવે પછી હિંદનો વારો છે. આજે મને જણવતાં હશે યાવ છે કે હિંદનો વારો આવી પહોંચ્યો છે. આન્ડ્રી-દકૃપતે આઝાદ હિંદ-આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકાર-ની આપણે રથાપના કરી છે. આ સરકારનો દુનિયાએ સ્વીકાર પણ કર્યો છે.

આપણાં આન્દોલનનાં આ અગત્યનાં સીમાચિહ્ન સુધી પહોંચતા પહેલાં આપણે જે જે ઘટનાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું તેનું જે આપણે વિદગાવલોકન કર્યું તો આપણને જણાયું કે એ બધી ઘટનાઓ કશીરી સંકેત પ્રમણે જ બનતી રહી છે. કશીરી આશીર્વાદ આપણા પર ઉતર્યા છે. આજે પરિપક્વ સમયે અને સુયોગ્ય રીતે આસ્ત્રી-હાથની જાહેરાત દુનિયા અમક્ષ યદ રહી છે.

યુરોપમાં દાતલું યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી આપણા આજીવન શત્રુઓ-બ્રિટિશરો ઉપર પશ્ચિમમાં જળસા પ્રહારો પડતા રવા છે અને તેથી તેમનામાં આશી નિર્જાળતા આવી ગઈ છે. હવે, તેમને માત્ર પશ્ચિમમાં જ આ પ્રહારો નિર્દાસ કરવાના હોત તો હિંદી સ્વાતંત્ર્યની કાષ્ઠને એથી લાલ થાત નહિ.

પણ ન્યારે પૂર્વમાં, જુદા પૂર્વ એશિયાનું યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે આપણા દુશ્મનો ઉપર વધારે સખ્ત પ્રદારો પડવા માંડ્યા અને પરાજય-પરંપરાએ તેમને વધારે નિર્બળ બનાવી મૂક્યા. પૂર્વમાં તેમણે સદન કરેલી ખુવારી, કરતાં વધારે અગત્યની વસ્તુ તો એ હતી કે તેમણે જેની કલ્પના પણ નહોતી કરી એવું, દિન્દની મુક્તિ માટેનું એક નવું દાર પૂર્વમાં ખુલ્લું થયું હતું.

બ્રિટિશ વ્યૂહ-નિષ્ણાતો તો, દિન્દની વાયવ્ય સરહદ તરફથી જ, દિન્દ માટે ભય ઊભો થવાની ગણતરી રાખતા આવ્યા છે. મુક્તિ-સંગ્રહ ખેલતું લશ્કર, દિન્દની ઇશાન સરહદમાંથી પણ, દિન્દમાં પ્રવેશી શકે એમ છે તેની તો તેમને કલ્પના પણ નહોતી આવી-અને તેથી તેમણે એ દિશામાંથી થતા દાલા સામે જ્યાંવ કરવાની વ્યવસ્થા પણ નહોતી રાખી !

આ પ્રશ્નની એક ખીણ પણ રસપ્રદ બાલુ છે. આપણે એમ ધારી લઈએ કે, પશ્ચિમમાં, પરાજય અને પીટેદાની પરંપરા સદન કરતાં કરતાં બ્રિટિશરો છેક દિન્દની વાયવ્ય સરહદ સુધી પાછા હડી આવ્યા હોત તો પણ એનાથી દિન્દની આઝાદી માટેના કાર્યને કશો લાભ ન થાત. કારણ કે પશ્ચિમ એશિયામાં દિન્દી વસાહતિઓનું કાંઈ જૂથ નથી. ખીણ બાલુ વિષાતાએ એવી ગોઠવણ કરી છે કે આજે પૂર્વ એશિયામાં ૩૦ લાખ દિન્દીઓનો વસવાટ છે. અને પૂર્વ એશિયામાંથી ન્યારે દુશ્મનને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો તથા ખીજ એશિયાવાસીઓની સહાય મળે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ ત્યારે આ ૩૦ લાખ દિન્દીઓના સ્વાતંત્ર્યજંગની શરૂઆતના શ્રી મણેશ મંડાયા.

બ્રિટિશરોને, દિન્દની ઇશાન સરહદ સુધી, દિન્દ અને બર્મા વચ્ચેની સીમારેખા સુધી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા તેની સાથોસાથ દિન્દને મુક્ત કરવા માટેની સુવર્ણસંધિ પણ દિન્દીઓને માટે ઊભી થઈ અને પૂર્વ એશિયામાંના દિન્દીઓએ જો આ સુવર્ણ તક ઝડપી લીધી ન હોત તો એ તક આપણા હાથમાંથી ચાલી જત. પણ દિન્દીઓએ એ મદાન ધડીને અનુરૂપ અને એવું વર્તન કરી બતાવ્યું, અણિતે વખતે તેમણે દિન્દને છેલ્લે દીધો નહિ, કાળ ભગવાનનું આગ્રહવાદ તેમણે કાને ધર્યું અને દિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહ રચાપીને, આઝાદ દિન્દ શેજની રચના પણ તેમણે કરવા માંડી. છેલ્લાં થોડા વરસોની ધટનાનું વિહંગાવલોકન આપણને સ્પષ્ટ રીતે બતાવી જાય છે કે દિન્દની આઝાદી માટેના આખરી સંગ્રામની ભૂમિકા, વિષાતાએ, કાંઈને કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી રીતે સજવા માંડી હતી. પરિપક્વ સમયે, જરૂરી પ્રસંગે જનતા રહ્યા હતા અને આજે, કમ્પરના આશીર્વાદને પરિણામે

હિન્દની આઝાદી માટેની નિર્ણાયક ધડી આવી પહોંચી છે એમ બે હું કહું તો તેનો કોઈ વિરોધ કરી શકે એમ નથી.

હું ત્યારે પૂર્વ એશિયામાં આવ્યો અને આ આંદોલનનું નેતૃત્વ લેવાનું કબજા કયું ત્યારે મારું પહેલું ધ્યેય તો હિન્દી સ્વાયત્ત સંઘની પુનર્વંદના કરીને એને વધુ બળવાન બનાવવાનું હતું. સાથોસાથ આઝાદ હિન્દ ફોજની સુધારણા અને સંઘર્ષનું કાર્ય પણ મારે કરવાનું હતું.

૧૫મી એપ્રિલે કરૈલાં બાપલુમાં મેં તમને જણાવ્યું હતું કે આ વરસ પૂરું થાય તે પહેલાં જ હિન્દની પાવન શૂંઘિ ઉપર એક આઝાદ માનવી તરીકે ઉતરવાનો મારો દૃઢ સંકલ્પ છે. હંમેશ હું બોલ્યું પાણું છું. મારી ઉપરોક્ત જાહેરાત કાંઈ ખાલી બકાસ નહોતી. આપણી તૈયારીઓ સિધ્ધરગતિએ આગળ વધી રહી છે, જુલાઈની હમીએ, આ મેદાનમાં બસકરી પરેડ થઈ હતી તે વખતનું દૃશ્ય તમને યાદ હશે, એ દૃશ્ય વચ્ચે અને આજનાં દૃશ્ય વચ્ચે સરખામણી કરશો તો તમને જણાશે કે આજની પરેડમાં લાગ લેનાર આઝાદ હિન્દ ફોજની હુકડીઓ ખૂબ જોડી છે. આતું કારણ એ છે કે, આઝાદ હિન્દ ફોજનો એક સારો જોવા બાગ, રથોનાન છેડીને, હિન્દને માગે કૂચ કદમ કરી રહી છે. આપણી તૈયારીઓ સંતોષકારક રીતે આગળ વધી રહી છે અને તાજેતરમાં તો આપણી સ્વાતંત્ર્ય-કૂચમાં એક નવું અને નિર્ણાયક પગલું પણ આપણે હાથે લેવાઈ ચૂક્યું છે.

આઝાદ હિન્દ ફોજ કયા અફસરોની સરદારી હેઠળ લડે એ પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઊભો થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી; અને આપણે એ અંગેની પરિસ્થિતિની સ્પષ્ટતા કરી લીધી એ પણ ઇષ્ટ જ થયું છે. આઝાદ હિન્દ ફોજ ફોની સરદારી હેઠળ લડવાની છે અને દુશ્મનને જ્યારે હિન્દમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે ત્યારે પ્રાદેશિક હક્કો ફોના હાથમાં જવાના છે એ અંગે આપણે દુનિયા સમક્ષ અને ખાસ કરીને હિન્દીઓ સમક્ષ જુલાસે કરવાનો જ હો.

એટલે સમય પરિપક્વ થતાં, તા. ૨૧મી ઓક્ટોબરે મળેલી પૂર્વ એશિયામાંના હિન્દીઓની પરિષદમાં, આસ્ત્રી-હકૂમને આઝાદ હિન્દની-કામચલાઉ સરકારની આપણે સ્થાપના કરી હતી.

જો આપણે આવી સરકારની સ્થાપના ત્રણ વર્ષ પહેલાં કરી હોત તો દુનિયા એને ફારસ સમ્માન મળત. દુશ્મને એને પ્રચાર માટેના એક ઉચ્ચ

તરીકે જ વર્ણવી હોત. પણ જાણે તો પૂર્વ એશિયાના ૩૦ લાખ દિન્દીઓનાં સંગઠનના નૈસર્ગિક પરિપાક તરીકે આ આઝાદી-હૂમત ઝળી ચૂકેલી હોવાથી અને આપણને જળવાન આઝાદ દિન્દી ફોજનું પીઠબળ હોવાથી આપણા દુશ્મનોને પણ આપણાં પગલાંની ઠેકડી ઉઘાવતાં પહેલાં દસ વાર વિચાર કરવો પડે એમ છે. આરબી હૂમતે આઝાદ દિન્દી એ કાંઈ એક રમકડું નથી. એ એક સંગીત અને જળવાન સંસ્થા છે. દિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંઘે નાખેલા પાયા ઉપર ચણાયેલી ૩૦ લાખ દિન્દીઓની અભેદ દિવાલનું એને સંરક્ષણ છે અને આઝાદ દિન્દી ફોજની એને સદ્ગત છે. એ તો પૂર્વ એશિયાના ૩૦ લાખ દિન્દીઓની મહત્વાકાંક્ષાનું મૂર્તિમંત્ર પ્રતીક છે.

આ સરકારની રચના કરવામાં આપણે કાંઈ નવો આલો પાડ્યો નથી. ક્રાંતિની ઉલ્લસપાથલમાં, જ્યારે આઝાદીનો આખરી સંગ્રામ આવી પડે છે ત્યારે કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવાની પદ્ધતિ ઠેકઠેકાણે અખંડ્યાર થઈ ચૂકી છે. ઇતિહાસમાં એના ધણા દાખલાઓ નજરે પડે છે. ઝોકારોવેકિયા અને આર્લેન્ડના મુક્તિ સંગ્રામની સમાપ્તિ પહેલાં ત્યાં કામચલાઉ સરકારો સ્થપાઈ હતી. મુસ્લિમ કમાલ પાશાએ પણ ટર્કીનાં સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધનો ઉલ્લેખ તખ્તો ફર ચતાં પહેલાં, આનાટોલીઆમાં, કામચલાઉ સરકાર સ્થાપી હતી. ગયા બોહોબરની ૨૧મીએ આપણે પણ કામચલાઉ સરકાર સ્થાપીને, યોગ્ય સમયે યોગ્ય પગલું જ ભર્યું છે.

આવી કામચલાઉ સરકાર એ દિન્દી જમીનપર સ્થી સકાઈ હોત તો વધારે સારું થાત એ વાત સ્પષ્ટ છે. પણ હાલના સંયોગોમાં દિન્દી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ જેવી સંસ્થા અથવા તો આઝાદ દિન્દી ફોજ જેવું લગભગ દળ, દિન્દી જમીન ઉપર ઊભું કરવું અવહારુ નથી. અને એવી સંસ્થા વિના અથવા તો એવાં લડાયક દળ વિના દિન્દી જમીન ઉપર આઝાદ દિન્દી સરકારની સ્થાપના કરવી એ તો કારસ સમાન જ નિવરે. આપણા દુશ્મનો એને નિમિષ માત્રમા કચડી નાખી શકે. હાનિકત આ છે, એટલે દેશગ્રેમી દિન્દીઓ એ સર્વશ્રેષ્ઠ દૃષ્ટિએ વિચાર કરશે તો તેમને જરૂર ખાતરી થશે કે આપણે પસંદ કરેલો માર્ગ એ જ દિન્દી સ્વાતંત્ર્ય-સિદ્ધિ માટેનો એકમાત્ર અવકાશુ માર્ગ છે.

૨૧મી બોહોબરે, આઝાદ દિન્દી કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના કરતાં વખતે મેં જાહેરાત કરી હતી તેમાં એ સરકારનાં ધ્યેયો અને મર્યાદાઓનું મેં સ્પષ્ટ વિવરણ કર્યું છે. આપણી આ સરકાર, એ શાન્તિના સમયમાં

સ્થપાતાં, મામાન્ય વહીવટી તંત્ર જેવી નથી. એથી જ આપણે એવાં તંત્રોમાં જે પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરવામાં આવે છે તેવી પદ્ધતિ અખત્યાર નથી કરી અને જુદાં જુદાં ખાતાઓ નથી ખોલ્યાં. આવાં ખાતાઓ તો શાન્તિના સમયમાં દેશનો વહીવટ કરવા માટે જ જરૂરી હોય છે. આ સરકારનું પહેલું અને સૌથી અગત્યનું કામ તો સ્વાતંત્ર્ય-મંત્રાગ્ર આગળ ધપાવવાનું છે અને તેથી અમારું પ્રધાનમંડળ એ મુખ્યત્વે કરીને સુદ્ધ-પ્રધાનમંડળ જેવું છે. બીજું આ સરકારે માત્ર મંત્રાન્તિ કાળ દરમિયાન જ મુક્ત ચલેલા પ્રદેશોનો વહીવટ સંભાળવાનો છે. હવે એ અંગ્રેજ દિવનો કિનારા છોડીને ભાગી ન જાય ત્યાં સુધી અને સ્વતંત્ર તથા શાન્તિમય દિવમાં ૩૮ કરોડની હુજા અનુસારની કાયમી સરકાર ન સ્થપાય ત્યાં સુધી આપણી આ સરકારનું કામકાજ ચાલુ રહેશે ૨૧મી ઓક્ટોબરે અમે જે જાહેરાત બહાર પાડી હતી તે વાંચી જવાની અને આરત્રી હકૂમતની વાગવિક અખત્ય પૂરેપૂરી સમજવાની હું પૂરું એશિયાના બધા દિલ્હીજનોને વિનંતી કરું છું.

બીજું હું એ પણ જણાવવા માગું છું કે થોડા માણસોને આરત્રી હકૂમતના સભ્યો તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા છે તેથી બાકીના બીજાઓની જવાબદારી અને ફરજો પૂરી થઈ જતી નથી. વહીવટી સમગ્ર અને જરૂરિયાતને કારણે થોડાઓને સરકારના સભ્યો તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા છે પણ એ સરકાર માટેની જવાબદારીઓ પૂરું એશિયામાંના બધા દિલ્હીઓને સિરે સરખે ભાગે જ રહે છે.

નવા સરકારી તંત્રમાં, જેમણે હોદ્દાઓ સ્વીકાર્યા છે એમને કાંઈ મદદમેટો દરજ્જો મળી ગયો છે એવું કાંઈ નથી. જીલ્લું, તેમના ઉપરનાં જવાબદારી અને બે.જે. ધબ્બા વધી ગયાં છે. આ સરકારને જે માર્ગે જવાનું છે તે માર્ગ કાંઈ પુષ્પાન્જલિત નથી. થોડા જ સમયમાં સમરાંગણ ઉપર આ સરકારની ટસોટી ચડાવી છે. તમારે એક પણ માટે ધારવાનું નથી કે કોઈ બંધકાને ધણે મોટો દરજ્જો મળી ગયો છે. જે કોઈનો દરજ્જો, આ સરકારની સ્થાપનાથી વધેલા હોય તો તે દિવનો અને દિલ્હીઓનો જ છે. આ તમારું આન્દોલન છે અને આ તમારી સરકાર છે એ તમારે જાણવું જોઈએ. દિલ્હી સ્વતંત્ર સંઘના સભ્યો તરીકેની તમારી ફરજ દસ ગણી વધી મઈ છે તે પણ તમારે જાણવું જોઈએ.

આપણી સમક્ષ આજે મહાન કાર્યો પડેલાં છે. પહેલું કાર્ય તો, આ વરસના અંત પહેલાં જ, દિલ્હ અને જર્મની જુદી પાડતી સરહદ બેળગબંધ

દિન્દની પવિત્ર ભૂમિ પર પગ મારવાનું છે અને એ કામ દાસત કરવા માટેના સર્વાંગી પ્રયત્નો આપણે ચર કરી દેવાના છે. બીજું કામ, આપણે અહીંનું કાગકાગ ચાલુ રાખીને, લાંબી લડાઇ માટેની તૈયારી પૂરી કરવાનું છે. બ્રિટિશરો દિન્દમાંથી પીછેઠઠ કરશે ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને આખરી વિનાશ સમ્મિત જશે અને તેથી જ, બ્રિટિશરો પોતાની સર્વ શક્તિ ખરચીને પણ દિન્દને વળગી રહેવા પ્રયત્ન કરશે એમ ધારી લેવું અભુગત નહિ ગણાય. દિન્દમાંથી બ્રિટિશરોને હાંકી કાઢવા એ કાંઈ રમતવાત નથી. પણ મને વિશ્વાસ છે કે દિન્દની ભૂમિ પર આપણે પગ મૂકવા પછી આપણને દિન્દમાંનાં દિન્દીઓ તરફથી જ નોંધતી સહાય અને બળ મળ્યા કરશે. આમ છતાં પૂર્વ એશિયામાંના દિન્દીઓએ તો, તેમનો પ્રયત્ન અતિમ ધ્યેયની સિદ્ધિ થતાં સુધી ચાલુ રાખવાનો જ છે.

હું તમને આપારે ફરીથી બારપૂર્વક જણાવું છું કે હવે ન્યારે આ આરત્રી હકૂમત રચપાઈ છે ત્યારે, દેશને ચરણે સર્વસ્વ હોમી દેવા માટેનો આપણો કામકામ વધારે વેગવાન બનવો જોઈએ. નાણાં, માણસો અને સાધનો માટેની પુરાણી વિનંતીનું આજે હું પુનઃચારણ કરું છું. અતિમ વિજય પ્રાપ્ત થતાં સુધી નાણાં, માણસો અને સાધનોનો સતત પ્રવાહ સમરાંગણ સુધી વહેતો જ રહે એ જોવાની પૂર્વ એશિયામાં વસતા એકે એક દિન્દીની ફરજ છે.

આપણા ત્રિગંધી જંડા હેઠળ એકત્ર થવાની મારી હાકલનો દિન્દી વીરો તરફથી સંતોષકારક જવાબ મળી રહ્યો છે તે હું તમને અહીં જણાવી દઉં. દિન્દી યુવકો અને યુવતિઓ જે ભુત્સાથી લશ્કરી દુકડીઓમાં જોડાવા માટે બહાર પડ્યા છે તે ખરેખર ત્રિશુદ્ધાથી નિવડ્યો છે. નાણાં અને સાધનો અંગે મને ગરીમ અને મધ્યમ વર્ગના લોકોએ ઉત્સાહમળક ટેકા આપ્યો છે. આપણા ગરીમ દેશમંદુઓએ આપેલા આત્મમોગનાં એવાં દણંતો મેં જોયા છે કે પાપાણુ હાથી માનવીની આંખમાં પણ આંસુ આણી દે.

તાજેતરમાં જ એક ધોળી મારી પાસે આળ્યો અને એનું સર્વસ્વ એણે મને સોંપી દીધું. પછી એણે એવી વિનંતિ કરી કે એ પોતે જાંસીનો વતની હોવાથી, જાંસીની રાણી રેજીમેન્ટની આપણી બહેનોની સાથે રહેવાની અને તેમનાં કપડાં ધોતાં ધોતાં, મોખરા સુધી પહોંચવાનો તેની મનીષા પૂરી કરવાની તેને તક આપવામાં આવે.

એક બીજો ફાટ્યાં તૂટ્યાં કપડાંવાળો હજમ, પોતાની વર્ષોની બચતના ૨૦૦ ડોલર લઈને મારી પાસે આળ્યો હતો અને સહર્વ દિન્દની આજાદીની

લડતમાં એ ૨૦૦ ડાહર આપી દીધા. આપણી લડતમાં આપણા ગવર્ણી અધ્યક્ષોએ પુરાવેલે હિરસો તો અબજ છે એમણે એમની પાસેનાં બધાં નાણાં, અને બધા ડેર આરજી હકૂમતને આપી દીધા છે અને તેઓ પોતે આજ દિવસ દોજમાં, સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ ગયા છે સરસવ હોમી દેવાની તૈયારી એટલે શું તે ગરીબ વગ જ આપણને શીખવી રહ્યો છે પેસાદારો! જ્યારે સરસવ હોમી દેવું એટલે મિનમતના ૧૦ ટકા આપના કે ૨૦ ટકા એનો દિમામ કરતા રહ્યા છે ત્યારે ગરીબોએ કેવળ સ્વયંસેવકાથી પ્રેરાઈને પોતાનાં તન, મન, ધન-બધુ દેશને ચરણે ધરી દીધું છે હવે લક્ષ્મીનદનોએ એમનાં હરિબિન્દુમાં ફેરફાર કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે એમણે જાણવું જોઈએ કે એક સૈનિક જ્યારે સૈન્યમાં જોડાઈને મોરચા પર જાય છે ત્યારે પૂજવા નથી રહેતો કે માત્ર એક શેર લેણી વહાવવું કે મશીન? એ તો પોતાનાં ચોરીનું દીપેગીપુ મોરચા પર મિચવા માટે જતો હોય છે આવા એક સ્વયંસેવકની જિંદગી મારે મન લાખો ડાહર કરનાં પણ વધારે મૂલ્યવાન છે. લક્ષ્મીનાં લાડીનાઓ સમજી લે કે જો તેઓ જન કુરમાન કરવા માટે તૈયાર ન હોય તો ઓછામાં ઓછું તેમની મિલકત તો એમણે દેશને ચરણે ધગવી જ જોઈએ.

કેવળક ધનાઢ્યો! આપણે નમગી ધાંધન કરી રહ્યા છીએ એમ કહે છે એવું મેં સાંભળ્યું છે આપણે જ્યારે સ્થાનાત છાડીને દિલ્લી તરફનું આપણું અવાજ આદરીશું ત્યારે આપણે હાથે થતી નકામી ધાંધલમાંથી મુક્ત થવાની આ ધનાઢ્યો આશા રાખી રહ્યા છે. તેમને જણાવી દેવા માગું છું કે અમે બંને મોખરા પર જઈએ, પણ દિવસી સ્વાત ૫ સપ્ત તો “ગૃહ મોરચો” સલામવા અહીં જ રહેવાનો છે શ્રીમતોને આપણે જતા કરી રખીએ નહિ વાસ્તવિક રીતે તો કોઈ પણ દિવસને આપણે જતો કરી શકીએ નહિ કલણ કે આપણો તો આ જીવનમરણનો જ મ છે અને ગમે તે બોલે ને ગમે તે ઉપાયે એ જમમાં રિજમ પ્રાપ્ત કરવાનો આપણે નિશ્ચન કરી લીધો છે.

નાણાં માટે દિવસી સ્વાત ૫ સપ્ત તરફથી જે માગણી કરવામાં આવે ■ એમાંથી છટખી જવા માટે કેટલાક શ્રીમતો, પોતાનું દિવસી નાગરિકત્વ છાડીને બીજા કોઈ દેશનું નાગરિકત્વ સ્વીકારી લેવાની વેતરણમાં પડ્યા છે એવું પણ મેં સાંભળ્યું છે આ લાન બૂનેના મિત્રોને હું જણાવું છું કે આજે તેમની સમક્ષ મત બે જ માર્ગો રહેના છે કા તો એમણે માયા દિવસી બનવું જોઈએ અને આ અણીની ધડીએ એમની ફરજ અગવવી જોઈએ અથવા ૧૧ એમણે છું પેણુ છું એમ જણાવી દેવું જોઈએ.

કે “અમે બ્રિટનના મિત્રો છીએ.” તેઓ એમ જણાવી દે તો પછી તેમના પ્રત્યે કેવો વર્તન રાખવો એની પણ આપણને સમજણ પડે. પૂર્વ એશિયામાં બ્રિટિશરો અથવા તેમના મિત્રો માટે જેલ સિવાય બીજું કંઈ રચણ નથી. અને બહુ જ થોડા દિવસોમાં દિલ્હીમાં પણ એમની પરિસ્થિતિ એવી જ થઈ જશે. હું આશા રાખું છું કે આપણી હાકલનો સતોષકારક જવાબ ન આપનાર જે ગણ્યામાંક્યા થીમત દિલ્હીએ છે એમના દષ્ટિકાષ્ઠમાં વિનાવિલબ્ધ ફેરફાર થવા માંડશે.

હવે હું તમને, કામચલાઉ આઝાદ દિલ્હી સરકાર લાંબેલા બે અગત્યના નિષ્ણોની માહિતી આપવા માગું છું. એ નિષ્ણોને તમારી સમમિતિ માટે અહીં રજૂ કરવા હજી છે.

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે બ્રિટિશરો પૂર્વ એશિયામાંનાં આપણાં આદાલતની ઉપેક્ષા કરતા અથવા તો ઠેકડી કરતા, પણ હવે એમણે આપણી પ્રવૃત્તિની ગંભીરતા પિછાની છે અને એમની પાસેના બીજા બધી અલગાટ્યો ખૂટી ગયેલી હોવાથી એમનાં રેડિયો મલકા ઉપરથી અને ગાજો દેવાનું એમણે શરૂ કર્યું છે. નખજા માણુમની એક આસિયત દોષ છે કે એને જ્યારે કંઈ સંગે નહિ ત્યારે એ ગાજો દેવા તાગે છે. આપણા હુમલે આપણું બગ પારખ્યું છે અને આપણું અદાલત એ કાંઈ પ્રચારનો તુક્કો નથી એ વાતની પિછાન કરી લીધી છે. એ વસ્તુ આપણે માટે ઘણી સુચક છે. આપણી આઝાદ દિલ્હી સરકારની સ્થાપનાના પ્રત્યાધાતો અને પરિણામો વિશ્વરૂપથી નિવડ્યા છે. હાંડન અને વોશિંગ્ટનમાં એનાથી મલસાટ ફેલાઈ ગયો છે એમ જોઈ હું હું તો તેમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. દુસ્મનનાં રેડિયો રેડરનોએ આ વખતે તો વિના વિલબ્ધે આપણી સરકારની સ્થાપનાના સમાચારો ઝગકાવી દીધા હતા, એ પણ એક સુચક વસ્તુ હતી.

દરમિયાનમાં જાપાનની શાહી સરકાર તરફથી આપણી સંસ્કારના સ્વતંત્ર-દરજાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આ વસ્તુ એક અત્યંત અગત્યની અતિદામિક ઘટના ગણાય એવું ૧૩ મનવું છે. આપણા દરજ્જાના સ્વીકારના જાપાનનાં આ પગલાં સિવાય એની સુલનિષ્ઠા દર્શાવતું બીજું કંઈ પણ જો એના જમા પાસામાં ન હોત તો આ પગલાંની શુનિષ્ઠા વિષે શંકા ઉદાવવાની પ્રજાને તક મળી જત. સારે નસીએ જાપાનની શુનિષ્ઠાના ઘણા પુરાવા આપણને મળી ચૂક્યા છે. અને સમાનતાના ધોરણે સ્વાયત્ત જાપાનની એશિયા અંગેની નીતિનો, આ પગલું, સીધો પરિચાક છે. દુનિવશ્વે

જાપાનની આ નીતિની ખચર છે, એણે બ્રહ્મચરી અને ક્ષિત્રિપાદનની આજ દીની વાત સાંભળી છે એટલે જ આઝી-દકૂમતે આજાદ દિન્દના દર-ગંગે સ્વીકાર એ જાપાનની આ નીતિના એક અંગ સમાન જ છે એમ આપણે છાતી ઠોકીને કહી શકીએ એમ છીએ.

એંગ્લો-અમેરિકનો તો ટોલ-નામાં વગાડીને જાહેર કરી રહ્યા છે કે તેઓ જ માત્ર સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશામ્તના રક્ષણદારો કે પશુ તેમનાં કૃત્યો એમના શબ્દોથી હંમેશા ઉધા જ હોય છે હિંદ ઉપરની તેમની પકડ ઢીલી ન પડવા દેવાનો એમનો અડગ નિર્ધાર છે એટલું જ નહિ પણ ધરાક અને ધરાન જેવા સ્વતંત્ર દેશોને પણ એમણે ગુલામીના બંધને બાંધી દીધા છે. સ્વતંત્ર જર્મની ગુલામીમાં જકડવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, એથી ઊંચકુ જાપાને સ્વતંત્ર જર્મની, સ્વતંત્ર ક્ષિત્રિપાદન, અને હવે આઝી-દકૂમતે-આજાદ-દિન્દનો સ્વીકાર કર્યો છે આપણા જાપાની મિત્રો આપણા તરફ હંમેશા સહાનુભૂતિ જાનાવતા આવ્યા છે અને આપણી સરકારની સ્વીકૃતિના આ પગલાથી એમણે આપણને એક મદાન નેતિ મદાય કરી છે, જેને માટે આપણે એમના કૃત્તી છીએ. આથી આજાદ દિન્દના પ્રધાન મંડળે, સર્વાનુમતે એક ઠરાવ પસાર કરીને જાપાનનાં આ પગલાં પ્રત્યે કીડી કદરદાની બ્યક્ત કરી છે. હું એ ઠરાવ તમારી સમક્ષિ માટે અહીં જાણુ કરુ છું.

“આજ દિન્દની કામચલાઉ સરકારને, જાપાનની સાચી સરકાર તરફથી, આજાદ દિન્દની કામચલાઉ સરકારની સ્વકૃતિ અંગેનો જે સંદેશો મળ્યો છે તે સંદેશો પ્રત્યે આજાદ દિન્દની કામચલાઉ સરકાર કીડી કદરદાની બ્યક્ત કરે છે અને જાપાની સરકાર તરફથી આવેલા ઉપરોક્ત સંદેશમાં, અતઃ કરચુ ખૂવંકનાં સહકાર અને મદાય આપવાનાં જે ઉદારતા જાનાવવામાં આવી છે તે માટે સાચી જાપાની સરકારનો આભાર માને છે.

જાપાનના વડા પ્રધાન જનરલ ટોજો, દિન્દની આજાદીના પ્રયત્નો જે રસ લઈ રહ્યા છે તે માટે તેઓ પણ આપણા આભારના અધિકારી અન્યા દેહીકારી કીકાનના વડા કનૅલ યામાગેટોએ આઝી-દકૂમતે આજ દિન્દની સ્થાપનામાં જે સહકાર આપ્યો તે માટે આપણે તેમના પણ આભારી છીએ.”

મારા પ્રધાનમંડળે બીજો જે ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો તે વધારે બજાવતો છે. દિન્દની રાજકીય, આર્થિક અને લશ્કરી પરિસ્થિતિ વિશે વિચારણા ચલાવ્યા પછી પ્રધાનમંડળ સર્વાનુમતે એવા નિષ્કૃષ્ટ ઉપર આજુ દેતું કે કામચલાઉ સરકાર, હવે સ્થિત અને અમેરિકા સામે યુદ્ધ જાહેર કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.

ગણ દાલે રાત્રે ૧૨-૫૫ કલાકે રેડિયો દ્વારા આપણે યુદ્ધની જાહેરાત કરી હતી અને રાત્રે એ વાગે તો દુશ્મનનાં રેડિયો સ્ટેશનો ઉપરથી પણ આપણી યુદ્ધ જાહેરાતના સમાચાર વહેતા થયા હતા. આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એ બતાવી આપે છે કે આપણે હાથે લેવાતાં પગલાં ઉપર તેઓ કેવી તકેદારીભરી નિગાહ રાખે છે. દિલ્હીમાં મેં મિટિંગો સામે જનની જંગ બેઠી છે. એટલે એમને મારી પૂરી પિછાન છે. એમને ખાતરી થઈ ગઈ હશે કે મારું બોલ્યું પાળવાની તાકાત બે મારામાં હોત નહિ તો હું આવી જાહેરાત કરત જ નહિ. આપણી યુદ્ધ-જાહેરાત એ પણ કંઈ પ્રચાર માટેનો તુછો નથી. દલે પછી બનનારી ઘટનાઓ બતાવી આપશે કે આપણે બોલ્યા તેજ કરી બતાવ્યું છે.

બ્રિટન અને અમેરિકા સામે યુદ્ધ જાહેર કરતો કરાવે હું તમારી મંજૂરી માટે રજૂ કરું તે પહેલાં હું નમને એની અગત્યતા પિછાનવા અને એના ઉપર પૂરો વિચાર ચલાવ્યા પછી જ એ અંગે મત પ્રદર્શિત કરવા વિનંતી કરું છું.

આપણી યુદ્ધ જાહેરાત એ ખાલી ધમકી નથી. આપણા લોહીનું ટીપેટીપું રેડીને પાણુ એ જાહેરાતનો અમલ કરવાનો આપણે નિશ્ચય કરી લીધો છે, આ જાહેરાત માટે મારે તમારી માત્ર ઔપચારિક સંમતિ નથી જોઈતી. તમે આ ઠરાવને સંમતિ આપશો એનો અર્થ એ થશે કે તમે પણ અમારી માફક જ યુદ્ધજાહેરાતનો અમલ કરવા માટે તમારા લોહીનું ટીપેટીપું ખરચી નાખવાનો નિર્ધાર કર્યો છે આઝાદ હિન્દ ફોજને તો મારે આ સલાહ પૂછવાનો રહેતો જ નથી કારણ કે તેમનાં મનમાં રમી રહેલી વાત અને દિલ્હી ઉપર કરેલ કાર્ય જવાની તેમની તમન્નાની મને ખબર છે. હું તો આજે નાગરિકોને પૃથ્વી સ્થો છું કે આ જાહેરાતમાં એમનો સાથ છે ખરો? કારણ કે આ જાહેરાતમાં એમનો જો સાથ હોય તો એમણે, સર્વસ્વ હોમી દેવાના આપણા કાર્યક્રમને સંપૂર્ણતઃ અપનાવવા માટે બહાર પડ્યાં જોઈએ.

મિત્રો, આજે તમે જે સભામાં ભાગ લઈ રહ્યા છો તે સભા એક પ્રચાર નથી એનો ખ્યાલ રાખજો. આ એક ઔપચારિક બાબત પણ નથી. આપણે તો જીવનમરણના પ્રશ્નો નિર્ણય કરવા માટે એક એક્સિડાસિક પરિવર્તમાં બેઠા મળ્યા છીએ. આપણે જો આપણા કાર્યમાં સફળ થઈ તો ૩૮-૪૦ હિન્દીઓ મુક્ત બનશે. એવી ઊમિદ, ન કરે નારાણજી ને આપણે નિષ્ફળ જઈએ તો આપણું રાષ્ટ્ર બોલામાં બોલા એક સૈકા સુધી નકાબારમાં ધકેલાઈ જશે. એનાં શુભાશીનાં બંધેલાં વધુ સખત બનશે. ચરઆતમાં મેં તમને કહ્યું હતું તેમ હવે જ આપણી સમક્ષ આ સુવર્ણસંધિ મોકલી છે. આપણું સૈન્ય, આપણી સંસ્થા,

આ સુવર્ણસંધિ એ જ્યાં વિશે પૂરો વિચાર કરીને જ સુદની જાહેરાત આપે. તમારો નિષ્ક્રિય આપણે

તમે જો સુદનો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનું નક્કી કરો, તમને જો એમ લાગે કે પ્રિટિશરો સામેના આ ઐતિહાસિક જગ્યા, જે તેનો સામનો કરવા તમે તૈયાર છો અને તમ મન મન દુસ્મન આગેના જગ્યા હોવી દેવા મટે તમે આતુર છો, તો તમે બધા જીભા ચઢને અને તાળી પાડીને, આપણી સુદજાહેરાત ઉપર તમારી મજૂરીની મહાર મારો.”

નેતાજીના આ રૂબરૂ પૂરા થયા ન થયા ત્યાં તો દુનિયાના આ પ્રુષ્ઠામાં વસતા દિન્દીઓએ કદી નહોતા જોયા એના અગ્ર્ય ઉત્સાહભર્યા દેખાવા થવા માંડ્યા. ૫૦,૦૦૦ની માનવમેદની જીમી થઈ ગઈ અને તાળીઓના ગડગડાટ વડે ગગન ગળવી મૂક્યું ૫૦ હજાર ગળામાંથી સતત ૧૫ મિનિટ સુધી, ક્રાન્તિકારી સૂત્રોની ઘોષણા થવા કરી. જ્યાં માત્ર થોડી જ દ્રશ્ય પહેના ૫૦ હજાર માનવ મસ્તકો દેખાતા હતા ત્યાં એથેનેગેના જગ્યા જીભા ચર્ચ થવા. આ મેરોનેટો બાર બાર પુટ ઊંચે દેખાના લાગી આઝાદ દિ દ ફ્રાન્સા સેનિફાએ ઉત્સાહમાં આવીને, પોતાની રાષ્ટ્રફોના કુદા ખભા પર ટેકવીને રાહદાને ઊંચી ટેકવી રાખી હતી તેઓ સુત્રો પોકારતા હતા અને એમની પાછળ જોના આબાજવૃદ્ધ નાગરિકો પણ સુત્રો પોકારતા હતા બધાએ હાથ ઝીંચા કરીને તેઓ નેતાજીને પોતાની ભક્તિનો પરિચય રાવતા હતા ૧૫ પુટ ઊંચા મચ ઉપર નેતાજી એક સિંહ સમા શોભતા જીભા હતા એમના મુખ ઉપર અડગ નિશ્ચય તરવરી રહ્યો હતો. પ્રજાના ઉત્સાહના આ જૂનાળને તેઓ આનંદપૂર્વક નિરખી રહ્યા હતા.

એ પછી નેતાજી બે રૂબરૂ વધુ મોડા “મિત્રો ! તમે જો ઉત્સાહ અને નિશ્ચયબળ બતાવ્યું તે જોઈને મારો આનંદ માત્ર નથી તમારી સ્વાતંત્ર્યની તૃપ્તિ હવે છીંધા સિવાય રહેવાની નથી તમારા જેવા ભુસ્મા આગળ મુન્કેરીઓ થી વિસાતમા ■ ૨ તમારો ઉત્સાહ આપણને વિજય આપાઆ સિવાય રહી શકે જ નહિ દિ દી રાષ્ટ્રની ખુશિમન મદ વાકાક્ષિ અને એકતાના મને આજે દર્શન થઈ રહ્યા છે એ મદ વાકાક્ષિ અને એકતા કદાચ દુસ્મનને સદેનાઈથી ચિંકરત આપવામાં સફળ પણ આવ.

આ સભા હવે પૂરી થઈ છે હું તમને શાન્ત પડવાની અને ઘેર બઢને, આપણા વિજય માટેના પ્રવલભ લાગી જવાની ખિનતી કરું છું જતા પહેલાં, ■ તિ, આઝ દ દિ . અને જાપાની સરકારની જગ્યા બોલાવતા જજો.”

— અને જયધે યજુથી આસમાનને ગળવતી જનતા ધીમે ધીમે વિખરાઈ.

[૫]

યુદ્ધનો ગૃહમોરચો

તી. ૨૦મી ડેકેમ્બરે ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકા આમે યુદ્ધની જાહેરાત કરી પછી તેા ઉત્સાહના પૂર ચડ્યા માંડ્યા હતા. છેક ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીથી દિવંતી આખરી લડાઈ લડી લેવાની વાતો વહેવા લાગી હતી. વચ્ચે ભરતી અને ઓટનો અનુભવ સાંને થયો હતો પરંતુ પરિણામે તેા ઉત્સાહ અને જોશનું પ્રમાણ વધતું જ જતું હતું. સુભાષભાણુએ નેતૃત્વ લીધું. આઝી-દક્ષિણની સ્થાપના કરી સર મેનાપતિનું પદ સ્વીકાર્યું, યુદ્ધની યોજના કરી, પછી તેા ખુતા યુદ્ધ વિના સ્ત્રી જ કેમ શકાય? સેનિકા દેવે યનગની નહોતા રહ્યા પરંતુ ચાતક પેડે યુદ્ધની રાહ જોવા હતા. સુભાષભાણુનું અંતર પણ દેવે એ દિશા તરફ પૂરવેગે દોડી રહ્યું હતું.

સુભાષભાણુએ સેનિકાની કવાયન સમક્ષ એક પ્રસ્થાવ કરી તેમને સંજ્ઞા યર્જ જવાની ઉશ્કેરી ચેતવણી આપી દીધી હતી અને તે પછી વેપારીઓની એક પરિષદ બોલાવી તેમને પણ ફરજનું જ્ઞાન કરાવ્યું હતું. આ જતે પ્રવચનોમાં એમણે આઝાદ દિવંદ ફોજ, આઝાદ સરકાર અને તેમની પ્રવૃત્તિઓના મમ સમજાવ્યો હતા. વેપારીઓને એમની સાચી સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવ્યું હતું અને કેટલીક ચેતવણીઓ પણ આપી હતી.

સુભાષ જે માગતા હતા તે દસમણું થકી એમના ચરણમાં આવી પડતું હતું. એમણે જોઈ લીધું હતું કે જે એક પણ જાગૃતમાં જાપાનની મદદ માગવામાં આવે તેા એ મદદની સાથોસાથ જાપાનની સત્તા પણ આઝાદ ફોર્સમાં દાખલ થઈ જવાની છે. એમનો પ્રવૃત્ત જાપાનની માત્ર યુરોપથી જ સંતોષ માની ચેવાનો હતો. જાપાન સાથે અઘડામણ ન થાય તે માટે તેઓ નેટલા સાવધ હતા તેટલા જ પ્રમાણમાં વધુ પડતો સહકાર ન થઈ જાય તેની પણ દ્રઢતા રાખતા હતા.

આ કારણે તમામ તાલીમકેન્દ્રોમાં હિંદી અક્ષરો મારફત તાલીમ આપવાનો એમણે આગ્રહ રાખ્યો હતો. સરકાર અને સેનાના ખર્ચ મટે પણ હિંદીએ પાસેથી મરજિયાત ફાળો ઉધરાવવાની એમની પદ્ધતિ હતી. સેનિકોને તેઓ હમેશ કહેતા હતા કે આપણી ફ્રાન્સ એ ક્રાંતિકારીઓની ફ્રાન્સ છે એમણે તો બૂખા પેટે જ આઝાદીનો જંગ ખેલવાનો છે. પોતાના ત્યાગ, યૌવ અને બલિદાનથી એમણે અસર પણ એવી ઉપજાવેલી હતી કે એમની પાસે ફાઇ પોતાનું દુઃખ રડવાની ઇચ્છા જ ન કરે.

યુદ્ધના પડખમ ભેરોરથી વાગવા લાગ્યા હતા. જાપાનનો દાવ કંઈ સમજાતો નહોતો. હિંદુસ્તાનના સીમાડા ઉપર જ બેઠી રહેવું હોય એવી અનોટ્તિ દેખાતી હતી. બહારદેશમાં બે-અઢી લાખની જાપાની સેના હોવા છતાં એનાં તરફથી નિશાળ પાયા ઉપરના આક્રમણ માટે કશું આયોજન થતું જણાતું નહોતું, આજે સમગ્ર તકાય છે કે જાપાની નિષ્ક્રિયતા સ્પષ્ટ હતી. ધીમા પણ મક્કમ પગને મેક આર્થર જે દૂર કરેલો હતો અને અમેરિકાના વિમાનો નજીક આવી જવા મથતા હતા તેનો સામનો કરવાની યોજનામાં જાપાન દૂરેલ હતું. જોડનો નિસ્તાર કબજે થયો હતો તેને મજબૂત બનાવવા તરફ જ એવું લક્ષ હતું.

જાપાનને જગાડ્યું અગ્નિએ. મોટી તૈયારીઓ કરીને આસાકાનું નિષ્ફળ યુદ્ધ ત્યારે એણે બે ધું ત્યારે જાપાનને સામનો કરી હિંદમાં ધૂસવાની વૃત્તિ ચાલ આપી. સુઆપમ જી પૂરા જાગૃત હતા. એમણે પરિસ્થિતિનું તોલન કરી લીધું હતું આમણસના મથકો અને બેલ્કે બ્રાસ્ટેલ મુખી તેઓ ફરી આબ્યા. આઝાદ હિંદ ફ્રાન્સને ખડે પગે રહેવાની સૂચનાઓ ત્યારે અપાઈ ગઈ, પાંચ દિવસોનો તરત જ રચવામાં આબ્યા. એમાં બધાં ઉપરાસના સૈનિકો ગમે તે પણ યુદ્ધ મોરચે જઈ શકે તેટલા તાલીમમદ્દ અને શસ્ત્રમજ્જ હતા. ખીમ્ઓની નાલીમ મ-પયા પૂરી થતી હતી. નાગરિકોની સંખ્યા ઠીક પ્રમાણમાં ભરતી થઈ હતી.

ચાર દિગોડો-મેનાની રચના કરવામાં આવી હતી. (૧) સુઆપ-સેના- કર્નલ શાહનવાજ એના સરદાર હતા. મુખ્યત્વે પઠાણ અને શીખ સિપાહીઓ અને ચોડા નાગરિકો એમાં હતા. સંખ્યા લગભગ ૪૨૦૦ હતી. જેરીતાદળ પણ એમની સરદારી નીચે જ મૂકામાં અવ્યુ હતું (૨) માધી સેના: એના સરદાર કર્નલ એનાયન કીઆની હતા. એમાં ૨૮૦૦ સૈનિકો હતા. (૩) આઝાદ સેના: એમાં પણ ૨૮૦૦ સૈનિકો હતા. સેના સરદાર કર્નલ યુલમરસિંદ હતા. (૪) નેહરુ-સેનામાં ૩૦૦૦ સૈનિકો હતા અને તેના સેનાની કર્નલ યુગલસિંદ ધીલા હતા.

પ્રતિ તો હવે અનેક પ્રવાદઓમાં વહેતી થઈ હતી. ‘ઝાંસીની રાણી’ રેક્રુમેન્ટ બળવાન બનતી જતી હતી. બીજી પક્ષ અનેક પ્રતિઓ આરંભાત્. બધી પ્રતિના સમયના ક્રમે આપણે જોઈએ તો તેનું સંપૂર્ણ ચિત્ર આંખ આગળ આવી શકે એમ નથી, કારણકે એક સાથે જ યુદ્ધ અને બીજી નાગરિક પ્રતિ ચાલતી હતી. એક બાળુ ઇન્દ્રાણનો મોરચો સળગતો હતો અને બીજી બાળુ નાણાં ઉપરાવવા અને મથા ભાગે વાપરવાનું કામ ચાલતું હતું. રાજકીય પ્રવાદો અને જાપાન સાથેના મંબંધો પણ આ બંધાતી વચ્ચે ચાલ્યા જતા હતા. આ સ્થિતિમાં ખરેખરા યુદ્ધને અને બીજી પ્રતિને આપણુ લુહાં પાડીને જોઈશું તો એ ચિત્ર વડુ સારી રીતે જોઈ અને સમજી શકારો. સમયનો ક્રમ તો એ જાનેમાં જાગવશ જ.

આરંભી દફમત સ્થાપતાં એક સવાલ ઉપસ્થિત થયો હતો. આ સરકારને પોતાનું જોતું રાજ્ય હોતું જોઈએ કે નહિ. દુનિયામાં જેવી અરકારો હતી ખરી કે જેમની પાસે એક તસુ જમીનનો પણ કશો ન હોય. જમીનને નક્કાડે મૂકેલા ધણા રાજાઓ તે પ્રધાનો એ જ રીતે ‘અરકાર’ સાચવી રહ્યા હતા. પરંતુ અહીં લુહો જ ભાગે નીકળ્યો, જાપાન સુભાષભાષુને અને તમામ દિંદોઓને પોતાની સચ્ચાઈની ખાતરી કરાવવા ધ્રુવનું હતું. એણે દિંદોના જ હિસ્સારૂપ મણાતા આંદામાન અને નિકોબાર દાપુઓ કામચલાઉ સરકારને રક્ષાધીન કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

૧૯૪૩ના નવેમ્બરની ૬મી તારીખે એશિયાના, જાપાની લાગવમ દેહાનદ દેશોની એક પરિષદ બોલાવવામાં આવી હતી. દિંદોની કામચલાઉ સરકારના વડા સુભાષભાષુએ એ પરિષદમાં પ્રતિનિધિ નહિ, પણ પ્રેક્ષક તરીકે હાજરી આપેલી. તેઓએ એમ કહ્યું હતું કે પ્રતિનિધિ તરીકે તો રિથર અને સંપૂર્ણ દિંદો સરકારને માણસ જ અહીં બેસી શકે. અહીં જ જાપાનના વડા પ્રધાન જનરલ દોરકા ટોમેએ જાહેર કયું કે ‘આજ પહેલાં અનેક નિવેદનો દ્વારા જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે જાપાની સરકારને દિંદો, એની આઝાદીની આકાંક્ષા પૂરી કરવાના અને બ્રિટિશ-અમેરિકાના પંજામાંથી મુક્ત થવાના કાર્યોમાં પૂરો સહકાર આપવા તત્પર છે, હવે આરંભ-દફમત-એ-દિંદોના પાયો નખાયા પછી દિંદોઓને આઝાદીનો નિઃશ્વ બળવાન થયો છે અને તેઓ એકતાના અનંત દોરથી ગૂંચાઈ ગયા છે. આ અવસરે જાપાનની ચાલી સરકાર વળી દુઝાહેર કરું છું કે આગે જાપાનના ચાલી સૈન્યના કબજામાં આવેલા દિંદો પ્રદેશો, આંદામાન અને નિકોબાર થોડા સમયમાં જ આરંભી-દફમત-એ-દિંદોને સોંપી દેવામાં આવશે.

આ પગલું દિંદો આઝાદી-યુદ્ધમાં જાપાનના દિલી સહકારની ખાતરીરૂપ બની જશે.' આ પછી એની રીત પ્રમાણે જાપાનની મદદતા પણ એણે ગાંધ હતી.

આંદામાન અને નિકાબારોના વહીવટ કામચલાઉ સરકારના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો. ત્યારે એ બંને દ્વીપોનાં નામ બદલાવીને 'શરીદ' અને 'સ્વરાજ' રાખવામાં આવ્યાં. સુભાષબાબુએ દ્વીપ ઉપર પ્રથમ પહેલીવાર ૧૯૪૩ની ૩૦મી ડિસેમ્બરે પગ મૂક્યો હતો. હવે એ આઝાદ દિંદોની ધરતી હતી. સુભાષબાબુ જેવા ભાવનાપ્રધાન આત્માએ તે દિવસે કેવા ભાવો અનુભવ્યા હશે? એમણે ત્યાં ત્રિરંગી ધ્વજ ફરકાવ્યો અને તે પછી થોડા જ સમયે ડૉ. લોકનાથનને ત્યાંના કમીશ્નર નીમી બધો વહીવટ સોંપી દીધો.

એમ જાણવા મળે છે કે આ વહીવટમાં જાપાનની દખલ ચપા કરતી હતી, કારણ કે યુદ્ધને બંધાને જાપાની પોલિસ ત્યાં હતી. પોલિસખાતા ઉપર કબજો પણ એનો હતો. જાપાન મિત્રરાજ્ય હતું માટે જ આ ગોઠવણ ચક્રમ બની હતી. આમ છતાં લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ યથા શકતી હતી. ખાસ કરીને શિક્ષણપ્રચારનું કાર્ય બહુ સુંદર રીતે ત્યાં ચાલ્યું હતું.

'આઝાદ દિંદો સેના', 'દિંદો આઝાદ સંઘ' અને 'આરમી હકૂમત-એ આઝાદ દિંદો'ની પ્રવૃત્તિમાં એક વસ્તુ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચનારી અને પ્રત્યેક દિંદોને ગવં લેવા પ્રેરનારી છે.—યુદ્ધ છતાં સુભાષબાબુએ સંસ્કૃતિના પ્રવાહને અટકાવ્યો નહોતો. 'અટકાવ્યો નહોતો' એમ કહેવું એ બરાબર નથી કારણ કે એમણે તે ખાસ પ્રયત્નો દ્વારા એ પ્રવાહ જ્યાં નહોતો ત્યાં શરૂ કર્યો હતો, જ્યાં રૂંધાયેલો હતો ત્યાં મુક્ત કર્યો હતો અને જ્યાં અતિમાન હતો ત્યાં એને વેગ આપ્યો હતો. લોકોના મુખદુઃખની અને સલામતીની ચિંતા તે એમણે કરી જ હતી. પરંતુ તેના શિક્ષણ અને વિકાસનું કાર્ય પણ અદ્ભુત કુશળતાથી એમણે બજાવ્યું હતું. રમણે રમણે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ને વર્ગો રચાયાં હતાં.

યુદ્ધ લડવાનું હતું દિંદો-અજિટેશની સરહદ ઉપર. કામચલાઉ સરકારનું વકુલ મથક યુદ્ધ-મોરચાની નજીક હોતું જોઈએ એ ખ્યાલે તા. ૭મી જાન્યુઆરીએ બધા જ દક્ષિણ રાજ્યમાં ફેરવવામાં આવ્યાં. એમ પણ કહેવાય છે કે આ ફેરફારની પાછળ જાપાન વિષેની થોડી શંકા પણ કારણભૂત હતી. જાપાન ઇંગ્લેન્ડ નહોતું કે દિંદોમાં પહેલો પ્રવેશ દિંદો ફોજ કરે. સુભાષબાબુની ઇચ્છા એ કરતાં ઊલટી જ હોય એમાં સંદેહ શો?

રાજ્યમાં મથક રચાયા પછી પ્રવૃત્તિમાં ભારે વેગ આવ્યો. દિંદુસ્તાન હવે નજીક લાગવા માંડ્યું. સાગર-કિનારાની સામે પાર વહાણું પતન હતું. પર્વતો

અને અરબોની પાછળ પણ એ જ પુણ્યશ્રમિ હતી. સુભાષચાણુ દલે ત્યાં પહોંચ્યા, એ પવિત્ર ધરતીની ધૂળને ચૂમવા અધીરા બન્યા હતા.

આઝાદ હિંદ ફોજ અજગ પ્રકારની હતી. એમાં વેપારીઓ ને વાણીયા-આલો પણ હતા. સૌએ ને જાણકો પણ હતાં. મંસીની રાણી પછી જાલ મેનાની સ્થાપના થઈ હતી. એમનાં કાર્યો પણ અદ્ભુત હતા. એ જ તો મૌના દૂત અને પ્રચારક હતા. આ ફોજમાં ભરતી થવા માટે આઝાદીના દિવાનાઓની બીડ જામતી. તાલીમકેન્દ્રોમાં યુદ્ધોત્સવો સમાપ્ત નહોતા. ડાયરેક્ટોરિયો જામરાતી હતી. કવાચતો બારે કઠિન હતી, જમલો અને પહાડોમાં યુદ્ધ ખેનવાતું હતું, હયાવારો ઉપરાંત બધો જ મામાન સાથે રાખવાનો હતો, માર્શલોના માર્શલો દૂર કરવાની હતી, પરંતુ કોઈ યાકતું નહોતું, કોઈ ત્રામતું નહોતું, કેઈ નામતું નહોતું. કૂલો જલે વચ્ચે બની મનાં હતાં.

એક જ રસોડો-પંગને મો જમતા હતા. સુભાષચાણુ પણ તેમાં અપવાદ નહોતા. એક જ પ્રકારનું બોજન સૌને મળતું. દિંદુ-મુસ્લિમના બેદો બુંસાઈ ગયા હતા. કાંઈને એવો ખાલ સુદાં આવતો નહોતો. નિરંગી ઝડો એ સૌને પ્રેરણાદેવ હતો. એને જ વંદન થતું અને એને જ ઉન્નત રાખવાની રોજ પ્રતિજ્ઞા લેવાતી. 'જય હિંદ' 'અલો દિલ્હી' 'ઇન્કલાબ મિંદાબાદ' 'દિંદુતાન મિંદાબાદ' બધું ય જાંડા અંતરમાંથી ઉચ્ચારાતું હતું.

આ ફોજના મૈનિકો સામાન્ય રીતે પત્રપાળા જ મુસાફરી કરતા. સિંગાપોરથી ઈન્કલાબના મોરચે પહોંચતા લગભગ ૧૧૦૦ માસ્રલ તો તેઓ પત્રપાળા જ ચાલ્યા હતા. કુકીના સરદારને એક મોટર મળતી, પરંતુ તેની રાહ કોઈ જોતું નહિ. એવા ચે દાખલા જન્યા હતા કે સુભાષચાણુ પોતે માહલો સુધી પગે ચાલ્યા હોય, આવા હતા ફોજના સર સેનાપતિ, કામચલાઉ સરકારના વકા.

આરંભમાં તો પગારનાં ચે ક્યાં ધોરણો નહોતાં. સૌને ખર્ચ પૂરતું મળતું હતું. પરંતુ રિયલિટી સુપરી અને યુદ્ધ ઉપર જવાતું થયું ત્યારે તેમને, લોરેનન્ટને ૮૫, કેપ્ટનને ૧૨૫, મેજરને ૧૮૦, લેફ. કર્નલને ૩૧. ૩૩૦, અને કર્નલને ૩૧. ૪૦૦ મળતા. એવા પણ મહિનાઓ અન્યા હતા કે ત્યારે કોઈને ૩૧. ૨૫૦ થી વધુ પગાર આપવામાં ન આવતો હોય.

વીરતા બતાવનાર મૈનિકોને ખાસ માન આપવામાં આવતું. મુખ્ય ચંદ્રો આ પ્રમાણે હતા. શહીદ-એ-આરત : શેર-એ-હિંદ, સરદાર-એ-જંગ

પીર-એ-હિંદ, તમધા-એ-શત્રુનાથ : તમધા-એ-અકાદરી. પોતાની સર્વસ્વ મિલકતનું દાન કરનારને 'એવક-એ-હિંદ'નો ખિતાબ મળતો.

રાષ્ટ્રીય મેના ઉપરાંત મુઘ્લી નોકરોની પણ ભરતી કરવામાં આવતી હતી. સૈનિકોની તાલીમ ડાવણીઓમાં મુખ્ય સ્થળ મળ્યા હતા. ત્યાં ચાર ડાવણીમાં દરેક ૭૦૦૦ સૈનિકો હતા. ચાહલેન્ડમાં ૧૦૦૦ અને બ્રહ્મદેશમાં એ વખતે ૩૦૦૦ હતા. મુઘ્લી કાર્ય માટેની ભરતીમાં એકલા મઝાયામાંથી વીશ હજાર જેટલા માણસો જોડાયા હતા. ને તેમને સરકારી કાર્ય ઉપરાંત પ્રચારકાર્યો મેળવવામાં આવતું હતું.

કામચલાઉ સરકાર અને હિંદી આગ્રાદ સંઘનું બચાવવાનું બહુ વિશાળ અને મજબૂત હતું, એ કોઈ રમકડાની તલવાર નહોતી. યુદ્ધકાળની સરકાર હોવા છતાં નીચે પ્રમાણે ૧૬ અગત્યના ખાતાઓ હતાં અને દરેક પ્રધાનને ખાસ દફતરો સોંપવામાં આવતાં. પુરવઠા ખાતું, નાણાં ખાતું, દિસાબી તપાસ ખાતું, ભરતી અને તાલીમ ખાતું, અખવાર ખાતું, પ્રકાશન અને પ્રચાર ખાતું, બ્રહ્મદેશની શાખાઓનું ખાતું, સ્ત્રીઓનું ખાતું, શિક્ષણ ખાતું, જાહેર સુખાકારી ખાતું, સામાજિક સેવા ખાતું, પુનર્વસના ખાતું.

સરકાર અને સંઘનું એક ઉપમથક સિંગાપુરમાં હતું અને મઝાયા સુમાત્રા, જાવા અને બોર્નીઓમાંના સયોની દેખરેખ એને હવાલે હતી. આ સંઘમાં જોડાવા માટે ૧૯૪૮ના જૂન મુઘ્લીમાં એકલા મઝાયામાં ૨૩૨૫૬૨ સ્ત્રીપુરુષોએ શપથ લીધા હતા. જુદાં એશિયાના ૩૦ લાખ આનવીઓમાંથી આ સંઘમાં લગભગ ૧૮ લાખ જોડાયા હતા.

કામચલાઉ સરકારની હકૂમત આંધ્રમાન અને નિકોબાર ઉપરાંત ત્રીઆવાડી નામના એક પ્રદેશ ઉપર ચાલતી હતી. શ્રી. પરમાનંદ નામની વ્યક્તિએ આ પ્રદેશ કામચલાઉ સરકારને ભેટ આપ્યો હતો. એ હતો બ્રહ્મદેશની જૂમિમાં, પરંતુ તેમાં મુખ્ય વક્ત્રી હિંદીઓની હતી અને મુખ્ય માલમત્તા પણ હિંદીઓની માલિકીની હતી. આ પ્રદેશમાં ૧૫૦૦૦ જેટલા હિંદીઓ વસતા હતા. ત્યાં ઉદ્યોગના કારખાનાંઓ હતાં તેમાં મુખ્ય સુતરની મિલ, ઉનની મિલ, ખાંડનું કારખાનું વગેરે હતાં. અહીં ખામલોની સારવાર માટે દરિયતાલ ગામવામાં આવી હતી. ત્રીઆવાડીનો વિસ્તાર ૫૦ ચોરસ માઇલનો હતો.

આગ્રાદ દેશ ઉપરાંત 'જાંમીની રાણી' રજમેન્ટ અને આલમેના ઊંચી કરવામાં આવી હતી તેમ સમય જતાં 'આગ્રાદ હિંદ દળ'ની રચના કરવામાં આવી હતી આ દળ કામચલાઉ સરકારના કમળના પ્રદેશોનું રક્ષણ કરતું હતું.

કામચલાઉ સરકારના કચ્છમાં આ ઉપરાંત મથિયુર-વિધ્યુર વિસ્તારનો પ્રદેશ પણ આવ્યો હતો. આઝાદ દિંદો જોડો, જસો વરસ પછી પહેલીવાર આટલી આઝાદ-જુમિમાં ફરકી શક્યો હતો. આ સરકાર તરફથી રીતસર સરકારી ફક્રો ગેઝેટ-આગાપત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થતા હતા અને ‘ચલો દિલ્હી’ નામની દપાલની રિકિટો પણ તૈયાર થઈ હતી.

હવે આપણે કામચલાઉ સરકારની નાણાની સ્થિતિનું અવગ્રહન કરીએ અને પછી પુદ્ધ મોરચા ઉપર નજર માંડીએ.

‘દિંદો આઝાદ સંધ’ના સાવ આરંભના દિવસોમાં જાપાનની નાણાંકીય મદદનો કદાચ સ્વીકાર થતો હશે. પરંતુ મુલાખાણુના આવ્યા પછી તો તમામ પ્રવૃત્તિનો ભાર બૃહદ્ એશિયાની દિંદો પ્રજા ઉપર જ હતો. મુલાખાણુ જ્યાં જતા ત્યાં એમની સલાઓમાં નાણાની રેલમહેલ થતી હતી. સિંગાપોરમાં એમણે ‘દિંદો આઝાદ સંધ’નું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું ત્યારથી નાણાની આ રેલ શરૂ થઈ હતી. નેઓ સમામંચ ઉપરથી સાદ રેના કે ત્યાંના થીમંતો ને ગરીબો પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવા તત્પર થઈ જતા. આવું માન આપનારાઓમાં ફેટલાકના નામ તો આઝાદીના ઇતિહાસમાં સુવર્ણરેરે કોતરાય અને મહારાણા પ્રતાપના લામાશાને પણ ભુલાવે એવાં હતાં.

નાના બાળકો ઉપર મુલાખાણુની અધીયન કેવી અસર થતી તે અનેકમાંના આ એક પત્ર ઉપરથી જાણી શકારો:

“ હું દિંદો વિદ્યાર્થી છું. ૧૯૬ ટેંક રોક સ્થાનાન ટાઉનમાં રહું છું. તાજેતરમાં મને ગુનસેષકાન્તુના નાણાખાતા તરફથી સરકારી લોટરીની ઇનામી રિકિટો અંગેના કાર્યમાં મદદ કરવા માટે મને બોલાવવામાં આવ્યો હતો. એ મેં માટે મને ૧૦) ડોલરની રકમ મળી છે. હું એ આપી રકમ આપણા નેતાજી શ્રી. મુલાખચંદ્ર બોઝ પર મોકલી આપવા માટે તમારા તન્દરસના કરું છું. ઉપરાંત મને દર અઠવાડિયે ખીસા-ખરચ માટે એક ડોલર મળે, હું એ પણ હું અઠવાડિયે આપણી લકન માટે મોકલી આપીશ. મારી પાસે તો આટલું જ છે અને હું આસા રાખું છું કે દરેક દિંદો આ કે પુરુષ આપણા દેશને આઝાદ બનાવવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેશે.

જય દિંદ

(સરી) એસ. નારાયણન

એક નાગ મગુનના એક મુનિખ્યાત મુસ્લિમ કરોડપતિ મુલાખયાબુને મળતા આઠ્ઠા—મુલાખયાબુએ વાતચીતમાં એમને કહ્યું “મારો વિચાર એક ‘આઝાદ દિંદ’ એક’ ગ્યાપવાનો છે”

કરોડપતિ ગેરે તુગત પૂછ્યું “કેટલા રૂપિયાની જરૂર પડશે ?

મુલાખયાબુએ ઉત્તર દીધો ‘પચાસ લાખ રૂપિયા.”

“એમા શી મોટી વાત છે, હું પોતે ત્રીમ લાખ રૂપિયા આપુ છું, અને બાકીના વીસ લાખનો તુરતમા જ બદોબ્બત કરુ છું.” શેઠએ કહ્યું.

અને શેઠએ પોતાનો વાપદો પૂરો પણ કર્યો. તુરતમા જ એક સ્થાપિત કરવામા આવી. પચાસ લાખ રૂપિયાના રોર ભરાયા, પચીમ લાખ તો તુરત વસુલ પણ કરાયા. એક કાપદાનુમાર રજિસ્ટર કરવામા અવી. બર્મા સરકારના નિયમ અનુમાર તુરત જ એના ‘આર્ટિકલ્સ ઓફ એસોસીએશન’ છપાવવામા આઠ્ઠા—તેના પર બર્મા સરકારની રજિસ્ટર મહુર મોનુદ છે.

બીજી બેંકોની જેમ આ બેંકનું કામ પણ કાયદેમર હક યયુ—યુદ્ધ પહેલાના શાનિકાળમા બેંકોમા જે રીતે વ્યાપારી પદ્ધતિથી કામ ચલું તેવું જ અહીં ચલું હતું લોકોએ પોતાની ડિપોઝીટ મૂકવાનું હરુ કર્યું. કામચલાઉ મગકાનું ખાતું પણ આ બેંકમા ચાલતું હતું. કેટલી ત્રણ શાખાઓ પણ ખુલી હતી.

એકવાર બર્મા સરકાર પાસે પોતાના મૈનિકાને પચાસ દેવાના પૈસા નહોતા ત્યારે આ બેંક એમને પાચ લાખ રૂપિયા ભેટ પણ આપ્યા હતા.

આ. ઢિ. સરકારનું કામકાજ ચલાવના માટે પૈમાની જરૂર તો હતી જ, એ માટે ફાળા, લિવામ, અને બેટો મારફત પૈમા એકઠા કરવામા આવતા અને તે ઉપરાંત કર વસુલ કરવાનું પણ નહીં યયુ. આ કર વાર્ષિક આમનાની પર નહીં, પણ પ્રજા પાસેની મિલકતના અનુકુલ નહીં કર્યા હતા કોની પાસે કેટલી મિલકત છે તેની સૂચી બનાવના માટે નેપારીઓની એક મમિતિ બનાવનામા આવી. આ મમિતિ દરેક વ્યક્તિની મિલકતનું મૂલ્ય બાંકતી અને પછી તેના પર કર નહીં કરનામા આવતો. કરની ગ્રહ ઉપગ્રવવાનો એક સમય નહીં કરનામા આનૈનો, આ મધુ થયા પછી પ્રજા પોતાની મેજે જ નહીં કરને નમચે આઝાદ દિંદ બેંકમા પોતાનો કર ભરી અવની હતી.

દિ દુરનાની મિવાય બીજી કોર્ડ પ્રજા પામેથી કર લેવામા આરનો નહિ. ધણા દિંદુઆનીઓ કરમાથી જયરા ખાતર પોતાને કન્ટેશન મી ગણાવે એના દાખતાઓ પણ જનતા હતા.

કામચલાઉ મરકાગના ખર્ચનો મોટો ભાગ આગ્રહ દિદ દોજ માટે ખર્ચાતો સિંગાપુર ને દોગરોંગથી નાસતી વેળાએ બિટિથરાએ જે તોપે દધિયાર વગેરે છોડી દીધા હતા તે દોજના હાથમાં આવી ગયા અને તેઓએ તેનો ઉપયોગ કર્યો પરંતુ મૈનિકાના પગાર, બોજન તથા બીજા વિભાગના કામકર્તાઓનું વેતન અને ઇસ્તિનાન-શાળાઓ વગેરે ઉપર પુરક ખર્ચ થતું હતું આ ખર્ચ એક બ્યવસ્થિત મરકારની પેઠે કરવામાં આવતું અને એ રીતે જ તેના હિમાયો રાખવામાં આવતા.

એક વાર સુભાષભાણુ રગુનથી બહાર જતા હતા હવાઇ-નેશન ઉપર એમને વિદાય દેના વધુ ભારતનાસીઓ આગ્રહ હતા વિમાનને ઊડાને હલુ થોડી વાર હતી એ નખતે સુભાષભાણુએ ત્યાં ઊભેના માણુમોને કહ્યું “આપણને આપણી સરકાર માટે વીમ લાખ રૂપિયાની જરૂર છે”

હાજર હતા તે લોકોએ આ વાત સાંભળીને પરસ્પર થોડી મસક્ત કરી અને મરોનર અગિયાર મિનિટની અંદર વીમ લાખ રૂપિયા ભેગા કરીને સુભાષભાણુને ચરણે ધરી દીધા.

પીતાગની એક ઘટના છે તોફરીની શોષમાં ફરતો એક નવજુવાન સુભાષભાણુને મળના આવ્યો એની પાસે નાની એરી ચાલીની એક ફૂદાની હતી તે એણે સુભાષભાણુને ચરણે ધરી દીધી.

સુભાષભાણુ બોલ્યા “આ ભાઈની પ્રેમબેટ હું લિવામ કરવા માગુ છું હું બાના પચીસ હજાર રૂપિયા લેવા માગુ છું” અને હરસણ ચાડ ચર્ક.

પહેલી બોની જ એકાવન હજારની બોલાઈ ને સુભાષભાણુની આખો પ્રેમથી ભરાઈ ગઈ.

સુભાષભાણુનો જન્મદિવસ આવી રહ્યો હતો પ્રચાર વિભાગના ઉપરીએ સૂચના કરી કે આ અનમર પર સુભાષભાણુ સોનાથી તોળાશે અને એ રકમ આગ્રહ દિદ સરકારને બેટ ધરવામાં આવશે સુભાષભાણુને મેનાથી તોળવા માટે જનતાએ પોતાની મા બહેન પતિના દાગીના સુદ્ધા આપી દીધા કામચલાઉ સરકારના હાથમાં બધા મળીને લગભગ વીમ કરોડ રૂપિયા આવ્યા હતા આ રકમ કોઈ પણ બ્યવસ્થિત સરકાર માટે મોટી ન કહેનાય, પરંતુ દિદુસ્તાનની આજની રિથિત સાથે એ સરખાવીએ તો ? સુભાષભાણુની હકૂમતમાં રાજકુટુંબ રથાન નહિનત્ હતું પ્રમ્મ પોતાના ઉમળકાથી જ પૈસા આપતી હતી વીમ કરોડ ૧ સામાન્ય આંકડો ન જ ગણાય.

રંચુનની એક વિરાટ સભામાં સુભાષચાણુના કંઠે રેપાગેલી ફૂલમાળાનું સિદ્ધાન્ત યથું-દિંદની આઝાદીના નામ ઉપર પહેલો બોલ એક લાખનો આવ્યો. એક લુવાનનો અવાજ સંભળાયો: 'બે લાખ' એ પછી તો ત્રણ લાખ, ચાર લાખ, પાંચ લાખ-ગાન આગળ વધવા લાગી. પેલા લુવાનથી મદન ન થયું, એ દોડ્યો, વ્યાસપીઠ પાસે આવીને બોલ્યો: 'નેતાજી, મારું સર્વસ્વ, મારી મિલકતની પાછએ પાઈ!' નેતાજીએ એને છતીએ દબાવ્યો ને કયું: 'આ ફૂલમાળા તારી. ત્યારે ભારતમાતા મુક્ત થાય ત્યારે એના કંઠમાં તારી આ માળા પહેરાવાઈ જશે.' આવા સર્વસ્વ મિલકત અર્પણ કરવાના એક નહિ, અનેક દાખલાઓ બનતા હતા. અનેક વ્યક્તિઓએ પોતાની તમામ સંપત્તિ અને દેહ મુદ્દાં આ સરકારને ચરણે ધરી દીધાં હતાં, સુભાષચાણુના જન્મદિનની બેઠની વસ્તુઓની કિંમત ૪૦ લાખ રૂપિયા હતી. દબીજ સાહેબ અને શ્રી. બેટાઈ, એ બેના નામ દાનવીરોની નામાવલિમાં સૌથી વધુ ચમકતા હતા. પોતાનું સર્વસ્વ આપવામાં તેઓ મુખ્ય હતા. દબીજ સાહેબની મિલકત લગભગ એક કરોડની હતી, શ્રી. બેટાઈ ૨૫-૩૦ લાખની મિલકત ધરાવતા હતા. શ્રીમતી બેટાઈએ પોતાની તમામ અંગત મિલકત અને પોતાને પ્રિય એવાં સધળાં આબૂધણો પણ સુભાષચાણુની ઝોળીમાં આપી દીધાં હતાં.

આઝાદ દિંદ બેઠના બોલે જોઈ ડિરેક્ટરના ચેરમેન હતા શ્રી. આયર, બીજા ડિરેક્ટરોમાં શ્રી. બારીર, શ્રી. બેટાઈ, શ્રી. માજા, કે. અલગપ્પન અને શ્રી. દીનાનાથ હતા. આ બેઠમાં લોકો આપોઆપ નાણાં ભરી જતા. ફંડ એકત્ર કરનારી સમિતિ અને કામચલાઉ સરકારનું નાણાં ખાતું બેઠ સાથે સંબંધ ધરાવતું હતું. એટલા બર્મામાંથી ૧૫ કરોડ રૂપિયા કામચલાઉ સરકાર માટે એકઠા થયા હતા. બીજા ૫ કરોડ મલાયા તથા બીજા પ્રદેશમાંથી આવેલા. આઝાદ સરકારને પ્રજા તરફથી મળતી બેઠામાં સોનું, ચાંદી, હીરા, મોતી વગેરે તો હતાં જ. પરંતુ અન્ન અને વસ્ત્રો પણ પુરૂકળ પ્રમાણમાં મળતાં હતાં. પ્રજાના દેશ ઉપર એણે ચળ રચાધું હતું એટલે કોણ શું આપે છે તેના વિચાર આવતો જ નહિ. જે શક્ય હોય તે સૌ આપતાં હતાં.

આટઆટલી મદદો મળવા છતાં આઝાદ સરકારને નાણાંની ખેંચ તો રહેતી જ હતી. યુદ્ધમાં પડેલી દુનિયાની બીજી સરકારો દર કલાકે કરોડોનું ખર્ચ કરતી હતી. આઝાદ-સરકારનું એ ગળું નહોતું. ગમે તે દૃષ્ટિએ વિચારીએ, આઝાદ સરકાર અને આઝાદ ફોજ ક્રાંતિકારીઓનું જૂથ હતું. એની સાચી તાકાત દેશ પ્રાપ્તિની પારાવાર ભક્તિમાં હતી. આ તાકાતના જોરે જ તેઓ જીત્યું સૃષ્ટિ રચી ચકયા હતા.

ઉપ્રસ અને હંગૂને નેહની રેલવે લાઈન પર અધિકાર જમાવ્યો અને ઉત્તરમાં ચિંદવિનની પાર કાદિમા અને ટીંગૂને નેહની રેલવે લાઈનનો કચ્છો લીધો. મહિપુરની રાજધાની ઇલાસ પર જે તરફથી તેઓ આક્રમણ સર્જ ગયા. અહીં કર્નલ શાહનવાજે અંગ્રેજોથી મુક્ત એવી ભારતજૂમિ પર રાષ્ટ્રીય ત્રિંગી ઝડો ફરકાવ્યો. તે વખતે આઝાદ દિંદ ફોજની ત્રણ ટુકડીઓ ત્યાં યુદ્ધ કરી રહી હતી. એમણે મોરાઈ, કાદિમા વગેરે ગામે પર છાપો મારી હાંકાલને ઘેરી લીધું. આ ફોજે જે ઉત્સાહ, દલના અને યુદ્ધ-લાવનાનું પ્રદર્શન કર્યું છે તે ઇતિહાસમાં અમર રહી જાય એવું છે અબ્દીન, ગઝાલીન-અન્નલીન, વઝલીન, વિમાન માગે જેનું કોઈ અપરાધ નહોતું એવા આઝાદ દિંદના મૈનિકા એ આધુનિક પદ્ધતિએ અસ-શત્રેથી સુમનિજત અંગ્રેજ ફોજને એ મોરચે મારી ભગાડી. આરાકાન, હાંકાલ અને પલેવના પહાડો એમના વિજયનાદાયી ગાથ રહ્યા.

આ બધું અસામાન્ય વીરતા અને વિશ્વદતિહાસમાં અનોક ગણાય એવી ક્રાંતિકારી લાવનાના પ્રતાપે બધું હતું દિંદની જૂમિની ધૂળને ચૂમ્યા પછી તો સૈનિકાના ઉત્સાહની કોઈ સીમા નહોતી રહી. માએસાય તે દિવસે બ્રિટિશ સરકારત અજાણી ગડી હતી. દિંદુસ્તાનના એકથી બીજા હેડા સુધી એવા સમાચાર પ્રસરી ગયા હતા કે જે મોરચા ઉપર આઝાદ ફોજના સિપાહીઓ લડી રહ્યા છે તે મોરચા સામેની બ્રિટિશ દિંદી સિપાહીઓની ટુકડીઓ તેમની સાથે મળી જાય છે. સરકાર આ વખતે માયા સમાચાર છૂપાવતી હતી એટલે અનેક પ્રકારની વાતો હવામાં વહેવા લાગી હતી.

એ દિવસોના ફેટલાક યુદ્ધ-પ્રસંગો ઇતિહાસના પાને સુવચ્છિક્ષિરે અમકી ગઠે એવી રીતે નોંધાય ગયા છે. આઝાદ ફોજના સૈનિકો પામે આવનું ખૂટ્યું હતું પાછલો વાહનઅવધાર લાંગી પડ્યો હતો. આસમાની તાકાત-વિમાનોની તાકાત તો એમની પાસે હતી જ નહિ. આધુનિક યુદ્ધ વિમાનની મદદ વિના એથી શકાય જ નહિ, પણ આ વીરોએ એ ખેલું હતું. સામેથી બ્રિટિશ પ્રચારકોનો પોકાર આવતો હતો : 'તમે જાપાનના ગુલામ છો,' અહીંથી ખુલ્લું અવાજ ઊઠતો હતો : 'અમે આઝાદીના સિપાહીએ છીએ અને નેતાજીના હુકમથી યુદ્ધ લડીએ છીએ, સામેથી લાલચ આવતી હતી : 'અહીં આવો, પેટ ભરીને બોજન મળશે.' જવાબ મળતો હતો : 'ગુલામીના બોજન કરતાં આઝાદીનું ધાસ સા> છે.'

આ રાષ્ટ્રોમાં જાનનાનું બળ તો છે જ, પરંતુ સત્ય પણ એટલું જ એમાં રહેલું છે. દિવ્યોના દિવ્યો સુધી સેકડો સૈનિકા ધાસ અને પાંડા ઉપર નિર્વાહ કરીને લડાઈ લડ્યા હતા. ઈશ્વાનના જગલો તો હિંદુસ્તાનના હતા ને! બધનમુખ અનેવી માની ધૂળ પણ ક્યાંથી ?

જ્યારે આઝાદ-સેના વિજય અગ્રવાલ કરી રહી હતી ત્યારે સુભાષના પ્રભાવે અને આઝાદે જાપાનને હાર નમતું તો આપતું પડતું હતું, પરંતુ તેના પ્રમાણમાં તેનો સદમાર એવો થતો હતો પહેલો પ્રશ્ન કૃષ્ણ સાથે જ જોવો થયો હતો જાપાનની ઇચ્છા અગ્રણી બનવાની હતી સુભાષનાયુએ નમતું આપ્યું નહિ અને આઝાદ મેનાએ કૃષ્ણ આરબી દીધી એ પછી હિંદ-પ્રવેશની વિજયભરી જાહેરાત કરવાની વાત હતી આમાં પણ સુભાષનાયુએ આઝાદ રાખ્યો અને ખર્ચે રાખ્યો તરફથી એક સાથે જ જાહેરનામું બહાર પાડનાનું નક્કી થયું

સુભાષનાયુએ આઝાદ હિંદનો રૂડિયો તો પહેલેથી જ રેક મથકે આઝાદ રાખ્યો હતો એટલે એમના પ્રયત્નો, આજ્ઞાપત્રો કે જાહેરાતો ઉપર જાપાનનો મુદ્દન અડધ રહી શકતો નહોતો. જાપાને એવી માગણી કરેલી કે હિંદુસ્તાનમાં જે પ્રેશ જતાય તે પ્રેશ ઉપરની હકૂમત માટે જે પ્રધાન નિમવામાં આવે તે વિશે જાપાનની પૂર્વ સમતિ લેવી જોઈએ સુભાષનાયુએ આ માગણી સ્વીકારી નહિ અને જતાયેના પ્રદેશ ઉપર શ્રી એટરજીને ગવર્નર તરીકે નીમી દીધા.

યુદ્ધમાં આવસ્યક ગણ્યા એવી 'યુદ્ધ સહકાર સમિતિ' રચાનેા અસગ આ થો. આ સમિતિમાં સુભાષનાયુએ હિંદનું અર્ધોર્ધ્વ પ્રતિનિધિત્વ માગ્યું આ માગણી તો જાપાને સ્વીકારી પરંતુ એ સમિતિનેા પ્રમુખ કોણ બને તે પ્રશ્ન ઉકલ્યો નહિ જાપાનનો આઝાદ જાપાની પ્રમુખ માટે હતો સુભાષનાયુએ બે પ્રમુખ રાખવાની સૂચના કરી છાર્ટે એવી જ જોડાયેલ મંજૂર કરવામાં આવી.

જાપાન પ્રિટન જેવું જ વેપારી છે એણે માગણી કરી કે જતાયેના પ્રદેશમાં જાપાની વેપારીઓને પ્રવેશ મળવો જોઈએ સુભાષનાયુએ ચોખ્ખી ના પાડી એમણે કહ્યું, એ કાર્ય તો હિંદ આઝાદ થઈ ગયા પછી જ પતી શકે

સુભાષનાયુ જાપાની સરકારના પૂતળા નહોતા એ વસ્તુ મિલક કરવાનું હવે બાકી રહ્યું નથી જાપાની એનચીને, શાહી સરકારના દસ્તખતવાળા પરિચય-પત્ર વિના મળવાની એમણે ના પાડી હતી અનેક હિંદીઓને જાપાની અફસરોના પગમાંથી એમણે છોડાવ્યા હતા મહાવિકરાળ શાહીવાદના ઝઝાવાતની વચ્ચે હિંદની આઝાદીના ડ્રમળા ફૂંડાડને એમણે પોતાની સમગ્ર શક્તિથી રક્ષણ આપ્યું હતું.

મણિપુર અને વિષ્ણુપુરના મોરચા ઉપર યુદ્ધ જેમ જેમ હિમ બનતું ગયું હતું તેમ પાછળ રહેવા સૈનિકા અને મેનિકાઓનું જોશ વધતું હતું. હિંદુસ્તાનની જમિ ઉપર આઝાદ મેનાએ તા ૧૮મી માર્ચે પગ મૂકેલો, પરંતુ તે પહેલાં ત્રણ દિવસે એટલે માર્ચની ૧૫મી તારીખે સુભાષચાણુના હાથમા 'ઝાંસીની રાણી' રેજીમેન્ટના વડા કે. લક્ષ્મીએ નીચેનો પત્ર મૂક્યો હતો.

પ્રાથમે તેમણે,

અમારી તાલીમ સંતોષકારક રીતે પૂરી થઇ છે, છતાં અમને રજીમેન્ટના પર મોકલવાનો ઇન્કાર કરવામા આવે છે, અમને નર્મનું કામ સુપ્રત થયું છે. આમ શા માટે? અમારી મમજમા આ આનતું નથી. અમારા પ્રત્યે આવી જાનતો ભેદ કેમ દર્શાવવામા આવે છે? આપે તો અમને વીરાગતા ઝાંસીની રાણીનું નામ આપ્યું છે આપે અમારી તાલીમ જાવણીની ઉદ્ધાટનક્રિયા વખતે અમને એવી ખાતરી આપી હતી કે અમને પણ ઝાંસીની રાણી માફક જ રજીમેન્ટના પત્ર, યુદ્ધ માટે મોકલવામા આવશે, અમારા હાથમા શસ્ત્રો જોઈને દુશ્મનો કે પી ઊંઝરો અને બ્રિટિશ લશ્કરમાના હિન્દી મેનિકા પાછા ફરશે.

કૃપા કરીને, અમને તાત્કાલિક યુદ્ધમોરચા પર મોકલી આપવાનો હુકમ આપો. તમે જ અમને શીખવ્યું છે કે જી અને પુરો. સમાન છે, તમે જ અમને પુરોની માફક તાલીમ આપી છે. રજીમેન્ટમા જઈને પુરપત્ની માફક લડવાનો ઉપદેશ પણ તમે જ અમને આપ્યો છે. તો પછી પુરો કરના અમને જુદાં કેમ મણુમા આવે છે?

અમારી માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે, અમારા પ્રાણનાં જાનિદાન આપવાને અમે તૈયાર છીએ, એનો જો આપને પુરાવો જોડતો હોય તો, એ પુરાવો આપવા માટે આ અરજી પર અમે અમારા લોહીથી હસ્તાક્ષરો કરીએ છીએ. એકવાર અમારી કસોટી તો કરી જુઓ!

અમે આપના તાત્કાલિક પ્રત્યુત્તરની આશા રાખીએ છીએ."

સુભાષચાણુના મુખ ઉપર સ્મિત ફરતી મધુ. એમણે કહ્યું: 'મોરચા ઉપર મોકલું પણ યુદ્ધ લડવા માટે નહિ, હાથબોની સારવાર કરવા.'

સામેથી પ્રશ્ન આગ્યો: 'શા માટે યુદ્ધ લડવા માટે નહિ?'

સુભાષચાણુએ કહ્યું 'યુદ્ધના સરંજામ માથે જાઓ, લડાવકે દળને જ ત્યાં મોકલો. આત્મરક્ષણનો કે એવો કટોકટીનો પ્રમગ આવે તો યુદ્ધ બંદી લેજો.'

ગોળથી પચીસ વર્ષ સુધીની કન્યાઓ અને યુવતીઓ સુદનો સરંજમ ઉપાડીને રથ મોરચા ઉપર ચાલી નીકળી. આકાશના દેવેએ પણ ત્યારે તો દર્શન પાડ્યા હશે ને ।

સુદ પૂરી બીણાનાથી ચાલતું હતું. બિટિશ સિંહ છુટા થયો હતો પણ મર્યો નહોતો. એણે સેનિકા ને સામગ્રી એ મોરચા ઉપર ઠાલવી દીધાં. બીજા બાલુ મેધરાજએ તાંડવ મચાવ્યું. આસામનો એ પ્રદેશ કવિની કલ્પના નહિ, પણ કૂર વારતચિત્રતા-મૂશળધાર વરસાદ વરસાવા લાગ્યો. મદદ મળવી બંધ થા ગઇ. પ્રતિપક્ષીને ફાવી ગયું. શસ્ત્ર સામગ્રી ખૂટી યઈ, અન્ન ખૂટી ગયું, મદદ બધ યઈ ગઈ, રણાં માત્ર આઝાદી માટે તલસતાં ને મરવા ચાહનાં માનવીઓના ટૂંક જેવા કોમળ અને વજ્ર જેવાં દેહોર હેવાં । આગળ વધવા માટે હવે કોઈપણ આશા નહોતી. ધેરો તૂટતો જતો હતો. બળ પણ ખૂટતું જતું હતું. હિંમત હાંગી રહ્યું હતું.

પાછા ફરવાનો દુકમ મળ્યો. આ સેના સુદ-રસિયાઓની નહોતી. એમાં ફેટલાક લડાયક કોમના હતા ખરા. પરંતુ આજે એમનો આત્મા બદલાઈ ગયો હતો. આ તો હના ક્રાંતિવીરો. મરવામાં જ માનનારા. પાછા હાવાનું એમને ગમે કેમ ? રાજપૂતો પાછા હાવા હતા ? એવા આ લોકો હતા. ખપી જવા, ખતમ થવા તેઓ ઇચ્છતા હતા. પાછા ફરતે જવાનું ક્યાં હતું-અર્થમાં ? પ્યારા વનનની ધૂળમાં મૃત્યુ પામવા કરતાં વધુ પ્યારું શું હતું ? અને એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, ત્રિરંગી ઝંડાની સાક્ષીએ, હૃદયના સિંહાસન ઉપર જેમનું સ્થાન નિશ્ચિત યઈ ચૂક્યું હતું એવા નેતાજીની સમક્ષ કે પાછા નહિ ફરીએ. દિલ્હીના લાલ કિલ્લા ઉપર ધ્વજ રોપ્યું અથવા તો એ માર્ગ ઉપર લોહીની ગંગા રેલાવી દઈશું.

પીટેહાને દુકમ માનવાની નૈનિકાએ ના પાડી. એક કથા તો એવી પણ છે કે આવો દુકમ લાવનાર પુત્ર સેનિકાને પિતાએ ગોળાએથી વીંધી દીધો ।

આખરે મુલાય બાબુની સહી સાથેનો દુકમ આગ્યો. અફસરોએ કારણો સમજાવ્યાં ને ફરી લડીશુ એવી ખાતરી આપી. અંતે છલકતી આંખે ફોજ સિપાહીઓએ પાછા પગલાં માંડ્યાં.

[૭]

રાષ્ટ્રપિતાને વંદના

ઈશ્વારના મેદાનોમાંથી કરવી પડેલી પીઠેહડે, નેતાજીના હૃદય ઉપર કેવી અસર કરી તેનું અવલોકન કરતાં પહેલાં મહાત્માજી પ્રત્યેના એમના બકિતભાવના અચક એવા બે પ્રસંગો જોઈ લઈએ. આઝાદ હિંદ ફોર્સ શું કે હિંદી આઝાદ સંઘ શું, કામચલાઉ સરકાર શું કે આઝાદ હિંદ દળ શું-સૌની પ્રેરણાનું સ્થાન નેતાજી હતા અને વંદનાનું સ્થાન ગાંધીજી હતા. બૃહદ્ એશિયાના નાગરિકો અને સૈનિકોએ પ્રત્યેક પ્રસંગે ગાંધીજીના નામનો જ્વલકાર બોલાવ્યો છે. નુભાવમાયુએ તા. ૬ટી જુલાઈએ જ્યારે હિંદની ભૂમિ ઉપર આઝાદ હિંદના સૈનિકો લડતા હતા ત્યારે મહાત્માજીને ઉદેશીને જે વાયુપ્રવચન કરેલું તેમાં દુનિયાભરમાં વેરાયેલા હિંદીઓના મનોભાવ એમણે જણાવ્યા છે. એ પ્રવચન અતિદાસિક હોઈ તેનો મહત્વનો ભાગ અહીં જોઈ લઈએ.

પૂ. મહાત્માજી,

આપની તબિયત જરા સુધરી છે અને હવે આપ, અમુક અશે જાહેર કામ પ્રત્યે ધ્યાન આપી શકો છો. અટલે આપને આ પત્ર લખવાની અને તે દ્વારા હિંદ બહારના રાષ્ટ્રભક્ત હિંદીઓની યોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓને ખ્યાલ આપવાની તક લઉં છું. એ વાત લખું તે પહેલાં, નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે આપની કરવામાં આવેલી અચાનક મુક્તિ બાદ કેટલાય દિવસ સુધી દુનિયાભરના હિંદીઓમાં જે ચિંતાની લાગણી પ્રસરી હતી તેની આપને જાણ કરવા માગું છું. બ્રિટીશ કારાવાસમાં શ્રી. કર્તુરજાના કરુણ અવસાન પછી આપના દેશપ્રાંધવે આપની તબિયત વિશે સચિત્ત બને એ કુદરતી છે. હિંદની બહાર તેમ જ હિંદમાં એવા હિંદીઓ છે કે જેઓ પ્રામાણિકપણે એમ માને કે બ્રિટિશ સરકાર સમજૂતી કે અહિંસક અસહકારના નૈતિક દબાણથી કોઈ દિવસ વસ થશે નહિ. તેમ છતાં હિંદ બહારના

હિંદીઓને મન પહોંચાના આ બેટો આંતરિક ધરધરાડ મતભેદો જેવા છે. જ્યારથી તમે લાહોર કોંગ્રેસ ખાતે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પસાર કર્યો ત્યારથી તેમની સૌની સામે એકજ ધ્યેય રહ્યું હતું. હિંદ અહારના હિંદીઓને મન આપણા દેશની આજની ભગૃહિના આપ સન્નૈક છે. દુનિયા સમક્ષના એમના સમગ્ર પ્રચારમાં તેઓ આપનું એ સ્થાન સ્વીકારે છે અને એ સ્થાનને યોગ્ય એવું આપનું બહુમાન કરે છે. હિંદ અહારના દેશ-ભક્ત હિંદીઓ અને હિંદની આઝાદીના પરદેશી મિત્રો આપને માટે જે જીંડા આદર ધરાવે છે તે, આપે જ્યારે ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટમાં "હિંદ છોડો" વાળો ઠરાવ પીરતાપૂર્વક રજૂ કર્યો ત્યારે તો ધણો વધી ગયો હતો.

હું હિંદમાં હતો ત્યારે બ્રિટિશ સરકારનો જે અનુભવ મને થયો છે. હિંદ અહાર હતો ત્યારે બ્રિટનની નીતિ વિષે જે ગુપ્ત માહિતી મળી છે અને દુનિયાભરમાં બ્રિટનના ધ્યેયો અને હેતુઓ વિષે જે કંઈ મેં અવલોક્યું છે તે ઉપરથી મારી પ્રમાણિકપણે ખાતરી થઈ છે કે બ્રિટિશ સરકાર આઝાદી માટેની હિંદની મર્ગણીને કદી પણ સ્વીકારશે નહિ. બ્રિટન આજે તો એક જ પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે અને તે એ કે આ યુદ્ધને જીતવા માટે હિંદનું પૂરેપૂરું શોષણ કરવું. આ યુદ્ધ દરમિયાન બ્રિટનની હકૂમત નીચેનો અમુક પ્રદેશ એના દુરમનોએ ખૂંટવી લીધો છે અને અમુક પ્રદેશ એના મિત્રોએ લઈ લીધો છે. જે મિત્રરાજ્યો કોઈ રીતે, યુદ્ધમાં વિજયી અને તો પણ ભવિષ્યમાં તો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જ ઉપર આવશે અને એનો અર્થ એ થશે કે બ્રિટન યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું અનુચર બનશે. એમ થશે ત્યારે બ્રિટન એમના અત્યારના નુકસાનને ભરપાઈ કરવા માટે હિંદને હંમેશા કરતાં વધુ નિર્દયતાથી ચૂસવા યત્ન કરશે. એમ કરવા માટે હિંદમાંની રાષ્ટ્રીય ચળવળને હંમેશાને માટે સાફ કરી નાખવાની યોજનાઓ—હાંડનમાં તૈયાર થઈ ચૂકી છે. એ યોજનાઓની માહિતી મને ગુપ્ત જનાં આધારભૂત સ્થળોથી સાંપડી છે અને એ વાત જણાવવી એ મારી ફરજ છે. બ્રિટિશ સરકાર અને બ્રિટિશ પ્રજા વચ્ચે એક છે એમ માનવું એ ગંભીર ભૂમ છે. અત્યંત બ્રિટનમાં, જેમ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં છે તેમ આદર્શવાદીઓનું એક જાનું મંડળ છે કે જેઓ હિંદને સ્વાધીન બોવાને ઈચ્છે છે. આદર્શવાદીઓને એમના દેશમાં "ચક્કર" જ માનવામાં આવે છે અને તેની તે અત્યંત ઓછી સંખ્યા છે. હિંદને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો બ્રિટિશ સરકાર અને બ્રિટિશ પ્રજા એક જ છે

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાની યુદ્ધનેમો વિશે માત્ર એમ કહેવું છે કે વોશિંગ્ટન ખાતે જે મંડળીનું રાજ ચાલે છે તે અત્યારે આખી દુનિયા પર હકૂમત સ્થાપવાના સ્વપ્ના સેવે છે આ મંડળી અને એના માથુસો અમેરિકન જાતો વિશે ખુલ્લી ગીતે વાતો કહે છે. તેઓ એમ કહેવા માગે છે કે આ મંડળી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ આખી દુનિયા ઉપર હકૂમત સ્થાપને આ મંડળીમાં કેટલાક તો એવા છે કે જે સ્થિતિને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું ઓગણપચામમુ "સ્ટેટ" કહેવાની હદ સુધી જાય છે. આપે જીવનભર જે માર્ગની દિશાવત કરી છે તે માર્ગ, લોહી રેડ્યા નિના દિલ્લી આઝાદી મગે તો હિંદ બહારના સૌ કોઈ દિલ્લીઓને હાથ મિનાય બીજી કોઈ જ લાગણી નહિ થાય પણ માથી વરતુચિતિને નિહાળ્યા પછી મારી તો ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે જે આપણે આઝાદી જોઈતી હશે તો આપણે લોહીમા પગ મૂકને ચાલવા તૈયાર રહેવું પડે.

હિંદમા જ, આપણા પોતાના પ્રયત્નો અને સાધનોથી સશસ્ત્ર મમામની ગોઠવણ કરના માટે અનુકૂળ સંજોગો હોત તો, જે જ માર્ગ આપણે માટે સર્વોત્તમ હતો, પણ, મહાત્માજી, આપ તો દિલ્લા મંચોગો બીજા કોઈ કરતા વધુ સારી ગીતે જાણો છો. હિંદમા વીમ વર્ષ સુધી જાહેર મેવાના મારા અનુભવ પડી હુ તો આ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે પરદેશમા વમતા આપણા દેશાધિવા તેમ જ બીજી કોઈ પરદેશી સત્તા અથવા સત્તાઓની કંઈક મદદ વિના દેશમા મશત્તિ સત્તામ યોજવો અશક્ય છે. આ યુદ્ધ ફાટી નીકળવા પહેલા તો કોઈ બહારની સત્તા અથવા તો પરદેશ વમતા દિલ્લીઓ પામેથી પણ સહાય મેળવવાનું ધણ જ મુશ્કેલ હતું. પણ અત્યારનું યુદ્ધ ફાટી નીકળવાને ક્ષિપે સ્વિટ્ઝ સામ્રાજ્યના દુરમનો પાસેથી લસકરી તેમજ રાજદારી મદદ મેળવવાની શક્યતાઓ ખુબી એટલે એમની પામેથી કંઈ મદદની આશા રાખવા માટે, મારે એ જાણી લેવાનું હતું કે સ્વાધીનતા માટેની દિલ્લી મારાણી પ્રત્યે એમની વધણ શી છે ?

મહાત્માજી, આપને હું ખાતરી આપું છું કે આ જોખમભર્યા કામ માટે નીકળવાનો અતિમ નિર્ણય કર્યા પહેલાં એ આખા પ્રશ્નની બને બાબતોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરનામાં મેં જિવસો અદનાડિયા અને મહિના ગાળ્યા છે મારા દેશની જનતાની, મારી સર્વ શક્તિઓ કેડીને આપણા વર્ગો સુધી સેવા કર્યા બાદ દેશપ્રોહી ચના અથવા કોઈ મને દેશપ્રોહી કહે એવું કરવા મજબૂર ન રહે.

દેશમા રહી, જેમ મેં અત્યાર સુધી કામ કર્યું છે તે જ કામ કર્યા કરવું એ મારે માટે સંદેશમા સહેલી વસ્તુ હતી. યુદ્ધ ચાલે ત્યાં સુધી દિલ્લીની જગમગ

રહેતું એ પણ મારા માટે સહેલી વાત હતી. અંગત રીતે તો, એમ કરવામાં મારે કંઈ ખોવાપણું નહોતું. મારા દેશબાંધવોના રનેદ અને ઉદારતાને લીધે, મને તો દિંદમાં કાઈક જ જાહેર સેવકને મળી શકે તેવું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ માન મળ્યું હતું. મારામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખનાર અગ્ર અને વફાદાર માર્યાઓના બનેલો એક પદા દું કરી શક્યો હતો. એક સાહસિક ખોજ માટે બહાર જઈને તો હું માત્ર મારી જિંદગી અને મારી ભાવિ કારકિર્દીને જ નહિ પણ તેથી જે વધુ. મારા પક્ષના ભાવિને હોડમાં મૂકતો હતો. દિંદ બહારની પ્રવૃત્તિ વિના આપણે આઝાદી મેળવી શકીશું એવી મને જરા પણ આશા હોત તો મેં કટોકટીના કાળ દરમિયાન દિંદ છોડ્યું ન હોત, જો મને જરા પણ આશા હોત તો આપણી જિંદગી દરમિયાન આપણને આ યુદ્ધમાં સાંપડી છે તેવી આઝાદી મેળવવાની ખીજ સોનેરી તક સાંપડવાની છે તો હું ઘર છોડીને આ રીતે નીકળ્યો હોત કે કેમ તે શંકા છે. પણ મને એ વસ્તુઓની ખાતરી થઈ ગઈ હતી. એક તો એ કે આવી સોનેરી તક ફરીથી સો વરસ સુધી તો આવે તેમ નથી અને ખીજ એ કે બહારની પ્રવૃત્તિ વિના દેશમાંના આપણા પોતાના પ્રયત્નોથી જ માત્ર, આપણે આઝાદી મેળવી શકીશું નહિ, એટલા માટે જ મેં જ પક્ષાવરનો નિમ્મણ કર્યો.

આપણા દુરમનો મારી સામે જે પ્રચારકાઈ કરે છે તેની મને ખબર છે. પણ મને ખાતરી છે કે મને સારી રીતે ઓળખનારા મારા દેશબાંધવો એનાથી કદી બોળવાશે નહિ. જે માણસ આખી જિંદગી સુધી રાષ્ટ્રીય સ્વમાન અને ઇજ્જતને સાચવતો રહ્યો અને જેણે એની રક્ષા માટે ધણું સહન કર્યું છે એ માણસ કોઈ પરદેશી સત્તાને એ રાષ્ટ્રીય સ્વમાનને ઇજ્જતની સોંપણી ન જ કરી શકે. કોઈ પણ દિંદીને મળી શકે તેવું બિંચામાં બિંચું માન મારા દેશબાંધવો પાસેથી મેળવ્યા પછી, પરદેશી સત્તા પાસે મારે શું મેળવવા જેવું હે વર જે માણસને સ્વમાન કે ઇજ્જત ન હોય અથવા તો જે માણસ ખીજની ભાગવળ દ્વારા પોતા માટે કોઈ પછલી પ્રાપ્ત કરવા માગતો હોય તે માણસ જ “પૂતળું” બની શકે.

મારો કદામાં કદો શનુ પણ એમ કહેવાની હિંમત નહિ કરે કે મારે હાથે હું રાષ્ટ્રીય સ્વમાન અને ઇજ્જત વેચું એવો હું, મારો કદરમાં કદર દુરમન એમ કહેવાની પણ હિંમત નહીં કરી શકે કે મારા દેશમાં મારે કંઈ જ સ્થાન નહોતું અને મારી જાત માટે કોઈ ઉચ્ચ સ્થાન મેળવવા માટે મારે પરદેશી મદદની જરૂર છે. દિંદ છોડીને તો મેં મારી પાસે જે

ઈંદ્ર-મારી જિંદગી પણ હોડમાં મૂકી, પણ મારે જે જોખમ ખેડ્યા સિવાય છટકો નહોતો. કારણ કે એમ કરવાથી જ હિંદની સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિના કાર્યમાં હું મદદ કરી શકું એમ હતું.

ધરીસતાએ મંચે માત્ર એક પ્રશ્નો જવાબ આપેલા મારે બાકી રહે છે. એમણે મને બોળ્યો હોય અથવા ફસાવ્યો હોય એ શક્ય નથી ! સૌથી હત્યા રાજપુત્રો સિટનના જ છે એ વાત સૌ કાંઈ સ્વીકારશે એમ હું માનું છું. જિંદગીભર જે માણસે બ્રિટિશ રાજપુત્રો સાથે કામ કર્યું છે અને લડ્યો છે તે માણસ દુનિયાના બીજા મુસદ્દોઓથી કદી બોળવાય નહિ. જે બ્રિટિશ મુસદ્દોઓ મને બોળવામાં કે દબાવવામાં નિષ્ફળ ગયા હોય તો, બીજા કાંઈ મુસદ્દોઓ એમ કે વર્માં મદ્દળ થઈ શકે નહિ, અને જેને હાથે મને લાંબો કારાવાસ, દમન અને શારીરિક ઇજા સહન કરવી પડેલ છે એ બ્રિટિશ સરકાર મને ઢીલો પાડવાને નિષ્ફળ ગઈ હોય, તો બીજા કાંઈ સત્તા એમ કરવાની આશા રાખી શકે નહિ.

એક એવો યે વખત હતો જ્યારે જાપાન આપણા યુગ સાથે મૈત્રી સબંધે મંડળાયેલું હતું જ્યાં સુધી એંગ્લો-જાપાન સંબંધ કાયમ હતો ત્યાં લગી હું જાપાન ગયા જ નહિ, પણ જાપાને જ્યારે મારા મત અનુસાર એના ઇતિહાસનું સૌથી વધુ મહત્વનું પગલું લેવા એટલે કે બ્રિટન અમેરિકાની સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી, ત્યારે મેં મારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી જાપાનની મુલાકાત લેવાને નિશ્ચય કર્યો. ૧૯૩૭-૩૮માં મારા અનેક દેશગાન્ધવોની જેમ મારી મદાનુભૂતિ પણ યુગકીર્તિ પ્રત્યે જ હતી. ફ્રાંસના અધ્યક્ષપદેથી ૧૯૩૮ના ડિસેમ્બરમાં યુગકીર્તિમાં મેં એક તખ્તીબી મિશન ચોકકસ હતું તે પણ આપને યાદ હતો.

મહાત્માજી, કેવળ વયનોની જાળમાં હિંદી લોકો કેટલા જિંડા ચંકારીલ છે એ આપ બીજા કરતાં ઘણી જ વધારે સારી રીતે સમજે છે. જાપાનની પોતાની નીનિની જાહેરાત એ પણ જે કેવળ વયનોની જ વાત હોત, તો હું એની અમર નીચે કદી જ ન આવત.

રાષ્ટ્રીય મેડા માટે ફાળો અને સામગ્રી લેધરાવવાનો અને રંમરડોની ભરતી કરવાનો મને વીસ વરમનો અનુભવ છે. એ અનુભવના પ્રકાશમાં પૂર્વ એશિયાના આપણા દેશગાન્ધવો જે જાણના આપી રહ્યા છે તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન હું કરી શકું છું. તેમનો પ્રવૃત્તિ લગ્ન છે.

મહાત્માજી, હવે હું આપને, અમે જે કામચલાઉ સરકાર અહીં સ્થાપી છે તેના વિષે વાત કરીશ. એ કામચલાઉ સરકારનું ક્ષેત્ર એ છે કે હિંદને એક મરાઠા આન્દોલન દ્વારા, બ્રિટનની ધૂંસરીમાંથી મુક્ત કરવું. એક વાર આપણા દુશ્મનોને હિંદમાંથી હાટી કાઢવા, અને શાંતિ અને વ્યવસ્થાનું સ્થાપન થયું કે તરત જ એ કામચલાઉ સરકારનું કામ પૂરું થયું. પછી દેશનું રાજતંત્ર કમા પ્રકારનું રાખવું અને એના કારભારની જવાબદારી કોને સોંપવી એનો નિર્ણય કરવો એ અધિકાર હિંદી પ્રજાનો પોતાનો છે. હું આપને ખાતરી આપું છું કે મહાત્માજી, હું અને મારા બધા સાથીઓ અને મોં પોતાની જાતને પ્રજા સેવકો જ મમજીએ છીએ. અમરા બલિદાન અને અમારી વાતનાઓનો જો કાલ બહોલો અમે માગતા હોઈએ તો તે ફક્ત અમારી માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા. હિંદ એકવાર સ્વતંત્ર થઈ જાય તે પછી અમારામાના કેટલાક તો રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ જ લેવા માગે છે

આપણા દેશમાધવો, માગ્નવશાત્ પોતાના જ પ્રયામોએ દેશની આઝાદી હામલ કરવા સમર્થ થાય, અથવા બ્રિટિશ સરકાર પોતે જ આપના 'હિંદને છોડો' વાળા ઠરાવને મંજૂર રાખીને અમનમાં મૂકે તો અમારા કરતા વધુ પુશ્તી ખીજા કોઇને નહિ ઉપજે. પરંતુ એ બેમાંથી એકે યરાનું નથી અને સશસ્ત્ર આન્દોલન અનિવાર્ય છે એવી અમારી માન્યતા થતી જાય છે અને આ માન્યતા ઉપર જ અમે ચાલીએ છીએ.

હું જાણું છું કે અમારી માથે એક હીમ અને વિષટ મંત્રામ જીમો છે. હિંદની ધરતી ઉપર બ્રિટન પોતાના સામ્રાજ્યના સરક્ષણને માટે બહાદુરીથી અને મરણિયાવૃત્તિથી લડશે એ મમજી છુઃ પણ સાથે હું એ પણ જાણું છું કે મંત્રામ મમે તેટલો વિષટ અને લાખો જાને, જના એનું પરિણામ એક જ આવી શકે છે—આપણો વિજય. હિંદનો આખરી આઝાદી-જંગ ચરુ થઈ ચૂક્યો છે. અજાદ હિંદ નજીના લોકોએ આજે હિંદની ધરતી ઉપર જ બહાદુરીથી લડી રહ્યા છે અનેક અનેક મુરકેબીઓ અને કઠણાઈઓ હોવા છતાં તેઓ ધીમે પણ દ્રઢ પગલે આગળ વધી રહ્યા છે. હિંદમાંથી ન્યાં લગી છેલ્લામાં છેલ્લા બ્રિટિશરને ધકેલી કાઢવામા નહિ આવે અને જ્યાં સુધી ન્યુ હિંદીના વાઇસરોયના પ્રામાદ ઉદર આપણો ત્રિરંગી ધ્વજ મગરૂરીયા નહિ ફરકે ત્યાં સુધી આ મશગલ લડત ચાલુ જ રહેશે

આપણા રાષ્ટ્રના હું પિતા ! હિંદની સ્વાધીનતાના આ પરિવ્રજ પુરુષમા અમે આપના અ હીરો અને આપની શુભેચ્છાઓ ચ દીએ છીએ !

પરાજયનો વીર

પરાજય અને પીઠેહઠની અસરમાંથી મુક્ત રહેવાનું બળ બહુ ઓછા માનવીઓ મરાવતા હશે. અને ભાવનાથી હલોછલ ભરેલાં દૈયાં સાથે જેમણે આરાકાનના પહાડો વીંધ્યા હતા અને ઇશ્વરને ધેયું હતું તે સેના પાછી ફરતાં ભાંગી તો ન ગઈ, પરંતુ જેમણે હૃદયબળ ઓછું હતું તેવા કેટલાક સૈનિકો ને અફસરો તેમાંથી ખરી ગયા. થોડાક સામે પક્ષે પણ જીતી ગયા. સુભાષચાણુ જયતના મુદ્દ-ઇતિહાસથી પરિચિત હતા એટલે પીઠેહઠની એમના મન ઉપર તો મર્યાદિત અસર થાય, એમણે તો સૈનિકાને કહ્યું પણ હતું કે પરાજય અને પીઠેહઠના તગણાઓમાંથી પસાર થવું પડશે, પરંતુ જેઓએ દેશપ્રેમની ભાવનાથી રંગાઈ જઈ થોડીવારને માટે પોતાના સ્વાયં અને સુખને દબાવી રાખ્યા હતાં તેઓ કેમ આ પીઠેહઠ સહન કરી શકે ? તેઓના મનનું અને વર્તનનું પૃથક્કરણ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે એમનામાંથી વિજયની શક્તિ દૂર થતાં જ નિર્જયતાએ પ્રવેશ કર્યો હશે અને પ્રતિપક્ષીઓની લાલચોળાં સપડાયા હશે. સુભાષચાણુને એવા નિર્જયો માટે દુઃખ આવી હશે અને દુઃખ પણ થયું હશે પરંતુ તે સિવાય ખુદ ‘આઝાદ હિંદ ફોર્સ’માં જ કેટલાક આઝાદી-દ્રોહીઓ ઘૂસી ગયા છે એમ એમને જણાયું. પીઠેહઠ અને તાત્કાલિક પરાજયના કારણે તપાસવા વિના તેઓ રહે જ કેમ ? એમને પોતાની બૂદ્ધિચત્તાની જે ભૂલો સમજાઈ તે એમણે ખુદશા દિલે કબૂલ કરી. ફોર્સની જે નબળાઈઓ નજરમાં આવી તે દૂર કરવા એમણે રુદ્ધિવનું રૂપ ધારણ કર્યું.

પરાજય અને પીઠેહઠ છતાં હજી વિજય તો આઝાદસેના પક્ષમાં જ હતો અને દ્રોહીઓ દેખાઈ આબપા છતાં વફાદાર દેશભક્ત વીરોની સંખ્યા

બહુ મોટી હતી નવી ભારતીયું કાર્પ જોશમેર ચાલતું હતું, પરંતુ તે સૌને તરત જ તારીમ મળી જાય એવા સયોગો ત્યારે નહોતા. જાપાનનું વનસ્તુ તો મુદ્દ મોરચો બદલવાનું જ હોય એમ એણે ઇચ્છાવ બાબુનો મોરચો સંકલ્પ માંડ્યો હતો. આઝાદ હિંદ ફોજને એમના તરફથી જે નહિ જેની મદદ મળતી હતી તે પણ એાછી ચતી જતી હતી.

આવી રિયતિમા સુભાષમાબુએ હેટ્યો પ્રયાસ કરી જોવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાતદિવમના મનોમંથનને અંતે એમણે સૈન્યની પુનર્વ્યવસ્થાની એક યોજના ધડી કાઢી અને હિંદમાં પ્રવેશવા, દિલ્હી પહોંચીને ઐતિહાસિક લાલ કિલ્લા ઉપર ધ્વજ રોપવા એક અતિમાનવ કહી શકાય એવો મહાપ્રયાત્ન કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

આગસ્ટ મહિનો ચાલતો હતો. એમણે તા. ૧૩મી એ સૈનિકા સમક્ષ પીઠેદઠ અને નિષ્ફળતાની મીમાંસા કરતાં કહ્યું :

“પ્રવૃત્તિનો આરંભ આપણે થયો જ મોડો કર્યો. ચોમામાને લીધે હેરાન પરેશાન થઈ ગયા. માર્ગો પાણીમા ખુડાખુડ હતા. નદીઓના વિરુદ્ધ પ્રવાહમાં સામગ્રી લઈ જવાનું મુશ્કેલ હતું આથી ઊંચડું દુરમનોના રસ્તા પ્રથમ પકિતના હતા. વરસાદ શરૂ થયો તે પહેલા ઇશ્વર છતી લેવાની એક માત્ર તક હતી. આપણી પાસે વિશેષ દવાઈ બળ હોત, ને હેલ્થ આદમી સુધી ઈશ્વરને મોરચે લડત આપવાનો દુરમન લશ્કરોને ખામ ફકમ ન હોત-તો વિજય આપણો જ હતો. શરૂઆત મન્યુઆરીમાં કરી હોય તો છતી શકાત ધોધમાર વરસાદ પહેલાં, ફરેક વિભાગમા આપણે આગેકૂચ કરી ગયા હતા, યા તો કોઈ કોઈ સ્થળે દુરમનોને ખાખ્યા હતા. ભુઓ, આરાકાન વિભાગમા દુરમનોને જીતી દીધા હતા. ક્યામન વિભાગમાં તો દુરમનોના ફૂરચે ફૂરચા ઉડાવી દઈ આપણે આગળ વધી ગયેલા. ટીડીમમા પણ આગળ જઈયા હતા-પોલ ને કાઢીમામાં પણ. હેકા વિભાગમા એમને આગળ વધતા અટકાવી દેવામા આગ્યા હતા સંજ્યા બળની દૃષ્ટિએ દુરમન આટલો બધો બળવાન છતાય આ સર્વ સિદ્ધિઓ! હિપરાંત ખોરાક ને સાધન સામગ્રીની હાડમારીનો પ્રજ પણ હતો જ.

વરમાદના આગમનથી ઇચ્છાવ પરતું સાંવનિક આક્રમણ મુલતવી રાખવું પડ્યું. યત્રોથી સુસજ્જ એવા લશ્કરી દળો દુરમનોએ મોકલ્યા ને કાઢીમાં-ઈશ્વર રાડનો એમણે પુન કનએ લીધો. એ વેળા પ્રજ ઊભો થયો કે, કયે મોરચે એમને

મુકાબલો કરવો ? જાંબી ક્યાં જીભી કરવી ? બે જ ભાગ દનાઃ બિશેનપુર-પલેશ મોરચે એમને અટકાવવા ને આગળ વધવા ન દેવા અથવા પીડેદહ કરી દુયોગ્ય રચણનો આશ્રય લેવો.

આ પ્રથમ આક્રમણે આપણને કયો બોધપાઠ શીખવ્યો ? આપણને ભણિદીક્ષા મળી ગઈ. દારૂગોળો ખૂટવાથી અમુક, નાગરિકોમાંથી બનેલા તાત્કાલિક સિપાહીઓને પીડેદહનો દુક્રમ આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ પીડેદહ એમણે મુનાસિબ ધારી નહિ. દુસ્મનો ઉપર એમણે બંધુકની ગોળાઓ ઝીંકી રાખી ને વિજયથી વરીને સૌ પાછા ફર્યા.

આપણી દુકડીઓનો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે. દુસ્મનોના પક્ષમાં રહી લડતી કિંદી દુકડીઓ અહીં આવવા રાજી છે એની આપણને જાણ થઈ છે. એમના ત્વીકારની સર્વ ગોઠવણો આપણે કરી દેવી જોઈએ. વળી દુસ્મનોની મુદ્દકલાને પણ આપણને પરિચય લાગ્યો છે. દુસ્મનોના કિંમતી દસ્તાવેજો આપણે હાથ લાંબા છે. આપણા લશ્કરી સરદારોએ મેળવેલો અનુભવ પણ અપ્રતિમ છે.

આક્રમણ પહેલાં જાપાનને આપણી લશ્કરી તાકાતમાં વિશ્વાસ નહોતો. એમને તો આપણી દુકડીને વિભાગોમાં વહેંચી નાખી પોતાના જાપાની લશ્કર હાથે જોડી દેવી હતી. પણ હું વાંછતો હતો આપણા લશ્કર માટે મુદ્દ મોરચો. જતે એ મળ્યો ખરો. વિશિષ્ટ શાખાઓના કર્મચૂરોને તેમજ ખીજા બક્ષસરોને આક્રમણે મેળવી આપેલો અનુભવ નાનોમનો નથી. ઉપરાંત આપણી ક્ષતિઓ પણ દેખાઈ. વિકટ પ્રદેશને અંગે આપણાં વાહનવ્યવહાર ને પૂરવડો ખામીવાળાં હતાં. આપણી પાસે મોસ્લા ઉપરનું પ્રચારકાયા નહોતું. જાને મટિ દળો તો તૈયાર હતાં પરંતુ વાહનવ્યવહાર વિના એમનો સદુપયોગ ન કરી શકાયો. હવે પછી આગ્રહ કિંદ દોઝની પ્રત્યેક દુકડીને એનો નોખો પ્રચાર વિભાગ પણ હશે જ. લાઉડસ્પીકરોની આપણને જરૂર હતી પણ જાપાને તે આપ્યાં નહિ. હવે આપણાં પોતાના જ લાઉડસ્પીકરો જનાવી રહ્યા છીએ.”

આ નિવેદનમાં સુભાષચાતુની તરફપર્યાં મીમાંસા અને સચ્ચાઈ બંને આપ આપે છે.

એ પછી એમણે સૈનિકો જોગ બે ફરમાનો કાઢ્યા. દોઢી તરવોને સાફ મની નાખવાની એ ફરમાનોની નેમ હતી. તે જ દિવસે પ્રગટ થયેલાં એ બંને ફરમાનો ઉપર સુભાષચાતુની સહી પડેલી છે:

ઝિરાદરો,

આપ સૌ જાણો છો કે ગઈ સાલ સુદમોરએ આઝાદ હિંદ ફોજના અફસરોએ ને સેનિકોએ મેળવેલી અશૂભપૂર્વ સિદ્ધિઓ, તેમજ એમનાં સ્વદેશપ્રેમ, શૌચ અને આત્મજલિદાન દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા દુરમન પરના વિજયોને કમંદ લાગ્યું છે-મુઠ્ઠીભર અફસરો ને સિપાહીઓએ ખતાવેલાં દ્રોહ અને કાયરતાને લીધે. આપણને આશા હતી કે નવું વર્ષ આવતાં એમનાં લય ને વિશ્વાસઘાતનું નિકંદન કાઢી નાખીશું ને આ વર્ષે આઝાદ હિંદ ફોજ વીરતા ને આત્મજલિદાનની, જગતે નહિ જાણેલી એવી સિદ્ધિ નોંધાવશે. પણ એમ બનવા સર્જાયું નહોતું. ખીજા ડિવીઝનના મુખ્ય ચાણુના પાંચ અફસરોએ તાજેતરમાં કરેલા દ્રોહથી આપણી સૈની આંખ ખૂલી ગઈ. દળમાં બધું હોમકુશળ નથી અને કાયરતા તેમજ વિદ્રોહનાં ખીજને ઉખેડી નાખવાનું હજી બાકી છે એમ ચોખ્ખું જણાઈ આવ્યું. હવે હમેશ માટે જો બીરુતા ને વિશ્વાસઘાતનો સડો દૂર કરી શકીએ તો આ શરમજનક ને મૃત્યુજનક બનાવ, પ્રભુની કૃપાથી, છૂપા આશીર્વાદ સમેા નીવડે. આથી લશ્કરને વિશુદ્ધ કરવાનાં શક્ય તે સર્વ પગલાં ભરવાનો મેં અડગ નિશ્ચય કર્યો છે. હું અઢા સપ્ત છું કે આમાં મને તમારો સંપૂર્ણ ને દાર્દિંક ટેકો મળશે.

કાયરતા ને વિશ્વાસઘાતનાં બીજ જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવા માટે નીચેના પગલાંઓ લેવા જ પડશે.

૧. ભલે ગમે તે હોદ્દાપર હોય, પણ આઝાદ હિંદ ફોજનો કોઈ પણ સભ્ય જો કાયરતા ખતાવશે તો, આઝાદ હિંદ ફોજનો મોઢામાં મોઢો અફસર કે સામાન્ય સેનિક હવે પછી એની ધરપકડ કરી શકશે, જો એ વિશ્વાસઘાતી બને તો એને ઠાર પણ કરી શકશે.

૨. ફરજ કે ધર્મ સમજી કામ કરવાની જેની વૃત્તિ ન હોય, ભવિષ્યમાં બહાદુરીપૂર્વક લડવાનું જેનું હૈયું ચાલતું ન હોય, આઝાદ હિંદ ફોજના તે સર્વ સભ્યોને ફોજ છોડી દેવાની હું તક આપું છું. આ સયના મળ્ય પછી એક અઠવાડિયા સુધીની એને મુદત આપવામાં આવે છે.

૩. જે સેનિકો આમ ન હજીતા હોય-તેવાઓને આઝાદ હિંદ ફોજ છોડી જવાની તક આપ્યા ઉપરાંત આપણા લશ્કરની હું સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિ કરવા માગું છું. આ સાફસુરી દરમિયાન આપણને છોડી જાય કે કટોકટીનો પળે દળો દે એવી સહેજ પણ શંકા લાગે એવાંઓને હું બરતરફ કરવા માગું છું. આ લશ્કરની વિશુદ્ધિને સફળ બનાવવા તમારા સંપૂર્ણ સહકારની જરૂર છે. મને આશા છે કે

આપણા લશ્કરમાં દહીય રહી ગયેલાં એવાં કાયર ને દ્રોહી તત્વોની મળી શકે તે બધી જાતની તમે મને મારા વિશ્વાસુ અફસરોને પહોંચાડો.

૪. આ તત્વો આજે ને આજે કંઈ નાબૂદ થાય એમ નથી. ભવિષ્યમાં પણ એતના રહેતાની જરૂર છે. આઝાદ હિંદ ફોજના પ્રત્યેક સભ્યનો ધર્મ છે કે દત્તે પછી એનાં આંખ ને કાન ખુલ્લાં રાખે, જેથી વિશ્વાસઘાત કે બીરુતાનું સહેજ પણ વનચું દેખાય તો વખતસર એને પકડી શકાય. આઝાદ હિંદ ફોજના કોઈ પણ સભ્યને આવી-ગંધ આવે કે તરતજ, મૌખિક કે લેખિત રીતે મને કે નગ્નના અફસરને આ વાત જણાવી દે. બીજાં શબ્દોમાં કહેવું હોય તો હું એમ કહું કે આઝાદ હિંદ ફોજનો પ્રત્યેક સભ્ય, દંમેશ માટે ભારતદેશની આઝાદ હિંદ ફોજના માનને પ્રતિષ્ઠાનો સંરક્ષક બને.

૫. આ સાફસુરી થાય, જે ન ઈચ્છે તેને લશ્કર છોડી દેવાની તક આપવામાં આવે, તે પછી જો આવું બનશે તો એને માટે એક જ શિક્ષા છે અને તે દેહાંતઃકની.

૬. કોઈ પણ પ્રકારની કાયરતા યા છાપોરી સામે આપણા લશ્કરમાં એનું નૈનિક પીકમજ પેદા થતું નેહીએ, લશ્કરના દરેક સભ્યમાં એવી બગવાન ભાવના જાગૃત થાય કે ક્રાંતિકારી લશ્કરના સભ્ય માટે બીરુ કે દ્રોહી બનવા સમાન ખીજે કોઈ વધુ નીચ કે કુચારપદ થતો નથી એમ સૌને લાગે. ભય ને વિશ્વાસઘાત પ્રત્યે તીવ્ર ફિટકાર આપણે કેવી રીતે જન્માવી શકીએ તેની સૂચનાઓ આ સાથે જુદી પ્રસિદ્ધ કરી છે, જેથી કરીને આપણા લશ્કરી દળોમાં એવો કોઈ કાયર કે દ્રોહી રહે નોંહ.

૭. આ વિશુદ્ધિ પૂરી થયે આઝાદ હિંદ ફોજના પ્રત્યેક સભ્યે મા-બામની મુક્તિ સાંપડે નહિ તદ્દપચંત શૈય અને જાહોશીયાં લાવવાના શપથ ફર લેવા પડશે. એને માટેનું ફોર્મ અને તે શપથની વિધિને લગતી સૂચના જુદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૮. કાયર કે દ્રોહી તત્વોને લગતી માહિતી મેળવી આપનારને, એવાની ધરપકડ કરનારને કે યુદ્ધ મેદાન ઉપર આવા બાપત્રા ને વિશ્વાસઘાતીને ઠાર કરનારને ખામ પારિતે પિક આપવામાં આવશે.

(૨)

ખિરાદરે,

પ્રથમથી નક્કી કરેલ દિવસે, વિદ્રોહ ને કાવરતા પ્રત્યે અપમાન, અણુશ્રમે ને તિરસ્કાર વ્યક્ત કરવા આઝાદ હિંદ ફોજની પ્રત્યેક ઊવણીમાં એક વિશિષ્ટ સમારંભ યોજવામાં આવશે. પ્રત્યેક અફસર ને હોદ્દેદારે આમાં ભાગ લેવાનો રહેશે.

જિતવની વિગત માટે એટલું કહું કે કાર્યક્રમને સર્વાંગ સફળ બનાવવા માટે દરેક ઊવણીને પોતપોતાનો કાર્યક્રમ ધડી કાઢવાની છૂટ છે. સમારંભની ઝાંખી રૂપરેખા માટેના સૂચનો નીચે પ્રમાણે છે:

(અ) ભીરુઓ તેમજ વિશ્વાસઘાતીઓ પ્રત્યે અનાદર અને પિછાર વ્યક્ત કરતાં કાવ્યો કે લેખો લખી-વાંચી શકાય.

(ખ) એવકાષ અને દ્રોહ સામે ફિટકાર વરસાવતા નાટકો લખી ને ભજવી શકાય.

(ક) માણસ કે પ્રાણીના રૂપમાં, પૂંઠાના, ઘાસ, માટી કે એવી બીજી કાષ્ટ યોગ્ય વસ્તુનાં રીઝ, સારવે, ડે, મહમદ બક્ષ કે એવા બીજા ધણા દેશદોષીનાં કટાક્ષપૂતળાં બનાવીને, ઊવણીનો પ્રત્યેક સભ્ય આ દગાખાતે તરફ સંપૂર્ણ ઇતરાજ મા પિછાર વરસાવે.

(ડ) ભૂતકાળના હિંદી ભડવીરોને જરૂરતા કે આજના આપણા મુક્તિ સંગ્રામના આઝાદ હિંદ ફોજના સભ્યોની જર્જામર્દોની ગુણમંદસ્તી કરતાં ભાષણો યોજાય.

(ઈ) રાષ્ટ્રીય ગીત કે સામુદાયિક સૂત્રાચારની ઘોષણાથી સમારંભની પૂર્ણાકૃતિ થાય.

સર્વોત્તમ કાર્યક્રમ રજૂ કરનાર ઊવણીને વિશિષ્ટ પારિતોષિક આપવામાં આવશે.

(સહી) સુભાષચંદ્ર બોઝ

સુપ્રિમ કમાન્ડર

આઝાદ હિંદ ફોજ

ખર્માં :

૧૩ મી, માર્ચ, ૧૯૪૫.

બીજે દિવસે એટલે તા. ૧૪મીએ સુભાષચંદ્ર બોઝે આઝાદ હિંદ ફોજના ખિરાદરોને ઉદ્દેશીને એક પ્રેરક પ્રવચન કરતાં ખાતરી હવ્યારી કે અનુકૂળ યજ્ઞ આવતાં જ આપણે આક્રમણનો પ્રારંભ કરીશું. એ પ્રવચનનો મુખ્ય ભાગ નીચે પ્રમાણે હતો :

આઝાદ હિંદ ફોજના ગિરાદરો,

જાપાનના કૌવતવાન શાહીદો સાથે હાથમાં હાથ મિલાવી લડતી આઝાદ હિંદ ફોજની આપણી મોખરાની ટુકડીઓએ આ વર્ષના માર્ચની મધ્યમાં ઇંડો-બર્માના સિમાડા વટાવી દીધા હતા. ભારતમુક્તિની લડતનો પ્રારંભ ત્યારથી ખુદ હિંદની ભૂમિપર થયો હતો.

ઠાઠસો વર્ષમુંથી હિંદને નિર્દયપણે ચૂસી નાખનાર બ્રિટિશ સત્તાધીશોએ, પોતાના વતી લડવા માટે રણભારએ વિદેશી સૈનિકો ખડકી દઈ, આપણી સામે એક અતિબળવાન લશ્કર ઊભું કરી દીધું હતું. ઇંડો-બર્મા સરહદ પાર કરીને, ક્યેયસઆઈથી પ્રોત્સાહિત આપણા દળોએ, દુશ્મનના સંખ્યા બળે અડિયાતા તેમ વધુ સુસજ્જ પણ્ય વિસંવાદી ને ભિન્ન દળોનો મુકાબલો કર્યો અને દરેક મોરચે એમને શિકસ્ત આપી.

વધુ તાલીમયાળ, વધુ સિસ્ત પાળનારાં ને માતૃભૂમિ માટે ‘કરોગે થા મરોગે’ના અવિચળ નિશ્ચયબળવાળા આપણાં લશ્કરી દળોએ, પ્રત્યેક પરાજયે હિંમત હારતા જતા દુશ્મનોપર પોતાની સરસાઈ આમ સાબિત કરી આપી.

કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં લડતાં લડતાં આપણા અકસરે અને સૈનિકોએ એવાં સાહસ, એવી વીરતાનાં દર્શન કરાવ્યાં કે દરેકે પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેર્ષાં. આઝાદ હિંદના લવિષ્યના સૈનિકોને પાળવા માટે એમણે પોતાના રુધિર અને નસિદાનોથી અંકિત એવો એક સર્વોચ્ચ આદર્શ ઊભો કરી દીધો.

પૂર્ણ તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. ઈશ્વાલ પરના અંતિમ આક્રમણના પાસાં જાહેરાત થયા હતા. ને મુશળધાર વરસાદ પડ્યો. ઈશ્વાલ પર આક્રમણ બંધ થવાનું બંધુદરચનાકેન્દ્રાની દષ્ટિએ આથી અસંલવિત બન્યું.

પરિચિતિની આવી બીંસમાં ચઢાઇનો ઈરાદો પડતો મૂકવો પડ્યો. આમ આક્રમણનો વિચાર મુલતવી રાખવાથી આપણા જીતેલા મોરચાઓ પરની ટુકડીઓ ત્યાં જ રહી દુશ્મનોનો મુકાબલો કરે એ ડહાપણ ભયું નહોતું. સુયોગ્ય ને સરેશાણાત્મક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ટુકડીઓને પાછી ખસેડી સેવી દિતાવડ હતું. આ નિષ્ક્રિયને આધારે ટુકડીઓને યોગ્ય સ્થળે ખસેડવામાં આવી છે. હવે આપણને મળતો જધો જ સમય આપણે તૈયારી પરિપૂર્ણ કરવામાં ગાળીશું, જેથી સારી ઝડપે આવતાં જ પુનઃઆક્રમણ કરવાનું બળ મેળવી શકીએ. સુદ્ધમોરચાના ધણાખરા વિભાગો ઉપર, એક વખત દુશ્મનને શિકસ્ત આપ્યાથી, આપણાં અંતિમ વિજયમાં અને આક્રમ કરનારાં અમેરિકન

દુકડીઓનો નાશ કરવાની આપણી શક્તિમાં અનેક ધણો વધારો થઈ ગયો છે. આ મર્વ પૂર્વે તૈયારીઓ પનાવીને વળી પાછા આપણે દુશ્મનો પર એક જળપરવરત આક્રમણ કરનાર છીએ. યુદ્ધશક્તિમાં મરસાઈ, અખૂટ માહસ, અને અકબરો તેમજ મૈનિકોની ફરજપાલન પ્રત્યેની અવૂટ ભક્તિને લીધે વિજયશ્રીની વરમાળ અચૂક આપણને જ મળવાની છે.

આ આક્રમણમાં રજીમેન્ટે પોટેના શહીદોના અમર આત્માઓ, ભારતની મુક્તિના હવે પછીના બીજા તનખા વેળાના આપણા સૌધને મદદનગીના કાર્યોમાં પ્રેરણા રૂપ મેળવીને !'

આપેની ખાતરી અનુમાર જોશનેર તૈયારી થવા લાગી રહ્યું. આમઆન 'જય હિંદ' 'ચેનો લિહી' 'લેહી, વધુ લોહીના નાદથી ગાજી જાય છે. જાયણીઓમાં નવું જોશ દેખાવા માડ્યું. સુભાષનાથુને ચહેરો પણ તપેલા લોહ જેવો બની ગયો. એમનાં આત્મ અને નિદ્રા લૂટાઈ ગયા. સેવેલું સ્વપ્ન રખે વિખરાઈ જાય, એવી ચિંતા સાથે એમણે સર્વસ્પર્શી યોજનાઓ ધડવા માડી. હવે પછીના આક્રમણમાં તૈયારીઓની એક કડી પણ ખૂટે નહિ તેની તકેદારી રાખવા માડી.

આજ દિવસ ફોજનું બીજું આક્રમણ ૧૮૪૫ ના પ્રારંભમાં થયું, પણ એમાં વેગ આપ્યો. માર્ચમાં આ વખતે મેજર શાહનવાઝના હાથ નીચે પાંચમી ડીવીઝનના રજીમેન્ટ સોપવામાં આવી હતી અને નવા આક્રમણમાં એ મોખરો સાયત્રવાની હતી. સુભાષનાથુએ એમને ઉદ્દેશીને કહ્યું 'ચાલ રાખજો કે આપણી ફોજ એક ક્રાંતિકારી ફોજ છે, દુશ્મનો પાસે જો તેટલા સૈનિકો, આયુધો કે સામગ્રીઓ આપણી પાસે નથી આપણા દુશ્મનોએ એ વિભાગને સ્ટાલિનગ્રેડ બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. પરંતુ આ વર્ષે નિર્ણાયક વર્ષ બનશે. હિંદની આઝાદીનો નિર્ણય ઇશ્વરના પહાડો અને ચિંતાજેગના મેદાનોમાં થશે. આ વખતનું યુદ્ધ મૂત્ર છે 'લોહી, લોહી, વધુ ને વધુ લોહી !'

પરંતુ પરિસ્થિતિ અનાઈ ગઈ જવાની દરો પાછા હઠના જતા હતા કેમ જગ્યાએ બ્રિટિશ ફોજની સામે સમગ્ર સામનો તેઓ આપતા જ નહોતા. નેતાજીની યોજના પ્રમાણે માર્ચ મહિનો તો આક્રમણ માટે ધણો મોડો ગણાય, પરંતુ આ આક્રમણ ખરૂં જોતા સરદારના એક બૂલરૂપ હતું. જવાબનીએ બર્મા ખાતે કરી જાય તો આજ દિવસ સ્વપ્ન જુસાઈ જાય. સુભાષનાથુ ગમે તે ભોગે બર્માની સરહદ રક્ષા ઇચ્છતા હતા.

માર્ચના ત્રીજા અઠવાડિયામાં પૂના નામના સ્થાનમાં, કનૅલ શાહનવાઝન સરદારી નીચે, લશ્કરી ટુકડીનો પકાર પડ્યો. બીજી ડિવીઝનનું દફતર પોપાન પહાડો પર હતું. રેજીમેન્ટની ટુકડીઓને જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં રાતના પહેરા ભરે 'સળ સલામત' કહેવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું.

૧૯૪૫ના ૪થી માર્ચના બ્રેસિયનના રિપોર્ટમાં જાણાવવામાં આવ્યું છે કે અબ્દુલ્લાખાનના હાથ નીચેની બ્રેસિયનની આવી એક ટુકડી સામે આવી જ બ્રિટિશ ટુકડીની અથડામણ થઈ. અરેવાલ પ્રમાણે આઝાદ હિંદ ફોજની ટુકડીએ બે ગાડીઓ અને એક વાયરલેસનો મેટ દુરમનો પામેથી છીનવી લીધાં. બ્રિટિશ પેટ્રોલના બે આદમી મરી ગયા, આઝાદ હિંદ ફોજ એક મૈનિકને મામુલી ઇજા થઈ.

વળી આઝાદ હિંદ ફોજની 'આલ સેનાએ' આ યુદ્ધમાં જે વીરતા ખતાવી તે અરેબર પ્રસંશનીય છે. આ સેનાનાં નાનાં નાનાં બાળકો બર્માની લડાઈમાં પીઠ પર સુરંગો બાધીને સુરજતાં હતા અને એના પરથી પકાર થતી બ્રિટિશ ટેકના ટ્રેકડે ટ્રેકડા ચર્ચ જૂઝો બોલી જતો.

'ઝાંસીની રાણી'ની મહિલા સેનાએ મૌલખીનની પાસે મિત્રસૈનિકો સાથે ૧૬ કલાક યુદ્ધ ખેડ્યું. આ સેનાની ધણી મહિલાઓને વાગ્યું એ ખરું. જ્યારે શત્રુના સૈનિકો પાસે આધુનિક અસ્ત્રશસ્ત્રોથી પરિપૂર્ણ સાધન સામગ્રી હતી ત્યારે આઝાદ હિંદ ફોજની આ મહિલા સેના પાસે માત્ર રાષ્ટ્રફો અને ગોળીઓ જ હતી. છતાંયે એમણે મિત્ર ફોજોને આગળ વધતી અટકાવી, જો કે છેવટે તો 'ઝાંસીની રાણી' રેજીમેન્ટને પાછા હાંતુ પડ્યું, તો પણ મૌલખીનના યુદ્ધમાં એમણે જે વીરતા ખતાવી તેથી દુરમનો ઝલ્લક ખાઈ ગયા.

હવે તો મિત્રફોજે બર્મા પર આક્રમણાત્મક યુદ્ધ આરંભી દીધું હતું ને આઝાદ હિંદ ફોજને પણ હઠતાં હઠતાં રક્ષણાત્મક યુદ્ધ કરવાનો વારો આવ્યો હતો.

આ બીજા જગમાં કેટલાક અફસરો ને સૈનિકો સામે પડે ચાલ્યા ગયા હતા, પરંતુ તેથી સેનાનું નૈતિક બળ વૂટ્યું નહોતું, તેમ બ્રિટિશરોને એમણે મચક પણ આપી નહોતી. અંગ્રેજ સેનાને બે વખત તો એમણે ઇરાવદીના કઠિથી પાછી કાઢી હતી. પરંતુ આખરે જ્યાં જાપાની ટુકડીઓ હતી ત્યાં તેમને માર્ગ મળી ગયો હતો અને યુદ્ધનો આખોયે પ્રવાહ બદલાઈ ગયો હતો. જ્યારે મીત્રદીલાનું પતન થયું ત્યારે તો ૧૬ મા સૈન્યને રોકવાની કોષ આશા

રહી નહિ. જાપાને રંગુન ખાલી કરવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને સુભાષબાપુની આશા ઉપર વજનશો ફટકો પડી ગયો.

આમ છતાં સુભાષબાપુએ નિશ્ચય કર્યો કે રંગુનમાં જ રહેવું ને છેવટ સુધી લડી લેવું. સાથીઓએ સલાહ આપી : ' રંગુન છોડો. તમે જ દેશની આશા છો. એશિયાખંડનું યુદ્ધ હજી બાકી છે, તમે સૌને બચાવી શકશો. ' સુભાષ પ્રાણુ પાથરવા માટે હવે અધીર બન્યા હતા. આઠ દિવસ સુધી ફોજ અફસરો અને પ્રધાનોએ એમને વિનંતિઓ કર્યાં કરી, આખરે તો. ૨૨ મી એપ્રિલે બ્રિટિશ ફોજોએ આક્રમણનો માર્ગ બદલી રંગુનને રસ્તો લીધો ત્યારે સાથીઓએ ગળગળા થઈને સુભાષબાપુને છેવટની વિનંતિ કરી. એ વખતે રંગુન ઉપર બ્રિટિશ બોંબ વરસી રહ્યા હતા.

આખરે તો. ૨૪ મી એપ્રિલે ભારે દૈયે, નીચેના સંદેશો આપીને સુભાષબાપુએ રંગુન છોડી બેંગ્કોકનો માર્ગ લીધો :

આજાદ હિંદ ફેશનના

બહાદુર અમલદારો અને સૈનિકો,

બ્રહ્મદેશમાંથી હું ભારે હયે વિદાય લઈ રહ્યો છું. ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરીથી આજ સુધીમાં આ ધરતી ઉપર તમે અનેક વીરસંગ્રામો ખેડ્યા છે. આપણા સ્વાતંત્ર્ય-વિગ્રહનું પહેલું યુદ્ધ, આપણે ઈંગ્લાંડમાં અને બ્રહ્મદેશમાં, હારી બેઠા છીએ-પણ પહેલું યુદ્ધ જ હજી તો ધણું યુદ્ધો લડવાનાં બાકી છે. હું તો જન્મથી જ આશાવાદી છું. કોઈપણ સંજોગોમાં પરાજય તો હું સ્વીકારવાનો નથી. ઈંગ્લાંડનાં મેદાનોમાં, આરાકાનનાં જંગલો અને કુંગરાઓમાં, બ્રહ્મદેશના તેલવિસ્તારોમાં અને અન્યત્ર, તમે શત્રુઓ સામે જે મર્દાનગી દાખવી છે તે હિંદી આજાદીના યુદ્ધના ઇતિહાસમાં મર્વદા અકિન રહેશે.

માથીઓ, કટોકટીની આ ઘડીએ મારે તમને એક જ આદેશ આપીને છે અને તે એ કે થોડીક વારને માટે અગર જો આપણને પરાજય સ્વીકારવાનો છે, તો તે આપણે વીરોની પેઠે સ્વીકારીએ, ચિરત અને સ્વમાનના ઉચ્ચતર ધોરણોનું સાગોપાય પાલન કરીને સ્વીકારીએ. હિંદીઓની ભવિષ્યની પેઠીઓ-જેઓ ગુલામીમાં નહિ પરંતુ આજાદીમાં જન્મશે અને જીવશે-તમારી પ્રયત્ન કુરબાનીઓને પ્રતાપે જ-તેઓ તમારા ઉપર આશીર્વાદ વરમાવશે; જગતને તેઓ સગર સંભળાવશે કે મણિપુર, આસામ અને બ્રહ્મદેશના રણક્ષેત્રોમાં લડીને અને પરાજિત થઈને પણ, તમે સ્વાધીનતાની સિદ્ધિનો માત્ર સાક્ષ્ય કર્યો હતો.

હિંદની મુક્તિ બાબતની મારી થકા અવિચળ છે. આપણો રાષ્ટ્રીય ત્રિરંગો જડો, આપણાં રાષ્ટ્રીય સ્વપ્ન અને હિંદી સૈનિકાની મર્દાંગીની વીરપરંપરા— એ બધું હું તમારા હાથમાં સલામત છોડી જાઉં છું. એના રક્ષણ માટે તમે, આઝાદી જંગના અગ્રેસરો, તમારાં સર્વસ્વનું બલિદાન આપવો એમાં મને તકલાર પણ રાંકા નથી.

૧૯૪૩ ના ઓક્ટોબરની ૨૧ મીએ મેં જે સપથ લીધા છે તેને વફાદારીપૂર્વક વળગી રહીશ...અને ૩૮ કરોડ જેટલા માગ દેશબાંધવોનાં કમ્પાણી અર્થે, એમની મુક્તિ અર્થે સક્રમ તેટલું જનું ચે કરી છૂટીશ. મારો તમને પણ એ જ આગ્રહ છે કે મારી પેડે તમે પણ આશાવાદને વળગી રહેશો...અને ઉપાનો ઉદ્ય ગાઢતમ અધકાર પછી જ થાય છે એવી મારી માન્યતાને સ્વીકારશો.

હિન્દ આઝાદ થશે જ અને તે થોડા જ વખતમાં. હજરના આશીર્વાદ બીરો તમારો ઉપર...

અભદેશના મારા હિન્દી અને અલ્લી મિત્રોને—

અભદેશમાથી હું બારે હફે વિદાય લઈ રહ્યો છું. આપણા સ્વાતંત્ર્યવિશદનું પહેલું લુદ આપણે દારી બેઠા છીએ—પણ ફક્ત પહેલું જ. દળુ તો મળ્યા યુદ્ધો બાકી છે. એકાદ લુદમા પરાજય પામીને નિરાશ થવાનું હું કોઈ પણ કારણુ જોતો નથી. તમે—અભદેશના મારા દેશબાંધવોએ—માઠે વતન પ્રત્યેની તમારી ફરજ, દુનિયા આખીને લારીફ કગ્ગી પડે એવી રીતે બળવી છે. તમે તમારું સર્વસ્વ—માનવસંપત્તિ, દ્રવ્ય અને સામગ્રી ઉદારતાથી આપી ચૂક્યા છો .....નિસ્સર્થ સમર્પણશક્તિની તમે જે બાવના બતાવી છે અને ખાસ કરીને— મેં માડું વહું મધક અભદેશમાં ખસેડ્યું તે પછી—એ તો મારાથી હું છવીશ ત્યાં મુંધી કદાપિ નહિ વિમરાય....હિંદના છિદ્રતા સ્વાતંત્ર્યમંગ્રામને ઇતિહાસ લ મારી ત્યારે અભદેશના હિંદીઓને એમાં આદરમયું સ્થાન હશે.

ઉપા પહેલાં ગાઢમાં ગાઢ અધકાર આવવાનો જ—એમ મેં તમને અનેક વાર કહ્યું છે. અત્યારે આપણે ગાઢમાં ગાઢ અધકારમાથી મોસરા પનાર થઈ રહ્યા છીએ.. એટલે ઉપ. હવે દૂર નથી....હિંદ આઝાદ થશે જ.

અન્કિલાબ ચિન્દાબાદ ! આઝાદ હિંદ ચિન્દાબાદ
જય હિન્દ !

૨૪, એપ્રિલ ૧૯૪૫

સુખાપચંદ્ર બોઝ.

ખંડ પાંચમો

જય હિંદ ! જય સુભાષ !

झंढे ऊंचे रहो जहाँ में

छर पर तिरंगा झंडा जगवा दिया रहा है
कौमी तिरंगे झंडे ऊंचे रहो जहाँ में ॥

हो तेरी सरयुजन्दी ज्यों चंद आरमों में
तू मान है हमारा । तू शान है हमारी ॥

तू जीत का निशान हो । तू जान है हमारी
हर एक बसा भी लुट पर झड़ी है ये दुवर्षे ॥

कौमो तिरंगा झंडा हम शौख से उठें
आवाश और जमीन पर । हो तेरा बोखवाला ॥

मुक जाये तेरी पग पर । हर ताज चढ़वाला
हर कौम की नजरमें तूँ अमन का निशा हो ॥

हो ऐसे शुभस्म सारा योग जहाँ हो
मुक्तक बंनानी उस हो के गा रहा है ॥

छर पर तिरंगा झंडा जलवा दिया रहा है
कौमो तिरंगे झंडे ऊंचे रहो जहाँ में ॥

[૧]

સ્વપ્નસૃષ્ટિનાં દર્શન

સુભાષભાષુએ રંગુનમાંથી વિદાય લીધી એટલે પૃથ્વી ઉપરથી જાણે સરજ દેવતાએ વિદાય લીધી. એમની પાછળ આઝાદ હિંદ ફોજ અને આઝાદ સરકારના વીરો, હવે આવનારી રાત્રીના અધિકારને દૂર કરવા ચંદ્ર અને તારાનું કામ કરતા હતા. અધિકારને રોકવાનું કામ જ એમને સોંપાયેલું હતું.

આઝાદ સરકારે પોતાનું મથક અસેડતાં પહેલાં બધા જ વહીવટ સંકેલી લીધા હતા. પાછાં પાછાં નિસાણ ચૂકવી આપ્યા હતા. એ માર્ગ ભાગેકુ સરકાર નહોતી તેના પુરાવો છેલ્લી ઘડીએ પણ આપ્યા હતા. પ્રભુશ ઉપરની હકૂમત હવે 'આઝાદ હિંદ ફોજ'ના હાથમાં આવી હતી. સુભાષભાષુએ તો તા. ૨૪મી એપ્રિલે વિદાય લીધી હતી, પરંતુ જાપાની વડું મથક અને બર્મા સરકાર તા. ૧૪મીએ ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરી ગયા હતાં.

લગભગ ૧૫ દિવસ સુધી આઝાદ ફોજના હાથમાં રંગુનનો કબજો રહ્યો. આખું તંત્ર તૂટી પડ્યું હતું છતાં જા દિવસોમાં થાડ, લૂંટ કે ખૂનનો એક પણ બનાવ બન્યો નહિ. બીજા મોરચાઓ વખતના જાનના અતુલનો નો એવા છે કે ખુદ સૈનિકો જ, સત્તા હાથમાં આવતાં પણ બનીને પ્રાણને રાખતા હોય. આઝાદ ફોજના તો કે પ્રાણ રક્ષણ માટે જ ત્યાં રોકાયા હતા. એમને એ જ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. બ્રિટિશ દળોએ ત્રણ વર્ષ પહેલાં બર્મા ખાતી કરેલું ત્યારની રિયાયત માર્ગ ચૂકવું નહોતું. એ વખતે હિંદીઓના ખૂન અને લૂંટની મહેશીત જાણી હતી.

હિંદીઓનું રક્ષણ કરવા માટે આ વખતે ૬૦૦૦ બ્રિટિશ સૈનિકો અને અમલદારોને ત્યાં મોકલાયાં આવ્યા હતા. ફોજની સત્તા મેજર જનરલ સોક્કાથનને સોંપવામાં આવી હતી અને આઝાદ સંઘનું કામ તેના ઉપર મુખ્ય

સુભાષના નામનો જાદુ પથરાઈ ગયો. ‘જય દિંદ’ અને ‘ચલો દિલ્હી’એ સારાથે દેશના વાતાવરણ ઉપર વીજળીની અસર મૂકી દીધી.

કોણુ હતું આ લમ-પડાઓને ચીરનાર ? જન્મભૂમિ પત્રોના તંત્રી સી. અમૃતલાલ શેઠે જાપાનની શરણાગતિના દર્યો જોયા અને એ પ્રદેશના હિંદીઓની સ્થિતિનું અલોકન કરવા એક પ્રવાસ ગોઠવ્યો હતો. એમની ઇચ્છા તો રંગુનથી સીઆમ, પછી સિંગાપોર અને છેવટે ટોંકિયો જવાની હતી. તેઓ જાપાનની દુનિયાથી પરિચિત હતા. જાપાની સાહીવાદ પ્રત્યે એમને બંડી નફરત હતી. જાપાનની વીરતાનું, આમ છતાં યે એમને આકર્ષણ હતું. જાપાનનો દેવ ગણાતો શહેનશાહ કેવી રીતે શરણાગતિના ખતપત્ર ઉપર સહી કરે છે તે જોવાની એમની ઇચ્છા હતી.

પણ રંગુને એક બીજા જ શહેનશાહ અને તેમની શહેનશાહતના એમને દર્શન કરાવ્યાં. ત્યાંથી તેઓ સીઆમ ગયા. ફરી પાછા આવ્યા. શરણાગતિનાં દર્યો ખસી ગયાં એમની કલ્પનામાંથી. એમના ચિત્તને વશ કરી લીધું. હજારો મુખેથી સાંભળેલી, વાંચેલી, ભાગેલી અવસ્થામાં દીકેલી આઝાદ સરકારની તસ્વીરોએ. તેઓ મુગ્ધ બન્યા, વિરમિત બન્યા, પાગલ બન્યા, બીડીને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. મિત્રોને આશ્ચર્ય થયું.

કારાખારીના સભ્યોએ એમની પાસે જ હતું તે જોયું ને સાંભળ્યું. દેશના જન્ય આગેવાનોએ પણ હકિતભાવ સાથે એ સૃષ્ટિની જાંખી કરી. એ પછી જાપાનની પાસે એ દુનિયાનાં દર્યો એક પછી એક બિપજવાં લાવ્યાં. દેશની હવા જાણે પલ્લાઈ ગઈ. એ ગુલામી સૃષ્ટિના મોહમાં જાણે સૌ મસ્ત બની ગયા.

[૨] લાલ કિલ્લો

પંડિત જવ હરલાલજીએ દવે આ સવાલને પોતાનો બનાવી દીધો હતો. એમની આસપાસ 'આઝાદ હિંદ ફોર્સ'નાં જળકારો ને ખુદ ફોજ સિપાહીઓ ધૂમતા હતા. એમણે વાલુવેગે શરૂ કરેલા પ્રવાસમાં ઠેર ઠેર આઝાદ ફોર્સના વીરોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી. એમણે જ પ્રથમ પહેલાં 'જવ હિંદ'ની સલામ અપનાવી. 'ચંપો દિલ્હી'નો નાદ પણ એમને ગમી ગયો. ધણીવાર વિચાર આવે છે કે પંડિત જવાહરલાલજીએ આ જોહાદ ન હિપાડી હોત તો આપણી જાગૃતિને કેવો દટકો લાગત ! રાષ્ટ્રના નાદ ઉપર પ્રાપ્ત ચોખવર કરનાર બિરાદરોને આપણે કેવો અન્યાય કરી બેસત !

એમણે એક બાજુ પ્રચંડ લોકમત જાગૃત કર્યો અને બીજી બાજુ વીરોનો બચાવ કરવા માટે બચાવસમિતિની રચના કરી. આર્થિક સહાય આપવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રગુપપદે સહત-સમિતિ પણ રચાઈ હતી.

બ્રિટિશ સરકારે એના ધનિદાસમાં નહિ કરી હોય એવી શૂંચ આ વખતે કરી નાખી પ્રમળ લોકભાગણીને ઠોકરે મારીને આઝાદ ફોર્સના તથા સરદારો ઉપર મુકદ્દમે ચલાવવાનો એણે નિર્ણય કર્યો. લશ્કરી પ્રતિષ્ઠાએ એમને ભાન જુલાગ્યું. બચાવ કરવાની છૂટ મળી હતી. અફસરોને તો કરોડ બચાવ જોઈતો નહોતો. એમણે શ્રી. ભુવાભાઈને પહેલી જ મુલાકાતમાં કહ્યું હતું : "જિંદગી કા તો કોઈ સવાલ નહિ હૈ, સવાલ હૈ અપની જોર દેશ છી ધજગત કા."

આ વીર ત્રિપુટીની આછી જોળખાણ કરીએ :

વિદ્યાળ કપાળ, લબ્ધ સીનો અને કાઠપણ પોષાકમાં શાભી શકે એવી પ્રતિભાવાળા શાહનવાજનો જન્મ ૨૪મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૪ ને રાજ સવળપિંડી ખાતે શ્રીમંત અને સુપ્રસિદ્ધ કુટુંબમાં થયો હતો. પ્રાથમિક શિક્ષણ

સમાપ્ત કરી તેઓએ દહેરાદૂનની લશ્કરી કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. ૧૯૩૬ માં દિંદી લશ્કરમાં જોડાયા ને ૧૯૩૭ માં ૧૪ મી પંજાબ રેજિમેન્ટમાં એમની નિમણૂક થઈ.

એમના સગાંસંબંધી સૌ મળીને કુલ ૬૨ આદમીઓ આજ શાહી લશ્કરી ફાજમાં છે. કામવાદની એમને ભારે નફરત છે. સંગીતના એ ભારે શાખીત છે. નેતાશ્રી માટે એમને અદ્ભુત આદર છે. ઘણી વખત એ કહેતા :
" જાતે મુસ્લીમ છું. હરિદ્વામ જે મુર્તિપૂજની છૂટ આપે તો બોઝખાણુનું પૂજન કરવા તૈયાર છું."

તેજસ્વી આંખો વાળા, પ્રચંડકાય, શ્વેતવસ્ત્ર, ૨૬ વર્ષના સુવાન ક. પ્રેમસહગલ લાહોર હાઈકોર્ટના જજ સર અચ્યુતરામના પનોતા પુત્ર છે. દહેરાદૂન ખાતેની લશ્કરી કોલેજમાં પાસ થઈ શાહી લશ્કરની ૧૦મી બટલ્ય રેજિમેન્ટમાં એ નિમણા ને સિંગાપોર ખાતે ગયા.

મોટી દાદી અને મૂછાવાળા, ગૌરદેહી મધ્યમકદના કનંલ ગુરુમક્ષસિંહ ધીરનનો જન્મ ૧૯૧૧માં લાહોર ખાતે થયો હતો. યુનિયન અને મોંટગોમરીની સરકારી શાળામાં આ વીર પ્રાથમિક કેળવણી પામ્યા હતા. મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી એ મેન્સમાં ભરતી થયા. ત્યારપછી દહેરાદૂન અને નવગાંવના લશ્કરી વિદ્યાલયમાં ઉચ્ચ નંબરે એ પાસ થયા. તે પછી ટ્રીપ્લ પંજાબ રેજિમેન્ટમાં એમની નિમણૂક થઈ મુફ દાવાનળની ચીનગારી મુળગતા એમને મલાયા મોકલવામાં આવ્યા ને વળી પાછી વધુ તાલીમને માટે પૂના આણંદમાં આવ્યા. અહીં પણ એ ઉત્તીર્ણ થયા એટલે એમને સ્થિત મલાયા મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં જાપાની આક્રમણ સામે પોતાના સિપાહીઓનું એમણે બહાદુરીમયું રક્ષણ કર્યું હતું. એમના પત્નીનું નામ છે શ્રીમતી વસંતકુંવર. ગામડાના રહીશ એ એક પંજાબી નારી છે. અંગ્રેજીમાં એ વાતચીત કરી જાણે છે. દિંદી અને ગુરુમુખી પણ આવડે છે. રૂઢિત ધીરનના ઘણા સંબંધીઓ શાહીફાજમાં છે. ૨૨ વર્ષની નોકરી પછી એમના પિતા નિવૃત્ત થયા છે. એમના એ ભાઈઓ હજી પણ લશ્કરી નોકરીમાં છે.

આ વીરોના પહેલા મુકદ્દમાની શરૂઆત થઈ દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં- ૧૯૪૫ના નવેંજરની ૫મી તારીખે. શાહનવાઝ, સદગલ ને ધીરન-આ ત્રણે પહેલા ડેસના આરોપીઓ હતા. ભારતની સ્વતંત્રતા પ્રતિદાસમાં એક અને પુરું પ્રકરણ ઉમેરનાર આ વીરોના મુકદ્દમાથી આમ જનતામાં સરકાર પ્રત્યે અપાર અસંતોષ ઊઠ્યો. એની વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલનો શરૂ થયા. લાહોર,

અમૃતસર, લખનૌ, મયુરા, મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે શહેરોમાં દેખાવ કરનારાઓ ઉપર લાઠી ને ગોળીઓનો અમનુષી ફેર પર્તી રહ્યો. સેંકડો દેશમુક્ત વીર નવજીવાનો ધાવણ થયા. આમાં કલકત્તાના બનાવોએ તો માત્રા મુઝી-કાં નવલોદિયા યુવકો સહીદ થયા !

આમજનતાના સાચા પ્રતિનિધિત્વવાળી એક માત્ર કેંસીમે જ બચાવ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મુંબઈમાં મળેલી એની કારોબારીની બેઠકમાં પડિત જવાહરલાલ નહેરુના અધ્યક્ષપદે એક બચાવ સમિતિની નીમણૂક થઈ. ફાળો ઉતરાવવાનું પ્રજાને કહેવામાં આંબું. થોડા જ સમયમાં આ ફંડની એળીમાં લાખો રૂપિયા ફાવવાયા. દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં પમી નવેંબરે આ કાર્યનો પ્રારંભ થયો. શરકરી અદાલતમાં સાત જળે બેઠા હતા. મેજર જનરલ બ્રિટિશ્વરેડ એના અધ્યક્ષ હતા. ઐતિહાસિક વીરોને બદાલત સમક્ષ ખડા કરવામાં આવ્યા. તહોમતદાર તરફથી વકીલ હતા સર નોશીરવાન પી. એન્જિનિયર. બીજે પક્ષે બચાવ પક્ષમાં બેઠા હતા શ્રી જુલાલાઈ દેસાઈ, ડૉ. કાતુ, હાઈકોર્ટના રિટાઈડ જજ શ્રી બદિદાસ, શ્રી અમરજીવી, સર તેજબહાદુર સમુ, કુંવર સર દિલીપનારાયણ સિંહ, શ્રી રઘુનાથ ચરણ વગેરે... ૩૨ વર્ષો પછી પડિત નહેરુ પણ પોતાના ઉતારેલા બેરિસ્ટરના ઝબ્બાને આજ ફરીયા શોભાવી રહ્યા હતા !

કાનૂની રીતરીવાજ બાદ આ ત્રણેની વિરુદ્ધનો આરોપ વાંચી સંજળાવવામાં આવ્યો. ત્રણે સામે સમ્રાટની સામે યુદ્ધ કરવાના આરોપો હતા. ઉપરાંત ધીલન પર ખૂનનો, સદગણ પર ખૂનમાં મદદ કરવાનો તથા શાહનવાજ પર ખૂનમાં પ્રોત્સાહન આપવાનો આરોપ હતો.

તહોમતદારના મુખ્ય સાક્ષી તરીકે ફર્નલ નાગની જુગાની પ્રથમ લેવામાં આવી. પછી ૨૧મી નવેંબર સુધી મુકદ્દમે મુગતવી રાખવામાં આવ્યો. કેસ વચમાં વચમાં એક બે દિવસ સુધી બંધ રહ્યો છતાં સતત રીતે ૧૩મી ડિસેંબર સુધી ચાલ્યો. આ વેળા બને પક્ષના મુખ્ય મુખ્ય સાક્ષીઓની જુગાનીઓ લેવાઈ ગઈ. ૨૮મી નવેંબરે જુલાલાઈની ઊગટ તપાસમાં એક સરકારી સાક્ષીએ, પોતાને બદાલતમાં શું શું કહેવાનું હતું તે બધું પડેલેથી શીખવાડવામાં આવ્યું હતું એની અનેક વિગતો ઠીલી. ૭મી ડિસેંબરે પોતાના પરના આરોપનો ત્રણે વીરોએ ઈન્કાર કર્યો.

૬. શાહનવાજે કહ્યું : ‘આઝાદ દિંદ ફાજમાં જોડાવાનો મેં ત્યારે નિશ્ચય કર્યો ત્યારે માત્ર સર્વસ્વ-માત્ર જીવન, માત્ર ધર, મારો પરિવાર, કુટુંબની રાખબકિત-સર્વ કંઈ ન્યોવજાવર કરી દેવાનો મારો દલ સંકલ્પ કર્યો હતો.

આ માર્ગમાં અંતરાય રૂપ સગો ભાઈ આવે તો તેની સામે પણ લડવાનું મેં નહીં કહ્યું હતું, ને ખરેખર ૧૯૪૪માં આવેલા યુદ્ધમાં મારા ભાઈ સામે લડ્યો પણ ખરો ! ચીનના પહાડોમાં પણ મારા પિતરાઈ સામે—એક બીજાની વિરુદ્ધ અમે મે મદિના સુધી લડતા રહ્યા. મારી સામે બે વાન હતી—રાજસક્તિ કે દેશભક્તિ. મેં પસંદગી આપી દેશભક્તિને. નેતાજી સમક્ષ માતૃભૂમિ કાળે મારું બલિદાન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.’ આમળ ચાલના એમણે જણાવ્યું: “કરોડો શ્રદ્ધાસીઓની શુભાશી ને દરિદ્રતાનું જે ચિત્ર નેતાજીએ મારી સમક્ષ ખેંચી દીધું તેણે મારા પર જીદુઈ અસર કરી, હું એમનો અનન્ય ભક્ત બની ગયો. અમે તો માત્ર ભારતની આઝાદી માટે જ લડીએ છીએ.” વળી આમળ બોલના એમણે કહ્યું: “આઝાદ હિંદ ફોજના અફમરના હોદ્દાની રૂએ અમેજ યુદ્ધ કેદીઓ સાથે અમે સારો વર્તાવ રાખ્યો હતો અને જ્યારે હું યુદ્ધકેદી તરીકે શરણે ચલ્યો હતો ત્યારે મેં પણ એવી જ આચાર રાખી હતી.”

૬. સદગલે કહ્યું: “જપાનીઓથી ડરીને કે કોઈ બીજા લાભથી હું આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાયો નહોતો. ૧૯૪૨ના ડિસેમ્બરમાં આઝાદ હિંદ ફોજના અફસર તરીકે મને માત્ર ૮ ડોલર વેતન મળતું હતું, જે હું બદાર રહ્યો હોત તો માસિક મને ૧૨૦ ડોલર મળત. આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાવાનું એક માત્ર મારું ધ્યેય હતું—દેશભક્તિ !

આઝાદ હિંદ ફોજમાં દાખલ થતી વખતે જાજગજરી વાપરવામાં આવતી હતી એવા આરોપનો ઈન્કાર કરતાં લેફ્ટેનન્ટ ધીલને કહ્યું ‘જાહંપણ પ્રકારનું બળ બિચકુચ અનાવશ્યક હતું, કારણ અમારી પાસે હંમેશ એટલી બધી મોટી સંખ્યામાં સ્વયંસેવકો દાખલ થવા આવતા કે એમને લશ્કરી તાલીમ આપવાનું અસંભવિત બની જતું.’ પોતાની વાત કહેતાં એમણે જણાવ્યું: “દહેરાદુનની લશ્કરી કોલેજના એટલેક હોલની દિવાલ પર લખ્યું છે: સદાસંદા તમારા દેશની આબુ, કલ્યાણ ને રક્ષાનો પ્રશ્ન સૌ પહેલો છે એ પછી તમારે આધીન સૈનિકાના માન રક્ષા ને કલ્યાણનો પ્રશ્ન આવે છે ને સૌથી છેલ્લો પ્રશ્ન છે તમારા પોતાના રક્ષણ ને કલ્યાણનો: આ આદર્શને સામે રાખીને હું આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાયો હતો.”

૮ મી ડિસેમ્બરે બચાવપક્ષના સાક્ષીઓની જુગની યરુ થઇ. સર્વ પ્રથમ સાક્ષી હતા જપાની વિદેશ પ્રધાન શ્રી આહોના. એમણે કહ્યું કે ૨૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ને દિવસે આઝાદ હિંદ સરકારની જાહેરાત કરવામાં આવી. જપાની સરકાર એને એક સ્વતંત્ર સરકાર તરીકે માનતી હતી અને એને હરેક પ્રકારની

સહાય કરવા માગતી હતી. તે વખતે એમણે તે સમયના જાપાની પ્રધાનમંત્રી જનરલ ટોજોના લાપલુની એક નકલ પણ અદાલતમાં હાજર કરી. '૫૬૬ પૂર્વ' એશિયાના સમારંભ વેળા ટોજોએ લાપલુ કહ્યું હતું.

એમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું: "કામચલાઉ આઝાદ હિંદ સરકારને જાપાન મદદ કરવા ચાહે છે ને આપેલા વચનને પાળવા માટે આંદામાન અને નિકોબારના ટાપુઓ આઝાદ હિંદ સરકારને આપવા માટે તૈયાર છે. જાપાનદારા ભારતને સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં સર્વ પ્રકારની મદદ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે." એમણે કહ્યું કે શ્રી હચિયા આઝાદ હિંદ સરકાર સમક્ષ જાપાનના એક રાજદ્વારી પ્રતિતિધિ તરીકે ગયા હતા. બીજા સાક્ષી શ્રી મત્સુમાતોએ કહ્યું: "જાપાને આઝાદ હિંદ સરકારનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એ કિપરાત જર્મની, ઈટાલી, ફ્રાંસિયા, મયુકો, ચાઇલેન્ડ, ફિલિપાઇન્સ તથા જર્મની સરકારોએ પણ એનો સ્વીકાર કર્યો હતો." એમણે કહ્યું કે સુભાષચંદ્ર બોઝ જર્મનીથી જાપાન આવ્યા હતા.

એમની સાક્ષી પૂરી થયે રવિવારે મુકદ્દમો મુક્તવતી રહ્યો. સોમવારે ત્રીજા જાપાની સાક્ષી-જાપાનના જૂઠપૂર્વ વિદેસ ઉપ-પ્રધાન શ્રી રેશુ સયાદા તથા સર્વેને અંતે શ્રી તેરુરી હચિયાની જુઠાની લેવાઈ ગઈ. જાપાન સરકારના મંત્રી તરીકે એ આઝાદ હિંદ સરકાર પાસે આવ્યા હતા. બીજો દિવસે કામચલાઉ આઝાદ હિંદ સરકારના પ્રચાર મંત્રી શ્રી. એસ. એ આપરની જુઠાની લેવાઈ. એમણે આઝાદ હિંદ ફ્રાંજ તેમ જ આઝાદ હિંદ સરકારના સંગઠનથી તે ઠેઠ અંતિમ દિવસો સુધીના બધા ઇતિહાસ કહ્યો. વળી ઉમેર્યું કે આ સેનાનો એક માત્ર ઉદ્દેશ ભારતને આઝાદ કરવાનો જ હતો. એમણે એમ પણ કહ્યું કે બંગાળના દુષ્કાળ દરમિયાન શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝે આઝાદ હિંદ સરકાર તરફથી ૧ લાખ ટન ચોખા દેવાની ઇચ્છા બ્યક્ત કરેલી પણ એને મંજૂરી મળી નહિ. બીજો દિવસે આઝાદ હિંદ સરકારે નિયુક્ત કરેલા આંદામાન અને નિકોબારના ટાપુઓના ચીફ કમિશનર, કનૅલ લોકનાથન આઝાદ હિંદ બેંકના સંચાલક તથા શિવસિંહની જુઠાનીઓ લેવાઈ. આ બધાને અંતે છેવટે કેપ્ટન અર્ચાંદની જુઠાની લેવાઈ. તહોમતદાર પક્ષના છેલ્લા સાક્ષી હતા ૪૨ ગુરખા રાઈફલ્સના લેફ્ટેનન્ટ કનૅલ જે. એ. કેટસન. જુઠાનો આપવા માટે ખાસ વિમાન દ્વારા એ જવાબી આવ્યા હતા. એમની સાથે જ ધરાવદી નદીના કિનારા પરના એક ગામમાં કે. સહગલે ૪૦ અફસરો તથા બીજા ૫૦૦ સૈનિકો સાથે ચરખાગતિ સ્વીકારી હતી. જુઠાનીમાં એમણે કહ્યું કે કે. સહગલનો ચરખાગતિ બાદ વાતચીત

મતાં કે. સદમલે એવું કહ્યું હતું કે એમનું લડવાનું કારણ હતું ભારતમાની બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહી પદ્ધતિ પ્રત્યેની એમની વૃણા. કે. સદમલે એમ પણ કહ્યું કે ‘મને જે કંઈ ગોઝ લાગ્યું એને માટે હું લડ્યો. હમ્મશ અને એવી સ્થિતિમાં જે કંઈ પણ થશે એનો સામનો કરવા માટે હું તૈયાર છું.’ વધુમાં એમણે ઉમેર્યું કે જપાનીઓ અને આઝાદ હિંદ ફોજમાં મતભેદ દોનો.’

આ પછી ૧૭મી ડિસેમ્બર સુધી અદાલત મુલતવી રહી. ૧૭મી ડિસેમ્બરને દિવસે દિલ્હીના સાલ કિલ્લામાં કે. શાહનવાજ, કે. સદમલ અને લેફ્ટેનન્ટ ધીલનના મુકદ્દમામાં લરકરી અદાલત સમક્ષ બચાવપક્ષના વકીલ શ્રી ભુલાભાઈ દેસાઈએ પોતાની દલીલો શરૂ કરી. એમણે કહ્યું કે આરોપીઓ પર સમ્રાટ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાનો જ એકમાત્ર આરોપ છે. એને માટે આઝાદ ભારતની વિદ્રોહી સરકાર યુદ્ધ કરતી હતી એમ માનવું પડશે. આંતરરાષ્ટ્રિય કાનૂન બધાકારેના દાખલાઓ આપીને અદાલતને એમણે એ વાત સ્વીકારવાની વિનંતી કરી કે ‘સમજો કે સમ્રાટ સામે યુદ્ધ કયું’ તો એને માટે વિદેશી સરકાર યુદ્ધ કરી રહી હતી એમ માનવું પડે.

આમ માનવામાં આવે તો આઝાદ હિંદ ફોજને લડવાનો અધિકાર મળી જાય છે. એવી જ રીતે આઝાદ-હિંદ ફોજના મૈનિક દ્વારા યુદ્ધકાળમાં જે કંઈ બનવા પામ્યું છે એ યુદ્ધમાં આવી જતું હોવાથી અનુમિત કરવું નથી.”

શ્રી દેસાઈએ એ વાત પર વધુ બાર મૂક્યો કે ગુલામ રાષ્ટ્રને પોતાની મુક્તિ માટે લડવાનો પૂરો અધિકાર છે. આથી સમ્રાટ સાથે યુદ્ધનો આરોપ મૂકવો એ ઉચિત નથી. જો હિંદ ગુલામ ન હોત તો આ પહેલાં જ એને પોતાની આઝાદી મળી ગઈ હોત

પોતાનો બચાવ રજૂ કરતી વખતે શ્રી. ભુલાભાઈ દેસાઈએ સને ૧૭૭૬ને અમેરિકન ટહેરો કોર્ટમાં વાંચી સંલળાવ્યો. એમણે એમ કહ્યું કે આ દૃષ્ટાંત સમ્રાટભક્તિ ને દેશભક્તિના સંઘર્ષનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. મનુષ્યોએ વિદેશી સમ્રાટ પ્રત્યેની ભક્તિની અપેક્ષાએ સ્વદેશ ભક્તિનાં મૂલ્ય વધારે આંકમાં છે.

શ્રી એન્જિનિયર શ્રી. દેસાઈની દલીલોનો જવાબ વાળતાં કહ્યું કે એમાંતો લગીરે સંશય નથી કે જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો તે પૂરવાર થઈ ચૂક્યો છે. એમણે એ સ્વીકાર્યું કે આરોપીઓએ જે કંઈ પણ કયું છે તે પોતાની સમજ પ્રમાણે સાચી દેશભક્તિ સમજીને જ કયું છે એ વાતનું પૂરતું પ્રમાણ મળી રહે છે. આગળ ચાલતાં એમણે જણાવ્યું કે આથી કાયદાની દૃષ્ટિએ તો જાણે કે આરોપીઓનો કોઈ ઉપાય નથી છતાં પણ સબ દેલી વખત અદાલત આ વાત લક્ષમાં જરૂર રાખી શકે. આ તો અદાલતનો મામલો છે. કાયદા

કાનૂતથી એના હાથ બધાવલા છે. અદાલત ઓછામાં ઓછી જન્મટીપની સગા આપી શકે છે. પરંતુ બચાવને ધ્યાનમાં લેતા અદાલત માને કે ઓછી મળ આપવી જોઈએ તો અદાલત પોતાના ચૂકાદા સાથે સરસેનાપતિને સગામાં ઘટાડો કરવાની વિનય કરે

૩૧મી ડિસેમ્બરે અદાલતનું કામકાજ શરૂ થતા જ જજ-એડવોકેટ આરોપીઓને દોષિત જાહેર કર્યા

૬૨૬રી અદાલતના ચૂકાદાના અંતિમ નિર્ણય માટે કર્માંડર ઈન ચીફ તેમજ એમના કાનૂતમનાહકારો સમક્ષ આખો કેસ સોંપવામાં આવ્યો. આખો દેશ નિર્ણય સાંભળવા તનખાપક થઈ રહ્યો હતો. જાતજાતના લોકોએ જાતજાતની કલ્પના કરવા માંડી છેવટે ઓચિંતુ જ જ્યાં જન્યુઆરી ૧૯૪૬ને દિવસે મળ્યે જાણ્યું કે ૬૨૬રી અદાલતના જન્મકેદના ચૂકાદાની ઉપરવટ થઈ ગરસેનાપતિ ઓમીનલેકે ભારતમાતાના આ ત્રણે લાડીનાને મુક્તિ આપી દીધી છે।

આ જ લાલ કિલ્લામાં ૮૬ વર્ષ પહેલાં દિલ્હીના છેલ્લા પાદશાહ બહાદુરશાહનો આવા જ આરોપસર મુબદ્દમે ચાલ્યો હતો એ વખતે એમનો બચાવ કરનાર દોષ નહોતું સુભાષચાંદુ બર્મામાં હતા ત્યારે એકવાર રશુનમાં બહાદુરશાહની કબરને અજાતિ આપવા અને તેમાંથી નિદ્રોદ્ધની ગ્રેરણા લેના તેઓ ગયા હતા બહાદુરશાહની પત્નિએ, નેતાજીએ એ વખતે ગર્ભેર ઉચ્ચારી હતી

ગાઝીયું મેં છુ રહેગી જજ તક ઇમાનથી

તમ ઠો લ હન તક ચયેગી તેગ હિંદુસ્તાહી

બહાદુરશાહના છેલ્લા શબ્દોમાં જે વિદ્રોહનો રણબાર હતો તેો આ વીર નિપુનીના જોલમુક્તિ પછીના સંદેશમાં એવી જ જન્યત રાષ્ટ્રભક્તિનો સંદેશ હતો તેઓએ કહ્યું હતું :

‘અમારી મુક્તિ એ દેશને માટે નિજ્ય રૂપ છે અમે નેતાજીને વચન આપ્યું હતું કે દિલ્હી આઝાદી માટે અમે અમારા જીવન અર્પણ કર્યા છે અમારું આ વચન હજી કાયમ છે, અમે સમુક્ત અને મહાન દિલ્હી સ્થાપનાના કામ માટે લડ્યા હતા, અને તેને માટે લડવાનું અમે ચાલુ જ રાખીશું. અમે ન્યાય માટે લડ્યા હતા, અમને દિલ્હી આઝાદી માટે જે યોગ્ય લાગ્યું તે અમે ક્યું. સુદમાં કોણ વિજયી જાય એ અમારે માટે મદત્તની બાબત નથી. અમે અમારા દેશની મુક્તિ માટે લડતા હતા અને ધરીસત્તાઓ હવે હારવાની છે એવું ખુદને ખુલ્લું જણાયું ત્યારે પણ અમે લડવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.’

આખા દેશ એમની મુક્તિનો હિસાબ લીજીયો. અનેક સ્થળે દીપમાળાઓ પ્રગટી એમણે અંતરથી દેશનો આત્મા માન્યો અને એ જ ત્રિરંગી ઝંડો હવે કોંગ્રેસની રાહજરી નીચે ફરકતો રાખનાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો.

[૩]

જીવનની ઝંખના

સુભાષચાણુનું છેલ્લું પ્રવચન ઓગસ્ટની ૧૭મી તારીખે સંલગાયેલું. તે પછી ૭ દિવસે આકાશમાંથી વીજળી તૂટી પડી હોય એવા સમાચાર આવ્યા: 'સુભાષચાણુ સિંઝાપોરથી ટાકિયો જતા વિમાની અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યા!' આ સમાચારે આ દેશને પહેલી ક્ષણે તો કંપાવી મૂક્યો, પરંતુ તે પછી એ સમાચાર ખોટા હશે એમ સૌને લાગવા માંડ્યું. ૧૯૪૨ના માર્ચમાં પણ આવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને ખોટા નીવડ્યા હતા એ આશામાં લોકોએ દિલના આધાતને માર્ગ ન આપ્યો. દિવસ ઉપર દિવસ પસાર થયા પરંતુ સમાચાર ખોટા છે એ પ્રકારનું સ્થન આપતી કોઈ જાહેરાત પ્રસિદ્ધ થઈ નહિ, વધુમાં તો એ અકસ્માત ક્યાં અને કેવી રીતે થયો, સાથે કાણુ હતું, છેલ્લી ક્રિયા ક્યાં થઈ વગેરે વિગતો આવવા લાગી. દિ દી પ્રજાનું હૈયું ભાંગી ગયું. આ સમાચાર સાચા માનીને આપણા લોકોનેનાઓએ દુઃખોદગાર કાઢ્યા અને સુભાષચાણુને અંજલિઓ પણ આપી.

લેખકને બરાબર યાદ છે એ દસ. જીવનભર ખૂબી ન શકાય એવી જિંદી છાપ એ દસની પડી ચૂકી છે. એક રાત્રે સરદારાણુ અને એમના ભત્રીજા જન્મશૂભિ કાર્યાલયમાં આવ્યા હતા. અમૃતલાલ શેઠ એમની પાસે રંગુનની આઝાદ ફોજ અને આઝાદ સરકારની રોમાંચક વાતો કરતા હતા. સરદારાણુના મુખ ઉપર ગર્વની રેખાઓ ઉપસી આવતી હતી. એમના અંતરમાં પડેલું દુઃખ તેઓ દયાવી રહ્યા હતા. વીર બંધુના એ વીર વડીલ હતા, પરંતુ આંસુને ખાળવામાં આખરે ગર્વ અને ગૌરવ નિષ્ફળ ગયાં. શ્રી. અમૃતલાલ શેઠે એમની સમક્ષ આઝાદ સેનાનું સાહિત્ય અને તસ્વીરો મૂક્યાં. સુભાષચાણુની લશ્કરી ગણવેશની સલામી ત્રીલની તસ્વીરો જોતાં આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. થોડીવાર તો આંખ ધીમીને ખેંચી રહ્યા. ફરીને પાનાં ફેરવ્યા ને આંસુ સાધ્યાં.

દુઃખનો એક ઉદ્ગાર મુખમાંથી નીકળ્યો નહિ. ગર્વ અને કસ્ટના એકમેકમાં ત્યારે ભળી ગયાં હતાં. જોનારની આંખો પણ આ દશ્યે બીની બનાવી મૂકી હતી.

થોડા દિવસ વધુ વીત્યા અને વાતાવરણ બદલાયું. આઝાદ ફાજના સિપાહીઓના તૂટક-છૂટક નિવેદનો એમના જીવતા હોવા વિષેની ખાતરી ઉચ્ચારવા લાગ્યાં. એમની દલીલ આટલી જ હતી: 'નેતાજીનું મૃત્યુ થાય જ નહિ. ભયંકર ભોંજ પણ એમને મારવા અસમર્થ નીવડ્યા હતા. સુભાષભાણુ ક્યાંક છૂપાયા હશે અને આઝાદીનું રક્ત કરતા હશે! કે. લક્ષ્મીએ પણ આવી શ્રદ્ધા ઉચ્ચારી એવામાં ગાંધીજીનું એક વક્તવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું: 'મને શ્રદ્ધા છે કે સુભાષભાણુ જીવતા જ છે.' લોકોના દિલ દલી ભાઈયાં, દ્રવી ભાઈયાં. ખારા નેતાજીના જીવિત હોવા વિષેની ગાંધીજીની શ્રદ્ધામાં લોકે એ કંઈ કંઈ કલ્પી લીધું. દુઃખની લાગણીએ વિદાય લીધી.

પણ એ સુખદ સ્થિતિ લાંબો સમય ચાલી નહિ. કે. શાહનવાજે કહ્યું: 'ગાંધીજીની દૃષ્ટા જ એમની શ્રદ્ધામાં બપોત થાય છે. હકીકત એવી ભલરી અને દુઃખદ છે.' એ પછી સુભાષભાણુની સાથે એ જ વિમાનમાં અવાસ ખેડતા શ્રી. દબીયુર રહેમાનનું નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયું. એમણે ખાતરી ઉચ્ચારી કે સુભાષભાણુનું મૃત્યુ એમણે નજરે નિહાળ્યું છે. ફાર્મો-૧માં વિમાન તૂટી પડ્યું ત્યારે તેઓ સાથે હતા. અંતિમ ક્ષણોમાં તેઓ એમની સાથે હતા. સુભાષભાણુનો આખરી સંદેશ પણ નીચે પ્રમાણે એમણે આપ્યો:

'મારા દેશબાંધવોને કહેજો કે જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી હું આઝાદીની લડાઈ લડ્યો હતો. 'મારું' સમગ્ર જીવન હિંદની આઝાદીના ધ્યેયને સમર્પિત થઈ ચૂક્યું હતું. મારા દેશબંધુઓ પાસે પણ હું એ જ ધ્યેયની સેવા કરું છું.'

કર્નલ દબીયુર રહેમાન એમની સાથે નેતાજીએ 'પહેરેલું' કાંડાનું ધડિયાળ પણ લાવ્યા હતા. નેતાજીના દેહની પવિત્ર ભરમ પણ તેઓ લાવેલા.

આ સમાચાર ફરીને ભારતના કરોડો નરનારીઓને ચિંતામાં ફૂળ ડી દીધાં. સુભાષભાણુના જીવિત હોવા વિષે ગાંધીજીએ પણ હવે શ્રદ્ધા ગૂમાવી દીધી. એમણે કહ્યું "મારી પાસે કોઈ માહિતી હતી નહિ, માત્ર મારું અંતર જે બોલતું હતું તે મેં કહેલું. કર્નલ દબીયુર રહેમાને કહેલી વાત માનવાનો ઈન્કાર થઈ શકે એમ નથી."

આ પછી પણ આશાના સમાચારો તો આવતા જ રહ્યાં. સુભાષભાણુ, મંચુરીઆમાં છે, હિંદમાં છે, એમને રડિયો ઉપર સાંભળ્યા હતા. એ વિમાનમાં

તેઓ ગયા જ નહોતા. આજે સંધ્યામાં રજા રજા નવું સંગઠન કરી રજા છે વગેરે સમાચારો રોજ ને રોજ વૃત્તપત્રોના પાનાં ઉપર ઝળપી જાય છે.

આવી સ્થિતિમાં સત્ય તારવવાનું થઈ શકે છે. સામાન્ય અછલને કામે લગાડતાં પણ કશું અનુમાન થઈ શકતું નથી. એટલું ચોક્કસ લાગે છે કે આવતા ત્રણેક મહિનામાં આ વિશે ખાતરીપૂર્વક જાણી શકાશે. સુભાષભાણુ જીવતા જ હોય તો કનૈસ હળીયુર રહેમાન એમ શા માટે ન કહે? એ દલીલને જવાબ એમ આપી શકાય કે ‘સુભાષભાણુ છૂપાયા હોય તો એમનાથી એવી જાહેરાત કરી શકાય નહિ’ ‘પણ સુભાષભાણુ હવે છૂપા શા માટે રહે? એનો હવે શો અર્થ છે?’ એનો જવાબ એમ મગી શકે : ‘દિંદની સ્વતંત્રતા વિના તેઓ અહીં આવે તો કેઈ ને કેઈ જવાને એમને કારાગારમાં જ પૂરવામાં આવે, અને તેઓ અહીં આવે શા માટે? એમની કાયનીતિ જનુસાર ત્યાં બિટન સામેનો વિરોધ ઉભા હોય ત્યાં જ તેઓ સંગઠન સાધવા ન રહે?’

અહીં જ બાલુનો વિચાર કરતાં એવા નિષ્કર્ષ ઉપર આવી શકાય છે કે જો દિંદ તરતમાં આઝાદ થશે, ઓછામાં ઓછું, સત્વરે સત્તા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવશે અને એમ જણાશે કે આઝાદી માટે દિંમક કે અદિંમક યુદ્ધ ખેતવાની હવે જરૂર જ નથી તો સુભાષભાણુ ત્યાં હશે ત્યાંથી આવી પહોંચશે.

એમ નહિ થાય અને દિંદના નસીબે હજી લગવાનું જ હશે તો એ લગાડ ત્યારે દિંદુરનાનમાં ખેત્રાશે ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રિય રાજકારણના તખ્તા ઉપર દિંદને આઝાદ કરવા માટે સુભાષભાણુને આવમન થશે. તેઓ એવી પ્રયત્ન પ્રવૃત્તિ જોમી કરશે કે આણું જગત ચોંકી ઊઠશે. આ બંને સ્થિતિ આવતા ત્રણ માસમાં આવી જવી જોઈએ. સુભાષભાણુ જીવતા હશે તો એમના દસનથી અથવા અસ્થિતવના જાનથી દિંદી પ્રજાને હવે વધુ સમય વંચિત નહિ રહેતું પડે.

પરંતુ શ્વેતુ પામ્યા હશે તો ?-તો એની કલ્પનામાં આગળ વધવાની આ કલ્પનાની શક્તિ નથી. હલ્લ-શુદ્ધિ બંને એ સામે ખંડ જોડાવે છે. એ બોલે છે: જય સુભાષ ! જય દિંદ !

[૪]

છુટાં ફૂલ

આઝાદ દિંદ ફોજના જે સિપાહીઓ અને અફસરોને મળવાનું સહભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓએ મારા ઉપર વધુમાં વધુ અસર એમની જવલંત ભાવના દ્વારા કરી છે. ૧૯૨૦-૨૧થી માંડીને છેક ૧૯૪૨ સુધીના દિંદની અંદર યોદ્ધાચેતા આઝાદી સંગ્રામમાં દિંદી યુવકો અને યુવતીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધોએ, ખેડૂતો અને મજૂરોએ, અદ્ભુત વીરતાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. પરંતુ એક લડત પૂરી થયા પછી કેટલાંએ વર્ષો સુધી એ વીરતા અને એ જુસ્સો જાણે નાશ પામી ગયા હોય એવું લાગ્યું છે. દરેક લડતને અંતે આત્મપરીક્ષણ થાય એ તો આવશ્યક છે, પરંતુ લડનારાઓનો જુસ્સો બીજે માગે વળવા જ નોખે એ અથવા તો દબાવો ન જોખે. આપણે ત્યાં લડતમાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી એકમેકની ભૂલો શોધવાની પ્રવૃત્તિ બહુ જોશમાં આવે છે. દિંસા અહિંસાની ચર્ચામાં પણ આ વ્રતિ જ મુખ્યત્વે દેખાય છે. એમ લાગે છે કે પરાજયને પી જવાની તાકાત હિન્દુસ્તાને હજી પ્રાપ્ત કરી નથી.

સુભાષચાણુએ ગ્રેટ્ટી આઝાદ દિંદ ફોજ કંઈ જુદી જ સ્થિતિનાં દર્શન કરાવી જાય છે. એ ફોજના સૈનિકો સાથે કલાકો સુધી વાત કરી તોયે નેતાજી પ્રત્યેની એમની બક્ષિતમાં ઓટ દેખાઈ નહિ. એમણે જે સહન કર્યું તે વિશે ગૌરવ અને ગર્વનો જ આપણને અનુભવ થાય. તેઓ જાણે એમ માનતા જ ન હોય કે બ્રિટિશને હાથે એમનો પરાજય થયો છે. અથવા તો આઝાદીની લડત પડી લાંગી છે. સુભાષચાણુએ આ સૌના દિલમાં કેટલે ઉડે સુધી અસર કરી દર્શી અને વીરતાનું ઉમ રસાયણ એમણે પચાવ્યું હતું તેનો વિચાર કરતાં એ ફોજને અને એ ફોજના સર સેનાપતિને પ્રજ્ઞામ કરવાનું દિલ યદ્ય આવે છે.

લેફ. કર્નલ લક્ષ્મી

દિલ્હી માનમ ઉપર જાદુ કરનારા નામોમાં સુભાષચાણુ પછી લેફ. કર્નલ લક્ષ્મીનું નામ આવે. પરંતુ પ્રશ્ન એમને વિશે કેટલા એ મમાયારો દિલ્હીમાં અથડાયા. એ દરેક સમાચરમાં એમના લેણની વાતો જ બહાર આવતી હતી. પરંતુ પછી પણ એમણે એ દેશની ૨૧મી તરીકે આઝાદ દિલ્હી સરકાર દિન જિત્યો હતો. હકૂમત છિટનની ચાલતી હતી, લશ્કરી પહેરાઓ હજી દહવા નહોતા, છતાં હજારોની મેંની ત્રિરંગી ઝંડાને વંદન કરવા માટે રંગુનમાં એટલી થન હતી. એક દળર જેટલા સૈનિકો હાજર રહ્યા હતા. સુભાષચંદ્ર બોઝની ભવ્ય તરવીરને વ્યાસપીઠ ઉપર મૂકી એને કૂચમાં આરાપવામાં આવી હતી. 'કદમ કદમ બદાયે જાનું' ગીત એ વખતે પણ ગવાયું હતું.

લેફ. કર્નલ લક્ષ્મીએ નાગનિકા અને સૈનિકાને ત્યારે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. એમણે ત્રણ સૂત્રો ત્યારે ઉચ્ચાર્યાં હતાં (૧) જૂનતા નદિ કે આઝાદીના ધ્યેયને ખાતર જેઓ શરીર બચા છે તેમને આપણે જીવનના કાચ દ્વારા અંગતિ આપવાની છે. (૨) જૂનતા નદિ કે નેતાશ્ચ બોઝને આપણે વચન આપ્યું છે કે જ્યાં સુધી આઝાદી પ્રમ થશે નદિ ત્યાં સુધી અમે જંપીશું નહિ. (૩) આપણે જૂનીએ નદિ કે દિલ્હી આઝાદીની લડત હવે દિલ્હી બહાર રહીને લડી શકાશે નહિ. આપણે સૌએ વહેલામાં વહેલી તકે ખાતર વતનમાં પહોંચી જવું જોઈએ.

બીજા એક પ્રમંગની વાત છે. અંગ્રેજ સત્તાધારીઓએ 'ઝાંસીની રાણી' સેનાની સૈનિકાઓને પરદેશ કરી હતી. કર્નલ લક્ષ્મી પણ એમાં મામેલ હતાં. બ્રિટિશ અક્ષર પૂછતો હતો કે "તમને હથિયાર વાપરતાં આવડે છે?" ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો એ તો અતુલવેળ ખબર પડે. બીજો પ્રશ્ન આવ્યો 'ક્યાં હથિયારો વાપરી શકો છો?' જવાબ મળ્યો: "પિસ્તોલ રિવોલવોલ્વે ટોમીગન, એટકીનગન, લાર્ધ મશીનગન વગેરે વગેરે" ત્રીજા સવાલે કામ પૂરું થયું. મેઝર પૂછ્યું "હું તમને યુદ્ધ મેદાન ઉપર મળ્યો હોત તો તમે શું કહ્યું હોત?" કર્નલ લક્ષ્મીએ જવાબ આપ્યો "મારી બંદુકની ગોળાથી તમને હાવા દીધા હોત."

ખાલસેના

અંગ્રેજ ફાજ રોજબરોજ પીછેહઠ કરી રહી હતી. જાપાની એના વાહન જેમ તેમને બમોડી રહી હતી. અંગ્રેજ સરકારે લોકોના જનમાલની રક્ષાના કાર્ક

હિપાય' લીધા' ન' હતા. જાપાની ફેજનો જમાવ જોરમાં હતો, હિંદી નાગરિકોની જિંદગી જોખમમાં હતી. જાપાનીઓને એમની જવાબદારી સોંપી શકાય. એમ નહોતું, એમની સંજ્ઞાળ માટે હિંદી ચોકીદારોની જરૂર હતી. નેતાજી સુભાષભોજ મોલી લીધા:

“દેશના ચોકિયાતો લોકો, જાગો, અદારમી સદીમાં પરદેશી વેપારીઓને ધરનો દરવાજો ખતાવી આપણા પૂર્વજોએ જે પાપ કર્યું છે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત વીસમી સદીમાં આપણે કરવું પડ્યો. ભારતનો નવજાગૃત રાષ્ટ્રીય આત્મા મુક્તિ માટે થનગની રજો છે.”

બસ, પછી પૂછવું શું? માઓમને મુક્તિ અપાવવા અને લોકોના જાનમાલની રક્ષા કરવા બાલ-કિશોરો દોડી ગયા. નેતાજીને એમણે હિંમતથી જવાબ આપ્યો: “અમે તૈયાર છીએ.” નેતાજીએ દુનિયાના ઇતિહાસમાં નવી વસ્તુ સરજી, જે સજનનું નામ: ‘બાલસેના’

આ સેનામાં ૧૭ થી ૨૦ વર્ષની ઉંમરના કિશોર-કુમારોની ભરતી થતી હતી. દિવસે દિવસે આ સેનાની સંખ્યા વધતી જતી હતી. સૈનિકોના જેવી જ કયાવત અને રાત્રો ચલાવવાનું એમને શિક્ષણ અપાતું હતું. રાષ્ટ્રીય ગીતો અને પ્રેરક વાર્તાઓ પણ એમને સંજ્ઞાવવામાં આવતાં હતા.

આ કુમારોને વધુ શિક્ષણ માટે ટોકિયોના શાહી સૈનિક વિદ્યાલયમાં મોકલવાનો કાર્યક્રમ પણ નેતાજીએ તૈયાર કર્યો હતો. પહેલી દુકડીમાંથી ૩૫ બાલસૈનિકોને ચૂંટીને ૧૯૪૪ના આરંભમાં ટોકિયો મોકલ્યા પણ હતા. બીજી દુકડીમાંથી ૧૦ સૈનિકોને મોકલેલા, પરંતુ તેમનું જહાજ ફિલિપાઈન્સ પાસે ટોર્પેડો લાગવાથી ડૂબી ગયું હતું. સદ્ભાગ્યે એક વિશનસિંહ સિવાયના બધા સમુદ્રની સપાટી વીંધીને કિનારે આવી ગયા હતા.

ન્યારે નેતાજીનાં “દિલ્હીનો આર્મી આજાદીનો માર્ગ” છે: ચલો દિલ્હી!”ના પગકાર ઉપર આજ દિવસે ફોજના વીર સિપાઈઓને પોતાનો જાન કુરબાન કરવાની દાકલ કરી ત્યારે આ ચલત ચોકિયાતો પણ રજુબુમિ ઉપર પહોંચ્યા હતા. ત્યાં પોતાના મુદ્દ—ચમકાર તથા ચાતુરીનું શત્રુઓને પણ તેમણે જાન કરાવ્યું હતું. એક વખત બ્રિટિશ ટેકવાલીની સેના પોતાની ટેકાથી આજાદ ફોજને પરાજય આપવા ધસી આવતી હતી ત્યારે આ આજાદી-પ્યાસાઓ પોતાની છાતી પર સુરંચ ચોઠવી સૂઈ ગયા. ઉપરથી ટેકવાલી સેના પસાર થતાં લાગી-થોડીવારમાં જ ધડાકા સાથે શત્રુઓની ટેકાના બૂકેબૂકા

લેફ. કર્નલ લક્ષ્મી

હિંદના માનમ ઉપર અદુ દરનારા નામોમાં સુભાષચાણુ પછી લેફ. કર્નલ લક્ષ્મીનું નામ આવે. પરંતુ પ્રથમ એમને વિશે કેટલાયે સમાચારો દિવસરતાના અથડાયા. એ દરેક સમાચરમાં એમના નેશની વાતો જ બહાર આવતી હતી. પરંતુ પછી પણ એમણે એ દેશની રૂઝી તારીખે આઝાદ હિંદ સરકાર દિન ભિજવ્યો હતો. હકૂમત બ્રિટનની ચાલતી હતી, લશ્કરી પહેરાઓ લગ્ન લગ્ન નહોતા, છતાં હજારોની મેદની ત્રિંગી ઝંઝાને વંદન કરવા માટે રંગુનમાં એકી થઈ હતી. એક હજાર જેટલા સૈનિકો હાજર રહ્યા હતા. સુભાષચંદ્ર બોઝની લગ્ન તસ્વીરને બાસપીઠ ઉપર મૂકી એને દૂધમાળા આરાપવામાં આવી હતી. 'કદમ કદમ બદાયે જાનુ' ગીત એ વખતે પણ ગવાયું હતું.

લેફ. કર્નલ લક્ષ્મીએ નાગરિકો અને સૈનિકોને ત્યારે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. એમણે ત્રણ સૂત્રો ત્યારે ઉચ્ચાર્યાં હતાં (૧) જૂનતા નદિ કે આઝાદીના ક્યેયને ખાતર જેઓ શહીદ બન્યા છે તેમને આપણે જીવનના કાલ દ્વારા અંજલિ આપવાની છે. (૨) જૂનતા નદિ કે નેતાજી બોઝને આપણે વચન આપ્યું છે કે જ્યાં સુધી આઝાદી પ્રમ થશે નદિ ત્યાં સુધી અમે જંપીશું નહિ. (૩) આપણે જૂનીએ નદિ કે હિંદની આઝાદીની લડત હવે હિંદની બહાર રહીને લડી શકાશે નહિ. આપણે સૌએ વહેંચામાં વહેલી તકે આરા વતનમાં પહોંચી જવું જોઈએ.

બીજા એક પ્રમંગની વાત છે. અંગ્રેજ સત્તધારીઓએ 'ઝંસીની રણી' સેનાની સૈનિકોએને પરહેજ કરી હતી. કર્નલ લક્ષ્મી પણ એમાં આવેલ હતાં. બ્રિટિશ આસર પૂછ્યો હતો કે "તમને હથિયાર વાપરતાં આવડે છે?" ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો એ તો અનુભવે જ. અજર પડે." બીજો પ્રશ્ન આવ્યો 'ક્યાં હથિયારો વાપરી શકો છો?' જવાબ મળ્યો: "પિસ્તોલ, રિવોલ્વર, ટોમીગન, એટકીંગન, લાઈફ મશીનગન વગેરે વગેરે" ત્રીજા સવાલે કામ પૂરું થયું. મેજરે પૂછ્યું "હું તમને યુદ્ધ મોરચા ઉપર મળ્યો હોત તો તમે શું કહ્યું હોત" કર્નલ લક્ષ્મીએ જવાબ આપ્યો "મારી જંદુકની ગોળાથી તમને ઉડાવી દીધા હોત."

બાલસેના

અંગ્રેજ ફોજ રોજબરોજ પીછેહઠ કરી રહી હતી. જાપાની મેના વાહની જેમ તેમને બગાડી રહી હતી. અંગ્રેજ સરકારે લોકોના જનમાલની નફાના કાર્ડ

‘ઝાંસીની રાણી’

લગભગ આઠાશ વર્ષનાં શ્રીમતી લીલાવતી બહેન ઇંગ્લેન્ડ મહેતા અને અદારેક વર્ષનાં એમનાં તરણ પુત્રી કુ. રમાબહેન ને જુસ્સાથી આઝાદ દિંદ ફોજ, ઝાંસીની રાણી દુકડી અને નેતાજી વિશે વાત કરતાં હતાં એ સાનંદાશ્વર્ય હૃદયના કરે એવી હતી. “અબજા” લેખાતી, શુદ્ધમળ ગણાતી બહેનોમાં ને નેતાજીની આઝાદ દિંદ ફોજ અને આઝાદ દિંદ સરકારની પ્રવૃત્તિઓએ ખમીર પ્રમટાવ્યું છે તે એમના શબ્દે શબ્દે ઉછળતું હતું. આઝાદ દિંદ ફોજ એની સાથે સંજળાએલા સૌ કોઈના દિલમાં ને અદમ્ય જુસ્સો જમાવ્યો છે તેની જ્યોત આ વીરાંગનાઓના જીવમાં હતી એ એવી ને એવી અણખૂંચ અને અજવલ્યમાન રહી છે એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

રંગુનમાં આઝાદ દિંદ ફોજની ઝાંસીની રાણી દુકડી સ્થાપવામાં આવી ત્યારે શ્રીમતી લીલાવતીબહેન અને તેમનાં બે પુત્રીઓ એમાં જોડાયાં હતાં. મોટા પુત્રી કુ. નીલમ બહેનની હિંમત એ વખતે અદારેક વર્ષની હતી. રમાબહેન મોળ વર્ષનાં હતાં.

લીલાવતીબહેનના બે કિશોર પુત્રોમાંથી એક પુત્ર તો આઝાદ દિંદ ફોજની પ્રવૃત્તિ જ્યારે રંગુનમાં જોરજોરથી ચાલતી ત્યારે જ ટાઈકોડમાં પટકાર્થ પડ્યો હતો. આઝાદ દિંદ ફોજમાં જોડાવાનાં સ્વપ્ને સેવતા અને આખરી ધડી સુધી રાષ્ટ્રગીત ગાતા એ પુત્રનો દેહાન્ત થયો ત્યારે આ માતાએ, પોતાના ઊંડા શોકની ઊર્મિને દેશદાઝબરી-સ-વિશેષ વીરતાની લાગણી રૂપે વહેતી કરી અને બે પુત્રીઓ તથા એક પુત્ર સાથે પોતે એ જંગ-આઝાદીમાં જુદાવ્યું. પોતે આઝાદ દિંદ ફોજ માટે ભારતી-અમલદારનું કામ કરતાં, આઝાદ દિંદ સરકાર માટે ફોજો ઉચ્ચરાવતાં. બે તરણ દીકરીઓ તો ઝાંસીની રાણી રંગિમેન્દમાં રીતસર જોડાર્થ મર્દ હતી. અને કિશોર પુત્ર આઝાદ દિંદ ફોજની બાલસેનામાં સામેલ થયો હતો. એમ એ ગુજરાતી કુટુંબે સર્વ બંધ અને સર્વ સુવાળપ છોડીને માતૃજ્મિની આઝાદીના કપરા જંગમાં સંપૂર્ણતઃ જુદાવી દીધું હતું.

“ઝાંસીની રાણી દુકડીમાં તમારો દૈનિક કાર્યક્રમ શો હતો ?” એવા મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બોબ્ડ કેસવાળા; ચપળ અને ઉત્સાહપૂર્ણ કુ. રમાબહેને એ દુકડીનો કાર્યક્રમ વર્ણવ્યો હતો, એમણે કહ્યું.

“બધી થઇને લગભગ સાતસો જેટલી બહેનો એ દુકડીમાં હતી. લશ્કરી મણવેશમાં જ સૌ રહેતી અને અત્યંત કડક લશ્કરી ચિસ્તને આધીન રહેતી.

રાજ રાવાર સાંજ ધ્વજવંદન થતું. નાસ્તા પછી કચાવત થતી, ત્યાર પછી રીતસરની લરકરી પેરેડ થતી. સૌ બહેનોને એ વખતે આધુનિક ઢબનાં શસ્ત્રો વાપરવાની તાલીમ અપાતી. પિસ્તોલ, ‘રાયફલ’ સગમશીનગન, બેગન, પ્રિસ્ટલ્સ, ટેનગન્સ, લાઈટ મશીનગન, દુ ઈન્ચ મોટર વગેરે શસ્ત્રો વાપરતાં બંને દીપ્તિમાં હતાં. નાનકડી મોટરતોપ ચલાવવાની તાલીમ પણ અમને મળી હતી. દુકડીમાં બે ભાગ દનાઃ નર્સીંગ અને લડાયક. પણ મોટો ભાગ તો લડાયક વિભાગમાં જ હતો. નર્સીંગ તાલીમ લેતી બહેનોને પણ શસ્ત્રોની તાલીમ તો મળતી જ. સૌને સાથે જમવાનું હતું. સૈનિક જીવન જરાયે સુવાળું નહોતું. દર અઠવાડિયે અઠવાડિક પેરેડ થતી. તે વખતે ત્રીસ માઈલની લાગવગાટ ફૂલ કરવી પડતી હતી. આરંભમાં આંકડું લાગતું પણ એની મઝા કંઈ અજાન હતી.”

આ રમાબહેન અને એમનાં માતા શ્રી. લીલાવતીબહેન ઘાતો કરતાં ત્યારે સહેજે વિચાર આવતો હતો કે આ એમાંથી વધારે જુસ્સો કેતો? કેતો? માતાને કે પુત્રીને? નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. માતાની વય ૪૦ વર્ષની છે, પણ જુસ્સો પચ્ચીસ વર્ષના લરંજુવાનને પણ નોંચું જોવરાવે એવો છે.

નેતાજી વિશે વાત કરતાં શ્રી. લીલાવતી બહેને એક સરસ પ્રસંગ કહ્યો. એમણે કહ્યું “નેતાજી એક વખત એક દસ્તિતાલની મુલાકાત લેવા જતા હતા. ત્યાં દુસ્મન વિમાનો ચડી આવ્યાં. નેતાજી રસ્તામાં જ હતા. સૌની વિનંતિથી મોટરમાંથી ઉતરીને એક નજદીકના મૃ પડામાં ચાલી ગામડી હોટેલ હતી ત્યાં ઊભા રહ્યા. ઉપરથી બોમ્બ વરસ્યા. તાકતિ ફેંકવામાં આવેલો એ બોમ્બ બરાબર નેતાજીની મોટર ઉપર જ પડ્યો અને મોટરગાડીના જુકેજુકા ઊડી ગયા. પણ નેતાજીને કોની આંચ સરખી પણ આવી નહિ.”

“હવે તમારો શો કાર્યક્રમ છે?” એવા મારા પ્રશ્નના જવાબમાં એ બહેનોએ કહ્યું: “અમારી ઈચ્છા અહીં હિંદમાં રહી ગાંધીજીની રાહબરી નીચે દેશની આઝાદી માટેનું કોઈ પણ કાર્ય કરવાની છે. અમારો જુસ્સો હજી એવો ને એવો જ છે. વતનમાં આવ્યાથી અમને ખૂબ આનંદ થયો છે.”

ઝોસીની રાણી દુકડીની બે વીરાંગનાઓ સાથેની જુસ્સાભરી વાતચીત બા “જય હિન્દ” કહી, નમસ્કાર કરી જ્યારે હું પાછો ફરતો હતો ત્યારે મારા હિલમાં એક જ વાત રમ્યા કરતી હતી:

“ન બે-મ્યાન છુરી કદી બાણી બણી,
બની એવી અખળાઓ અખળા ભવાની”

એ રચિત સજન્યાર નેતાજીએ કેવી પ્રચંડ ક્રાંતિ કરી હતી!

[૫]

તવારીખને પાને—

સુભાષભાષુ જીવિત છે એવી થદા અને હૃદયેચ્છા સાથે આ ગ્રંથના પાછલા પ્રકરણો લખાયાં છે. સુભાષભાષુના જીવન અને કાર્યનાં મૂલ્ય મૂલ્યવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર ન્યારે હિંદની આઝાદીનો મહાગ્રંથ તૈયાર કરવા ત્યાગ, બલિદાન અને બુદ્ધિ-પ્રતિભાની સર્વ સામગ્રી એકઠી કરશે ત્યારે તેને ઇન્દ્રાક્ષનાં મેદાનો અને આરાકાનનાં પર્વત-શિખરોને સુભાષભાષુના જીવન વિશે પૂછવા જવું પડશે. એ વખતે બૃહદ્ એશિયાના સાગરજળમાં એને ધૂમતું પડશે. અહરદેશ અને સિંગાપોરની ધરતીના કણેકણના અવાજ એને સાંભળવા પડશે. આઝાદ હિંદ ફ્રેન્ચ તે દિવસે જન્મલાર્ષ ગઈ હશે, છતાં સુભાષભાષુએ વહાવેલો પ્રેરણા-પ્રવાહ એ વખતે વહેતો હશે અને તેનું અવલોકન ભાવિ ઇતિહાસકારને કરવું પડશે. આજે તો સુભાષભાષુની તમામ પ્રવૃત્તિ ઉપર નજર નાખવાનો જે કંઈ પ્રયત્ન થાય છે, તે હિંદની આઝાદીને ચઢાતા એક વિદ્યાર્થીનો પ્રયાસ છે. એથી વિશેષ આ મૂલ્યાંકનનું મૂલ્ય નથી.

સુભાષભાષુની પ્રવૃત્તિનું મૂલ્ય મૂલ્યવારે તે વખતની પરિસ્થિતિનો પૂરો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ. એમની સફળતા અને નિષ્ફળતાનું માપ કાઢવામાં પણ હિંદ અને જગતના રાજકીય પ્રવાહોનું ઊંડું જ્ઞાન આવશ્યક છે. સુભાષભાષુ હિંદને આઝાદ કરવામાં સફળ નથી થયા એ હકીકતનો ઈન્કાર થઈ શકે એમ નથી. તેની સાથોસાથ એમણે લગભગ બે વર્ષ સુધી બૃહદ્ એશિયામાં આઝાદ હિંદનો ઝંડો ઉત્તર રાખ્યો હતો અને જગતની કોઈ પણ સુદસરકાર સાથે સરખાવી શકાય એવી સરકાર સ્થાપી હતી તેની પણ ના પાડી શકાય એમ નથી. નિષ્ફળતા અને સફળતા બંનેના આ નમૂનાઓ છે.

સુભાષભાષુએ શા માટે હિંદુસ્થાન છોડ્યું તે વાત હવે અગત્યની રહી નથી. આ પુસ્તકમાં હેયુ" બોલીને આ વાત એમણે કહી દીધી છે. આપણે

નેયું કે સુભાષચાલુ હિંદના રાજકારણમાં છેલ્લે છેલ્લે, મહાન પ્રવાહથી જુદા પડી ગયા હતા. જહુ શ્રીજીવટથી જોઈએ તો આ જુદાપણું છેક ૧૯૨૧ થી આંબુ આવતું હતું. એમની જિંદગીના ઘણા સમય કારાવાસમાં અને પરદેશમાં ગયો એટલે આ જુદાઈ જહુ ઉમરૂપમાં દેખી શકાઈ નહિ. એમણે પ્રિયજ્ઞાના અમી દુનિયાની ક્રાંતિના ઇતિહાસોમાંથી પીધાં હતાં. હિંદની પરિસ્થિતિ વિશે તેઓ અગાન નહોતા, હિંદનું દઈ કોઈ પણ દેશભક્ત જેટલું જ એમને સાલતું હતું. આમ છતાં એમની દૃષ્ટિ ક્રાંતિના પ્રયોગો તરફ હતી. સરકારે તો તેઓ હિંદમાં હતા ત્યારે પણ ક્રાંતિકારીઓ સાથેના તેમના સંબંધો વિશે આશંકા મૂકેલા. સુભાષચાલુના પ્રવચનો ઉપરથી લાગે છે કે તેઓ ખરેખર હિંદના ક્રાંતિકારીઓના સંપર્કમાં હતા. ગાંધીજી પ્રત્યે એમને પ્રેમ અને ભક્તિ હોય તો તેનું કારણ તેમણે આ દેશમાં જે તાકાત પેદા કરી, જે લોકજાગૃતિ આણી તે હતું.

ગાંધીજીના આદર્શો તો તેમને કોઈ દિવસ સ્વીકાર્ય લાગ્યા નહોતા. એમને એટલું જોઈતું હતું કે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તાનતનો સામનો કરવો હોય તો આમ જનતાના સળંગ સહકાર વિના આવી શકે નહિ, અને આમજનતાનો સહકાર ગાંધીજીના નેતૃત્વ વિના પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. આ કારણે જ તેઓ ગાંધીજીને સીધી લડત આપવા માટે અવારનવાર આગ્રહ કરતા અને તેને પરિણામે એમની વચ્ચે અથડામણો જાળી થતી. સુભાષચાલુએ ગાંધીજીની સચ્ચાઈ અને પ્રમાણિકતાનો કદીયે અવિશ્વાસ કર્યો નથી તેમ ગાંધીજીએ પણ સુભાષચાલુની તાકાત અને તેમની દેશભક્તિની પ્રસંશા કરવામાં કમીના રાખી નથી. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમની વચ્ચેનો મતભેદ મૂળભૂત સિદ્ધાંતનો અને છતાં ય લેશમાત્ર અંગત નહિ, એવો હતો. એમ લાગે છે કે સુભાષચાલુ ગાંધીજીએ રચેલા કોંગ્રેસના રાજકારણમાં બંધ બેસી શકતા નહોતા. એમના મનમાં જે હતું તે હિંદુસ્તાનમાં અમલી જાળી શકે એમ નહોતું. જહુ શ્રીજીવટથી વિચાર કરીએ તો આ સ્થિતિ માટે ગાંધીજી કે કોંગ્રેસ જ કારણરૂપ નહોતા. જનતા ઉપરનો એમનો પ્રભાવ પણ અંતરાયરૂપ ન ગણાય, પરંતુ હિંદી પ્રજાની નિઃશસ્ત્રતા અને અંગ્રેજ સત્તાનતની હિંસક તાકાત સુભાષચાલુના ક્રાંતિના માર્ગમાં સાચા અંતરાયરૂપ હતી. ૧૯૪૨ના દિવસોમાં આ દેશનું નેતૃત્વ સુભાષચાલુના હાથમાં હોત તો પણ તેઓ જે સૃષ્ટિ એશિયામાં નિર્માણ કરી શક્યા તે સૃષ્ટિ કદાચ હિંદમાં સ્વીકૃત નહિ.

ગમે તેમ તોયે તેમણે આઝાદ દિંદ ફેજ અને સરકારની સ્થાપના કરી ત્યાં તેમને જાપાનના શાહી મરકાર તરફથી સાર્યા કે ખોટાં પણ મદદનાં વચનો મળ્યાં હતાં. જાપાન સામે જ લડવાની તો વાત જ નહોતી, બ્યારે દિંદમાં તો ઘિટન સામે લડતાં જ સંગઠન કરવું પડે—અને તે પણ દોઢસો વર્ષથી નિશ્ચય બની ગયેલી પ્રગત્યે.

સુભાષભાઈ એ માટે જ દિંદુસ્તાનની જાદાર મયા હતા. કેવળ અસહકાર અને સત્યાગ્રહથી બ્રિટિશ સરકારને ઉથલાવી શકવા વિષે એમને શ્રદ્ધા નહોતી. તેઓ માનતા હતા કે સશસ્ત્ર તાકાતથી જ ઘિટનને દહાવી શકાય અને તેવી તાકાત ઘિટનના દુરમનની મદદ વિના મેળવી શકાય નહિ. સુભાષભાઈના આ માનસને જે આપણે સારી રીતે મમજી શકીએ તો તેમના અને ગાંધીજીના માર્ગ વચ્ચે શા માટે ભેદ હતો તે સમજવામાં મુશ્કેલી ન આવે સરખામણી કરવાનો કાષ્ટ સવાલ જ નથી. સુભાષભાઈ જુદા જ માર્ગના પ્રવાસી હતા. એમના પગમાં ફેટફું જેર હતું એવું માપ તો એમણે પોતે જ એડલા પ્રવાસ ઉપરથી કાઢી શકાય. સુભાષભાઈનો વિરોધી તો હવે કાણ હશે અને જે હશે તે આ દેશનો કદાચ દુરમન હશે, છતાં એવા વિરોધીને પણ કબૂલ કરવું પડશે કે સુભાષભાઈએ એશિયાની ધરતી ઉપર કદપત્તાની સ્થિતિને મૂર્તિમંત જાણી લીધી હતી. સુભાષભાઈએ ત્યાં જન્મને જે કયું તે કરતાં વિશેષ કાષ્ટ પણ નેતા, કાર્ક પણ સેનાપતિ, કાષ્ટ પણ ક્રાંતિકાર કરી શકત કે કેમ તે ચંકાસ્પદ છે. સુભાષભાઈની મદદતાનું માપ એમણે સજેલી આ દુનિયા ઉપરથી જ આપણે કાઢવું જોઈએ.

માનવીનો સ્વભાવ એવો છે કે બ્યારે નિષ્વજતા મળે ત્યારે ભૂલો શોધવા લાગે. સુભાષભાઈને આખરી સફળતા પ્રાપ્ત ન થઈ તેનાં જે આપણે કારણો વિચારીએ તો સૌથી પહેલું કારણ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનું જ આપણું પડે. જર્મની જાંગી ન ગયું હોત, અમેરિકાની તાકાત આટલી પ્રચંડ ન થઈ હોત, જાપાન નિર્જાળ ન બન્યું હોત તો આઝાદ ફેજને પણ કદાચ પરાજય ન ચેડે. આમ છતાં એટલું તો સ્વીકારવું જ જોઈએ—સુભાષભાઈ પોતે એ સ્વીકાર્યું છે કે વર્તમાન યુદ્ધ લડવા માટે જ સામગ્રી, જે વિમાની મદદ, જે વાહન વ્યવહાર, જે પુરવઠો આવરણક હોત તે તેમની પાસે નહોતો. જર્મની અને જાપાનના સંસર્ગમાં આવેલા, એમની યુદ્ધકલાને અભ્યાસ કરી ચૂકેલા સુભાષભાઈએ આવા ટાંચા સાંધતો સાચે કેમ આક્રમણ કર્યું હશે તે સવાલ ઊઠે એ સ્વાભાવિક છે. એમ લાગે છે કે સુભાષભાઈ દિંદુસ્તાનની મદદની ધણી જ મોટી આશા રાખી હતી. એમણે માન્યું હતું કે

૪૦ કરોડ દિંદીઓમાં બ્રિટન પ્રત્યે જે ધોર તિસ્કાર ભર્યો છે તે તેમના આક્રમણ સાથે જ વિનાશક દાગોળા જેવી રીયતિને પામશે, પરંતુ જે વખતે સુભાષચાણુએ આક્રમણ કર્યું ત્યારે હિંદુસ્તાનના ઓગસ્ટના બળવાના વળતાર પાણી હનાં. ઓગસ્ટનો બળવો ખરેખર તો પહેલા ત્રણ મહિના જ ભરુકતો રહ્યો હતો. આ ઉપરાંત સુભાષચાણુએ પોતાની યોજનાની જે કચારો બતાવી તે તો કારણભૂત હતી જ.

આઝાદ સેનાતું બીજું આક્રમણ થોડું સફળ થાય, પરંતુ ત્યારે તો સુદનો આખો તખ્તો જ બદલાઈ ગયો હતો. આવી રીયતિમાં જે આઝાદ ફોજ પરાજય પામી હોય તો તે માટે જગતના બજો સિવાય કોઈને દોષ આપી શકાય નહિ.

પણ વિજય કે પરાજય ઉપરથી સાચા અને ખોટાની પરીક્ષા કરવી એ યોગ્ય નથી. એ રીતે એમણે તો કોંગ્રેસ અને ગાંધીજીને પણ નિષ્ફળ ગણ્યા જ કહેવા બેઠા, કારણ કે હિંદુસ્તાને હજી સુધીતો આઝાદી પ્રાપ્ત કરી નથી. જગતના ઇતિહાસમાં જે સ્વાતંત્ર્ય સુદો ખેડાયાં છે ત્યાં પણ આ કસોટી લાગુ પડે છે. જે દેશો સફળ થયા છે અને જે દેશો નિષ્ફળ ગયા છે તે બંનેની સફળતાનિષ્ફળતાનું કોંઈ અવલોકન કરીએ તો બાહ્ય પરિસ્થિતિએ જ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે એમ જણાઈ આવશે. સુભાષચાણુને આ વસ્તુરિયતિનું પૂરું જ્ઞાન હતું. એમણે પોતાનાં પ્રવચનોમાં વારંવાર ફાંસ, જર્મની અને તુર્કીના બળવાના દાખલા આપતાં આવાં ઉદાહરણો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ટાંક્યાં છે.

આ ઉપરથી એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે સફળતાનું સાચું માપ તો આપણો જુરસો કેટલા પ્રમાણમાં વધ્યો, આપણી માનવતાએ કેટલા પ્રમાણમાં વિકાસ સાધ્યો, આઝાદીની આપણી ખાસ કેટલા પ્રમાણમાં વધી ગઈ એ જ સાચું માપ છે—આ માપથી માપતાં એમ કહેવું જ પડે કે સુભાષચાણુએ જે કર્યું તે અદ્ભુત હતું, અશૌકિક હતું.

સુભાષચાણુએ આઝાદ સેના દ્વારા હિંદી પ્રાંતે દોઢસો વર્ષમાં નહિ જોયેલી એવી ચિરંતનો પાઠ આપ્યો. આઝાદ ફોજના સિપાહીઓમાં આજે પણ આપણે એ શસ્ત્રનાં દર્શન કરી શકીએ છીએ, જેની આ દેશમાં બારે જરૂર છે. એમણે વીરતાનું તો મહાકાવ્ય સજી બતાવ્યું. બૃખ્યા પટે માઈલોના માઈલો સુધી સુકુમાર બાળાઓએ જે કૂચકદમ કરી, ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી ખુશ્લા આસમાન નીચે ધોધમાર વરસતા વરસાદમાં જે સૈનિકોએ જંગલના સુદ ખેડ્યાં, બંદુક માટે ગોળીઓ લઈ પણ પેટનો ખાડો પૂરવા માટે મુઠી

અનનો અભાવ હતો ત્યારે ધાસ અને પાંદડાં ખાઈને જેમણે આજ્ઞાદીનો જંગ
મરી રાખ્યો અને નાનાંનાનાં બૂલકાંઓએ પણ મોતની ઊલ્લી ધડી સુધી આજ્ઞાદીનાં
ગીતો ગાયાં એ વીરતાનો વારસો મેળવવામાં દિંદની ખુશનસીબી છે. આ
વારસો સુભાષચાણુએ આપ્યો છે તે દિંદુસ્તાનનો કોઈ યુવક કે કોઈ યુવતી જૂલી
શકશે નહિ.

જેવું વીરતા વિશે તેવું જ નિરૂતા અને આત્મવિશ્વાસ વિશે. સીનિકો
સાક્ષી આપે છે કે સુભાષચાણુ કોઈ દિવસ બોમ્બેથી ડરતા નહિ. બ્રિટિશ
વિમાનો માથા પર ગાજતાં હતાં ત્યારે તેઓ શાંત ચિત્તે પોતાના કાપમાં મથગૂલ
હતા. આજ્ઞાદ દિંદ ફોજના સિપાહીઓએ પણ આવા જ અલયનાં દર્શન
કરાવ્યાં હતાં. અને આત્મવિશ્વાસ વિના તો તેમણે કૂચનાં પગલાં જ શી
રીતે માંડ્યાં હોત ?

આજ્ઞાદ ફોજની સિદ્ધિમાં કોમી એકતાનું રથાન ધણું મદતવનું છે.
ગાંધીજીએ પણ એની પ્રસંશા કરી છે. દિંદુસ્તાનમાં આજે ભાઈભાઈના દિલમાં
દોષની આગ જલી રહી છે ત્યારે આ સિદ્ધિનું મૂલ્ય સમજાવવાનું હોય નહિ.
દિંદુમુસ્લિમ વચ્ચે બેદલાવની આછી રેખા પણ આજ્ઞાદ દિંદ ફોજમાં
નજરે પડતી નહોતી. એક લોહીના બંધુઓની પેઠે તેમણે મુકિતની વાટે લોહી
રેડ્યાં હતાં.

ફોજ તાકાત પણ નાનીસુની સિદ્ધિ નથી. દિંદમાં તો અમુક કોમ જ
લડી શકે. ઉચ્ચ ગણાતી કોમેના હાથમાં તો હથિયાર શોભે જ નહિ.
દિંદુસ્તાન આધુનિક શુદ્ધની કલા શીખવા જાય તો વર્ષો વીતી જાય. આવી
બધી ભ્રમણાઓને સુભાષચાણુએ પલકવારમાં જાણે ઉઠાડી દીધી. એમણે
મજૂરો અને વેપારીઓનાં હાથમાં બંદુકે આપી, કુમકુમ પગલાં પાડતી
તરુણીઓના હાથમાં પણ રાઈફલો અને શસ્ત્ર સરંજામ મૂકી દીધો. ગદ્દ કાલ
સુધી જે નામું લખતા હતા, જે વેપાર કરતા હતા, જે તકિયે બેઠા બાજ ખાતા
હતા, જે રસોડાના બંદોવાસમાં હતા, તે સૌને એમણે રણના મેદાનમાં ખડા
કરી દીધા. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ વીર સ્ત્રીપુરુષો ઇશ્વર સુધી
ધસી ગયાં હતાં અને પાછા ફરવા કરતાં ત્યાં ને ત્યાં ખતમ થઈ જવાનું તેઓ
પસંદ કરતાં હતાં. સુભાષચાણુએ શુદ્ધના ક્ષેત્રમાં વર્તમાનયુગના વિજ્ઞાન સાથે
કદમ મિલાવ્યાં હતાં. આ સિદ્ધિ જે સામાન્ય ગણુશે તે દિંદુસ્તાનના રક્ષણને
મજબૂત બનાવવામાં મદદગાર થઈ શકશે નહિ.

આવી અપૂર્વ સિદ્ધિઓ સાથે જાપાન સાથેના એમના સંબંધનો પણ વિચાર કરી લઇએ. સુભાષચાણુના ઉદ્ઘારમાં જાપાન માટે પ્રસંશાના પુષ્પો વેરામલાં છે, છતાં તેઓ જાપાનથી ખૂબ ખૂબ સાવધ રહ્યા હતા તેના પુષ્કળ પુરાવાઓ મળી આવે છે. એકવાર અંત વાતચીતમાં એક સાથીને એમણે કહેયું કે “ઈંકાસની ધરતી ઉપર પ્યારા હિંદવાસીઓનું લોહી રેકાય છે તે શું જાપાનને હિંદુસ્તાનમાં લાવવા માટે?”

સુભાષચાણુએ કચ્છું હોત તો જાપાન પાસેથી નાણાંની અને શસ્ત્રોની મદદ મેળવીને આઝાદ ફોજનાં દુઝો ને ચાતનાઓ તેઓ હળવાં કરી શક્યાં હોત, પરંતુ તેઓ જાગૃત હતા. એક શાહીવાદથી રામરામ ત્રાસી ભીડેલા સુભાષચાણુ બીજા શાહીવાદને હિંદમાં કેમ પ્રવેશવા દે? એમણે તો જાપાનની સત્તા અને લાભવગ કરતાં દુઃખ અને ચાતનાઓને વધુ વહાલાં ગણ્યાં.

એમ માનવાનો કોઇ અર્થ જ નથી કે જાપાન જે જીત્યું હોત તો હિંદુસ્તાનને ગુલામ બનાવી દેત. એ વિષે લેશ માત્ર શંકા નથી કે જે એવી રિયલિટી ઉપરિચિત થઇ હોત તો તેની ગંધ આવતાં જ આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોની બંદુકોએ એમના નિશાનની દિશા બદલાવી નાખી હોત.

કોઈ કહે છે: “સુભાષચાણુએ તો હિંમત પ્રવૃત્તિ આદરી હતી. એમની પ્રસંશા કરવાથી, એમના યશગાન ગાવાથી, આપણા દેશનું અહિંસાનું વાતાવરણ ડોળાઇ જશે, આપણી લડાઇને કટોકે લાગશે.” આ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. આઝાદીની પ્રેરણા પીવા જે અમેરિકાનાં તારણદાર જ્યોત્સ્ના વોશિંગ્ટનને યાદ કરી શકાય, લેનિનની વીરતાનું અમી પી શકાય, કી વેલેરા અને કમાલપાશા જે પ્રેરણા આપી શકે, જે પ્રતાપ અને શિવાજી આજેય આપણામાં બસિદાનનાં ભાવ પેદા કરી શકે, તો વર્તમાન યુગનાં આપણી વચ્ચે જ જીવતા સુભાષ જેવા મહાવીરના યશગાન ગાવામાં ડર શાનો? હિંસાનો ભય શાનો?

સુભાષચાણુની જીવનકથા હિંસાના પાઠ શીખવવા માટે નથી, એ તો શીખવે વીરતા અને કુરબાનીના પાઠ. જે કાળમાં ૪૦ કરોડ હિંદીઓ જીવી રહ્યા છે તે કાળમાં આપણને કુરબાનીના આવા મહાકાવ્યની બહુ જરૂર છે.

કોઈ એ બૂલવું ન જોઈએ કે ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટનો જે ઐતિહાસિક ઠંરાવ થયેલો તેમાં કોંગ્રેસે સશસ્ત્ર યુદ્ધનો સ્વીકાર કર્યો હતો. સીમલાપરિષદ વખતે પણ જે સત્તા મળે તો જાપાન સાથે લડવા કોંગ્રેસ તત્પર થઇ હતી. કોંગ્રેસ અહિંસાની નીતિને જે વરી હોય તો તેનું કારણ દેશની પરિસ્થિતિ છે. સુભાષચાણુ જેવી

રિયતિમાં તો કોંગ્રેસે પણ હિંસાનો માર્ગ સૈદ્ધાંતિક રીતે સ્વીકારેલો છે. જો આઝાદ હિંદુસ્તાનની સરકાર જાપાન સામે સરસ લડાઈ લડી શકે તો સુભાષચાણુની આત્મી હકૂમત-એ-હિંદ ચિંતનની સામે શા માટે આંડા ન ખખડાવી શકે? આ જો વચ્ચે કરો ભેદ દેખાતો નથી.

અલગત, અહિંસાનું સ્થાન ધલું ભીંચું છે. પણ એ સ્થાન ઉપર કોંગ્રેસ હજી પહોંચી નથી. આમ છતાં સુભાષચાણુના સૈનિકોએ તો અહિંસાનો માર્ગ સ્વીકારી લીધો છે. એમની ખાસે તો પરિસ્થિતિની સાચી સમજ છે જ. યુવકો અને યુવતીઓ આજે એમની પાછળ પાગલ થયાં છે અને તેથી આ દેશમાં, જ્યાં પરિસ્થિતિ જ લુટી છે ત્યાં, તેઓ હિંસાનો માર્ગ ચઢણુ કરશે એવો ભય સાવ અસ્થાને નથી. પરંતુ આ સ્થિતિ બહુ ઘોડો વખત જ રહેશે એમ ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે. ગાંધીજીએ પ્રત્યેક્ષી અહિંસા તો પ્રગટ કરવા શીઠી શકશે તે પ્રભુ જાણે, પરંતુ કોંગ્રેસે સ્વીકારેલી મર્યાદા આઝાદ હિંદના ચિરંમુખ સિપાહીઓ છોડશે નહિ એવી આશા એમનાં ઉચ્ચારણુ અને વર્તન ઉપરથી બાંધી શકાય એમ છે.

આમ સમગ્ર રીતે જોતાં સુભાષચાણુનાં જીવન અને કાર્ય ડેવળ આજને માટે નહિ પરંતુ સદાકાળને માટે જગતઝરનાં ક્રાંતિપ્રેમીઓને પ્રેરણારૂપ બની રહેશે એમાં શંકા નથી. સુભાષચાણુનો યુદ્ધનાદ હતો 'ચલો દિલ્હી' એ નાદ હિંદુસ્તાન કોઈ દિવસ શું ભૂમી શકશે? અને જો એ ભૂલશે તો આ પૃથ્વી મંડળ ઉપર ઔરંગઝેર જીવી શકશે? સુભાષચાણુએ 'ચલો દિલ્હી'નું સૂત્ર લખ્યું હતું લોકોના અક્ષરે, ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને હાથે તત્કારીખને પાને એ શબ્દો અમકશે કુમકુમના લાલ અક્ષરે.

સ્વપ્ન અને જાગૃતિ

સુભાષચાણુના સંમર્ગમાં આવ્યે દિવસો વીતી ગયા. રાત અને દિવસ એમની પ્રતિજ્ઞાનું અવસોકન કર્યા પછી હૃદયમાં પ્રગટતી કદપનાની આખો હૃદય બધી કરી શકતો નથી. સ્વપ્ન છે કે જાગૃતિ તે શૂંચી જવાય છે. અંતરની ચઢા એક રમ્ય સૃષ્ટિ સર્જાવે છે. એમ લાગે છે કે ભારતમાતાનું પાદપ્રક્ષાલન કરતા પૂર્વ કે પશ્ચિમના સાગરગળ ઉપર એક જહાજ ચાલ્યું આવે છે. એના સહ ચહેલા છે. ઉપર ચાંત અને નિરવ આકાશ એની રક્ષા કરે છે. વાસુદેવ એના સદાયક બને છે એ આવે છે, આવે છે દિંદુરતાનના કિનારા ભણી, અને એમાંથી ઉતરતો દિંદુરતાનનો એક સપુત પવિત્ર ધરતી ઉપર પગ મૂકતા પહેલાં એની રજને માથે ચઢાવે છે, આખે લગાડે છે, હૃદયથી વંદના કરે છે, અને પછી એના વિશાળ નેત્રો સારાથે દિંદુરતાન ઉપર ફરી વળે છે. ગધુવેશ હજી એણે ઉતાર્યો નથી, કેટલા વર્ષો પહેલા આ ગધુવેશ એણે પહેર્યો છે. કેટલાં વર્ષો પહેલાં એ નિદ્રામ થી જાગી ગયો છે. કેટલાય વર્ષો પહેલાં પ્યારા વતનની મહાજત છોડીને એ ચાલ્યો ગયો છે.

એના કદમ આગે બઢે છે, ધરિત્રી પુલકિત બને છે. નિદ્રાસ્થ જનતા જાગી ઊઠે છે. અયોધ્યાવાસીઓએ એક દિવસ રાજા રામચંદ્રને જોવા દતા તે રીતે આજે ભારતની જનતા સુભાષચંદ્રને જીવે છે ચાળીસ કરોડ કંઠમાંથી જ્યજ્ઞચક્રાર થાય છે. વિજયના શબ્દો ફૂકવા માડે છે મદિરામાં આરતીઓ વાગે છે. ઝાંઝરો રણજીવે છે. મરિજદોમાં બાંગ પોકારાય છે.

એમ માગે છે કે આઝાદીનો સ્વર્ગ દિંદુરતાનના આસમાનમાં ચઢી ચૂક્યો છે! ગદ્ય કાલે સૂકાકઠ જેતરો દતા તે હવે દરિયાના બની ગયા છે આરકાર

નીલમણીની ધરતી નજરે પડે છે. મંદ મંદ વાયુની લહેરે પાંદડાઓ અને ફૂલો ડાલી રહ્યા છે. ગરમ કાલનો કંગાલ સૂત્રપાળઃ આજે ઉના ન મતકે અને આનંદભર્યા ચહેરે ધરતીનું ધાન્ય નિહાળી રહ્યો છે.

કારખાનાઓમાં નજર પડે છે; કંગાળ અને જળરિત હતા તે મજૂરો નહું રૂપ ધારણ કરીને નવરચનાના કાર્યે લાગી ગયેલા જણાય છે. માલિક અને મજૂરના એક નષ્ટ થયા છે. પરસેવાનું મૂલ્ય વધી ગયું છે. એક જ વડલાને છાંયે જાણે સૌ જીવનનો થાક ઉતારનાં હોય એવી સમાનતા નજરે પડે છે.

સ્ત્રીઓ દેખાવા લાગે છે: રૂપવતી, કુશલતી, સૌંદર્ય અને પવિત્રતાની સાક્ષાત્ પ્રતિમાઓ. ઝાંસીની રાણીનું એનામાં જોમ છે અને મની સીતાનું પાવિત્ર્ય છે. એ ચાલે છે ત્યારે પૃથ્વી હસે છે અને એ હસે છે ત્યારે આકાશમાં જાણે ઉપા અને સંધ્યા પ્રગટે છે.

સુવર્ણના વૃદ્ધો જોઈ છું, કદમ મિલાવતાં ચાલ્યા જાય છે. સરસ્વતીનાં ધ્વજ ફરકાવતી વિદ્યાપીઠો ઉભરાઈ રહે છે. પ્રાચીન અને અપ્રાચીન જ્ઞાનમંથાનો ત્યાં સંગમ થયો છે. એના જળમાં સૌ સ્નાન કરે છે. અને એજ વારીનાં પાન કરી દિલ અને દિમાગને જાણે પોષણ આપે છે. જીવંતી એના સાચા રૂપમાં મને દેખાઈ આવે છે.

એક બાલુ કન્યાકુમારી અને બીજી બાલુ કાશ્મીર, એકબાલુ કરાંચી અને બીજી બાલુ આઝાદ સેનાના પગલાંથી પાવન થયેલી આસામની ધરતી; એમ ચારે દિશાએ જાણે નવા રંગો હિંગવા માંડ્યા છે. શુભાશીનો અધિકાર જાણે વર્ણોથી ગયો છે. પાપ, દુઃખ ને માતતા ક્યાંય નજરે પડતાં નથી. સર્વત્ર સુખ, શાંતિ, અને શિખર નજરે પડે છે.

આવી રીતિમાં સુભાષચંદ્ર જનતાની વચ્ચે આવે છે, જાણે કહે છે: “હું રામ નથી, હું તો રામનો સેવક છું. હું એ લક્ષ્મણ છું, એ ભરત છું. દિલ્હી મારે પહોંચવું છે, પરંતુ સિંહાસન ઉપર બેસવું નથી. એ સિંહાસન ઉપર બેસવાનો અધિકાર તો રાજ રામચંદ્રનો છે. એ રાજ રામ મારા અને તમારા સૌના હૃદયમાં જિરાજેલો છે. મારા હાથમાં આજે એની ચરણપાદુકા છે. એ પોતે તો મેં કહ્યું તેમ, આપણા સૌના અંતરમાં રહેલો છે. ચાલો આપણે સૌ, એક સાથે, એક તાલે, એક નાદે દિલ્હી જઈએ. ત્યાં જઈ આપણા અંતરને ઉપાડીએ. એ અંતર જેને પસંદ કરે, ૪૦ કરોડ માનવીઓ જેના કંઠમાં માળા આરોપે તે દિલ્હીના સિંહાસન પર જિરાજશે. હું તો ત્યાં જઈશ. આ પાદુકા એના પગમાં

પહેરાવીશ અને એના ચરણ પાસે બેસી એની આગામી જીવનગર પાલન કરીશ. સિંહાસનને મને મોહ નથી. મને તો શોખ છે વન વન રજાવાનો, સાત સમુદ્રો ખૂદવાનો, પવનોનાં શિખરો સર કરવાનો. રાજસિંહાસન મારે જોઈતું નથી, એ તો જનતાનો જે હૃદયસ્વામી હોય તેને જ મળવું જોઈએ, તેને જ આપણે આપવું જોઈએ.”

—અને જાણે જોઈતી ગગન ભેદાર્ધ જાળ એવા પુલક અવાજે એ બોલી બેઠો છે । ‘અલો દિલ્હી !’ ‘અલો દિલ્હી !’

અને દિવારવપ્નમાંથી હું જાગી જાઉં છું. સમજ નથી પડતી, એ જાગૃતિ છે કે સ્વપ્ન. કાનમા તો એ જ અવાજ અચડાય છે “અલો દિલ્હી !” દોડીને નાનકડા ધરની બારી પાસે જઈ હું બિમો રહું છું. ત્યાં રસ્તા પર ચાલ્યું જતું એક પ્રયત્ન સરખસ નજરે પડે છે. સ્વેત વસ્ત્રોથી શોભતી દેશસેવિકાઓ ચાલી જાય છે, એની પાછળ કદમ મિલાવતા યુવકોના જૂથ ચાલ્યા જાય છે. એની પાછળ વિશાળ આમ સમુદાય સેવિકાઓના સુકોમળ કંઠમાંથી નીકળતા મંત્રુચ સ્વરોને ઘોર અવાજે કીચતો કીચતો ચાલ્યો જાય છે, જાણે મહા સાગર ઘૂંઘવે છે, જાણે મોજાઓ અચડાય છે, જાણે સમગ્ર સૃષ્ટિમાંથી નાદ બેઠો છે “અલો દિલ્હી ! અલો દિલ્હી !”

અને સરખસને મોખરે એક મોટી તરવીર છે, એના કંઠમા ફૂલની માળા આરોપી છે એની આસપાસ શુભ વસ્ત્રધારી એ કન્યાઓ છે. એના કંઠમાંથી ગીત આવે છે.

પૃથ્વીભરના કોવાહવાની આરપાર મરા કાન સાથે એ અચડાય છે અને આડું હેધું પડ્યો પાડી બેઠો છે.

આજ દિલ્હી ચળો ઇર્ષ્યાનાંકે લિપ્ત !

આજ દિલ્હી ચળો વન્દનાંકે લિપ્ત !

આજ દિલ્હી ચળો કામનાંકે લિપ્ત !

આજ દિલ્હી ચળો સાધનાંકે લિપ્ત !